T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BAŞKURT TÜRKLERİNİN SİYASİ VE SOSYO-KÜLTÜREL TARİHİ (XIX-XX. YY.)

Hazırlayan
Taner GÜR

Danışman
Dr. Öğr. Üye. Erhan YOSKA

Doktora Tezi

Mayıs 2022, KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BAŞKURT TÜRKLERİNİN SİYASİ VE SOSYO-KÜLTÜREL TARİHİ (XIX-XX. YY.)

(Doktora Tezi)

Hazırlayan
Taner GÜR

Danışman
Dr. Öğr. Üye. Erhan YOSKA

Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi Tarafından SDK-2020-10086 kodlu proje ile desteklenmiştir.

Mayıs 2022, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Taner GÜR

T.C.

ERCİYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrenci No : 4030640007
Anabilim Dalı : Tarih
Tez Başlığı : Başkurt Türklerinin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Tarihi (XIX-XX. YY.)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 247 sayfalık kısmına ilişkin 24/05/2022 tarihinde ***Turnitin*** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 10'dur.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 24/05/2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA Öğrenci: Taner GÜR

KILAVUZA UYGUNLUK SAYFASI

"Başkurt Türklerinin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Tarihi (XIX-XX. YY.)" başlıklı Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan	**Danışman**
Taner GÜR	Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA

Tarih ABD Başkanı

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN

ÖN SÖZ

Bu çalışma, tarihin ilk yazılı kaynaklarında "İskitya'' kelimesine karşılık olarak doğuda Tanrı Dağları, batıda İdil (Volga) ve güneyde Maverraünnehir-Horasan arasındaki bölgeye verilmiş ad olan "Türkistan'' coğrafyasının, sistematik bir şekilde Rus yayılmasına nasıl maruz kaldığı ve bu bağlamda bölgedeki Türk soylu halklardan önemli biri olan Başkurt Türklerinin siyasi-sosyal baskılara karşı vermiş olduğu özgürlük mücadelesi, folkorü, tarihi vb. kültürel değerleri ele alınarak geçmişten günümüze ışık tutmayı amaçlamaktadır. Yapılan çalışma birtakım zorluklar yaşanarak ortaya konulmuş ve sosyal bilimlerin doğası gereği hiçbir zaman kusursuz olma iddiası taşımamıştır. Doktora eğitimimin meşakkatli süreçlerinde desteklerini gördüğüm, başta danışman hocam Dr. Öğr. Üye. Erhan YOSKA, Prof. Dr. Hava SELÇUK, Prof. Dr. Turgut KOÇOĞLU, lisans-yüksek lisans süreçlerinde kaynak bilgilerine sık sık başvurduğum Prof. Dr. Neslihan DURAK, Prof. Dr. Ramilya Y. YILDIRIM (İnö. Ünv), Prof. Dr. Habibe Y. Ersoy (Gazi Ünv) hocalarıma, T.C. Kazan Başkonsolosluğu'na, Kazan Federal Ünv. Laboçevsky Kütüphanesi çalışanlarına, RF. Başkurdistan Cumhuriyeti'nde ve Rusça-Başkurtça çevirilerde yardımcı olan Bilimler Akademisi ve TÜRKSOY eski temsilcilerinden Dr. Ahat SALİHOV'a, TİKA-TÜRKSOY'daki ilgili bölge temsilcilerine, Türk Tarih Kurumu, TC. CB. Millet Kütüphanesi, MSB Arşiv (ATASE) çalışanlarına, araştırmayı destekleyen Erciyes Ünv. Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri (SDK-2020-10086) birim çalışanlarına, havacılık alanındaki mesai arkadaşlarıma, yine görevlerim nedeni ile eğitimimin geçtiği başta 9 Eylül Ünv., İnönü Ünv. ve Erciyes Ünv.deki Tarih bölümünün tüm akademik-idari kadrosuna, aileme ve alanla ilgili katkı sunan daha ismini sayamadığım birçok akademisyene teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Taner GÜR

Mayıs 2022, KAYSERİ

BAŞKURT TÜRKLERİNİN SİYASİ VE SOSYO-KÜLTÜREL TARİHİ (XIX-XX. YY.)

Taner GÜR

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi, Mayıs 2022
Danışman: Dr. Öğr. Üye. Erhan YOSKA

ÖZET

Türklerin kadim yurdu olan Uluğ Türkistan'daki Türk soylu halklar ile Rusya arasındaki siyasi ve sosyal ilişkilerin tarihi çok eski dönemlere kadar gitmektedir. XV. yüzyılın sonlarına kadar Altın Orda Devleti'ne vergi veren Knezlikler, bu devletin zayıflaması ile birleşip Rus Çarlığı'nın temellerini atmış ve akabinde Ruslar yönünü Türkistan coğrafyasına çevirmişlerdir. Bu sistematik yayılmalar ilk olarak XVI. yy. ortalarında stratejik bir bölge olan Kazan Hanlığı ve Başkurdistan topraklarında kendini göstermiştir. Yayılmacı siyaseti gören başta Başkurt Türkleri XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaklaşık 250 yıl boyunca bağımsızlıklarını korumak için dönem dönem büyük mücadeleler içine girmişlerdir. Bilhassa Ekim 1917'de çıkan Bolşevik ihtilali Türkistan'daki tüm halklar ve Başkurtlar için de yeni bir umut ışığı olmuştur. Z. V. Togan öncülüğünde 1917'de oluşturulan özerk Başkurt Cumhuriyeti bağımsız bir siyasi yapı olarak onay görmeyince, 23 Mart 1919'da Bolşevikler ile yapılan ilk resmi antlaşma sonucu Muhtar Başkurdistan, Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti'ne dâhil edilmiş oldu. Başkurtların kökenleri Kıpçak Türklerine dayanmakta olup, yaşadıkları tarihi coğrafya, Ural dağları ile Kuzey İdil (Volga) havzasıdır. Bu çalışmamızda, genel Türk tarihi içinde şu ana kadar çok detaylı bir araştırma-incelemeye tabi tutulamayan kadim Türk kavimlerinden biri olan Başkurtların; tarihi, folklorü, siyasi-sosyal yapıları (XIX-XX. yy.), diğer Türk kökenli halklar ile olan ortak kültürel değerleri ve özellikle XIX. yüzyıldan Bolşevik hareketine değin Ruslara karşı verdikleri özgürlük mücadelelerine dönemin kaynakları doğrultusunda objektif bir bakış açısı ile değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Rus-Sovyet, Bolşevizm, İdil-Ural, Başkurt Türkleri

THE POLITICAL AND SOCIO-CULTURAL HISTORY OF THE BASHKIR TURKS (XIX-XX. CENTURY)

Taner GÜR

Erciyes University, Graduate School Of Social Sciences
PhD Thesis, May 2022
Supervisor: Asst. Prof. Erhan YOSKA

ABSTRACT

The history of the political and social relations between the Turkic peoples of Turkestan in Ulugh Turkistan, the ancient homeland of the Turks, and Russia goes back to ancient times. Until the end of the 15th century, the Knezliks, paid taxes to the Golden Horde State, united with the weakening of this state and laid the foundations of the Russian Tsardom, and then Russians turned their direction to the geography of Turkestan. These systematic expansions first appeared in the lands of Kazan Khanate and Bashkortostan, which was a strategic region in the middle of the 16th century. Bashkir Turks, who saw the expansionist politics, get into great fights from time to time in order to protect their independence for about 250 years until the first quarter of the 20th century. Especially the Bolshevik revolution that broke out in October 1917 became a new hope for all people and Bashkirs in Turkestan. When the autonomous Bashkir Republic, which was created under the leadership of Z. V. Togan in 1917, did not receive approval as a independent republic, Mukhtar (autonmy) Bashkortostan was included in the Russian Soviet Federal Socialist Republic as a result of the first official agreement made with the Bolsheviks on March 23, 1919. The origins of the Bashkirs are based on the Kipchak Turks, and their historical geography is the Ural Mountains and the Northern Volga basin. In this study, the Bashkirs, one of the ancient Turkish tribes, who have not been subjected to a very detailed research and examination in general Turkish history; folklore, political-social structures (XIX-XX.centuries), history, common cultural values with other peoples of Turkish origin and especially from the 19th century to the Bolshevik movement, the freedom struggles against the Russians are mentioned with an objective point of view in line with the sources of the period.

Keywords: Turkestan, Russian-Soviet, Bolshevism, Idil-Ural, Bashkir Turks

İÇİNDEKİLER

BAŞKURT TÜRKLERİNİN SİYASİ VE SOSYO-KÜLTÜREL TARİHİ (XIX-XX.YY.)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK ..... **i**
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI ..... **ii**
YÖNERGEYE UYGUNLUK ..... **iii**
KABUL VE ONAY TUTANAĞI ..... **iv**
ÖN SÖZ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xi**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
TÜRKİSTAN COĞRAFYASININ TARİHİ SÜREÇTEKİ YERİ VE ÖNEMİ

1.1. Çarlık Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması 27
1.2. Çarlık ve Sovyet Dönemi Türkistan'da Uygulanan Politikalar 34
1.3. Emperyalizm Gölgesinde Bulunan Türk Boyları Arasındaki İkili İlişkiler 39
1.4. Türkistan İşgallerine Karşı Orta Asya ile İlgilenen Diğer Devletlerin Tutumu 42
1.4.1. İngiltere'nin Türkistan Politikası 43
1.4.2. Osmanlı-Cumhuriyet Dönemi Türkistan Politikası ve Bölgeden Yapılan Göçler 45

İKİNCİ BÖLÜM
İŞGALLERE KARŞI İDİL-URAL VE TÜRKİSTAN HALKLARININ SİYASİ-ASKERİ TEPKİSİ

2.1. Rusya'nın XIX ve XX. Yüzyıl Arasındaki Durumu 56
2.2. Demokratikleşme Sürecinde Yapılan Müslüman Türk Halk Kongreleri (1905-1918) 60
2.3. Türkistan ve Çevresinde Ortaya Çıkan Fikri Akım ile Hareketler 67

2.3.1. Usûl-i Cedît Akımı (Cedidizm) 68
2.3.2. Milli Bağımsızlık Hareketi (Basmacılık) 72
2.3.3. Sovyet Esiri Milletlerin Ortak Siyasi Cephesi: Promete Hareketi 80
2.4. İşgallere Karşı Türkistan ve İdil-Ural Özgürlüğünü Savunan Başlıca Halk Önderleri 82
2.4.1. Alihan Bökeyhan (1866-1937) 85
2.4.2. Ayaz İshaki İdilli (1878-1954) 85
2.4.3. Sadri Maksudi Arsal (1878-1957) 88
2.4.4. Mustafa Çokayev (1890-1941) 90
2.4.5. Zeki Velidi Togan (1890-1970) 92
2.4.6. Mirsaid Sultan Galiyev (1892-1940) 94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÇARLIK DÖNEMİNDEN SOVYETLERE KADAR İDİL-URAL'DA BAŞKURTLARIN ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİ

3.1. Çarlık Dönemindeki Rejim Baskılarına Karşı Başkurt Topraklarında Çıkan Halk İsyanları 102
3.2. Başkurt-Tatar Münasebetleri ve Çarlık-Sovyet Yönetim Stratejisi 110
3.3. Devrim Sonrası Tasarlanan İdil-Ural Devlet Projesi ve Başkurtlar 114
3.4. Başkurt Muhtar Cumhuriyeti'nin Kuruluş Süreci 117
3.4.1. Birinci Başkurt Kongresi (20-25 Temmuz 1917) 118
3.4.2. İkinci Başkurt Kongresi (28-29 Ağustos 1917) 119
3.4.3. Üçüncü Başkurt Kongresi (2-17 Ocak 1918) 120
3.4.4. Muhtariyet Döneminden Sovyet Hakimiyetine Başkurtlar 121
3.5. Başkurt Milli Mücadelesine Öncülük Eden Başlıca Şahsiyetler 125
3.5.1. Başkurt Türklerinin Milli Kahramanı Salavat Yulayev (1754-1800) 126
3.5.2. Rızaeddin Bin Fahreddin (1859-1936) 130
3.5.3. İlyas Alkin (1895-1938) 132
3.6. Muhtar Başkurdistan'ın Milli Mücadele Lideri Zeki Velidi Togan (1890-1970) ve Siyasi-Askeri Faaliyetleri 133

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAŞKURT TÜRKLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL HAYATI

(XIX. YÜZYILIN SONLARINDAN SOVYET DÖNEMİNE)

4.1. 'Başkurt' Etimoloji ve Etnogenezine Genel Bir Bakış 161

4.2. İdil-Ural (Başkurt) Coğrafyasının Tarihi ve Sosyal Yapısı 170

4.3. Başkurt Halk Folklorü 178

4.3.1. Başkurt Dili Üzerine Genel Bir Bakış 180

4.3.2. Başkurt Dinî İnançları 189

4.3.3. Başkurt Türklerinin Kültürel Değerleri 199

4.3.3.1. Destanlar 200

4.3.3.1.1. Başkurt Halk Destan Tipolojisine Genel Bir Bakış 202

4.3.3.1.1.1. Ural Batır Destanı 207

4.3.3.1.1.2. Yulay ile Salavat Batır Destanı 211

4.3.3.1.1.3. Zayatülek ile Hıvhılıv Destanı 214

4.3.3.2. Atasözleri ve Deyimler 215

4.3.3.3. Kurt Mitolojisi 217

4.3.3.4. Kut Kültü (Kutlu Olma) 218

4.3.3.5. Evlilik Gelenekleri 219

4.3.3.6. Gelintaş Efsaneleri 222

SONUÇ 223

EKLER 226

KAYNAKÇA 249

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD **:** Anabilim Dalı

ATASE : Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi

BCA **:** Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BOA **:** Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bkz **:** Bakınız

DLT : Divanu Lugati't Türk

ERÜ **:** Erciyes Üniversitesi

Hk : Hakkında

MTB **:** Milli Türkistan Birliği

MSB : Milli Savunma Bakanlığı

NARKOMNATS **:** Sovyet Milletler Komiserliği

NKVD **:** Narodniy Komissariat Vnutrennikh Del (İçişleri Halk Komiserliği)

NEP :Novaya Ekonomiçeskaya Politika (Yeni Ekonomi Politikaları)

RSFSR **:** Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti

SBE **:** Sosyal Bilimler Enstitüsü

SSCB **:** Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM **:** Türkiye Büyük Millet Meclisi

TMB **:** Türkistan Milli Birliği

TSK : Türk Silahlı Kuvvetleri

TTK **:** Türk Tarih Kurumu

TDK **:** Türk Dil Kurumu

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TDAV : Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı

TDBB : Türk Dünyası Belediyeler Birliği

TSIK **:** Rusya Merkezi İcra Komitesi

USSR **:** Soyuz Sovetskikh Sotsialisticheskaya Respublika (SSCB)

vb **:** Ve Benzeri

vd **:** Ve Devamı

GİRİŞ

Uluğ Türkistan coğrafyasında yaşayan kadim Türk soylu halkların dünya tarihi üzerinde bıraktığı derin izlere rağmen, sonraki dönemlere miras olacak kendilerinin hazırladığı yazılı tarihi kaynakların sayısı o denli yüksek olamamıştır. Türkistan'da kullanılan farklı lehçe ve alfabelerin günümüz araştırmacıları için orijinal-birinci el kaynaklara ulaşmakta bazı zorluklar yaşattığı bilinen bir gerçektir. Sahada çalışan uzmanların başvurduğu kaynaklar, daha çok bahse konu bölgeden geçen, ya da görevlendirilen seyyah ve çeşitli nedenlerle Türkistan'ı tanıma vesilesi ile burada bulunmuş olan, genellikle Avrupalı resmi görevlilerin bıraktığı rapor, bilgi notları ve seyahatnameler olmuştur. Başvuru kaynakları olarak görülen bu eserleri kaleme alan kişilerin çoğu, Türkistan coğrafi ve siyasi-sosyal yapısına tam olarak vakıf olamamış, kendi kültürel değerler manzumesi ile kıyaslayıp çalışmalarını meydana getirdiklerinden, bahse konu coğrafya gerçek anlamda ilmi ve objektif bir bakış açısıyla değerlendirilememiştir. Dönemin mevcut eserleri incelendiğinde, bozkır coğrafyasının doğası gereği kültür ve yaşam tarzı batılı seyyahlar tarafından yadırganmış, bazen de kasıtlı ve abartılı olarak buradaki yaşamı medeniyetten uzak menfi değerlendirmeler ile raporlandırmışlardır.[1]

---

[1] Yabancı yazar ve elçilerin Türkistan coğrafyasındaki kültürel ve tarihi değerlendirmelerine objektif metodolojik bir şekilde bakıldığında, bakış açılarının çoğu kez kendi değer yargıları ile yapıldığı açıkca gözükmektedir. Türkistan tarih ve coğrafyası hakkında araştırmalar yapan Fransız elçisi F. Grenard'ın 1939'da yazdığı eserde, Türk dünyası ile ilgili önemli bilgiler vermesinin yanında, kullanılan menfii dil ve üslubun da bu olumsuz değerlendirmelere bir örnek olarak görülebilir. Bkz., Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü,* çev. Orhan Yüksel, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), 9 vd. Bununla birlikte, Çinlilerin diplomasi ve ticari ilişkilerinden dolayı ortaya çıkan ve MS. 350 yıllarında Batı Türkistan'da vuku bulan olaylar hakkında bizlere doğrudan çağdaş kayıtlarından aktarılmasa da, güvenilirliklerinden pek şüpheye düşmeyeceğimiz kayda değer bilgiler ihtiva eden eserler de mevcuttur. Bkz. Karoly Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları, 1999), 62-63. Türk soylu halkların tarihine özellikle Sovyet döneminde yapılan tahrif ve çarpıtmalar hk. bkz., Kazi T. Laypanov ve İsmail M. Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni,* çev. Hatice Bağcı, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 18-20, 26-28. Türkistan'a uzak kalan Avrupalı devletlerin bilhassa İngiltere ile Fransa'nın Türkistan'daki siyasi-sosyal ve askeri yapı hakkında bilgi edinmek amacı ile bölgeye gönderdikleri seyyahlar ve

Bahse konu bölgeyle ilgili batılı kaynakların çeşitliliği göze çarpsa da bu kaynaklardan yararlanılırken, bizzat saha araştırmasına gözlemci olarak katılmak, karşılaştırmalı bir ilmi metot ve inceleme-araştırma yöntemlerinin kullanılma zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

Türk-İslam medeniyetinin vücut bulup mayalanmaya bırakıldığı, yetiştirip biriktirdiği değerler manzumesi ile geçmişten günümüze Türk soylarının beslendiği Türkistan coğrafyası, yazılı ve sözlü tarihin ilk dönemlerinden beri Türklerin kutsal ana-ata yurdu olarak görülmüştür.[2]

Türk dünyasının büyük önem atfettiği Türkistan coğrafyasında "Türkistan" ismi ile merkezi-resmi bir tek devlet kaynaklarda görülememiştir. Daha sonra Ruslar tarafından "Orta Asya''[3] diye adlandırılan coğrafyanın büyük bölümünü oluşturan söz konusu bu alanda eski dönemlerden beri yaşayan farklı Türk kavimlerinin mevcudiyeti, bu topraklara "Türklerin Yurdu'' anlamına gelen "Türkistan" [4] coğrafi terimini kazandırarak, edebi literatürdeki yerini almasını sağlamıştır. [5] Yine Arap İslam coğrafyacılarının Türkler ve Türkistan hakkında yazdığı eserlerden biri olan "Rub El-Dünya'' adlı kitabın yazarı olan Abdullah Bin El-Mukaffa ilgili coğrafya hakkında özetle şöyle bahseder;

> *"Nuh Peygamber gemiden indiği sırada dünyada insan yoktu. Nuh'un üç oğlu vardı bunlar; Sam, Ham ve Yafes idi. Nuh insansız olan dünyayı 3 oğlu arasında paylaştırdı. Türk, Slav ve Ye'cüc-Me'cüc (Çin Seddi civarı) ülkelerinden başlayıp, Çin'e kadar olan toprakları (Çin dahil) Türklerin soy atası sayılan Yafes'e tahsis etti. Yafes'in sahip*

---

aldığı notları hk. bkz., Oktay Berber, "Türkistan Tarihi Araştırmaları Açısından Mühim Bir Gezgin: Henri Moser ve Eserleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 5/1 (2020): 161-173.

2 Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime-Türklerin Soy Kütüğü,* haz. Muharrem Ergin, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1984), 34-35; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giririş,* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 146-152. Türkistan tarihi coğrafyası hk. bkz., Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 3-9; Laszlo Rasoni, *Tarihte Türklük*, (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2007), 13-19.

3 Avrasya-Orta Asya'nın jeopolitik ve jeosratejisi hk. bkz., Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası,* çev. Yelda Türedi, (İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 2016), 52-59. "Türk ve Türkistan" kelimelerinin Ruslar tarafından yasaklanması sonucu oluşan stratejik hedefler hk. bkz., Zeki Velidi Togan, *Hatıralar,* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 490.

4 Türkistan-Orta Asya tarihi kavramlar için bkz., Abdullah Demir, *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler,* (İstanbul, Ötüken Yayınları, 1998), 13-19. "Türkistan" etimolojisi ve tarihi coğrafyası hk. bkz., Ahmet Taşağıl, *Gökbörü'nün İzinde Kadim Türklerin Topraklarında,* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), 165-172.

5 He Xingliang Guo Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, çev. Eser Ulun, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2015), 189. Yapılan bazı araştırmalarda Türklerin ilk yerleşim yeri olarak MÖ. IV-III. binli yıllarda İdil-Ural bölgesi olup daha sonra Asya-Avrupa yönlerinde göçler ile yayılmış oldukları belirtilmiştir. Bkz. Laypanov ve Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni,* 39-41.

olduğu Türkistan toprakları "Türk" adı ile anılmaya başlanan, mamurluktan uzak bozkırlardı.[6] *Nuh Peygamber Türkistan'ın bu durumu karşısında Allah'tan oğlu Yafes'e bir dua öğretmesini ve bu duayı okuyunca yağmur yağmasını içtenlikle niyaz etti. Allah Nuh'un bu dileğini geri çevirmeyip, Yafes'e yağmurla ilgili bir isim (dua) öğretti. Yafes bu (dua) ismi önce bir taş üzerine yazdı, ardından tedbir olarak kaybetmemek-unutmamak için, bu tılsımlı taşı boynuna astı..".*[7]

Sonraki dönemlerde bu taşın mirasçıları yine Yafes'in çocukları olmuştur. Görüldüğü gibi Türkistan coğrafyası Türk soy ve kavimleri için dünya üzerinde sıradan bir toprak parçası olmayıp, dönemin kaynaklarında hep kutsiyet atfedilen bir coğrafya olmuştur.[8] Bazı araştırmacılara göre Türk Tarihi Orta Asya'da M.Ö. XII. Yüzyılda "Şu" veya "Çu" adlı prototürkler (ilk Türkler) olarak kabul edilen kabilelere kadar uzanabilen derin bir tarihtir.[9] Türk soylu halklar için manevi değeri yüksek olan bu topraklar, taşıdığı jeopolitik ve jeostratejik üstünlükleri nedeni ile tarih boyunca farklı devletlerin işgal ve istilasına uğramıştır.[10] Asya kıtasında emperyal güç olma yolundaki Rusların tarihine bakıldığında, İskandinav asıllı halklar IX. yüzyılda ilk Rus devletinin temelini atmışlarsa da, dönemin güçlü askeri ve siyasi yapısı ile başat devletlerinden biri olan Moğollar, kurulan bu devleti etkisiz hale getirmişlerdir. Türkistan coğrafyasında Ruslar ile olan ikili ilişkiler, Knezliklerin düzenli vergi ödeme ve yaklaşık iki buçuk asır süren

---

6 Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi,* (Ankara: Ötüken Yayınları, 2003), 42-47. "Türk" kelimesine ilk olarak V. Yüzyıla ait Persler'in tarihi metinlerinde "Turanlı" olarak, VI. Yüzyılda ise Bizans kaynaklarında "Türk-Hun" yani güçlü Hun olarak rastlanılmaktadır. Bkz., Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2003), 10-11. Türkistan ve siyasi Türk birliğinin ifadesi olan Turan coğrafyası hk. bkz., Scott Levi " Geographical Terminology in Medieval Central Asia: Ma Wara'Al-Nahr, Turkestan and Turan" in *The TURKS*, eds. H. Celal Güzel, C. Cem Oğuz, O. Karatay, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), I: 63-67.

7 Günümüzde halen uygulanan yağmur duası rivayetlere göre Türkistan bölgesinin kurak olmasına üzülen Nuh Peygamberin oğlu Yafes'e 'Yat/Yada' (yeşim taşı) denilen tılsımlı bir taşın verildiği ve üzerindeki ism-i azam duasının okunması ile yağmurun yağdığı söylenir. Bu tılsımlı taşa sahip olmak için Oğuz-Karluk-Hazar ve diğer boylar varasında çekişmelerin yaşandığı, hatta Abbasi Halifesi Me'mun'un bile bu taş hakkında bilgi edinmek için bir valisini görevlendirmiş, lakin vali Türklerden bir bilgi alamadan geri dönmüştür. Bkz., Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi,* 80-82, 209. Türkistan'daki Türk soyları ve rivayetleri hk. ayrıca bkz., Bahadır Han, *Şecere-i Terakime-Türklerin Soy Kütüğü,* 22-24.

8 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (Ankara: 2001), 72, 153. Çin kaynaklarında Türkler; MS. 550'lilerde Kuzey-Kuzeydoğu Çin'in kırsal bölgelerinde güçlü rejimler-devletler kurup yükselişe geçen eski bir kavimdir. Bu kültürün Çin, Rusya, Orta Asya ve diğer Türk boy-devletleri üzerinde büyük etkisi vardır.Bkz., Abdulkadir Yuvalı ve Erhan Yoska, *Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri*, (Konya: Kömen Yayınları, 2019), 13-14.

9 Zeki Veilidi Togan'a göre Türkistan'da Sakalar'dan (İskit) evvel MÖ. 1200-800 tarihleri arasında yaşayan "Şu veya Çu" kabileleri ilk Türkler olabillir. Bkz., Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler,* (Ankara: Ötüken Yayınları, 2014), 18-19; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* 150-152.

10 Baktıbek Maksütov, *Türkistan'da Büyük İsyan 1916*, çev. Kaliya Kuleliyeva ve Muhittin Gümüş, (Ankara: Bengü Yayınları, 2018), 24.

hakimiyet bildirimleri ile Türk-Moğol kökenli Altın Orda'nın kontrolünde devam etmiştir. Türkistan'da uzun yıllar süren bu mevcut siyasi ve askeri üstünlüğün düşüşe geçiş sürecine bakıldığında, Emir Timur'un, Cengiz Han dönemindeki gibi merkezi bir gücü elde etmek için dağılan imparatorluğu tek bayrak altında toplama faaliyetleri kapsamında özellikle Altın Orda Devleti'ni zayıflatması ile Rusların yayılma politikalarına karşı set oluşturacak bir gücün kalmadığı görülmektedir.[11] Böylece tarihi süreç adeta tersine dönmüş, daha önce Türkistan'da var olan siyasi üstünlük ve birlik yerini birbirleriyle geçinemeyen, dış müdahalelere çok acık ve kabilecilik anlayışının ön planda olduğu farklı mikro siyasi yapılara bırakmıştır. Bu mevcut siyasi ayrılık ve bölünmeler yayılma politikaları için Rusya'ya büyük fırsatlar yaratmıştır. Altın Orda'nın iç siyasi kargaşalara tutulması ve ardından tarih sahnesinden yavaş yavaş çekilmesi ile kendisine bağlı olan Knezlikler birleşerek emperyal Rus Çarlığını oluşturmuşlardır.[12]

Birleşen Rus Knezlikleri gittikçe güç kazanmış ve gözünü dönemin koşullarında daha rahat sömürebilecekleri Türkistan'a dikmişlerdir. Özellikle Çarlık Rusya döneminde Türkistan'da bulunan Türk Hanlıkları, XVI. yüzyıla kadar ticari ve iktisadi olarak oldukça önemli bir konumda iken, Batı dünyasının keşfettiği yeni ticaret yolları ile Türkistan coğrafyasındaki mevcut ticari avantaj da kaybolmaya yüz tutmuştur. Değişen ticaret yollarının yarattığı iktisadi sorunlar, Rusların üstün silah ve askeri teçhizatları karşısında Türkistan Hanlıkları büyük bir mücadeleye girişseler de, Çarlık ordularına karşı fazla tutunamamış ve Rus hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardır.[13] İdil-Ural'ın ünlü ilim insanı olan tarihçi Rızaeddin Faheddin'e göre;

---

11 Sergey İvanoviç Rudenko, *Başkurtlar,* çev. Roza-İklil Kurban, (Konya: Kömen Yayınları, 2001), 26-29; Osman Karatay ve Serkan Acar, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018), 726, 772; Aleksandr Yakubovskiy, *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkand,* çev. Sabur Resol, (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 3-6. İlk Türk-Rus (Slav) tarihi temas, kültürel ve ikili ilişkileri hk. bkz., Mualla Uydu Yücel, "VI-XII Yüzyıllarda Türk-Slav (Rus) Kültür İlişkileri Üzerine Bir İnceleme" içinde *Salim Cöhce Armağanı 'Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür'*, ed. Alparslan Ceylan, (Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2017), 479-498.

12 Charles Seignobos, *Rusya'nın Doğuşundan Çar II. Nikola'ya Rus Hükümeti,* haz. Vefa Kurban (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 18-19. Rus Knezlikleri birleşip Kazan Hanlığı'nı işgal edinceye dek (1552) Tatar Türklerine vergi vermişlerdir. Bkz., Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 120.

13 Çarlık Rusya'nın Türkistan'a yayılma süreci hk. bkz., Mehmet Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1975), 198-207; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 501-503.

Rusya'nın büyümesi ve bölgeyi istila etmesinde I. Petro[14] ve II. Yekaterina'nın siyasi ve askeri çabaları olduğu söylense de aslında Çarlığın gittikçe güçlenmesinde Özbek Han'ın verdiği siyasi tavizler ile izlediği politikaların büyük etkisi olmuştur.[15] Türkistan'da oluşan siyasi ve askeri boşluk, ilerleyen yıllarda ilk olarak Kazan Hanlığı'nın Rusların istilasına boyun eğmek zorunda kalması (1552) ile bir sonraki emperyal politikalar kapısının Çarlık için aralandığı da açıkca anlaşılmaktadır.[16] Kazan'ın işgali[17] Çarlık için bilhassa XVII-XIX. yüzyıllarda İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan bozkırlarına da açılacak kapı olarak görünmekteydi.[18] Genel Türkistan işgallerine zemin hazırlayan bir diğer etken ise, Çarlık rejiminin klasik "sarkaç politikası" gereği, Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Osmanlı-Avrupa müttefikliği sonucunda aldığı yenilgi üzerine, yönünü Balkanlar ve Ön Asya'dan (Anadolu) tam tersi istikametteki Türkistan'a çevirmiş olduğu gerçeğidir.[19]

Nitekim Kırım Savaşı'nın yapıldığı dönemde Londra'da bulunan Karl Marx, Newyork Daily Tribune Gazetesi'ne özellikle Rusya'nın doğu politikası ile ilgili, dikkat çeken yazılar yayımlamaktaydı. Marx'a göre Rusya, kendini yayılmaya ve emperyal siyasete adamış, çıkarları için her çeşit yöntemi kullanabilecek durumda olan, özgürlük karşıtı, katı-diktatör bir imparatorluk görünümündeydi.[20]

---

14 Rus Çar'ı I. Petro (Büyük Petro) dönemi politika ve gelişmeleri için bkz., Cemil Ozan Ceyhan, "Rusya ve Osmanlı Modernleşmelerine Karşılaştırmalı Bir Bakış", içinde *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, ed., Yeliz Okay, (İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2012), 77-86.

15 Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle Türkler,* 31-43; Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları,* çev. İlyas Kamalov, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), 55; Nikolay Mikhailovich Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo,* (St. Petersburg: İzdatelstvo Zolotoy Vek. 2003), V: 646.

16 Allen J. Frank, *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia,* (Netherlands: BRILL Publications,1998), 7, 22; Akdes Nimet Kurat, *Başlangıçtan 1917'e Kadar Rusya Tarihi,* (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 150-158. Kazan Hanlığı'nın işgali hk. geniş bilgi için bkz., Halil İnalcık, "Kazan Hanlığı Nasıl Düştü? 16. Yüzyılda D. Avrupa'da Egemenlik Mücadelesi" içinde *21. Yüzyılda İdil-Ural,* haz. Gönül Pultar, (Ankara: Tetragon Yayınları, 2008), 45-53.

17 Hasan Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012), 1-6.

18 Zeynep Özlü ve M. Murat Çay "20. Yüzyıl Başlarında Rusların Sömürge Politikasına Bir Örnek: Başkurdistan Meselesi" ed. Y. Emre Tansu, içinde *Farabi Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları II,* (Gaziantep: İKSAD Yayınları, 2020), 51-53; Darhan Kydyraliyev, "Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001), 6-8.

19 Kurat, *Başlangıçtan 1917'e Kadar Rusya Tarihi,* 346-347; Yusuf Akçura, *Sürgünden İstanbul'a Darülhilafet Mektupları,* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018), 20-21; Petro'nun stratejik düşünceleri hk. bkz., Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 195-196. XIX. Yüzyıl Osmanlı Rus ve Avrupa ilişkileri hk. daha detaylı bilgi için bkz., Erich Jan Zürcher, *Turkey A Modern History,* (London-New York: I. B. Tauris Co. Ltd. Publishers, 1998), 20-23.

20 Paul B. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç 19.YY'da Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, çev. Akın Kösetorunu, (Ankara: ODTÜ Yayınları, 1985), 2,18. Lenin ideolojisi ile şekillenen Bolşevik

Marx'ın belirttiği Rus siyaseti kendisini Türkistan coğrafyasında açıktan gösterince, Türkistan halkı bu acı ve talihsiz Rus işgallerini birebir yaşayarak nihayet gerçek durumun farkına varabilmişlerdi.[21] Bu durum daha önce yapay sorunlarla bir türlü ortak bir paydada buluşamayan Türk soylu halklar için bölgede birlik ve dirlik ruhunun oluşmasına ancak bir fırsat yaratabilmiştir.[22] Lakin bahse konu bölgede yine hanlıklar arasında yaşanılan çekişmeler, emperyal politikaların ektiği nifak tohumlarına bir döneme kadar, sorgusuz-sualsiz inanan ve uzun vadeli bir vizyon koyamayan yöneticilerin hataları da, Çarlık Rusya'nın yayılmasına adeta davetiye çıkartmıştır.[23] Türkistan'da ki mevcut bu siyasi ortam, İdil-Ural bölgesi dahil diğer Türk soylu halklar için hüzünlü ve uzun bir esaret dönemini de başlatmış olmaktaydı.[24] İlerleyen yıllarda Rusya-Çin gibi aktör ülkelerin bölgedeki politikaları gereği 'ayrıştır-yönet' stratejisiyle bölge halklarını; Kazak-Kırgız-Özbek-Türkmen-Tatar-Başkurt-Azeri-Uygur[25] gibi farklı ve kendine bağlı sözde özerk bir siyasi yapı ile küçük topluluklara ayrıştırdıkları görülmüştür. [26] Aynı dönemde Türk-İslam dünyasının koruyucusu konumundaki Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik olumsuzluklar

---

İhtilali, iç savaş ve sonrası kurulan Sovyet rejiminin emperyal siyaseti gereği kontrol ettiği coğrafyalar hk. bkz., Bkz., Frederic S. Pearson and J. Martin Rochester, *İnternational Relations (The Global Condition in the Late Twentieth Century),* (New York: McGraw-Hill Publishing Company, 1988), 121-130.

21 Galiyev hk. bkz., Renad Muhammedi, *Sırat Köprüsü Sultan Galiyev,* çev. Mustafa Öner, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1993), 390 vd.

22 Baymirza Hayit, *Basmacılar,* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 1-4.

23 Alton S. Donnelly, *The Russian Conquest Of Bashkiria 1552-1740,* (London: Yale University Press, 1968), 1-5. Soydaş halklar arasındaki çekişmeler-kışkırtmalar için Başkurt-Kazak örneğine bkz., Osman Yorulmaz, "Kazak-Başkurt Münasebetleri (XVII-XVIII.yy.)", içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 122-130. Kazan Hanlığı'nın işgali ve hanların siyasi çekişmeleri için bkz., Ahmet Temir, "Kazan Hanlığı (1437-1552)", içinde *Türk Dünyası El Kitabı,* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992), I: 409-414.

24 Kazan Hanlığı'ndaki yöneticiler Rus tehlikesine karşı genellikle Osmanlı'yı bir güvenlik sigortası olarak umut etmişlerse de, Kırım Hanları, "E*ğer Astrahan ve Kazan Osmanlı Devleti'nin eline geçerse Kırım da tamamen onların olacak"*, hatta Devlet Giray'ın da *"Eğer Türkiye'yi şimal (kuzey) işlerine karıştırırsak Kırım elimizde kalmaz"* şeklinde ifadelerinin olduğu rivayet edilmiştir. Bkz., Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 21-29, 30-35. Astrahan seferi ve Don-Volga projeleri hk. ayrıca bkz., Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu,* (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 5- 19, 30-44.

25 Uygur-Doğu Türkistan coğrafyasının tarihi özelliklerini Kaşgarlı Mahmut'un 'Dîvânu Lugâti't-Türk' eserinde bulmak mümkündür. Bkz., Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi, (*İstanbul: Divan Kitap Yayınları, 2011), 102-103; Rene Grousset, *Cengiz Han*, çev. İzzet Tanju, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001), 189-191.

26 Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi,* (Ankara: TTK Yayınları, 1995), 160-162, Ek-B, E; Mim Kemal Öke, *Türk Dünyası,* (İstanbul: İrfan Yayınları, 2016), 30-32. Yekaterina, Türkistan işgalleri için "*Güç ile alamayacağım memleketleri önce içlerinden inhilal (bölme-dağıtma) ettiririm"* şeklindeki ifadeleri ile bu siyasetini sonuna kadar kullanmıştır. Bkz. Cafer Seyidahmet Kırımer, *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri,* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 20-21; Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası,* 178-179.

nedeniyle Türkistan halk ve hanlıklarından gelen yardım taleplerine istekli olsa da dönemin koşullarında olumlu bir cevap verememiş, sadece hanlıkların kendi aralarında ve Rusya ile iyi geçinmeleri gerektiğini tavsiye etmiştir.[27] Özgürlüklerine düşkün olan ve durumun vahametini geç de olsa gören Türk soylu halklar, her fırsatta bağımsızlıkları uğruna hayatlarını ortaya koymaktan çekinmemişlerdir.[28] Özellikle Çarlık rejimine karşı oluşan 1905 ve 1917'deki demokratik talepler İdil-Ural boylarında bulunan Türklerde de millî uyanış yolunu açarak, Başkurt, Alaş-Orda ve Türkistan Millî Birliği gibi benzer versiyonlardaki özgürlük ve bağımsızlık projelerine beklenen birer ışık kaynağı olmuşlardır. Bu hususta başta Başkurt-Tatar halkı, Bolşeviklerin özgürlük vaatlerine de inanarak onlara siyasi-askeri destek vermiş, Çarlığın mutlak monarşisine karşı tüm dünyaya kendi seslerini duyurmaya çalışmışlardır.[29] Böylece Çarlık rejiminin asırlardır devam ettirdiği baskıcı emperyal politikaların bıraktığı derin izler ardından, kendi öz kültür ve benliklerini araştırmaya başlayan İdil-Ural ile Türkistan'daki diğer aydınlar, bağımsızlık yolunu aydınlatan ilk meşaleleri yakmışlardır.[30] Bu minvalde Rusya'da yaşayan Müslüman Türkler arasında XX. yüzyılın başlarında ilmi ve kültürel alanlarda büyük bir ilerleme kaydedilmiştir.

Kendi dini ve millî meselelerini araştırmaya koyulan başta Tatar-Başkurt aydınlarından Şehabeddin Mercani, İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura[31], Zeki Velidi Togan, Abdulkadir İnan, Rızaeddin Fahreddin, Alimcan İbrahimov gibi birçok aydın,

---

27 Osmanlı Devleti'nin Rus emperyalizmine karşı etkili askeri bir cevap veremeyişine örnek olarak; 1768 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı ordusunun yeterince donanımlı olmaması, eğitiminin eksik olması gibi bir çok olumsuz durum mevcut iken, Rus Çar'ı Avrupa'daki teknik ilerlemeleri izlemiş ve ordusunu donatmıştı. Padişah III. Mustafa bu savaşa uzak duran veziri Ragıp Paşa'yı azarlarken, *"Eğer akçe yüzünden uzak duruluyorsa Edirne'den Rusçuk'a kadar iki keçeli altın dizerim"* deyince deneyimli vezir *"Devlet-i Aliyemizin eskiden beri yaptığı savaşlarda muharip bir aslan olduğunu tüm düşmanlarına göstermiştir. Lakin tırnakları aşınmış şu haldeki aslanın durumunu düşman öğrenirse durum daha da ağır olur. Askere düzen verildikten sonra bu savaş düşünülsün."* sözleri devletin içinde bulunduğu durumu acı, ama en güzel şekilde ifade etmekteydi. Bkz., Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 84.

28 Türkistan bağımsızlığı için büyük mücadeleler veren Buhara Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu'nun yayınladığı beyanname hk. bkz., Ahad Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* (İstanbul: Emre Yayınları, 2003), 21-27.

29 Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 168-170. Rus devriminin tarihi süreci ve Bolşeviklere getirisi hk. bkz., Eric John Ernest Hobsbawm, *On History (Tarih Üzerine),* (İstanbul: Agora Yayınları, 2009), 296-301.

30 XVI.yy. yarısında başlayan Kazan Hanlığı'nın işgalinden XX. yüzyılın başlarına kadar Türk-Tatar halkı bağımsızlıkları için hep mücadele içinde kalmışlardır. Bkz., Alexandre Bennigsen ve Chantal Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları,* çev. Nezih Uzel, (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1981), 15 vd.

31 Yusuf Akçura, Türkçülük ve Türkistan bağımsızlık mücadelesindeki rolü için bkz., James H. Meyer, *Across Empires 'Marketing Muslim İdentity İn The Russian-Ottoman Borderlands (1856-1914),* (New York: Oxford University Press, 2014), 1-7, 134-138.

bilim-kültür ve medeniyet sahasında önemli eserler ortaya koymuştur.[32] Emperyal politikaların farkına varan bölgenin öz halkı, çoğu zaman bir türlü kendi aralarında anlaşıp toplu bir karşılık veremeseler de yayılmacı devletlere karşı ayrı ayrı ciddi bir direniş başlatmışlardır. Özellikle bu dönemlerde Türkistan dâhilindeki İdil-Ural boylarında bulunan ve bu coğrafyanın kadim halklarından biri olan Başkurt Türklerinin vermiş olduğu özgürlük mücadelesi her alanda dikkat çekmeye başlamıştır. Genel anlamda etimolojik olarak "Başkurt" adının, destan ve rivayetlerde Başkurt Türklerine İslam dinini öğretmek için gelen elçiye, bir kurdun yol göstermesi ve bundan dolayı, ''Başı Kurt'', yani yol gösteren-rehber kurttan geldiği belirtilmektedir. Yine buna benzer bir efsaneye göre; zorunlu bir göç esnasında bozkırlarda yollarını kaybeden Başkurtlara yol gösterip, çölden rahatça çıkmalarını sağlayan ve onları Ural Dağlarına götüren bir kurda ithafen ''Başkurt'' adını aldıkları rivayet edilmektedir.[33]

Başkurtlar hakkında detaylara girmeden genel bilgiler veren ilk araştırmalara bakıldığında, geç İskenderiye döneminde (MS. II. yy.) yaşadığı kabul edilen ve ünlü filozoflardan biri olan Batlamyus'a (Klaudios Ptolemaios) göre, Başkurt Türkleri II. ve hatta I. yüzyıllardan itibaren şu an yaşadıkları mevcut topraklarının batı ve güney taraflarında bulunmuş eski bir kavim olmaktadır. Batlamyus bu tezlerinin kaynağı olarak MS. I. yüzyılda yazıldığı belirtilen "Marin de Tyr"in eserini göstermiştir.[34]

Başkurtlardan daha detaylı bir şekilde bahseden en eski kaynaklardan biri de İbn Fadlan'ın X. yy. başlarında bu coğrafyaya yaptığı seyahat esnasında tuttuğu notlar ve raporlar olmuştur. Bu seyahatname dönemin Başkurt dil-tarih, kültür ve coğrafyasını yansıtması açısından oldukça mühim bir kaynaktır.[35] Yine Arap kaynaklarında IX. asırdan itibaren ismi görülen Başkurtlara, XII. yüzyılda İdrisi ve XIII. yy. da yaşamış olan Dımeşki de eserlerinde bu kadim halka değinmiştir. Daha sonraları Rudenko'nun Başkurt menşei ve antropolojisi üzerine yaptığı detaylı araştırmalar ile Kuzeyev'in İtil

---

32 Alimcan İbrahimov'un İdil-Ural coğrafyasındaki halk edebiyatı, kültürü üzerine yaptığı araştırma ve katkılar için bkz., Çulpan Zaripova Çetin, *Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri*, (Ankara: Bengü Yayınları, 2016), VII-X; İsmail Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2019), 188-190.

33 İlyas Kamalov, "Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar", içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* haz. A. Melek Özyetkin vd., (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 27; Yaşar Kalafat, "Başkurt Adının Türk Halk İnançlarındaki Yeri", *Erciyes Dergisi,* 27/321 (2004): 19-21.

34 Zeki Velidi Togan, *Başkurtların Tarihi*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2003), 1-3; Ülkü Kara Düzgün, "Başkurt Destanlarının Tipolojisi", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2007), 1-2.

35 Frank, *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia,* 6-8; İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslamiyet,* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019), 18-21.

Ural Türkleri hakkındaki çalışmaları Başkurt Türkleri hakkında çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir.[36]

İbn Fadlan'ın seyahatine dönecek olursak; Bulgarlar 922 yılında resmi olarak[37] islamiyete eğilim gösterince, Bulgar hükümdarının talebi üzerine Abbasi Halifesi El-Muktedir tarafından Bulgarlara din öğretimi ve bu kapsamda İslamî yapıların oluşturulması amacıyla içinde Fadlan'ın da bulunduğu bir elçilik heyetini bölgeye görevlendirmiştir. [38] Meşşakatli bir seyahata başlayan elçilik heyeti, güzergâhı üzerindeki Peçeneklere ve Başkurtlara da uğrar. Elçilik heyetinin başkan kâtibi olarak gönderilen İbn Fadlan, bu yolculukta karşılaştığı Başkurt Türkleri hakkında aldığı notlarda, onlardan "*büyük bir Türk Boyu"* olarak söz etmiştir.[39]

İbn Fadlan eserinde Başkurtlardan "Başgırt'' diye bahsetmiş ve kendisinin bu insanlarla karşılaştığı ilk yere de 'Başgırt' bölgesi diye telafuz etmiştir. Yani bu yer günümüz Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti'nin bulunduğu konumdur. İbn Fadlan onların dinleri, yaşantıları, örf ve adetleri hakkında önemli bilgiler vererek kökenlerinin Türk boylarına dayandığını belirtmiştir. [40] Yine Fadlan'ın verdiği bilgilere göre, Başgırtların bir bölümü Peçenekleri takip ederek batıya doğru göç edip orada Macarlara karışmışlardır.[41] Elçilik heyeti, uzun ve zahmetli bir yolculuktan sonra bu bölgelerden geçerek 12 Mayıs 922 tarihinde ancak Bulgarların memleketine ulaşabilmiştir.[42]

---

36 Rudenko, *Başkurtlar,* 24-26; Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi,* haz. Zafer Sever, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022), 19, 35.

37 Mir Fatih Zakiyev ve Ebrar Kerimulin Gibadullaviç, "Huca Ehmet Yesewi Bolğar-Tatar Dönyasında", içinde *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu,* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993), 421-422. Bulgarlar ve Onların Ruslar ile olan mücadeleleri hk. bkz., Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, çev. Mehmet Emircan, (Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 1-5; İlyas Kemaloğlu, " İlk Müslüman Türk Devletleri", içinde *İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyatı,* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), VIII: 249-252. Bulgarların menşei hk. detaylı bilgiler için bkz., Sergey Grigoryeviç Klyaştornıy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları,* çev. Serkan Acar vd., (İstanbul: Tek-Esin Vakfı Yayınları, 2018), 87-89.

38 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, 78-80; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi,* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 118-119.

39 Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018), 18-20.

40 Ahat Salihov, "Başkurtlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (Bilig),* 88 (2019): 193-194. https://orcid.org/0000-0002-7994-4711.

41 Rusların Orta Asya işgalleri, Türk-Macar dil-kültür ve ortak tarihi tazlerinin detayları için bkz. Melek Çolak, "Macar Türkolog Vambery'nin Türkistan Seyahatinde 'Büyük Oyun' un İzleri'', *SUTAD (Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi)* 45 (2019): 13-27. Gyula Nemeth'in 1930 yılında Macar Kavminin Tekamülü' üzerine yazdığı eser hk. bkz., Kont Zıcı, "Macar Kavminin Menşeine Dair" içinde *İkinci Türk Tarih Kongresi,* (Ankara: TTK Yayınları, 2010), 569-577.

42 Elçilik heyetinin yolculuğu hk. bkz., Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü,* 89-90; Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslamiyet,* 101-109.

MS. X. yüzyılda Başkurt bölgesini ziyaret eden bir başka Arap gezgini Ebu Zaid el-Balhi de, onların menşeinden bahsederken, Bulgar-Peçenek ile olan ilişkilerine değinmiş ve Başkurt-Peçenek halklarının Türk kökenli olduğunu ifade etmiştir.[43]

Ayrıca XIII. yüzyılda Macaristan'da bulunan Başkurtların Hanefi mezhebine mensup Müslüman oldukları da belirtilmiştir. Bu konu da Hanefi fıkhının daha iyi öğrenilmesi için Başkurtlar, Halep'te bulunan medreselere öğrenci göndermişlerdir. Yakut el-Hamavi de bu eğitime giden bahse konu öğrencilerden biriyle yaptığı görüşmeyi nakletmiştir.[44]

Başkurt coğrafyasına giden bir başka seyyah da Wilhelm Von Rubruk'tur. 1250'li yıllarda Moğol istilasından çekinen Fransa kralı, onları tanımak için seyyah-elçi olarak Wilhelm Von Rubruk'u bölgeye göndermiştir. Rubruk seyahatnamesinde Moğolların kışlık giysileri hakkında bilgiler verirken, Başkurtların yaşadığı ülkeden "Büyük Macaristan" diye söz etmiş, kendi ülkesinde bu tip giysilere rastlamadığını belirtmiştir. Genellikle kurt, vaşak, tilki derisinden yapılan elbiseler olduğunu ve bunların, Rusya, Bulgarya, Moksel, Kırgız gibi Moğollara bağlı ülkelerden geldiğini belirtmiştir. Ayrıca Moğolların Başkurt topraklarına gelmeden önce, Müslüman Bulgarların hâkimiyetinde olan Başkurtların çoğunluğu o zamandan beri İslamiyeti benimsemiş olduklarını ifade etmiştir.[45]

Etimolojik açıdan eski Yunan, Arap, Çin vb. kaynaklarında sıkça 'Başkurt' kelimesine rastlamak mümkündür. 'Başkurt' kelimesi yazılı kaynaklarda ilk kez II. yüzyılda astronom ve coğrafyacı olan Yunan asıllı ünlü Klaudios Ptolemaios (MS. 108–168) tarafından kullanıldığı belirtilmektedir. 'Başkurt' kelimesi 'Vaşgirt' şeklinde batı kaynaklarında ve İran destanlarında da bulunmaktadır. Dünya edebiyatında kendinden söz ettiren ve en önemli Türk destanlarından biri olan Oğuz Kağan Destanı'nda da

---

43 Daha önce Bulgarlara bağlı olarak yaşayan batı Başkurtları, Bulgar hanına bal, bal mumu kürk vb. şeyler verirken, her evlenen Bulgar kökenli kişinin de bir binek atını haraç (vergi) olarak Han'a verme yükümlüğü vardı. Bkz., Rudenko, *Başkurtlar*, 13, 24-26.

44 Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* X-XII; Lütfi Doğan, "İbn Fadlan Seyahatnamesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1/2 (1954): 58-80. Bazı kaynaklarda Başkurtların Fin-Ugor (Macar) akarabalık-ata bağlarının olduğu tezinden zayıf da olsa bahsedildiği görülmüştür. Başkurtlar ve öne sürülen ilgili tez hk. bkz, Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş,* çev. Osman Karatay, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 206-207, 271-274.

45 Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, (İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2001), 38, 67. Eski kaynaklardan biri olan 'Hududü'l Alem', Mercani ve Hamevi'nin eserlerindeki bahse göre; İdil Bulgarları Müslüman olunca çevresinde bulunan Başkurt ve Rusları da İslam'a davet ettiğinde, Ruslar bu daveti redederken, Başkurtlar kabul etmişlerdir. Bkz., Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslamiyet,* 108-111.

Başkurt halkından söz edildiği görülmektedir. Türk rivayetlerinin-anlatılarının en eskisi olan Oğuz Destanı'nda Başkurtlar; Edil havzasına yakın olup, Bulgarlara sınırdaş bir dağlık ülkede yaşayan, kuvvetli ve mizaçları gereği hiçbir cihangire baş eğmeyen bir kavim sıfatıyla tanınmıştır.[46] Ayrıca 1074 civarı Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Türklerin ve Türkçe'nin baş eseri olan "Divanü Lügat-it-Türk'te de [47] Başkurtlardan söz edilmektedir[48]. Eserinde Kaşgarlı Mahmud;

> *"Türkler esasında yirmi boydur, bunların hepsi – Tanrı kutsal kılası – Yalavaç Nuhoğlu Yafes, Yafes oğlu Türk'e kadar uzanır[49]. Bizans ve Rum ülkesine en yakın olan boy 'Beçenek'dir; sonra 'Kıpçak'[50],'Oğuz=Uğuz', 'Yemek', 'Basmıl', 'Kay', 'Yabaku', 'Tatar', 'Kırkız', ve 'Başgırt' gelir"*[51] diye belirtmektedir.

Yine Hive Han'ı olan Ebülgazi Bahadır Han, XVII. Yüzyılın ortalarında kaleme aldığı Şecere-i Türk adlı eserinde Başgırd-Kıpçak menşei hakkında şunları ifade etmiştir;

> *"Ol oğlan'nı Khan, öz kolunda sakladı. Yiğit bolgandın sonğra: Urus (Rus), Avlak (Eflak), Macar ve Başgırd elleri yağı erdiler: Kıpçak'ga köp el ve nöker berip ol yakka Tın ve Atıl suynınğ yakasıga yıbardı. 300 yıl kıpçak ol yerlerde padişahlık kılıp oturdu. Barça Kıpçak eli anınğ neslinden tururlar".*

Başkurtların büyük kitlesinin Kıpçaklardan meydana geldiğini belirten Bahadır Han, günümüz Türkçesi ile; Başkurtlara komşu olan İştek (Eşlek/Heşdek/Ostyak) kavmine ve Kuban (Kuman) ırmağındaki Çerkesler ile Terek ırmağı (Rusça:Tepek)

---

46 Togan, *Başkurtların Tarihi*, 1-5; Zekeriya Kitapçı, "Başkurt Türk Boyları Arasında İslamiyet", *Tarih Dergisi,* 157 (2000): 57-63.

47 Kaşgarlı Mahmut, eserini tanıtırken, *"Türk dilini öğreniniz, çünkü Türklerin saltanatı uzun sürecektir"* mealindeki hadise de atıfta bulunmuştur. Bkz., İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997), 382.

48 Türksoy, *Başkurt Şecereleri*, haz. Ahat Salihov ve Minlegali Nadergulov, (Ankara: Türksoy Yayınları, 2009), 6; *İstoria Bashkir*, ed. V.V. Ovsyannikov, V.K. Fyedorov, F.G. Hisamitdinova, (Moscow: İnstitut İstori, Yazika İliteraturi UNTS RAN, İzdatelstvo-Nauka, 2009), VII: 313-317. (История башкирского народа, VII, Редакционная коллегия I тома: В.В. Овсянников, В.К. Федоров, Ф.Г. Хисамитдинова, (МОСКВа: Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, Издательство, 2009), 313-317.)

49 Türk soyları ve Tatar-Moğol Kağanı Cengizhan'ın rivayet edilen kökenleri hk. bkz., Frank, *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia,* 130.

50 Raim Gumeroviç Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* çev. Arif Acaloğlu, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 19.

51 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk,* 10-11. Bazı kaynaklarda Oğuz Türklerinin 22 boydan oluştuğu rivayet edilmektedir. Bkz. Ahsen Batur, *1200 Yıllık Sürgün,* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 69-70.

boyundaki Tümen (Tuman, Kumuk) halkına, birçok Kıpçak'ın Moğol (Cengiz) istilası üzerine sığınıp karıştığını belirtmiştir.[52]

Konu üzerine çalışan bazı araştırmacılar, arkeolojik kazılardan elde ettikleri verilere bakarak Başkurtların bulunduğu bölgedeki geçmiş tarihlerini Neolitik Çağ'ın başlarına kadar dayandırmışlardır. Aynı şekilde Ural Dağlarının güneye bakan eteklerinde efsane ve destan metinlerinde bahsi geçen mağaralara benzer mekanlar vardır. Söz konusu mağaraların en eski çağlarda bile yaşam alanı olarak kullanıldığına dair emarelerin bulunması ve günümüz Başkurt Türklerinin bu mağaralardan (Şülgen) hala 'Taşöy-Taş Ev' olarak bahsediyor olmaları ve onların şu an bulundukları coğrafya geçmişini tarih öncesi devirlere kadar uzatmaları bu durumu doğrular nitelikte görülmektedir.[53]

Birinci el kaynaklarda da görüldüğü üzere, bölgenin kadim halkı olan Başkurtların yaşadığı Ural bozkırları üzerine, XVI. yüzyılın ortalarında başlayan Çarlık sömürüsü ile zamanla yerli olmayan yabancı halklar adım adım yerleştirilmeye başlanmıştır. Aslında bu durum Çarlık yönetimi tarafından İdil-Ural bölgesinin iktisadi, kültürel ve demografik yapısının değiştirilmesi için ortaya konulmuş sistemli bir politika ürünü olduğu sonraki yıllarda görülmüştür.[54] Bölgeye getirilen yeni insanlar arasında Ruslar, Çarlık rejiminin baskı ve telkinleri ile Ortodoks Hristiyanlığı benimseyen Mişer-Çuvaş ve Fin-Ugor kökenli gibi farklı topluluklar da yer almaktaydı. Bu istenmeyen durum toprakların yerli halkı olan Başkurtlar arasında büyük huzursuzluklara neden olmuştur. Böylece Çarlığın bu bölgede izlediği asimilasyon ve sindirme politikaları asırlarca sürecek olan Başkurt isyanlarının fitilini de ateşlemiş oldu.[55] Başkurt coğrafyasındaki zengin tabii yer altı-yer üstü kaynaklar, Cumhuriyetin başkenti olan Ufa'nın bölgedeki Müslüman halklarının dinî merkezi olması ve coğrafi

---

52 Suzan Tokatlı, "Başkurt Türkçesi Grameri", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi,1994), 2-3, 10-11. Seyyah tacir Bedrettin Hasan Er-Rumi Kıpçak Han'ın komşu halklarını anlatırken; *"Harezm, Sudak, Sığnak, Saray, Cend, Macar, Azak, Saksin, Yarkend, Culman (Kama Nehri), Kefe, Akçekerman, Lak, Bulgar ve Başkırd"* şeklinde ifade etmiştir. Bkz., Şihabeddin Bin Fazlullah El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım- (Mesaliku'l Ebsar)*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 122-123.

53 Düzgün, "Başkurt Destanlarının Tipolojisi", I.

54 Başkurt Cumhuriyeti ile Tatar Cumhuriyeti'ndeki demografik yapılar hk. bkz., Laisan Şahin, "İmparatorluk ve Ulusal Azınlıklar Sorunu İçinde Tatar-Başkurt İlişkilerinin Değerlendirilmesi" içinde *21. Yüzyılda İdil-Ural*, haz. Gönül Pultar, (Ankara: Tetragon Yayınları, 2008), 250-251.

55 İşgallere karşı Başkurt isyanları hk. bkz., Frank, *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia*, 23-29, 44-45; Donnelly, *The Russian Conquest Of Bashkiria 1552-1740*, 45-49, 126-132; Togan, *Başkurtların Tarihi*, 82-89.

olarak taşıdığı stratejik önem bakımından bu topraklar Ruslar için hep ilgi alanı olmuştur.[56]

Tarihî süreç içinde Başkurt Türklerinin Rusya'ya karşı sürdürdükleri sayısız-artçı özgürlük mücadeleleri askeri ve silah üstünlüğünü elinde bulunduran Çarlık-Sovyet rejimleri tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır. [57] Çarlık rejiminin yıkılmasından sonra Rus İmparatorluğu içerisinde yaşayan halklar için umut olarak görülen Bolşeviklerin, İdil-Ural ve de Türkistan'daki bütün Türk halkları için verdikleri bağımsızlık sözlerinin aslında gecici bir politika[58] olduğu, asıl hedeflerinin ise iktidarı ele geçirince Çarlık'tan daha katı bir yönetim sergileyecekleri açıkça görükecektir.[59] Millî muhtariyet taleplerinde ısrarcı olan Başkurtlar, Z. Velidi Togan önderliğinde toplanan kurultay kararı ile 29 Kasım 1917'de Özerk Başkurdistan Cumhuriyeti'nin kurulmasına onay verdiler. Kendi iradeleri sonucu alınan bu özerklik çok uzun sürememiş ve 23 Mart 1919'da Bolşeviklerin onayı ile Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti Sovyetlere dahil olan ilk özerk yapı oldu. Oluşan yeni siyasi durumu gören başta Z. V. Togan ve yakın arkadaşları ilerleyen zamanda artık Bolşevikler ile bir sonuç alınamayacağını düşünerek, Türkistan içlerine çekilip, burada mücadele etme kararı vermişlerdir.

Bolşeviklerin yayınladıkları halkların beyannamesine de aykırı gözüken Başkurdistan'daki uygulamalar zamanla İdil-Ural'da büyük huzursuzluklar yaratmıştır. Bolşevizmin ideologlarından Vladimir Lenin'in tezinden biraz farklı olarak Josef Stalin, etnik Rus kimliğini bir üst kimlik göstererek, diğer bütün cumhuriyetlerin Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dahilinde, özerk bir nitelikte teşkilatlanmaları gerektiğini ısrarla savunuyordu. Bolşevik lideri Lenin, bu duruma görünürde pek sıcak bakmayıp, tüm cumhuriyetlerin eşit statüde ve egemenlik haklarının korunduğu birleşik

---

56 Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2007), 200; Habibe Yazıcı Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri" içinde *Tehlikedeki Türk Dilleri,* ed. Eker Süer, Ülkü Çelik Şavk (Astana: Uluslararası Türk Akademi Yayınları, 2016), II-A: 50-52.

57 Rudenko, *Başkurtlar,* 30-39. Rus emperyalizmine karşı Başkurt Türklerinin tarihi süreçler içinde girişitiği kıyamlar hk. bkz., Akmanov Irek Gayseyevich, *Bashkirskiye vosstaniya,* (Ufa, Bashkirskoye izdatel'stvo, 1993), 3-10, 221-223. (Акманов Ирек Гайсеевич, Башкирские восстания, (Уфа: Башкирское издательство, 1993), 3-9, 221-223).

58 Rasoni, *Tarihte Türklük*, 427. Bolşevik komünistlerin Türkistan için biilnç altlarında planladıkları gerçek siyaset için bkz., Abdulla Rasulov, *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki ilişkiler (1917-1924)*, çev. Ali Ünal, (Ankara: TTK Yayınları, 2017), 13-19.

59 Zeki Velidi Togan, Sovyet politikasının gerçek niyetini gördüğünde takındığı tutum hk. bkz., Serkan Acar, *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 16.

bir federasyon planı düşünmekteydi. Lenin'in söylemde kalan planına göre, her cumhuriyetin birlikten ayrılma hakkı vardı. Bu politikalar kapsamında Rusya'nın Belarus SSC, Ukrayna SSC, Orta Asya ve Kafkasya cumhuriyetleri ile birleşmesi sonucunda 30 Aralık 1922 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği resmen kurulmuş oldu (SSCB). Zaten daha önce Lenin'in bilgisi dahilinde Şubat 1919'da Moskova'da toplanan kongrede, Türk halklarının ileri gelen yöneticileri ile Bolşevik temsilcileri arasında yaşanan sert tartışmalar, Lenin'in bilinçaltındaki mevcut siyasetinin tezahürü olmuştur. Bu duruma en iyi örnek olarak Başkurt lideri Z. Velidi Togan[60], Türkistan'daki Bolşevik rejiminin[61] yıkıcı ve bölücü etkilerini kastederek Lenin'e şöyle demiştir:

> *"Biz Kızılordu ve Komünistlerin kontrolünde olmayan, istiklale (bağımsızlık) doğru bir muhtariyet (özerklik) istiyoruz"* sözüne karşın Lenin; *"Velidof, çabalarınız boşunadır, zira Rus Komünüstlerin üzerindeki kızıl tabakayı kazırsanız altından simsiyah bir Rus milliyetçiliği çıkar"*

Bu sözler Bolşeviklerin Başkurt coğrafyası dahil, Türkistan için planlanan siyasetin gerçek yüzünü de ortaya koyması açısından çok manidar bir cevap olmuştur.[62]

Büyük Türkistan coğrafyası[63] içindeki jeostratejik ve jeopolitik bir bölge olarak görülen İdil-Ural topraklarında yaşayan kadim Türk halklarından biri olan Başkurtlar her ne kadar Türk dünyası tarafından bilinse de haklarında yapılan ilgili bilimsel ve akademik çalışmalar istenilen düzeye gelememiştir. Bununla birlikte ülkemizde son dönemlerde Başkurt tarihi, kültürü ve sosyal yaşamı ile ilgili bilimsel yayınların artarak yapılmaya başlanmış olması, soydaş halkların birbirlerini daha iyi tanımaları ve ortak kültürel etkileşimleri açısından başlangıç olarak olumlu faaliyetler görülmektedir.[64]

---

60 Z. Velidi Togan'ın bağımsızlık için Türkistan ve Rusya arasındaki siyasi faaliyetlerine bkz., Rinat Naçmetdinoviç Şigabdinov, "Rusya ve Türkistan arasında Z. V. Togan: Bir Alimin Siyasi Faaliyetleri", içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar,* ed., Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 255 vd. Bolşevik İhtilali sürecinde Türkiye'ye mülteci olarak gelen Rusya'daki farklı halklar için bkz., Aleksandr Vertinski, *İstanbul Anıları-İstanbuldan Geçen Ruslar*, çev. Orhan Uravelli, (Ankara: Ümit Yayınları, 2005), 42-43.

61 Bolşevizmin temel esasları hk. bkz., Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi, (1917-1923)*, çev. Orhan Suda, (İstanbul: Metis Yayınları, 1989), I: 15-24.

62 Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 208-209. Lenin'in Türk kökenli halkların bağımsızlığı hakkındaki söylem ve düşünceleri için bkz., Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 33-38.

63 Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım,* çev. Vügar İmanov, (İstanbul: Küre Yayınları, 2005), 13-14.

64 Türk Dünyasını oluşturan Başkurtların'da dahil olduğu Türk Kökenli halkların gündelik sosyal hayat, edebi, tarihi ve kültürel ortak değerleri için bkz., Bayram Durbilmez, *Türk Dünyası Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 34, 69, 126, 152-161,

Bahse konu yapılan faaliyet ve yayınlar için Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı'nın (TÜRKSOY) çalışma ve destekleri göze çarpmakta olup, başta Başkurt millî kahramanı ve edebiyat temsilcisi olan Salavat Yulayev (Yulayoğlu), Miftahettin Akmulla, Mecit Gafuri'nin şiirleri, Başkurt halk destanı Ural Batır, Başkurtça-Türkçe Konuşma Kılavuzu ve Z. V. Togan'ın Başkurtların Tarihi adlı eserler, 1996-2011 yılları arasında TÜRKSOY tarafından yayımlanmıştır. Bunlara ilaveten S. İ. Rudenko'nun (1885-1969) "Başkurtlar" adlı kitabının R. Kurban tarafından Türkçe'ye çevrilmesi, Başkurt Edebiyatı'nın XX. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biri olan Dinis Bülekov'un (1944–1995) "Yabancı" ve "Ömür Tektir" adlı romanlarının Nigar Kalkan tarafından Başkurtça'dan Türkçe'ye çevrilen ilk romanlar olması, Türk yazın ve okuru için dikkat çeken gelişmelerdir.[65]

Genel anlamda yapılacak olan bu akademik çalışmada; yazılı-sözlü ve arkeolojik kaynaklarda kadim Türk Yurdu olan Türkistan dahilindeki İdil-Ural coğrafyasının Çarlık-Sovyet Rusya'sı tarafından başlatılan emperyal ve asimilasyon politikalarına karşı bölgedeki Türk soylu halkların mücadelesi ele alınacaktır. Bu anlamda İdil-Ural'da önemli bir boy olan Başkurt Türklerinin[66] özellikle XIX-XX. yy. da vermiş oldukları bağımsızlık direnişleri, yaşamış oldukları siyasi-askeri, iktisadi ve sosyo-kültürel açılardan maruz kaldıkları Çarlık-Sovyet hegemonyasına karşı izledikleri politikaları dönemin yazılı-sözlü, bilgi ve belgeleri ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.[67] Sovyetler döneminde bu coğrafyada bir çok antropoloji çalışmaları yapılmış, bulunan sonuçlar daha çok Sovyet bakış açısı ile değerlendirildiğinden biz de bu buluntuları, arşivlerdeki belge, materyal ve dönem içinde yazılan kaynakları karşılaştırmalı bir bakış açısı ile değerlendirmeye tabi tuttuk. Bahse konu coğrafyanın genişliği, dönemin uzun bir tarihi süreci kapsaması araştırmayı doğal olarak sınırlandırmaya götürmüştür.

---

65 Roza Kurban, "Türk Dünyasi Gençlerinin Dikkatini Çeken Başkurtlar", 07.11.2012. (Erişim Tarihi: 12.10.2020). https://www.turkocaklari.org.tr/yazar/roza-kurban/turk-dunyasi-genclerinin-dikkatini-ceken-baskurtlar-1758. Salavat Yulayev'in Başkurt bağımsızlık mücadelesi içinde gösterdiği faaliyetler hk. ayrıca bkz., Ekrem Beyeş, *Başkort Halkının Tarihi Hem Azatlık Köreşe*, (Ufa: Kitats Noshriote, 1993), 120-126. (Әкрәм Бейеш, *Башҡорт халҡының тарихы һәм азатлыҡ көрәше,* (Өфө: Китап, 1993), 120-126.)

66 Jean Paul Roux, *Histoire Des Turcs (Türklerin Tarihi)*, çev. A. Kazancıgil ve L. A. Özcan, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004), 17-18; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* çev. Metin Kıratlı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1984), 365.

67 Rus asimilasyon ve emperyal siyasetine tepki olarak doğan Başkurt isyanları hk. bkz., Kamalov, "Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar", 29-32.

Çalışmanın şekillendirilmesi ve terkip aşamasına getirilmesi için kullanılacak yöntem "Klasik Tarama" yöntemi olup, konu ile ilgisi olan ve ulaşılma imkânına sahip kaynaklar elde edilerek, bilimsel bir üslupla çalışmanın içerisine yerleştirilmiştir. Elde edilen bilgilerin güvenirliliği ve bilimselliği öncelikli olarak dikkate alınarak metodolojik bir yaklaşım ile eleştiri süzgecinden geçirilen belgeler, konu bütünlüğü ve mantık silsilesini takip ederek kronolojik gereksinimleri de karşılar nitelikte bir araya getirilmiştir. Tezin yazım sürecinde karşılaşılan, proje içerisinde yer almayan lakin projeye dahil edilmesinde fayda sağlanacağı düşünülen belgeler de göz ardı edilmemiştir. Bu kapsamda Genel Türk Tarihi'nin kadim topraklarından biri olan Türkistan (Orta Asya) coğrafyasının özellikle XIX. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın son çeyreğine kadar olan tarihî süreçte yaşanan Rus hegemonyasına karşı,[68] başta Başkurtlar olmak üzere, Türkistan halklarının vermiş olduğu istiklal ve istikbal mücadelesinde dönemin kaynaklarına yansıyan belgeleri, yazılan tarihi eserler, basılan gazeteler, televizyon ve radyo kayıtları, TC. Devlet Arşivleri, National Archives, Başkurt (Ufa) ve Tataristan (Kazan) gibi ulusal ve yerel arşivlere bakılıp bahsedilen döneme ait envarterler toplanmaya özen gösterilmiştir. Araştırmada toplanan belgeler günümüz Türkçesi ile transkript ve değerlendirilmesi yapılıp, konumuz ile bağlantılı bütün bilgiler hazır hale getirilmeye çalışılmıştır.

Kaynak taramasında olay, yer vb. adların daha sağlıklı tespiti için saha araştırılması yöntemi de kullanılmış olup, döneme ait birinci el kaynaklara başvurularak bilgi edinilmeye önem verilmiştir. Ayrıca çalışmamızda metodolojik olarak konu, mekân ve zaman sınırlandırılması yolundan hareket edilmiştir. Araştırma-inceleme konusu ile ilgili tespit edilen Türkçe, Başkurtça-Tatarca, İngilizce ve Rusça tetkik eserlere öncelik olarak başvurulmuştur. Bunun için de başta TC. CB. Millet Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, MSB-TSK ATASE arşivi, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi (TİKA), Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY), Kazan (Tataristan) Federal Ünv. Kütüphanesi-Lobaçevsky Kütüphanesi, Dil-Tarih Enst., Rusya F. Başkurdistan Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi ve Bilimler Akademisi gibi kurumlardan elde edilen bilgi ve belgeler, tez çalışmamızın dayanacağı temel kaynaklar olmuştur. Yukarıda değinilen kaynak-yöntem ve başlıklar dâhilinde 4

[68] İklil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti,* (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1992), 9. Rus istila ve yayılmasına karşılık olarak Orta Asya'daki bütün Müslüman-Türk halklarının bağımsızlıkları için vermiş olduğu mücadeleler hk. bkz., Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* 92, 139,157, 558.

bölümden oluşan tezin birinci kısmında; Türkistan coğrafyasının tarihî süreçteki yeri ve önemi kapsamında; Çarlık Rusya'nın Türk İllerinde yayılması ve Çarlık-Sovyet dönemi Türkistan'da uygulanan sömürü politikaları, emperyalizm gölgesinde Türkistan'da bulunan Türk Boyları arasındaki ikili ilişkiler, Türkistan işgallerine karşı Orta Asya ile ilgilenen diğer devletlerin tutumu, İngiltere'nin Türkistan politikası, Osmanlı-Türk Devleti'nin Türkistan politikası ve bölgeden yapılan göçlerden bahsedilmiştir. İkinci kısımda; İşgallere karşı İdİl-Ural ve Türkistan halklarının siyasi ve askeri tepkisi, Rusya'nın XIX ve XX. yüzyıldaki durumu, demokratikleşme süreçlerinde yapılan Müslüman Türk Halk Kongreleri (1905-1918), Rus yayılmasına karşı Türkistan ve çevresinde ortaya çıkan fikri akımlar ile siyasi hareketler, tüm askeri ve siyasi baskılara rağmen Türkistan özgürlüğünü hayatları pahasına savunan başlıca halk önderleri anlatılmıştır.

Üçüncü kısımda; Çarlık Döneminden Sovyetlere Kadar İdil-Ural'da Başkurtların özgürlük mücadelesi, Çarlık rejiminin kolonyal baskılarına karşı Başkurt topraklarında çıkan halk isyanları, Başkurt-Tatar münasebetleri ve Çarlık-Sovyet yönetim stratejisi, Bolşevik Devrimi sonrası tasarlanan İdil-Ural Devlet Projesi ve Başkurtlar, Muhtar Başkurt Cumhuriyeti'nin oluşum süreci, Başkurdistan'ın millî mücadelesine öncülük eden başlıca şahsiyetler ve Zeki Velidi Togan'ın siyasi-askeri faaliyetlerine değinilmiştir. Son olarak çalışmamızın ana temasını oluşturan dördüncü kısımda; Tarihî süreç içinde Başkurt Türklerinin Sosyo-Kültürel Hayatı, 'Başkurt' etimolojik ve etnogenezine genel bir bakış, İdil-Ural (Başkurt) coğrafyasının Tarihi ve Sosyal Yapısı, Başkurt halk folklorü, Başkurt Türklerinin kültürel değerleri ve Başkurt halk destan tipolojisine genel olarak değinilecektir. Bahse konu bu başlıklar bilimsel etik ve metodoloji çerçevesinde izah edilmiştir. Bu kapsamda özellikle XIX. Yüzyıldan mutlak Sovyet hakimiyeti yılları arasındaki tarihî süreçte Başkurtların kendi topraklarında gördüğü baskılara karşı verdiği bağımsızlık mücadelesi ve yapılan millî mücadelenin ortak folklorik değerler dairesindeki diğer Türk boylarına verdiği ilham ile farklı açılardan Türk Tarihi ve kültürü üzerindeki yansımaları incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİSTAN COĞRAFYASININ TARİHİ SÜREÇTEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Uluğ Türkistan coğrafyası, dünya ve Türk tarihi açısından jeostratejik-jeopolitik bir konum da olup, verimli topraklar ve sahip olduğu kaynaklar ile adeta Asya Kıtası'nın kalbinin attığı yer olarak, en eski çağlardan bu yana kadim Türk yurdu niteliğindedir. 'Türkistan' terimi; Türk yurdu, Türk memleketi, Türk eli vb. anlamlarda kullanılmakta olup, askeri-stratejik açıdan önemli bir yer tutmaktadır. Kadim topraklarında kurulan devletlere bakıldığında; Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar gibi Türk soylu devletlerin hüküm sürdüğü, bu devletlerin zayıflaması ile sahip olduğu özellikler ve zenginlikler nedeniyle İskender, İran, Arap, Moğol, Çin ve son olarak Rusya'nın istilalarına maruz kalmıştır.[69]

Bu bölgede Türkler, Tanrı Dağlarından ve Altaylardan akan ırmakların başında doğa şartlarına uyumlu yaşam ve yeni bir medeniyet ortaya koyarken, diğer milletlerin adı daha Türkistan'da (Orta Asya) göze çarpmıyordu. Bu coğrafyanın Türklerin ilk anayurdu olduğu konusunda hemfikir olan araştırmacılardan; J. Klaprothe (1824), J. V. Hammer (1832), W. Schott (1836), M. A. Castren (1856), A. Vambery (1885), ve E. Oberhummer (1912), Çin kaynaklarına atıfta bulunarak bu kanaate varmışlardır.[70]

Orta Asya'da arkeolojik çalışmalarını sürdüren S. V. Kiselev ve S. S. Çernikov da Türklerin buradaki varlıklarını MÖ. II binden daha eski tarihlere kadar dayandırmışlardır. Minusinsk bölgesinde, MÖ. 2500-1700 arası kabul edilen Afanesyevo kültür tipi ile yine aynı bölgedeki Andranovo kültür tipolojisinin (MÖ.

---

69 Ali Ahmetbeyoğlu, "Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan'ın Önemi", *Türk Yurdu Dergisi,* 287 (2011): 230-287; *Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, çev. Ahat Andican, (İstanbul: Atail Vakfı Yayınları, 2005), 25-38; Maksütov, *Türkistan'da Büyük İsyan 1916*, 24.

70 Türklerin ilk yerleşim yerleri-yurtları hk. bkz. Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi,* 189; Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, 1-2.

1700-1200) etraftaki diğer tiplerden farklı olup, savaşçı tip brakisefal ve beyaz ırk olarak proto-Türkleri temsil ettiği anlaşılmıştır.[71]

Böyle derin bir tarih ve özellikleri barındıran bu coğrafyada çok eski dönemlerden beri yaşamın varoluşu ve buna bağlı olarak pek çok tarihi olayın ortaya çıkması ile bölge, araştırmacılar için dikkat çeken önemlli bir yer haline gelmiştir. Dikkatleri üzerine çeken bu bölgede özellikle, XVIII ve XIX. Yüzyılarda, birçok Oryantalist (Doğubilimci), bölgenin dil-tarih ve kültür araştırmalarını gerçekleştirmek için kazı ve bilimsel gezilere katılarak, elde ettikleri bulgulardan bölgeyle ilgili kayda değer eserleri ilim dünyasına sunmuşlardır.[72]

Her bucağında Türklerden derin kültür ve medeniyet izlerini taşıyan bu coğrafyanın sınırları L. Rasonyi'nin tanımlaması ile; güneyinde Kven-Lün, Hindukuş dağları, Pamir ve Kafkas dağları bulunmaktadır. Kuzeyindeki ormanlar bölgesinden güneye ve batıya doğru, Mançurya'nın Khingan Dağlarından-Karpatlara değin bozkır sahaları mevcuttur. Karasal iklimin ağır bastığı bu büyük bozkırların kuzey-güney kısımları daha çok koyu kestane rengindeki toprak şeridi ile kaplanmıştır.

Bozkırların güney sınırında bulunan Hazar Denizi ile Aral ve Balkaş Göllerinin kuzey kesimleri boyunca uzanan, tarım ve hayvancılık için çok verimli topraklar mevcuttur. Bu verimli alanlar Altayların doğu yamaçlarında yeniden ortaya çıkarak Khingan Dağlarına ve ordan 45'inci kuzey enleminin üstünde değin devam ederler. Bu şeridin güneyinde bulunan kumlu uzun bozkır, yer yer çöllerle kesintiye uğrarken, Tanrı Dağları (Tien-Şan) ile Altay Dağları arasında "Cungarya kapısı'' (İli Geçiti) adında önemli bir geçit de bulunmaktadır.[73]

---

71 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* 48-49; Bahattin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 1962), 3-8, 128, 196. Andronovo kültürü ve yayılma alanları hk. bkz., Elvin Yıldırım, *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronovo Kültürü,* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 39-44, 116, 163.

72 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, 12-14; Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, 61-64. Tanınmış Sovyet Türkologlarından biri olan E.Malov'a göre Türkler, büyük ölçüde şu an yaşadıkları mevcut Türkistan topraklarında V. yüzyıldan beri varlık göstermektedirler. Bkz, Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, 348.

73 Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, (İstanbul: Örgün Yayımevi, 2007), 13-17. Orta Asya-Türkistan Coğrafyası hk. daha geniş bilgi için bkz., Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* çev. M. Reşat Uzmen, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980), 11-16.

Dönemin Rus tarihçileri bu coğrafyadan bahsederken, "Eurasia'' [74] (Asya) sözcüğü ile daha ziyade Kuzey Asya'yı kastetmişlerdir. Oysa Eurasia, Avrupa'nın doğu ve Asya'nın kuzey-orta kısımlarını sarıp, kendine özgü yaşam tarzı olan ve iki kıta arasında adeta üçüncü bir kıta özelliği gösteren oldukça geniş bir coğrafya görünümündedir. Nitekim bu coğrafya dahilindeki Kumlu Kapı Geçidi'nin, çok kolay katedilecek bir yer olmadığı, tarihi derinliğe inildiğinde bu durumun, milletler ve kültürler arasında ayırt edici bir ince çizgi olduğu görülmektedir.

Adriyatik Denizi'nden Çin Seddi'ne kadar uzanan coğrafyanın geçmişine bakıldığında, adı "Orta Asya" değil "Uluğ Türkistan" ismi olarak öne çıkacaktır. Türk halklarının at koşturduğu, ekip-biçtiği bu kutsal coğrafya; Buhara'dan Kaşkar'a, Semerkant'tan Hotan'a [75] Yesi'den Yarkent'e, Merv'den Almatı'ya ve Bişkek'ten Turfan'a uzanan kültür ve medeniyet şehirlerimizin bedenlerine ruh ve can veren kadim diyardır. Bu kutsal ve kadim topraklarda; Farabi[76], İbni Sina, Uluğ Bey, Harezmî gibi bilginler, Buharî, Tirmizî, Maturidî, Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacip gibi alimler, Hoca Ahmed Yesevi, Şahi Nakşibendî ve Yusuf Hamedanî gibi önemli ilim insanları yetişmiştir.[77]

Özellikle bozkır hayatının vazgecilmezi olan Atın ilk olarak burada evcileştirilmesi, bu bağlamda karekteristik atlı-göçer ev kültürünün ortaya çıkışı ve devam ettirilmesi İç Asya'daki eski Türk soylarına kadar uzanmaktadır.[78]

---

74 Avrasya kavramına daha geniş bir anlamda bakıldığında iki farklı kıta isminin birleşmesinden meydana gelen bir terim olup, kavramı oluşturan kıtaların büyüğü Asya kısmındadır. Asya'daki demografik yapıya bakıldığında da büyük coğunluğunu en eski tarihlerden günümüze, Türk kökenli unsurlar oluşturmaktadır. Türkistan yerine daha geniş anlamda Orta Asya-Avrasya kavramını bilinçli bir şekilde kullanan Rus ve Batı dünyası, bu bölgeye daha çok Moğolistan-Kuzey Çin ve Güney Sibirya eksenli bakmaktadır. Avrasya'nın merkezinde Türk olgusu her zaman var olan bir gerçektir. Bkz., Saadettin Yağmur Gömeç, "Avrasya ve Avrasya'da Türk Varlığı", *Töre Dergisi*, 2/13 (2013): 14-18. Avrasya kıtasının jeopolitik-jeostratik önemi hk. ayrıca bkz., Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası,* 52-63; Dugin, *Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım,* 13.

75 Türkistan ismi ve coğrafyası üzerinde Uygur Türklerinin derin izleri bulunmaktadır. Bkz., Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk,* çev. Yusuf Gedikli, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019), 129-132.

76 Dünya çapında bilim-kültür ve edebiyat alanına katkı yapan Türk kökenli bilim insanları hk. bkz., Önder Yazıcıoğlu, *Türklerin Kültür Tarihi,* (İstanbul: Kalipso Yayınları, 2014), 192-200.

77 Türklerin ilk yurtları hk. bkz. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* 16-20.

78 Viyana difüzyonculuk (yayılma) kuramına göre kültür, merkezden çevreye doğru yayılıp yer değiştikçe, gelişme göstermekte ve çevredekiler de o kültürü birşekilde taklit vb.yol ile kabul etmektedirler. Bu kültürün merkezi Avrasya bozkırlarıdır. Aynı zamanda savaşçı-çoban kültürü de Ural-Altay dağlarından dünyaya yayılmış sayılmakatdır. Bkz., Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* 36-38; Yuvalı ve Yoska, *Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri*, 298.

Bu özelliğin bile başlıbaşına kendine özgü bir tarihi olay ve başarı olup, sonraki kavimler ile kültürlerin olumlu yönde ilerlemesine, özellikle askerlik[79] alanında atılan temeller çerçevesinde oluşan sanat-zanaat unsurları, farklı kültür ve medeniyetlere önemli katkılar sunmuştur.[80]

Türklerin tarihsel-kültürel gelişim süreçlerine bakıldığında, sadece pastoral göçebelik ve otantik çadır-oba kültürü dairesine sıkışıp kalınmadığı görülmüştür.[81] Öteden beri Orta Asya'nın farklı kültür sahalarında yaşayıp gelen Türklerin bulunduğu ve bunların çeşitli dönemlerde ortaya çıkan siyasi oluşumlara kattığı müspet etkiler de olmuştur.[82] Medeniyet seviyelerindeki bu ilerleme safhaları Roma, Yunan, Mısır, Hind ve Çin gibi hızlı olmazsa da, yine kendine özgü göze çarpan bir ilerlemenin olduğu aşikârdır.[83]

Türk kültür ve dünyası üzerine önemli tarihi araştırmalar yapan N. Atsız da aynı konuda ki değerlendirmelerine göre Türk Milleti, Orta Asya'daki en eski dönemlerine giden zamanda atı evcileştirmek sureti ile aradaki mesafeleri kısaltmayı bilmiş ve böylece geniş alanları kontrol etme imkânını elde ederek, büyük devletler kurma başarısını göstermiştir.[84] Diğer milletler dönemin koşullarında ancak şehir devletleri kurabiliyorken, birçok şehirleri de kapsayan bu devletler, Türklere cihan mefkûresini ve

---

79 Türk soylu halklar, tarih boyunca bulundukları coğrafyanın önemine binaen hep savaşçı bir ruh ve kültüre sahip olmak durumunda kalmışlardır. Nitekim Türklerin taşa kazınmış, en eski yazılı kaynakları olan Orhun abidelerinden sadece Kültekin ve Bilge Han anıtlarında bile 148 savaş olayına rastlanılmıştır. Yine toplam 43 adet Orhun ve Yenisey yazıtında mevcut olan 1299 sözcüğün içinde "askerlik" kelimesi başat sözcük olarak gözükmektedir. Bu durum da, Türklerde askerlik ve savaş olgularının dünya tarihinde sanaat-zanaata dönüştürülmüş en somut örnekleri olmaktadır. Bkz., Erkan Göksu, *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı,* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), 45-47.

80 Türk soylu halkların dil ve arkeolojik kalıntıları için bkz. Andrey Tikhomirov, *Ethnogenesis Of The Turkich Peoples,* (San Francisco: Ridero Publications, 2020), 2-7; Gy. Moravcsik, Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantolojinin Ehemiyeti, içinde *"İkinci Türk Tarih Kongresi",* (Ankara: TTK Yayınları, 2010), 85-86, 483-489.

81 Türklerin yerleştikleri coğrafyada bıraktıkları dini-mimari yapılar, eserler için bkz., Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi,* çev. M.Yaşar Sağlam, (Ankara: Bilgesu Yayınları, 2011), 124-125; Geza Feher, "Türk Kültürünün Avrupa'ya Etkisi" içinde *"İkinci Türk Tarih Kongresi",* (Ankara: TTK Yayınları, 2010), 290-320. Türk-Rus ortak kültürel değerler için bkz., Yücel, "VI-XII Yüzyıllarda Türk-Slav (Rus) Kültür İlişkileri Üzerine Bir İnceleme", 488-491.

82 Ahmet Kanlıdere,"Zeki Velidi Togan'ın Fikri İnkişafı", içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, haz. Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 43-44.

83 Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* 383-395. Türk kültürünün dünya çapındaki edebi ve bilimsel katkıları hk. bkz., Yazıcıoğlu, *Türklerin Kültür Tarihi,* 15-16; XVI-XVII. Türkistan kültür-medeniyeti hk. ayrıca bkz., Raphael Pumpelly, *Explorations in Turkestan,* (Washington: Carnegie Institution Published, 1905), 5-7.

84 Türklerin atı evcileştirmesi, bozkır yaşamına katkıları ve atın Türk folkloründeki yeri için bkz., Yuvalı ve Yoska, *Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri*, 305.

büyük ülküleri düşleyip gerçekleştirme fırsatı yaratmıştır.[85] İbn-i Haldun'un yine bu coğrafyadaki Türk devletleşme süreçleri ile alakalı olarak; büyük imparatorlukların bir zaman diliminde doğal olarak parçalanabildiği, ilerleyen dönemde daha da küçük parçalara ayrılıp, negatif eğilim izleyen bu yapıdan aniden güçlü ve otoriter çekirdek bir teşkilatın ortaya çıkarak, ayrılan Turani (Türk) kavimleri tekrar birleştirdiğini ifade etmektedir.[86]

Türkistan coğrafyasının diğer bir tanımını yapan A.Taşağıl'a göre ise; Uluğ Türkistan diye adlandırılan topraklar; İran-Horasan, Kuzey Afganistan-Pamir ve Hindukuş dağlarının kuzeyinden, Çin'in Tun-huang bölgesine, oradan Mançurya'nın batısına varan ve Moğolistan ile Güney Sibirya'nın tamamını kapsayarak, batısında Ural dağları ile İdil Irmağı'nın Hazar Denizi'ne ulaştığı yere kadar devam eden çok geniş bir alanı kaplamaktadır. Bahse konu bu büyük alanın tarihî kaynaklardaki adı 1850'li yıllara kadar Türklerin yurdu manasındaki ''Türkistan[87]'' adıyla geçmektedir. Uygurların yaşadığı yer olan 1.828.418 km^2 doğu tarafı halen Çin baskı ve işgalinde olup, Türk halklarının oluşturduğu batı tarafı ise 3.836.503 km^2 civarıdır.

Doğu-Batı toplamında yaklaşık 5.665.000 km^2 devasal kadim topraklar, yeryüzündeki tüm Türk halkları tarafından Türklerin yurdu manasındaki "Türkistan'' kelimesi ile belirtilmektedir. Doğu Türkistan, tarihte bilinen İlk Türk İmparatorluğu olan Hun İmparatorluğu, akabinde Göktürk, Uygur, Karahanlı gibi en ünlü devletlerin hüküm sürdüğü coğrafya olmuştur.[88] Bu coğrafyada Türk-İslam tarihi açısından önemli bir dönüm noktası sayılacak olan 919-1212 yıllarında hüküm süren Karahanlılar, Satuk Buğra Han'ın öncülüğünde Müslümanlığı tercih etmesi ile buradan çevreye İslam hızla yayılmaya başlamıştır.[89] Bahse konu kadim topraklar, daha sonraları çoğunluğu

---

85 Nihal Atsız, "Türk Milletine Çağrı: Türk Ülküsü", *Orkun Dergisi*, I (1962): 90-99; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* 148-150.

86 İbni Haldun, *Mukaddime,* çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1988), I: 505-508.

87 Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi,* 189.

88 Hun-Türk köken münasebetleri hk. bkz., A. Von Gabain, "Hun-Türk Münasebetleri" içinde *İkinci Türk Tarih Kongresi",* (Ankara: TTK Yayınları, 2010), 895-909; Faruk Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler,* (İstanbul: TÜDAV Yayınları, 2016), 3-5.

89 İslamiyetin Türk Boyları arasındaki yayılım sürecine bakıldığında kısa zamanda önemli artışlar gözlenmektedir. Örneğin İbnü'l Verdi, eserinde 1043-1044 yıllarında 5 bin çadır Türk'ün Müslümanlığı kabul ettiğini belirtmektedir. Bkz., İbnü'ül Verdi, *Selçuklular*, çev. Mustafa Alican (İstanbul: Kronik Yayınları, 2017), 26.

Uygurların olduğu, Kazak, Kırgız gibi bir çok Türk soylu unsurları da bünyesinde barındırmıştır.[90]

Bu bağlamda Doğu Türkistan[91] bölgesi Türklüğün vuku bulduğu ana vatan, köklü Türk medeniyet ve kültürünün de ana kaynağıdır. Bir dönem Maniheizm inancını benimseyen Uygurların Manihai harflerle temiz-sade bir Türkçe kullandıkları, Hıristiyan dinini benimseyen bir kesimin ise Süryani harflerle yine Türkçe olarak yazdıkları eserler de bilinmektedir. Yapılan arkeolojik çalışmalarda yine Uygur coğrafyasında Göktürklere ait yazı tipinin kitap yazımında kullanıldığı da görülmüştür. Türk Dünyası ve Uygur halk edebiyatı açısından önemli bir yere sahip olan Kaşgarlı Mahmud'un[92] geride bıraktığı edebi metinler üzerinde daha sonra Radloff araştırmalar yaparak, Altaylar da tespit ettiği Türklerin eski tip milli şiir vezninin tam olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Genellikle Türk edebi dilinin güçlü bir şekilde kullanılıp yaşatıldığı yer, yine Uygur ülkesi olmuştur.[93]

Doğu Türkistan; Dede Korkut Hikayelerinin ortaya çıktığı yer olarak düşünülen, genel Türk mitolojik öğelerinin yer bulduğu, Yusuf Has Hacip gibi 'Kutadgu Bilig' (mutluluk veren bilgiler, 1070) adlı eseri yazan, Kaşgarlı Mahmud gibi, Türk dil-kültür ve tarihine ana kaynak vasfını taşıyan 'Divanü Lügati't-Türk' [94] (1072-1077) adlı şaheseri kaleme alarak, Türk-İslam kültürüne kazandıran isimlerin yetiştiği kıymetli topraklardır.

---

90 Sunni İslam'ın temsilcisi olarak görülen Türklere kutsal kitapta atıf yapılan bir hadisi Kaşgarlı Mahmud şöyle ifade etmiştir. *"Doğuda kendilerine Türk denen benim askerlerim vardır. Bir kavim gazabıma uğrarsa, ben onlara Türkleri musallat ederim"*. Nitekim ilerleyen dönemlerde Türklerin İslam'ın gerçek koruyucuları olduğu görülecektir. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, 89-90, 98.

91 Orhun kitabelerinde ilk olarak 717 de karıştıkları bir isyan sonucu ismi zikredilen Uygurlar (745-840), Çin kaynaklarında da isimleri erken dönemde geçmektedir. Bkz., Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* 125-129.

92 Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed El Kaşgari (Kaşgarlı Mahmud); 1008-1105 yılları arasında yaşadığı kabul gören, Türk Dünyasının büyük bir dilbilimcisi-leksikografistidir. Bkz., https://www.tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud/ (Erişim Tarih:20.12.2020); Zekeriya Kitapçı, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri: Harezm Dil Ekolü,* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2012), 309-317.

93 Tuncer Gülensoy, "Büyük Türk Tarihçisi Zeki Velidi Togan'ın Umumi Türk Tarihine Giriş Adlı Eserinin Türk Dili ve Edebiyatina Katkısı Açısından Değerlendirilmesi", *Türk Dili Dergisi,* 829 (2021): 60-61.

94 Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya,* çev. Y. Kemal Taştan, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018), 120. Altay Dağları, Doğu Türkistan bölgesinde olup, Moğolca "Alten" (altın) kelime kökeninden gelmektedir. Bu dağlarda zengin altın kaynağı bulunmakta ve nitekim Çin dilinde de "Altın Dağ" olarak geçmektedir. Bkz., Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi,* 31.

Türkistan tarihi ve kültürüyle ilgili en eski bilgiler Türklere komşu devlet ve medeniyetlerin kaynaklarında bulunmaktadır. Birinci el eski kaynakların geneline bakıldığında "Türkistan'' ismini ilk olarak İranlılar ve sonrasında Arapların Orta Asya da bulunan Türklerin mevcut bölgelerini tanımlamada kullandıkları görülmektedir. Ermeni tarihçisi Sebeos (MS. VII. yy.) Türkistan coğrafyasının Amuderya'dan (Ceyhun) başladığını, ünlü Arap coğrafyacısı Yakubi'ye göre de, Türkistan denilen yerin Pamir yaylası olduğu alanlar olarak ifade edilmiştir.[95]

Aynı zamanda 226-651 yılları arasında hüküm süren bir İran hanedanı olan Sasaniler, İslam fetihlerine denk gelen dönemde, Maveraünnehir'in (nehrin ötesi) doğusunda kalan dağlara ve kuzeyinde bulunan ülkeler için Türkistan adı kullanılıyordu. Sasani devrini araştıran Musa Horenaki eserinde "Turkastanak'' kelimesini eski Yunanlıların Skythia (İskit coğrafyası) için kullandığını belirtmiştir. XV. Yüzyılda Emir Timur'un yaptığı seferleri konu alan kaynaklara bakıldığında, Türkistan tabirinin Maveraünnehir dışında yaşayan Türk ülkelerini işaret ettiği görülmüştür. Hazar Denizi'nin kuzeyinde kalan topraklara İbn Fadlan kendi seyahatnamesinde "Biladü't-Türk'' yani "Türk memleketleri", Ahmed Tusi ve konuyla ilgili Farsça eser kaleme alan diğer araştırmacılar da bölgeyi "Türkistan" diye zikretmişlerdir. Göktürk dönemi 580'li yıllarda bazı Batı kaynaklarında Orta Asya coğrafyası için 'Turkhia' (Türkiye) tabiri kullanıldığı da görülmektedir.[96] Başkurt Türk asıllı olup, Hristiyanlığı kabul ederek uzun yıllar Çin'deki bir Rus kilisesinin misyonerliğini yapan Biçurin adındaki bir din adamı da Çin kaynaklarının tanıtımını yaptığı bir eserinde, onların Türkistan hakkındaki görüşlerini; ''*Hazar Denizinden Kukunor'a (Kuh-inur) kadar olan topraklarda yerleşik ve göçebe bir kavim yaşıyor. Bu kavim Türkçe konuşmakta ve Muhammed'in kanunlarına (İslam inancı) inanmaktadır.*

---

95 Ahmet Taşağıl, "Türkistan" içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 556-560; Zeki Velidi Togan, "Türkistan İsmi, Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında" içinde *Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler,* çev. Ahat Andican, (İstanbul: Atail Vakfı Yayınları, 2005), 25-37. 1552 yılında bir bölge yöneticisinin görev ve sorumluluklarını belirtmek için Özbek Türklerinin hanı tarafından yazılan fermanın içeriğinde yaşadığı bölgeden "Türkistan" olarak bahsetmektedir. Yine bu fermandan yaklaşık 150 yıl öncesinde Timur da *"Biz ki milletlerin en şereflisi olan Türk Milleti'ne mensubuz"* sözü yaşanılan uluğ coğrafyada kadim Türk Milleti'nin bir mührü niteliğindedir. Bkz., İrfan Ülkü, *Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya*, (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2002), 231-235.

96 Taşağıl, "Türkistan", 41: 556-560.

Aynı zamanda bu insanlar kendilerini Türk olarak tarif ediyorlar ve yaşadıkları ülkeye de Türkistan demekteler" şeklinde ifade etmiştir.[97]

Türkistan coğrafyası ile ilgili çeşitli malumat veren bazı İslam coğrafyacıları da, bu isimle daha çok halen Müslüman olmamış Türklerin yaşadıkları bölgeleri kastetmişlerdir.[98] Aynı şekilde Türkistan dahilindeki İdil-Ural boylarında bulunan ve stratejik bir öneme haiz Başkurt toprakları da en eski dönemlerden bu yana kuzey Türklüğünün simgesi olarak görülmüştür.

Zamanla Rus yayılmasına maruz kalan bu kadim Türk yurtlarından ilki, 1552 tarihindeki Kazan Hanlığı'nın düşüşü olmuştur.[99] Gittikçe artan Rus yayılma ve baskılarını gören bazı Başkurtların da 1557'de mecburi sayılacak şartlı bağlılık bildirimleri ile Çarlık, zamanla tüm İdil-Ural boylarını kendi egemenliği altına almıştır. Yayılmaların akabinde hanlar ve boylar arasına seçilen nifak tohumları ile Rus işgalleri daha da kolaylaşmış[100], böylece sistematik olarak 1716, 1834, 1865 ve 1869'daki saldırılar sonucu istila edilen Amuderya'nın (Ceyhun) kuzeyi için Rus Türkistanı ve güneyi için de Afgan Türkistan'ı denmeye başlanmıştır. Çarlık yönetiminin takip etmiş olduğu nüfus politikaları ile XX. Yüzyıla gelindiğinde, toplam 125 milyonluk Rus İmparatorluğu'nun kozmopolit nüfus yapı dağılımında etnik Rus sayısı genel nüfusun % 44,5'ini, bunun dışındaki diğer slav kökenli halklar, Fin-Ugor, Yahudi, Ermeni, Gürcü, Moğol ve Türk kökenli halklar da (Kazak-Kırgız-Tatar-Başkurt-Özbek-Azeri-Türkmen-Çuvaş-Karaçay-Balkay-Nogay vb.) geri kalan coğrafyanın büyük bir kısmını

---

97 Baymirza Hayit, "Türkistan Nedir?", *Türkistan Dergisi,* I (1988), 3; https://guneyturkistan.wordpress.com/2010/12/02/turkistan-nedir-neresidir. (Erişim Tarihi:10.11.2020). Türkistan tarihi coğrafyası hk. bkz., Esin, *Türkistan Seyahatnamesi,* 3-9. Türklerin ilk ata yurtları hk. ayrıca bkz., Yunus Oğuz, *Eski Türkler Üzerine Araştırmalar ve Gumilev'in Eleştirisi,* (İstanbul: İleri Yayınları, 2012), 98-101.

98 Türklerin toplu olarak İslamiyet'e geçişleri X. Yüzyıldan itibaren gözükmekte olup, bu dönem de 10 bin civarı çadır ailenin Müslümanlığı tercih ettiği rivayet edilmiştir. Toplu geçişlerde Satuk Buğra Han'ın önemli etkisi olduğu ve akabinde devam eden kitlesel geçişler ile birlikte yerleşik hayatın da yavaş yavaş belirginleşmeye başladığı görülmüştür. Aynı şekilde Kınık boyu lideri Selçuk Bey, 200.000 çadırlık halkı ile Müslümanlığı tercih etmiş ve buna binaen 'Gazi Selçuk' ünvanını almıştır. Bkz, Harun Güngör, "Geleneksel Türk Dini" içinde *TDV İslam Ansiklopedisi,* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41: 531-533.

99 Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi,* 1-4.

100 Kurat, *Başlangıçtan 1917'e Kadar Rusya Tarihi*, 150-158, 168; Kırımer, *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri,* 19-22.

kaplamaktaydılar. Rusların işgal ettiği Türkistan coğrafyasındaki dönemin Türk kökenli nüfus miktarı ise18 milyon civarı idi.[101]

XIX. yüzyılda bahse konu coğrafya uğradığı istilalar sonucunda, Çin ve Rus egemenliğinde kalan bölgeler[102] literatüre Doğu ve Batı Türkistan olarak girmiş oldu. Doğu tarafı halen Çin işgalinde olup, Batı tarafındaki bu kadim topraklar da Sovyetlerin yıkıldığı 1990'lı yılların başına kadar, adeta katı yönetim ile idare edilen birer Rus vilayetleri haline dönmüştür.[103] Bazı batılı araştırmacıların öne sürdüğü "Türkistan'' tabirini Rusların icat ettiği tezinin aksine, kaynaklarda da görüleceği üzere tabirin çok önceden kullanıldığı ve aslında Rusların bu tabiri yaptığı işgaler sırasında Kazaklardan alarak kullanmaya başladığı da bilinmektedir.[104] Türkistan adı aynı zamanda günümüzde Kazakistan da bulunan tarihi bir şehir olup, Türkistan ve Anadolu Türk-İslam medeniyetine büyük katkılar sunan bilge alperen Hoca Ahmed Yesevî'nin doğduğu ve yaşadığı yerdir.[105] Türkistan coğrafyasının önemli bağlantılarından biri olarak İdil-Ural boyları ticari ulaşım, su kaynakları, tarım, maden vb. nedenler ile taşıdığı stratejik öneme binaen her zaman dikkat çeken bölgelerden biri olmuştur. Bilhassa bu bölgede bulunan Başkurt Türklerinin varlığı da, geçmişten günümüze dikkat çeken diğer bir önemli husustur. Başkurtların Sosyo-kültür, tarih ve edebiyat alanlarında Kazak Türkleri ile gösterdiği benzerlikler mevcuttur. Ayrıca Başkurt toprakları Kazakistan sınırına en yakın yerler olduğundan, İdil-Ural'ı da büyük Türkistan'a bağlayacak olan stratejik topraklar olarak görülmüştür. Nihayet bu amaçla Başkurt liderlerinden Z. V. Togan ve Kazak yöneticiler arasında bahse konu projeler masaya yatırılmış, lakin Çarlık ve Sovyetlerin izlediği politikalar sonucu Orenburg

---

101 Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* (İstanbul: Başlık Yayınları, 2011), 14-16. Rusya'nın Türkistan illerinde yaptığı sistematik işgaller için bkz., Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875),* 33-39; Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi,* 41-51.

102 Esin, *Türkistan Seyahatnamesi,* 20-21. Orta Asya-Türkistan coğrafyası üzerinde Rus-Çin çekişmesi dönem dönem açıktan dile getirilmiştir. Bkz., Gülçin Çandarlıoğlu, *Bozkurt'un Ejderha ile Dansı,* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2018), 5-6.

103 Haktan Birsel, *Eski Dünya'nın Karanlık Yüzü Orta Asya Jeopolitiği,* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006), 9-1; Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 17-19.

104 Taşağıl "Türkistan" 41: 556-560; Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi,* 189.

105 Türk dünyasının manevi önderlerinden biri olan Hoca Ahmed Yesevi, Kazakistan'ın Çimkent şehri yakınlarındaki Sayram kasabasında dünyaya gelmiştir. Doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmemektedir. İslamiyetle yeni tanışan Türklere, tasavvufi düşüncelerini sade bir dil ve basit anlatımla aktarmak için Türkçe şiirlerini topladığı 'Dîvân-ı Hikmet' eserini meydana getirmiştir. Bkz., *Dîvân-ı Hikmet Hoca Ahmed Yesevî,* haz. Mustafa Tatcı, (Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 2017), 11-16; Kemal Eraslan, "Ahmet Yesevi" içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), II:159-161.

koridoru oluşturularak, ileride olası birleşmeyi gerçekleştirecek bu bağlantı engellenmiştir.

1.1. Çarlık Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması

IX. yüzyılda İskandinav kökenli halklar tarafından oluşturulan ve Rus Devleti'nin temelleri sayılacak olan Rus toplulukları, Moğollar tarafından kendi hakimiyetleri altına alınmış ve daha sonra Altın Orda Devleti'ne Rus Knezlikleri olarak XV. asrın sonuna kadar bağlı kalmışlardır. Altın Orda Devleti'nin zayıflaması ve dağılması ile Knezlikler birleşerek Rus Çarlığını oluşturmuş ve akabinde Türk soylu halkları Türkistan coğrafyasında hakimiyetleri altına alma faaliyetlerine başlamışlardır.[106] Bilhassa Çar IV. Ivan (Korkunç İvan) zamanında alınan askeri, siyasi ve iktisadi önlemler ile Çarlık büyük bir güç haline gelmiştir. Rus derin siyasası kendilerini aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun varisi olarak gördüğünden hem Türkistan hem de Osmanlı Türkiye'sini tahakkümleri altına alacak projeler üretmekteydiler.

Şartlar olgunlaştığında Ruslar yanıbaşındaki Türkistan'a gözünü çevirmiş ve 1552'de Kazan şehrinin ele geçirilmesi işgal hareketlerinin kırılma noktası olarak görülmüştür.[107] Kazan'ın işgaline büyük önem veren bazı Rus tarihçiler, bu durumu İstanbul'un (Konstantiniye) fethi gibi yorumlamakta, hatta onlara göre Konstantiniye feth edildiğinde nasıl ki Fatih Sultan Mehmet ordunun başında olup, askerlerine savaşma azmi ve moral vermişse, aynı şekilde Rus Çarı'nın da Kazan işgali sırasında ordunun başında olması gerektiği ifade edilmekteydi.[108] Bu söylemleri dikkate almış olacak ki Çar IV. İvan, Kazan'ı işgal ettikten sonra, bölgenin tamamen Rus

---

106 Togan, *Umumi Türk Tarihine Girirş,* 500-503; Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle Türkler,* 38, 58.

107 Dönemin Avrupa'sında, Hristiyanlığı İslam karşısında ancak Rusya'nın koruyabileceği fikri mevcuttu. Bu kapsamda Rus Prensi III. İvan ile Bizans Prensesi Sofia'nın 1473'te evlenmelerine onay verildi. Bunun ardından Venedik Senatosu, III. İvan'ı Bizans İmparatorluğu'nun kanuni varisi olarak tanıdı. III. İvan, bu veraset hukukuna binaen, Bizans'ın çift başlı kartalını sembol olarak benimsedi. 1612'den sonra Rusya'da "Moskova, 3. Roma"dır fikri içten içe yaygınlık kazandı. Bkz., Abdülkadir Donuk, "Türkistan Tarihi ve Baymirza Hayit", içinde *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Abdulvahap Kara vd. (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları (TDBB), 2017), 17-20.

108 Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, çev. Ayaz İshaki, haz. İlyas Kemaloğlu, (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 113-115; *Kazanskaya İstoriya,* Podgotovka Teksta, G. N. Moiseevoy, (Moskova-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1954), 43.

hakimiyetinde olması için çeşitli politikalar üretmek için iki haftaya yakın Kazan'da kalmıştır.[109]

Kazan, o dönem Moskova'nın neredeyse 20 kat büyüklüğünde olmasına rağmen, hanların taht kavgaları, yetersiz silah ve teçhizat nedeni ile bu işgalere karşı can pahasına savunmalar yapılmışsa da, maalesef başarılı olunamamıştır. Korkunç İvan şehri yakıp yağmalamış, halkın çoğunluğu acımasızca katledilmiş, dini baskılar artmış, Kazan'ın sembolü 8 minareli Kul Şerif Camii yıkılarak, taşları Moskova'daki Basil Katedrali ve bazı kilise inşaatlarında kullanılmıştır. Daha sonraki yıllarda Rusların adım adım işgalleri devam etmiş, I. Petro (1682-1725) döneminde Kazak bozkırlarına inilerek, Türk boyları arasında ihilaflar yaratılmış, böylece bu toprakların işgali de kolaylaşmıştır. I. Petro modern anlamda Rusya'yı Avrupa tarzında bir ordu ile donatıp, toplumsal hayatı da ona göre düzenlemişti. Yine Çar I. Petro'nun mimarı sayıldığı 'sıcak denizlere inme' politikası zamanla resmen devlet politikası haline getirilerek, bu doğrultuda adımlar atılmaya başlanmıştır.[110]

Bu dönemde Petro'nun vasiyeti olarak bıraktığı söylenen ve Rus yayılma-sömürü politikalarının da temeli sayılabilecek bu metnin genel çerçevesi;

> *"Rusya'nın bütün Avrupa'yı hakimiyeti altına alacağına inanıyorum. Dünyanın bu kıtasında bulunan milletlerin çökmeye yakın olmaları bu kanaatimi teyit etmekte ve bu milletleri başka bir genç devlet tam bir güce eriştiği zaman hezimete uğratır. Doğu-Batı taraflarına taarruzu Tanrı'nın emri olarak görürüm. Ben Rusya'yı bir dere halinde buldum ve bir nehir halinde bırakıyorum, bizden sonrakiler Avrupa'nın çok verimli bir denizi haline getirirler ve eğer denizin dalgalarını kullanabilirlerse onlara daima okumaları için şu talimatı bırakıyorum" (Çar I. Petro) ; Barış zamanında dahi askeri ve Rus milletini daima savaşa hazır ortamda tutmak, yenilikler için Avrupa'dan liyakatli subaylar ile bilim adamları getirmek, başta Almanya olmak üzere Avrupa'da cereyan eden ihtilaflara fırsatlar dahilinde müdahil olmak, Polonya'nın (Lehistan) iç işlerine karışmak için her türlü yola başvurarak nihayetinde oraya sahip olmak, eğer buna*

---

109 Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 3/4 (1965): 91-92.

110 Kul Şerif Camii Kazan Hanlığı'nın sembolü olup, Müslüman Tatar Türkleri tarafından inşa edilmiş, Camiye adını veren İmam Kul Şerif ve öğrencileri Rus işgali sırasında şehid edilmişlerdir. İşgal esnasında yıkılan camii, yıllar sonra başta Müslüman Tatarlar ile Müslüman-Türk Dünyasından yapılan yardımlar ile yeniden inşaa edilmiştir. Kazan işgali hk. bkz., Cihan Alkan, *Türkistan Tarihi ve Medeniyeti,* (İstanbul: Kamer Yayınları, 2017), 399-402. Rusya'nın tarihi sıcak denizlere yönelme politikaları hk. bkz., Pınar Özden Cankara, "Rus Jeopolitiğinin Türkiye Coğrafyası ile Kesişim Alanları" içinde *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler,* ed., Yeliz Okay, (İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2012), 199-217.

komşu ülkeler itiraz ederlerse, onlara önce sus payı olarak bir kısım toprak verip zamanı geldiğinde de geri almak, İsveç'ten mümkün olduğu kadar yer alabilmek ve İsveç-Danimarka arasındaki ihtilafları körüklemek, Almanya ile aralarındaki siyasi evliliklerin devamı sağlanarak içlerine nüfuz edebilmek, denizcilik işlerinde İngiltere ileride olduğu için bu ülkeden ticari ve denizcilik anlamında faydalanmak üzere ikili ilişkilerin sağlam zeminde devamı sağlanmalı, Kuzeyde Baltık Denizi, güneyde Karadeniz'e inmenin Rus menfaatleri için önemli olduğu, İstanbul ve Hindistan'a mümkün olduğunca yaklaşmak için İran ve Osmanlı Devleti'ne bellirli zamanlarda savaş açarak doğunun zenginliklerine varabilmek, Türkleri Rumeli'den kovması için Avusturya'yı teşvik etmek ve İstanbul zapt olunduğunda bu ülkeyi saf dışı bırakmak, Osmanlı ve Macaristan bölgelerindeki Ortodoks Hristiyanların koruyuculuğunu Papa'dan alarak, onları Ruslara yardımcı kılmak için çalışmalar içine girmek...[111]" şeklindedir.

Görüleceği üzere Petro, Rus yayılmacılığının temeli sayılacak uzun vadeli stratejik planlar yapmıştır. Yayılmacılığın ve kısmen reformların devam ettiği diğer bir dönem de, Çariçe II. Yekaterina'nın (1762-1796) hüküm sürdüğü yıllar olmuştur.[112] Bu dönem Çariçe hem Türkistan hem de Osmanlı'ya karşı kazanımlar elde etmiş, köylü isyanlarını bastırmış, Türkistan'daki Müslüman Türkleri yatıştıracak bazı küçük dini ayrıcalıklar tanımak sureti ile de, zaman içinde Rus Devleti'nin ağırlığını her tarafta hissetirmiştir.[113]

Rusya'nın genel yayılma politikasını analiz eden ABD'li diplomat ve Dış İşleri Bakanı olan H. Kissinger'in de değindiği gibi, XVI. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusya yılda 100.000 km^2 dolayında toprak elde ederek, büyük bir yayılma siyasetine

---

111 Manifesto şeklindeki bu vasiyete Petro'dan sonra gelen Rus yöneticilerin genel çerçevede uyduğu gözükmektedir. Özellikle Osmanlı-Türkistan coğrafyasında izledikleri politika bunu doğrular mahiyettedir. Fransız İhtilali'nden sonra Osmanlı'ya yaklaşmaya çalışan Çarlık Rusya gerçek niyetini gizlemeye çalışmış, İstanbul'daki Rus elçisi *"II. Yekaterina Türk düşmanı idi, şimdiki Çar ise Türk dostudur"* diyerek Türklere zeytin dalı uzatmaktaydı. Petro'nun detaylı vasiyeti için bkz., Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 66-71, 115-122, 165.

112 II. Yekaterina'nın politikaları hk. bkz., Seignobos, *Rusya'nın Doğuşundan Çar II. Nikola'ya Rus Hükümeti,* 39-41. Çar III. Petro'nun eşi olan II. Yekaterina (1729–1796) 1762 yılında Rus Çariçesi olmuş ve yaklaşık 36 sene boyunca hüküm sürdüğü dönemde izlediği politiklar ile Rus-Türk tarihinde adından söz ettirmeyi başarmıştır. Bkz., İlyas Topsakal, "Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 3/2 (2016): 39-41.

113 Alkan, *Türkistan Tarihi ve Medeniyeti,* 402-406. İstanbul'daki Rus elçilerinin dostluk diplomasisi sadece gösterişten ibaret olup, boğazlar konusu her dönem Rusları yakından ilgilendirmişti. II. Yekaterina Osmanlı topraklarının parçalanmasını ilk olarak ortaya atması, I. Nikola'nın *"Hasta Adam"* nitelemeleri bu niyetlerini açıkca ortaya koymuştur. 1855'te Karl Max'ın New York Tribune Gazetesi'nde çıkan makalesinde *"Her savaştan önce yüzlerce Rus ajanı Osmanlı topraklarında Slavlık-Ortodoksluk kardeşliği maskesi ile hatrı sayılır Rus altınlarını harcayarak isyanlar çıkartmışlardır"* şeklinde ifade etmişti. Bkz., Kırımer, *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri,* 10-13.

girişmiştir. Güçlü olduğu dönem atak ve saldırgan politikasını açıktan gösteren Ruslar, güçsüz olduğu zamanda ise tekrar eski gücüne kavuşuncaya dek geri çekilip pusuya yatma stratejisini benimsemiştir.[114]

Ruslar, Türkistan işgaline meşru bir gerekçe göstermek için bölge halkının medeni olmadığını, sınırlarda sorunlar yarattığı ve kendilerini yönetecek yapıya sahip olmadıklarından Türkistan işgalini bir hak olarak ileri sürmüşlerdir.[115]

Çarlık yönetimi Türkistan'ı daha kolay hakimiyeti altına almak için bölgenin kültürel, siyasi, askeri ve iktisadi gibi özelliklerine vakıf olmak için Albay İgnatiyev başkanlığında bir teknokrat heyeti Mayıs 1858'de bölgeye göndermiştir. İgnatiyev, yaptığı görüşmeler ve incelemeler sonucunda hazırladığı raporda, Türkistan hanlıklarının kendi aralarındaki çekişmelere ve modernize olamamış askeri yapı benzeri konulara değinerek, bölgenin Ruslar açısından siyasi, ticari, stratejik ve askeri açıdan önemine dikkat çekmiştir.[116] Bunun yanında Türkistan'ın askeri açıdan önemli su kaynakları, yolları ve dağları gibi yer haritalarının özenle çıkartılması daha sonraki Rus işgalleri esnasında kullanılacak en büyük faydalı veri olacaktı. Nitekim 1860'dan itibaren daha da hız kazanan Türkistan'ın işgaline, İgnatiyev'in de önerdiği gibi, öncelikle 1865'te Hokand Hanlığı ve Taşkent'ten başlanmıştır. Akabinde 1868'de Buhara, 1873'te Harezm, Hive, 1876'da Andican ve 1884 yılında da Merv işgale uğramıştır.[117]

Özellikle Merv'in işgali ile İngiltere'nin Türkistan'daki politik etkisi de son bulmaya yüz tutmuş ve bölgede denge Ruslar lehine dönmüştür. Hive Hanı aslında Rus heyetinin Türkistan işgali için bilgiler topladığının farkına varmış, ama o dönem Buhara Hanlığı ile olan çekişmesi, Türkmen ayaklanmaları gibi nedenlerden dolayı Ruslara

---

114 ABD'nin de Sovyet sonrası oluşacak yeni dünya düzeni üzerinde etkili ve güçlü olma siyasetine yönelik uzun vadeli projeler içinde olduğu attıkları adımlardan görülmüştür. Bkz., Oğuzhan Ergün ve Vefa Kurban, *Jeopolitik Şekillendirme ve Türk-Rus İlişki*leri, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020), 22-23, 44.

115 Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 200-202.

116 Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,* (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 124-129. Rusya'nın Osmanlı aleyhindeki Balkan politikaları hk. ayrıca bkz., Bilgin Çelik, *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi,* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019), 11 vd.

117 Mehmet Saray, *The Turkmens İn The Age of Imperialism: A Study Of The Turkmen People and Their İncorporation İnto the Russian Empire,* (Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1989), 94 vd, 217-229.

karşı ortak güçlü bir tepkiyi meydana getirememiştir.[118] Türkistan halkı daha sonra bu işgal keşifleri hakkında; *"Tanrı bizi sevdiği dönemde Seyhun'u gönderdi, fakat biz onu sevmeyi bıraktığımızda Rusları gönderdi"* diyerek yaptıkları yanlışlar nedeni ile kendilerine özeleştiri getirmişlerdir.[119] Türkistan'daki bu işgaller Avrupa ve diğer ülkeler tarafından protesto edilince, Rus Hariciye Bakanı Gorçakov, 9 Aralık 1864'te tepkilere cevaben;

> *"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum hiçbir medeni vasfı olmayan yarı vahşi ve göçebe halklar karşısındaki diğer medeni devletlerin sorunları ile aynıdır. Bu durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınır ve menfaatlerini korumak durumunda kalmışlardır. Hudutlardaki huzursuzluk çıkaran grupları cezalandırdıktan sonra birliklerin çekilmesi mümkün olmamıştır. Bu durumda yapılacak iki iş; ya medenileştirme çabalarından ve menfaatlerimizden vazgeçip çekilmek, ya da bu vahşilerin memleket içlerine kadar gitmektir. Oralardan geri çekilmemiz Asyalılar tarafından zayıflık görüleceğinden, ilerlemeye devam edeceğiz. Bu ilerleme nerede durur ve nereye varır orasını kestirmek çok güç.."*

şeklindeki beyanatı ile kendince işgallere meşru bir gerekçe ve Avrupalılara da sizin yaptığınızın bir benzerini Rusya da yapıyor, dolayısı ile durumun makul görülmesi gerektiği mesajını vermekteydi. Konjonktür gereği çıkarlar çatışmadığından bu deklarasyon ne acıdır ki benzer emperyal politikalar yürüten ve Türk nefreti taşıyan İngiliz Başbakan Gladstone'yi ikna etmiş gözükmekteydi. Hatta bu işgallere karşı Buhara Emiri İngiltere'den yardım istemiş, fakat cevap bile alamamıştı.[120] Deklarasyon Türkistan'daki tüm hanlıkları endişeye sürüklerken, çıkarları açısından diğer devletlerin de Orta Asya'ya dikkat çekmesine neden olmuştur.[121] Uluslararası yaşanan tüm gelişmelere rağmen, 1873-1884 yıllarında kalan bölgelerin işgali ile Türkistan tamamen Rus hakimiyetine girmiş oldu. Ruslar, egemenliğine aldığı bölgelerin demografik

---

118 Aysel Erdoğan, "Rusya'nın Türkistan'ı İşgalinde İgnatiyev Heyeti'nin Hazırlamış Olduğu Raporun Önemi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences,* 19/2 (2020): 403-419. İgnatiyev ve hazırladığı Türkistan raporları hk. bkz., Özhan Kapıcı,"Osmanlı-Rus İlişkilerinde N.P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2013), 22-29, 37-48.

119 Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle Türkler,* 149-153. Çarlık dönemi Türkistan'daki Rus idari yapısı ve sömürü politikaları hk. bkz., Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi,* 157-160, 179-206.

120 Kydyraliyev, "Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti", 19-28.

121 Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 24 (2011): 60-62.

yapısını değiştirerek, bu zengin topraklara zaman içinde Slav asıllı halkları yerleştirip, yerli halkı yurtlarından uzaklaştırmışlardır.[122]

Müslüman-Türk halkları üzerindeki dil, din, iktisadi ve kültürel alanlardaki baskılar önce Hristiyanlaştırma, sonra da Ruslaştırmaya giden süreçler olarak görülmüş, bu politikalar da, etnik halkların otoriter Rus yönetimine karşı derin bir kırgınlık ve nefret duymasına neden olmuştur. Çarlık dönemi bu uygulamaların daha rahat takip edilmesi ve yürütülmesi için Müslüman Türk halklarının en verimli topraklarına Rus kökenli insanlar getirilip yerleştirilmişlerdir. Yeni gelen Rus nüfus zamanla devletin verdiği destek ile yerli halkları kırsala ve verimsiz topraklara yönlendirerek, adeta ikinci sınıf vatandaş konumuna düşürmüşlerdir. Ruslar bu bölgelerde güvenliğin tesisi için önce kale inşaa ederek insanlar için cazibe merkezi olabilecek ticari altyapı teşebüslerine koyuldular. Bütüncül olarak Çarlık Rusya'sının uyguladığı katı-baskıcı politiklarına bakıldığında, Türkistan'da haklı olarak çıkan halk isyanlarının da rahatça anlaşılabileceği görülecektir.[123]

Uzun Çarlık esaret döneminden sonra, 1905-1917 halk hareketleri sonucu yeniden bağımsızlıkları için umutlanan Türkistan halkı 1916'da büyük bir isyana başvurmuş ancak, Ruslar bu kıyamları sert bir şekilde bastırmışlardı.[124] Bolşeviklerin iktidarı ile Türkistan toprakları tekrar parçalanarak ayrı ayrı cumhuriyet ve boylar halinde Sovyetlerin dağılmasına (1 Ocak 1992) kadar, yine Rusya'ya bağlı bırakılmıştı. Bunlarla da yetinmeyen komünist yönetim, Stalin'in emri ile II. Dünya Savaşı sonrası Almanlarla işbirliği içinde oldukları gerekçesi ile başta Türkiye sınırına yakın olan Ahıska, Karaçay, Nogay, Balkar, Kumuk ve Kırım Türkleri gibi bir çok topluluğu en kötü koşullar altında Sibirya'ya kadar uzanan yerlere sürgün etmiştir. 1943-1944 yıllarında demokratik ülkeler nüfus kayıplarını azaltma için çalışmalar yaparken,

---

122 Rusya'nın jeostratejik hedefi olan sıcak denizlere ulaşmanın yollarından en önemlisi Kafkasya'nın işgali ve kontrolünden geçmektedir. Türkiye'nin Orta Asya Türklüğü ile bağını kesmek için de araya sunî bir Ermenistan devleti kurmak ve Azerbaycan Türkleri ile İran'ı mezhepsel anlamda yakınlaştırmak bu hedeflerin diğer bir aşamasıdır. Kafkasya topraklarındaki tarihi Rus siyaseti hk. bkz., Dugin, *Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım,* 177-182, 365-374; Öke, *Türk Dünyası,* 184-186.

123 Rus Çarlığının derin siyaseti gereği etnik gruplar ve Türklerin kendi içindeki anlaşmazlıklara çanak tutup, kaos haline getirmesi, Türkistan işgalini oldukça kolaylaştırmıştır. Rusya egemenliği altındaki Yahudilere uyguladığı dışlayıcı siyaset, Ermenileri herhangi haklı bir gerekçe olmadan Müslümanlar üzerine kışkırtması ve oluşan yeni krizi körüklemesi, bölge halkları tarafından geçmişten gelen böl ve yönet politikalarının açık bir örneği olarak görülmüştür. Bkz., Özlü ve Çay "20. Yüzyıl Başlarında Rusların Sömürge Politikasına Bir Örnek: Başkurdistan Meselesi", 61-64.

124 Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,* 142-153.

SBKP'nin politikası gereği, özellikle Rus kökenli olmayan halkları sürgüne ve de vatanlarına dönmemeleri için şovenist girişimlere koyulduğu görülmüştür.[125]

Kuzey Kafkasya'dan Müslüman Karaçay, İnguş, Çeçen, Kırım Türkleri, hatta Almanlara karşı çete savaşı veren anayurt kahramanlarını, Almanlar ile işbirliği yaptılar bahanesi ile çocuk-yaşlı-hasta bakılmaksızın Mayıs 1944'te topluca Sibirya, Kazakistan ve Orta Asya steplerine en kötü şartlarda sürgün ettirildiler. Stalin'in politikalarını sorgusuz-sualsiz uygulayan ve yerel halkın gözünde gaddar bir yönetici olan İçişleri Bakanı Beriya'nın bilgisi dahilinde, Kırım Türkleri 18-19 Mayıs gecesi hızlıca evlerinden alınmış, bir çoğu yanına yiyecek bile alamadan belirsiz bir yolculuğa doğru çıkarılmışlardı. Sovyet istihbarat servisi (KGB) ve askeri birliklerin yardımı ile yük trenlerine tıka basa doldurulan insanlardan çoğu kötü şartlar nedeni ile bu sürgün yolculuğunda hayatını kaybetmiştir.

Kaynaklar doğrultusunda yapılan değerlendirmelerde bilhassa Sibirya'dan Türkistan çöllerine, dört bir yana parçalanarak sürülen Kırım Türkleri, 3-4 hafta bulan tren yolculuğunda, % 46 civarı çoğunluğu çocuk olmak üzere, 110 bin dolayının hayatını kaybettiği yıllar sonra anlaşılmıştır. Sürgün edilenlerin evleri, yazma eserleri yakılmış, mezarları, tarihi eser ve anıtlar gibi semboller de yerle bir edilmiştir. Tarihi sürece bakıldığında Kırım, taşıdığı stratejik önemden dolayı Rusya'nın hep mücadele verdiği bölge olmuştur. Kırım işgali sonrası şehirlerdeki tüm tabelalar Rusça yazılmaya başlanmış ve statüsü eyalete çevrilen Kırım, o dönem yine Sovyetlere bağlı olan Ukrayna Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır (1954).

Stalin'in ölümünden sonra 1956'da Sovyetler Birliği, genel sürgünün haksız yere olduğunu kabul etmiş, çoğu sürgün halklara geri dönme imkanı tanınırken, Kırım Türklerine bu hak verilmemiştir. Kırım Türkleri gittikleri yerlerde de rahat bırakılmamış, toplanmaları, yayın yapmaları yasaklanmış ve ana yurtlarına dönüş talebinde bulunan öncü kişiler de hapsedilmişlerdir.[126] Geçmişte Türkistan halkları ayrı ayrı bağımsızlık

---

[125] II. Dünya Savaşı Tatar sürgünleri hk. ayrıca bkz., James H. Meyer, *İmparatorluklar Arası Türkler 1856-1914,* çev. Renan Akman, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 201.

[126] Andrew Foxall, *Ethnic Relations in Post-Soviet Russia (Sovyet Sonrası Rusya'da Etnik ilişkiler: Kuzey Kafkasya'da Ruslar ve Rus Olmayanlar*), çev. Serkan Özdemir, (Ankara: Koyusiyah Yayınları, 2018), 19; Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* 526-550. Türkistan'ın işgali ve sonrasındaki gelişmeler için bkz., Alkan, *Türkistan Tarihi ve Medeniyeti,* 402-411. Rusların Türkistan'daki sömürü düzenine örnek olarak, Özbeklere tahsis edilen 10 milyar Ruble, bağımsızlıklarını kazandığında kendi ihtiyaçlarına yaptıkları harcama 80 milyar Ruble olmuştur. Yine Sovyetler, Özbakistan' dan yılda 75

için mücadele vermişse de, hanlıklar-boylar arası çekişmeler ve bazı Çarlık yöneticilerinin yarattığı ihtilaflar nedeni ile ortak bir payda da buluşup, büyük bir karşılık veremediğinden özgürlük mücadelesi de istenen başarıya ulaşamamıştır.

1.2. Çarlık ve Sovyet Dönemi Türkistan'da Uygulanan Politikalar

Çarlık Rusya ve ardılı olan Sovyetler dönemi gerçekleşen Orta Asya'daki yayılma ve sömürü politikaları birbirinin adeta devamı gibidir. Z. V. Togan'a göre, Rus emperyalizmini, Avrupa emperyalizminden ayıran başlıca unsurlar, Ruslar sömürdüğü Türkistan topraklarına Slavları getirtip evlilik yolu ile yerli halkın içine nüfuz etmeleri ve dini-kültürel asimilasyona öncelik vermeleriydi. Aynı zamanda Ruslar bölgeye meslek erbabı kişiler de getirterek, tarımdan-sanata, sosyal hayatın her alanına etki etmiş ve zamanla topraklarını dahi ekemeyip, aynı topraklarda ırgatlık yapan yerli halk ikinci sınıf insan durumuna düşürülmüştür. 1850'lerden sonra Türkistan işgallerine hız kazandıran Rusya, ilk başlarda dini-kültürel asimilasyonlara karşı buradaki yerli Müslüman Türk halklarının büyük tepkisi ile karşılaşınca, Slav kökenli halkların bu topraklara getirilmesini bir dönem yavaşlatmıştır. İdil-Ural bölgesi de dahil olmak üzere, Türkistan topraklarına esas kitlesel göçler Bolşevik ihtilalinden sonra yani Sovyetler Birliği zamanında oldu.

Bolşevikler, 1920'lerden sonra devlet politikası haline gelen demografik değişimleri; sınıf dayanışması, halkların kardeşliği, geri kalmış bölgeleri kalkındırma gibi tanımlamalar ile halka izah etmişlerdi. Böylelikle milyonlarca Rus vatandaşını, vadettikleri zenginlikler ile Türkistan topraklarına getirtip yerleştirmişlerdir. Bu dönemlerde yapılan nüfus sayımları hep gizli sır olarak tutulmuş ve Türkistan'da etnik unsurlar hiç bir zaman nüfuslarını net olarak öğrenememişlerdir. Bilhassa 1930'lu yıllardan sonra Türkistan topraklarında açılmaya başlanan fabrikalar, yan endüstri kuruluşları, işgal edilen yer isimlerinin Rusça olarak değiştirilmesi, toprakların tarıma açılması için devlet kontrolünde işlenmesi gerektiği gibi hususlar, aslında stratejik-politik hedefler olup, Rus kolhozlaştırma (kolektif tarım) ve zorunlu patriotizminin

---

ton civarı altın elde ederken Özbek lideri Reşidov, Semerkant'ta bulunan ve Türk-İslam sanat şaheseri olan Recistan külliyesindeki bir caminin kubbesinden dökülen altın yaldızların tekrar yerine konması için istediği 3 kg altını fazla bulmuşlardır. Bkz., Saadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), 179; Zeki Velidi Togan, "Sovyetlerin Türkistan'da Tatbik Ettikleri Siyasetin Son Safhaları", *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Tarih ve Kültürünü Tetkik Enstitüsü Dergisi*, I (1955): 5-21.

(Sovyet yurtseverliği) birer versiyonları olarak görülmüştür. Devlet kontrolünde tarıma açılan verimli topraklara ve inşaa edilen yeni şehirlere göçle gelen Rus kökenli vatandaşlar yerleştirilmiş, yerli halklar ise köhne yapılarda kalmaya devam etmişlerdir.[127] Açılan fabrika ve tarım işletmelerinde işçi olarak çalışan ailelerin çocukları zorla Rus öğretmenlerin bulunduğu kreşlere verilmiş, bu kreşler adeta misyoner yaklaşım ile Türkistanlı çocuklara Rus dil-kültürünü aşılamışlardır.

Zaman içinde Rus nüfusu Türkistan topraklarında öyle artmış ki bazı yerlerde yerli Türk halkları azınlık durumuna düşmüşlerdir.

Çarlık döneminden bu yana Rus sömürü sistemi Türkistan topraklarına getirdiği vatandaşlarına en iyi eğitim, sağlık, ekonomik refah, sosyal yaşam alanları ve şehir merkezlerinde yaşama gibi iyi imkanları vermiştir. Aynı ayrıcalıklar, Sovyet dağılışından sonra net olarak görülmezse de yine bu topraklarda kalan Rus kökenli vatandaşların hiç bir zaman dil-kültür ve dini baskılara maruz kalmaması, imtiyazların devamı gibi gözükmektedir. Burada kalan Slav kökenli insanların dini-kültürel haklarına sahip çıkılmasının bazen Rus resmi otoriteleri tarafından siyasi bir baskı unsuru olarak karşı ülkenin iç işlerine müdahil olma fırsatı yarattığı da görülmüştür.[128]

Rus milliyetçilerinden Sosyolog Maxim Akimov'un 'Russkie Kazahstane Dergisi'nde çıkan bir yazısında; Türkistan'da kalan etnik Rusların hiç bir zaman ordan çıkmaması, hatta gelenlerin geri gitmesi gerektiğini, o toprakların kendi evlerinin olduğunu belirtmesi ve bu tutuma belirli taraftar bulması günümüzde de Rus siyasi baskısının Orta Asya'daki bir öğesi olarak görülmektedir. Sovyet sonrası Orta Asya'da yerli halklar mevcut Rus kültürel asimilasyonunu kırmak için Türkçe ve İngilizce eğitim veren üniversiteler, kurumlar oluşturmaya çalışmış lakin öğrenilen yabancı dillerin bile

---

127 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 32-33. Sovyet Kollektivizasyonu hk. bkz., Vefa Kurban, *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Tarihi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020), 166-168. Kolhoz sistemi ve 1928'de Stalin'in önerisi ile oluşturulan devlet tarım çiftlikleri (Sovhoz) hk. bkz., Edige Burak Atmaca, *Sovyetlere Muhalefet: Türk Siyasi Muhacirlerinin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1934)*, (Ankara: Karakum Yayınları, 2020), 160-161.

128 Juliboy Eltazarov, "Orta Asya Cumhuriyetlerindeki Ruslar ve Rusya Federasyonu'ndaki Türk Toplulukları (Dil Etnisite ve Göç Olguları)" içinde *Tehlikedeki Türk Dilleri,* ed. Eker Süer ve Ülkü Çelik Şavk (Astana: Ahmet Yesevi Üniversitesi ve Uluslararası Türk Akademi Yayınları, 2016), III-IV*:* 733-743. Rusya'nın Orta Asya'daki kolonist-demografik politikalar sonucu Türk Cumhuriyetleri arasında bıraktığı Slav (Rus vb.) azınlıklar ve onlar için egemen otoritelere kültürel-siyasi talepler ile baskı kurma politikaları hk. bkz., İlyas Kamalov, *Rusya'nın Orta Asya Politikaları,* (Ankara: A.Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2011), 54-60.

yine Rusça üzerinden yapılması geçmişten gelen dil dayatmalarının canlı bir örneği olmuştur.

Günümüzde Rusya Federasyonunda 12 milyonun üzerinde, 34 civarı Türk topluluğu ve 10 Türk kökenli cumhuriyet bulunmaktadır. Federasyona bağlı bu cumhuriyetler için yapılan son değerlendirmelerde, yine Rus dil ve üst kültürünün varlığını hissetirme politikası devam ettirilmeye özen gösterilmektedir.[129] Bahse konu durumlara örnek olarak 1917 sonrası Sovyetler, Kazan kalesindeki Tatarların milli sembolü olan Süyüm Bike[130] (Hanbike) kulesine önce iki başlı Rus kartalı yerleştirmiş, 1929 yılında da buradaki hilal din ve milliyetçilik sembollerini çağrıştırıyor diye yerinden söktürmüşlerdir. Yine Sovyet rejiminin diğer bir uygulaması da basın ve edebiyat yolu ile hayali-ütopik olan siyasi-sosyal gelişmeleri öncelikle kendi halklarına ve dış dünyaya gerçeklik algısı yaratarak propaganda ile hoş görünme çabası olmuştur. Bu husuta toprakları zorla ellerinden alınıp, kamulaştırılan ve zorunlu olarak "Kolhoz" sistemine entegre edilmiş insanlar, refah seiyesi yüksek mutlu bir hayat içinde gösterilmekteydiler. Bu uygulamayı en iyi sistem olarak göstermek ve empoze etmek için de kolhoz hayatı şekli ile hikaye ve romanlara konu olmuştur. Örneğin G. Beşirov'un 'Namus' isimli romanında 1941-1942 yıllarında kadın ve yaşlıların bulunduğu bir Tatar kolhozunda (kollektivizim) gönüllü olarak ikinci grubun başına geçen Nefise adındaki bir kadının yönetiminde, daha önce hektar başı verim 7 kental (700 kg) civarı iken, O'nun çabaları ile 22 kentali geçmiştir. Roman, emekçi diğer insanlara örnek ve teşvik olması için 8 dilde 21 defa basılmış ve 1950'de Stalin ödülü almıştır. Aynı şekilde istenen verimde olmayan bir kolhozun başına geçirilen komünist bir kadının "Minnikkamal" piyesine konu olması da, yine Sovyet propagandasının sanat ve edebiyattaki diğer bir ürünüydü.[131]

---

129 Eltazarov, "Dil Etnisite ve Göç Olguları", III-IV*:* 733-743.

130 Tatar Türklerinin unutulmayan Kraliçesi Süyümbike hk. bkz., Research Centre For İslamic History, Art And Culture (IRCICA), *Tatar History And Civilisation,* (İstanbul: Mas Printing and Binding, 2010), 527-530; *Kazanskaya İstoriya,* Podgotovka Teksta, G. N. Moiseevoy, (Moskova-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1954), 96-99; Azade Ayşe Rorlich, "Kimlik ve Kollektif Bellek: Tatar Melikesi Süyümbike'nin Değişen İmgesi" içinde *21. Yüzyılda İdil-Ural,* haz. Gönül Pultar, (Ankara: Tetragon Yayınları, 2008), 160-177.

131 Kazan'ın işgali sonrası yıkılmadık camii, okul, ev, tarihi bina vb. yer kalmamışken, Rusların Süyüm Bike kulesine dokunmamalarının bir nedeni de askeri gözetleme kulesi olarak kullanılabileceğinin düşünülmesi olmuştur. Bkz., Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 317-318, 460-461; Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", 92-93.

Rus patriotizim ve kolonizasyonuna başka bir örnek olarak, İdil-Ural bölgesindeki yayılmalara müteakiben Tatar-Başkurt halkı arasında Hiristiyanlaştırma faliyetlerini yayarak, bir sonraki adım olan Ruslaştırma hareketini devreye sokma fikri verilebilir. [132] Zaten çok öncesinden Çarlık rejimi buradaki yerli halkı nasıl etkileyeceklerini ve Hristiyanlığı teşvik için yapılacak maddi-manevi yardımlar gibi faaliyetlerin koordinasyonu için Kazan işgalinin akabinde piskopos Guri'nin başında olduğu bir dinî makamın kuruluşuna onay vermişti. Ancak, Moskova'nın tüm destek ve misyonerlik faaliyetlerine rağmen XVI. yüzyılın sonlarında başka bir misyoner piskopos olan Germogen'in Çar'a gönderdiği raporda, *"buradaki halk vaftiz edilip dinimizi kabul etmiş gibi gözükse de, esasında geleneklerine çok sıkı bağlı olduklarından Hristiyanlığı seçenlerden bile çoğunun İslam dinine geri döndüklerini.."* belirtmiştir.[133]

Gelen raporlara rağmen Çar *"daha baskıcı ve cezalandırıcı bir politika ile Hristiyanlaştırmanın devam etmesi gerektiği, Rus kız ve erkeklerinin İdil-Ural'daki Müslümanlar ile evlenmeleri teşvik edilmelidir."* şeklinde emir vermekteydi. Bu faaliyetler sonucu, bazı Tatarlar din değiştirmiş ve tam şekli ile özümsemeler de dönemin şartları gereği, Ortodoks mezhebini seçip Hristiyanlığa geçmişlerdir. (Kreşinler,[134] Çuvaşlar vb). Rus otoritesi, din değiştirip Hristiyanlığa geçenlere 3 yıl vergi ve askerlik muafiyeti verirken, tekrar Müslümanlığa dönenlere yardım edildiği tespit edilen Tatarlar olursa, çok ağır işkence ve cezalara tabi tutulacaklarını defaten dile getirmiştir. Yapılan baskılar sonucu çoğu Müslüman toprak sahipleri ve çalışanları Hristiyanlığı benimsemese de, hayatlarını idame etmek ve çeşitli ayrıcalıklarını kaybetmemek için bazılarının din değiştirdikleri bilinmektedir. [135] Bunlara ilaveten sonraki dönemlerde bahse konu baskı politikalarının devamı sayılabilecek uygulamalar ile Stalin[136] terörüne maruz kalmış Türkistan bağımsızlığını dile getiren ya da savunan

---

132 Orta Volga (İdil) bölgesindeki erken dönem Rus kolonyalizm faaliyet ve süreçleri hk. bkz., IRCICA, *Tatar History And Civilisation,* 179-192.

133 Hakan Coşkunarslan, "İdil-Ural Ülkesinde Rus Kolonizasyonu ve Tatar-Başkurt Ayaklanmaları" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2002), 40-42.

134 Kreşin; vaftiz edilmiş anlamında olan Rusça "Kreşonniy" kelimesinden gelmekte olup yarı Hristiyan Tatar halkı için kullanılmıştır. Bkz., Nadir Devlet, *İdil-Ural Ekspedisyonu Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar*, (Ankara: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1997), 71-72.

135 Coşkunarslan, "Tatar-Başkurt Ayaklanmaları", 38-41.

136 Kafkasya'da iken gerçek ismi Yosif Vissariyonoviç Çugaşvili olan Rus lider Josef Stalin (1879-1953), Çarlık dönemi rejime başkaldıran Gürcü romanlarındaki çete lideri "Koba"nın takma ismini kullanmaktaydı. Stalin 1905'li yıllarda bir dizi banka soygununa karışarak Bolşeviklere maddi

bir çok yazar ve bilim insanı represiya (baskı) sonucu çalışma kamplarında ya da kurşuna dizilerek yaşamlarına son verilmiştir. Sovyetlerin bahane ettikleri en önemli suçlamalar ise Pantürkizim, Panislamizim, Panturanizim ve Galiyevizm gibi, hukuki dayanak ve somut verilerden uzak, siyasi klasik suçlamalar olmuştur.[137]

Stalin yönetiminde yapılan bu katliamlar ancak 1953'te öldüğünde[138], daha çok gün ışığına çıkmış ve Sovyetler hem iç barışı sağlamak hem de dış dünyaya olan kötü imajlarını yenilemek için hep Stalin dönemini eleştirip, kötülemişlerdir. Krushçev öncülüğündeki yeni yönetim o dönem ceza alan-öldürülen yazar çizerlerin çoğunu affedip iade-i itibarlarını yapmış, yasaklanan eserlere de tekrar ulaşım imkanını sağlatmıştı. Lakin ağır koşullar nedeni ile cezalıların coğu daha önce ölmüş, örneğin Tatar bölgesine, 1956'da çalışma kamplarından affedilip dönebilen sadece Hasan Tufan adında bir kişinin olduğu belirtilmiştir. Çünkü mahkûmların büyük bir kısmı 1930'larda yirmi yıllık çalışma kampı cezası almış ve coğunun bu kamplardaki insanlık dışı uygulamalar ile hayatları son bulmuştu. Yumuşama dönemi kısa sürmüş, çok geçmeden Sovyet rejimi klasik poltitikalarına geri dönmüş, milliyetçilik fikirleri yükselme eğilimine yöneliyor gerekçesi ile yine eser ve yazarlar üzerinde bir denetim oluşturma ihtiyacı duymuştu.[139]

Türkistan'daki Rus otoriteleri zaman geçtikçe dönem dönem eski uygulamalara başvurmuş, yine bu topraklarda Rus kolnizasyon ve patriotizmine somut olan son örnek ise demografik yapılar ile oynamak olmuştur. Bilhassa İdil-Ural'da Ruslar genelde nüfus sayımı yaparken Rus olan sayıyı fazla, etnik diğer Müslüman Türk vb. unsurların az gösterildiği belirtilmiştir. Şeffaf olmayan bu sayım sonuçlarınınn değerleri, askerlik

---

yardımda bulundu. Siyasi faaliyetleri nedeni ile Sibirya'ya kadar sürgüne gönderildi. İhtilal gerçekleşince 1917-1923 arası Rusya Milletleri Halk Komiserliği görevine getirilmiştir. Lenin'in ölümü ile 1924'te Sovyet rejiminin tartışılmaz tek lideri oldu. Bkz., Mehmet Emin Resulzade, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları,* (İstanbul: TÜDAV Yayınları, 2018), 6, 18.

137 İbrahim Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* 48 (2019): 27-36, 66-75.

138 Stalin'in ölmeden önceki günlerini dünya basını gibi Türk basını da yakından takip etmiş, kısıtlı bilgiler ile Stalin'in felç gecirip öldüğü netleşince de bazı gazetelerde "Ölümü ile dünyanın bayram yaptığı Stalin" manşetleri atılmıştır. Daily Mirror Gazetesi de Komünizmi, Faşizim ve Nazizim'den daha kötü bir sistem olarak izah etmekteydi. Stalin korkusu o denli büyütülmüşdür ki resmi açıklama ancak ölümünden 7 saat sonra yapılabilmişti. Stalin'in ölümü ile Türkistan'da bağımsızlık hareketleri başlayabilir diye Moskova, Türkistan coğrafyasına bir çok Kızıl Ordu birlikleri göndermişti. Bkz., Orhan Söylemez, "Türk Dünyası Roman ve Hikayelerinde Stalin" , içinde *Stalin ve Türk Dünyası,* haz. Emine Gürsoy Naskali ve Laisan Şahin, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 320-329, 335-338.

139 Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 471-476, 518. Stalin sonrası dünyaya barışçıl mesajlar vermek isteyen Sovyetler hk. bkz., Ergün ve Kurban, *Jeopolitik Şekillendirme ve Türk-Rus İlişkileri,* 76-82, 87-98.

işleri ve vergilendirmeler söz konusu olunca, yönetim lehine değişime uğramıştır. Çarlık dönemi Volga-Kırım Tatarları hariç, Rus ordusunda mecburi askerlik uygulanmamış ancak I. Dünya Savaşı'nda Rus ordusuna zorunlu alınan Türkistanlı askerlerin birçoğu ve İdil-Ural'ın ileri gelenleri, ilerleyen zamanda bu savaşa karşı açık tutum almışlardı. Bazı birliklerde Tatar-Türk kökenli asker sayısı %80 civarında olmasına rağmen, birlik komutanı hep Rus kökenli subay olmuştur. Türkiye I. Dünya Savaşı'na katılınca Rusların Kafkas cephesi dışındaki yerlere gönderdiği İdil-Ural'lı askerlerin çoğu ön cephelerde savaşarak vefat etmişlerdir. İhtilal dönemi Bolşevikler Milli Türk-Tatar askeri alaylarına ses çıkarmazken, siyasi-askeri gücü eline geçirdiklerinde ise bu alayları kendilerine tehdit görerek lağvetmişlerdir.[140]

1.3. Emperyalizm Gölgesinde Bulunan Türk Boyları Arasındaki İkili İlişkiler

Kadim Türkistan topraklarının yerlileri olan Türk halk ve boyları arasındaki münasebetler coğrafyalarının tarihi gibi eski dönemlere kadar gidebilmektedir. İdil-Ural (Tatar-Başkurt) bölgesi dahil Türk kökenli Müslüman halklar birbirlerinin varlığından hep haberdar olup ticari, kültürel, dini, siyasi ve sosyal ilişkiler gibi alanlarda yakın temas içinde olmuşlardır. Bu birliktelik istenen etkili bir sonuca ulaşamazsa da, özellikle Türkistan'ın, Çarlık ve Bolşevik dönemindeki yayılmacı politikalara karşı oluşturduğu ortak siyasi-askeri tepki önemlidir. Kolonyal siyasete karşı Türkistan halkları, siyasi-askeri tedbirlere başvurmuş, bilhassa XVIII. yüzyıl başlarından itibaren görülen Başkurt isyanlarında Kazak, Sibir-Tura ve Kazan Türkleri ile olan temaslar göze çarpmaktadır. Çarlık yönetimi Türk kökenli bu halkların birleşmesini engellemek için, öncelikle Başkurt-Kazak arasındaki sınırlara kaleler inşa etmiştir. Bu kapsamda 1734 'te Or Nehri ve 1735'te de Yayık nehri üzerinde birer kale yapıp, Rus askeri birliklerini yerleştirmiştir.

Çarlık Rusya, Astarhan Hanlığı'nı işgal edip, İdil üstünden geçmekte olan Türkistan-Azak ticari ve hac güzargahlarını da kapatmaya doğru gidince, Kafkasya, Kırım, Hive ve Buhara Hanlıkları Rus yayılması hususunda daha da endişelenmişlerdir. Bahsi geçen bölgeler sırası ile Çarlık işgaline uğramış, başta Kırım Hanlığı'na sığınan Türk halkları, Osmanlı himayesinde bildikleri Kırım Hanı'ndan Rusların gaspettiği

[140] Ayaz İshaki, *İdil-Ural Devleti,* çev. Bayram Kodaman, (Ankara: TTK Yayınları, 2014),43-49.

toprakları geri alması için ısrarlı yardım taleplerinde bulunmuşlardır. O dönem İstanbul'a kadar gelen elçiler Kanuni Sultan Süleyman ve Sadrazam Sokullu'dan da benzer isteklerde bulunmuşlardı. Osmanlı Sultanı, devletin içine girdiği siyaset gereği Batı dünyası ile meşgul olduğundan, Rusları pek fazla ciddiye almamıştır. Zaman içinde Rus yayılması ilerledikçe Osmanlı, himayesindeki Kırım Hanı vasıtası ile Ruslara baskı kurmaya ve işgal ettiği topraklardan geri çekilmesini istediyse de net bir sonuç alınamadı.[141]

Hive Han'ı Abdullah da İstanbul'a bir elçi göndererek, Ruslar tarafından Türkistanlı tüccar ve hacılara engeller çıkartıldığı, Osmanlı Devleti'nin Astarhan'ı ele geçirmesi ile İran'ı da kontrol edebileceği hususundaki makul değerlendirmelerini Osmanlı Türklerine iletmişti. II. Selim döneminde nihayet bu hazırlıklara başlanmış, Kefe Beylerbeyi Çerkes Kasım Paşa koordinesinde 1569'da Astarhan seferine çıkılmıştır. [142] Bu seferin asıl hedefi Astarhan'ı zapt ederek, İdil (Volga)-Don nehirlerinin birleştirilmesi ile Hazar Denizi'ni kontrol altında tutmak ve Rusların daha aşağılara gelmelerine engel olmaktı. İyi planlanamayan lojistik, gıda ve Kırım Hanı'nın tamamen Osmanlı hakimiyetine girme kaygıları gibi nedenler ile sefer başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sonraları Osmanlı Devleti bölge ile yine ilgilenmiş, Sultan II. Selim, Ekim 1571 tarihinde Çar İvan'a sert bir name göndererek "Ejderhan" (Astarhan) ve Kazan'ın çok eski dönemlerden beri İslam toprakları olması münasebetiyle Astarhan kalesinin Osmanlı'ya, Kazan'ın da Kırım Hanlığı'na iadesini talep etmiş, fakat Çar İvan bu isteklere olumlu bir cevap vermemiştir. İstanbul, istediği sonuçları alamazsa da, Tatar ve Başkurt Türkleri daha uzun yıllar yine soydaş Osmanlı Türklerinin yanında yer almış, taraflar arasında karşılıklı yardımlaşma ve münasebetler devam etmiştir.[143]

Aynı şekilde XVIII. yüzyıl başlarında Ruslara karşı yürütülen mücadelede Kazak-Başkurt halkları kısa bir süreliğine birbirine düşürülmüş ise de, sonraki yıllarda

---

141 Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 108-111. Osmanlı Devleti'nin Kırım politikası hk. bkz., Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu,* 45-57.

142 Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu,* 93; Sultan II. Selim'in Kırım Hanı Devlet Giray'a 1568 yılında gönderdiği ferman hk. bkz., Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu,* 211 (Ek-2). Tarihi Osmanlı-Kırım ve Rus münasebetleri hk. Bkz., A. A. Novoselyskiy, *XVII.Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, çev. Kemal Ortaylı, (Ankara: TTK. Yayınları, 2011), 275-281, 429-431.

143 Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", 101-109. Rus işgallerine karşı Türkistan'ın, Osmanlı Türklerinden talep ettiği yardımlar hk. bkz., Sibel Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri (1945-1960),* (İstanbul: Post Yayınları, 2020), 14-16. İdil-Edil (Volga) Nehri'nin eski kaynaklarda geçen tanımları için bkz., Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427),* 118.

başgösteren çoğu ayaklanmada yine birleşmişlerdir. Ayrıca 1710 yıllarında Pehlivan Kul adında bir Başkurt Türk'ü bu bölgedeki durumu Osmanlı Devleti'ne birinci elden aktararak desteğini sağlamak için İstanbul'a elçi olarak gönderilmiştir.[144] Ancak dönemin koşulları gereği Osmanlı Devleti bu elçilere somut yardımlar yerine daha ziyade tavsiyeler verebilmekle yetinmekteydi.

Türkistan'da devam eden hegamon politikalar, Rusya'nın çekilmesi ile aleyhine sonuçlanan I. Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar aralıksız sürmüştür. Bu süreçte hız kazanan demokratik hareketler içinde Çarlık Rusya'sının baskıcı siyaseti ile bunalan diğer farklı etnik halklar gibi, Türkistan halkları da umutlarını Bolşevik İhtilali'ne bağlamışlardı. 1917 yılında gerçekleşen ihtilal başlangıcında Bolşevikler, halkların demokratik taleplerine olumlu yaklaşımlar gösterirken, ilerleyen dönemlerde Çarlık döneminden daha da baskıcı ve bağımsızlıklara saygı duymayan, kasıtlı, yanlış politikalar sonucu özellikle Türkistan halkının büyük bölümünün açlıktan kırıldığı bilinmektedir.[145] Zamanla Bolşevik rejiminin aşamaları olan ütopik Sosyalizim ve bunun baskıcı versiyonu olan Komünizim, tüm yetkileri devletin tekeline alarak merkeziyetçi katı bir yönetim modeli oluşturmuştur. Teoride bir ütopik sistem olarak görülen Sosyalizim-Komünizim, uygulamada totaliter, anti-demokratik ve bireysel özgürlükleri arka planda bırakan bir yönetim anlayışı ile uygulanmaya konan ülkelerde kendi kendini yok ettiği görülmüştür.[146]

Bolşevik yönetim gölgesinde 1917-1922 yılları arasında, İdil-Ural, Türkistan ve Sovyetlerin genelinde görülen açlık dramı ile ekonomik kriz en çok Müslüman-Türk halklarını etkilemiştir. Başkurt-Tatar bölgelerindeki büyük açlık dramında Türkistan'a göç etmek zorunda kalan insanlara, Türkistanlılar, soydaş-kardeş halklar olarak şefkat göstermiş ve ekmeğini bölüşmüşlerdir. Bu dönem özellikle İdil-Ural'da açlığa maruz kalan başta çocuklar olmak üzere, Türkistan'da bulunan Türk halklarından bir çoğu,

---

144 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 297. İdil-Ural bölgesinden bilhassa XVIII. Yüzyılda Başkurt Türklerinin Osmanlı desteğini almak için yaptığı yazışmalar-görüşmeler hk. ayrıca Bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi*, 72-74.

145 1917 Ekim devrimi ve Türkistan'a yansımaları hk. bkz., Kydyraliyev, "Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti" 181-182. Kazakistan bozkırlarında Sovyet politikalarının neden olduğu açlık ve iktisadi sorunlar için bkz., Abdulvahap Kara, "Stalin Döneminde Kazakistan'da Kollektifleştirme ve Açlık", içinde *Stalin ve Türk Dünyası,* haz. Emine Gürsoy Naskali ve Laisan Şahin, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 183-192.

146 Ekim Devrimi ve sonrasındaki süreç hk. bkz., Tim McNeese, *Rivers in World History: The Volga River,* (Philedelphia: Chelsea House Publishers, 2005), 76-78.

soydaş kardeşlerini sorgusuz sualsiz, ekonomik sıkıntılara rağmen evlerine kabul edip aileden biri gibi saymışlardır. Bununla birlikte İdil-Ural'a imkanları dahilinde gıda ve maddi yardımlarda da bulunmuşlardır.[147]

Rusya, Türkistan coğrafyasını bir nevi tarım, hayvancılık, gıda vb. alanlarda kendisini ve sanayisini besleyecek hammade pazarı olarak gördüğünden, bu topraklarda kendine uygun tarım politikaları uygulamıştır. Örneğin Türkistan'da buğday, arpa gibi diğer mahsüllerin bolca yetiştiği alanlarda sanayisi için gereksinim duyduğu pamuk ekimini zorunlu kılması sonucu bu ürünün %72'lik kısımını sadece burdan karşılamıştır.

Bunlara ilaveten orduya yardım için halkın elinde olan ürünlerin toplanması, hane başına vergi konması gibi etkenler zaten güç durumda olan halkı daha da perişan edip, Sovyet rejimine karşı cephe almaya itmiştir.[148]

1.4. Türkistan İşgallerine Karşı Orta Asya ile İlgilenen Diğer Devletlerin Tutumu

Türkistan'ın Rusya için olan stratejik önemi, tarihî süreçte gelişen siyasi-askeri olaylar ile kendini açıktan göstermiştir. Aynı coğrafya ve çevresinde nüfuz-etki alanı olan ülkelerin Rus yayılması sonucu, kendi çıkarlarının tehlikeye gireceği düşüncesi ister istemez Türkistan ve etrafındaki bölgeler ile ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Bu manada özellikle İngiltere, Çin, İran ve Osmanlı Devleti, Rusya'nın Türkistan politikalarından endişe duyup, bir dizi önlemler almaya çalışmışlardır. Ulusal çıkarları nedeni ile Türkistan üzerinden en fazla çekişme yaşayan ülkeler olan Rusya ve İngiltere'nin rekabeti de, ancak XX. yüzyılın başında imzalanan anlaşma ile durgunluğa geçebilmiştir. Bilindiği üzere bu tarihi çekişmelerin arka planı, Çar Petro dönemine kadar gitmekte olup, Hindistan'a ulaşmak için Rusya öncelikle Türkistan'a yayılarak bir sonraki adımda da Hindistan'ın zenginliklerine erişmeyi öngörmüştür.

---

147 Rasulov, *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki ilişkiler (1917-1924)*, 144-152, 164-170. Açlık krizinde hayatlarını kaybeden Başkurtlar hk. bkz., Zühre Rahmatullina, "Genç Sovyet Rusya'sında Başkurtlar: XX. Yüzyılın 20-30'lu Yıllarında Sosyo-Demografik Gelişme Seyri", içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* haz. A. Melek Özyetkin vd., (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 183-185. İdil-Ural'daki açlık krizleri hk. ayrıca bkz., McNeese, *Rivers in World History: The Volga River,* 77-78.

148 Rasulov, *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki ilişkiler (1917-1924),* 1-7. Türkistan coğrafyasında Rus kolonizasyonu ve tarım politikaları için bkz., Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 200-201.

Dolayısı ile bahse konu Türkistan coğrafyasının Afganistan, İran, Çin, Hindistan, Rusya ile olan doğal sınırları bu bölgeyi her zaman dikkat çeken bir konumda tutmuştur.[149]

1.4.1. İngiltere'nin Türkistan Politikası

Orta Asya'da başlayan Rus yayılmacılığı zamanla dünyanın en büyük kolonilerine sahip ve egemen güç olma yolundaki İngiltere'yi herkesten önce endişe içine sokmuştur. Bu yayılma Türkistan'a komşu olup, özellikle doğu kısmı ile ilgilenen Çin'i de rahatsız etmekteydi. Böylece Türk dünyasının kadim yurdu olan Türkistan toprakları bilhassa XIX-XX. yüzyıllarda büyük güçlerin çatışma alanı haline gelmiştir. Daha XIX. yüzyılda stratejik bir konumda bulunan İran ile yakından ilgilenen Çarlık Rusya'nın bir sonraki adımı, Türkistan'ın tamamına ve Afganistan'a hakim olarak, nihayetinde Hindistan'a varma planını İngiliz stratejistler rahatlıkla öngörmüştür. Çarlık Rusya, Hindistan'ın zenginliklerine direkt ulaşamazsa dahi, böyle güçlü bir devlet ile sınır komşusu olmak, İngiltere tarafından yine istenmeyen bir durumdu. İngiltere Hindistan üzerindeki hakimiyetini kaybetmemek için daha önce yanı başındaki Avrupa'nın diğer güçlü bir devleti olan Fransa ile bir dizi savaşlar yaparak O'nu saf dışı bırakmıştı.[150] Asya kıtasının büyük askeri kuvveti olarak ortaya çıkmaya başlayan Çarlık Rusya, 1828 yılında imzaladığı Türkmençay Antlaşması'ndan itibaren İran üzerinde önemli bir güç haline gelmiştir.

Bu durumu gören İngiltere esasında İran'ı, Rusya'nın Türkistan üzerindeki ilerleyişine karşı bir set olarak düşünmüş ve bu hususta net bir sonuç alınamayacağını görünce, Türkistan içindeki hanlıklar ile bağlantılar kurmaya başlamıştır. Türkistan ve Hindistan için kilit konumunda gözüken diğer bir ülke olan Afganistan da İngilizlerin ilgisini gittikçe bu bölgeye çekmiştir. İngiltere, Rusya'nın bu coğrafyadaki ilerleyişine kısa yoldan engel olmak için, Türkistan'daki hanlıkları birleştirecek çaba içine girmiştir. Bu vesile ile İngiltere hem askeri bir ittifak, hem de ticari bir pazar yaratma imkanı için Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları ile ilişkiler kurmaya başlamıştır. Hanlıkların

---

149 Türkistan Coğrafyası hk. bkz., Taşağıl, "Türkistan", 41: 556-560. Çarlığın Hindistan üzerinden İngilizler ile yaşadığı rekabet hk. bkz., Rasoni, *Tarihte Türklük*, 417; Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti*, 9-10.

150 Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan (Orta Asya) Politikası (İngiliz Kaynaklarına Göre)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017), 27-28; Kadriye Topal, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2014), 50-52.

birleşmesi ve bozkır savaşçı özellikleri ile Rus yayılmasına engel olunabileceğini belirten bazı İngiliz elçiler, maalesef boylar-hanlıklar arasındaki kısır çekişmelerden dolayı bu birleşmeyi sağlayamamışlardır. İlaveten 1840'da Buhara Emiri Nasrullah'ın, Stoddart ve Conolly adındaki İngiliz elçileri tutuklayıp, öldürmesi üzerine, İngilizler bu planların pek fazla işe yaramadığını görmüş ve ilerleyen yıllarda Ruslara karşı yardım isteyen hanlıklara bu elçilerin öldürülme hadisesini hep hatırlatmışlardır.[151]

Türkistan'da, özellikle XIX. yüzyılın ortasından itibaren, Çarlık ile İngiltere'nin çıkar çatışmaları artmış ve bu nedenle birbirlerinin faaliyetlerini çok yakından takip etme gereği duymuşlardır. İngiltere, daha çok Afaganistan coğrafyasını tampon bir bölge olarak muhafaza edip, Rusya'nın direkt olarak Hindistan'a doğru inmesini engellemek üzerine stratejiler oluşturmuştu. Nitekim Hindistan'a ulaşılacak yolların güvence altında olduğunu gören İngiltere, artık Türkistan içleri ile pek ilgilenmemiş ve ilerleyen zamanda bölge tamamen Rus egemenliğine kalmıştır.[152]

Daha sonra her iki taraf birbirlerinin nüfuz-çıkar alanlarını kabul ederek, askeri çatışmalara mahal vermeyecek bir anlaşmaya gitmişlerdir (1907). Uluslararası menfaat alanlarını belirleyen bu anlaşma ile İran üç bölgeye ayrılmış olup, kuzey kısmı Rus nüfuzuna, güney kısmı İngiliz nüfuzuna bırakılırken, orta kısmı da tarafsız bölge olarak kabul edilmiştir. Ayrıca İngiltere'nin başından beri kırmızı çizgi olarak belirttiği Afganistan, yine uzun bir süre İngiliz nüfuzu alanında kalmıştır. Her iki tarafın bölge üzerindeki bu çekişme ve nüfuz hakimiyetleri de SSCB'nin dağılma tarihi olan 1991 yılının sonlarına doğru ancak bitmeye yüz tutmuştur.[153]

Sonuç olarak; XIX ve XX. yüzyılın iki büyük emperyal devleti olan İngiltere ve Rusya, Orta Asya üzerinde çekişmeler yaşarken, her iki ülke de zaman zaman çıkarları

---

151 Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan (Orta Asya) Politikası (İngiliz Kaynaklarına Göre)", 33. Mihail A. Terentyev tarafından 1875'te kaleme alınan "Orta Asya'da Rusya ve İngiltere" isimli eserde; Hive Hanlığı ile 1873 yılında yapılan savaş ve Amu Derya'nın üst kısmının işgali, İngilizlerin olağan ruh halini kışkırttığı belirtilmiştir. Rusların doğuya hareketinin ana nedeni "sınırlarda huzur arayışı" olarak gösterilirken, İngilizlerin bu bölgedeki faaliyetleri, "Hindistan üzerinden Rusya'ya ulaşma fırsatı" olarak değerlendirilmiştir. Bkz., Hatice Karımov, "Orta Asya'da Rusya ve İngiltere", *TDAV Dergisi,* 244 (2020): 237-240.

152 Orta Asyadaki bu politikaları takip eden dönemin stratejistlerine göre; "Rus faaliyeti ile İngilizlerin Doğu'daki çekimserliği Türkistan aleyhine birleşmişti.." Bkz., Halil Çetin, "1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Bilig,* 15 (2000), 1-13.

153 Kamalov, *Rusya'nın Orta Asya Politikaları,* 15-16. Rusya'nın tarihi baskıcı ve emperyal politikası hakkında İngiltere Hükümet Başkanı, Clement Richard Attlee'nin Şubat 1948'de Oxford Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşma metninin içeriğine bkz., Kırımer, *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri,* 107-109.

doğrultusunda birbirlerini destekleyen politikalar izlemiştir. Örneğin II. Dünya Savaşında Nazi Almanyası ve Japonya'ya karşı İngiltere, ABD ile birlikte Sovyetleri siyasi-askeri ve lojistik alanlarında açıkca desteklemişlerdir. [154] Bu durum da Uluslararası ilişkilerde idealizim ve realizim kavramlarını öne çıkartmakta olup, klasik dost-düşman oluşumunu ikinci plana iterek, ülkelerin karşılıklı çıkar-menfaat temeline dayanan çerçeve üzerinden, daha gerçekci bir polika izlediklerinin göstergesi olmaktadır.

1.4.2. Osmanlı-Cumhuriyet Dönemi Türkistan Politikası ve Bölgeden Yapılan Göçler

XX. Yüzyılın başlarında Rus Piskopos Stolypin öncülüğünde Müslüman Türk-Tatarların birleşmesini engelleyecek çeşitli toplantılar yapılmıştır. Stolypin'e göre; Türkistan dahilinde bulunan Müslüman-Türk ve diğer yabancıların milli uyanışlarını tetikleyenler, Türkiye ile hiç bir zaman manevi bağlarını kesmeyen İdil-Ural ve Kırım'daki Tatarlar olmuştur. Bu nedenle özellikle Müslüman Tatarlar üzerine dini, kültürel ve idari anlamda baskıcı politiklar izlenerek, kaynaşma adı altında Ruslaştırma-Hiristiyanlaştırma siyaseti ön plana çıkmıştır. Daha öncesinde de bu asimilasyon politikalarının aynısını eğitimci İlminsky düşünmüştü.[155] İdil-Ural boylarındaki Tatar-Başkurt Müslüman Türk halklarının kendilerine etnik ve dini gibi nedenler ile yakın buldukları Osmanlı Devleti'ne göçleri, Kazan Hanlığı'nın işgaline kadar uzanmaktadır. Rusların, İdil-Ural'daki işgal niyetlerini sezen bölgenin ileri gelenleri kendilerine dili, dini ve kültürel yakınlık duydukları Osmanlı Devleti'nden ülkelerini himaye etmek için, farklı zamanlarda elçiler gönderdikleri bilinmektedir. XVII. asırdaki isyanlarda Kazan Türklerinden Rahman Kulu adında bir elçinin Osmanlıya bölge ile ilgilenmesi için Kırım Hanlığı üzerinden yazdığı talep arzları bulunmaktadır. İlgili talebin içinde bölge hakkında bilgiler verilmiş, vergi veren Başkurtların 10 bin hane civarında olduğu, samur, tilki, kunduz derileri, bal ve tarım ürünlerinin bolca bulunduğu belirtilmiştir. Başkurt elçi ayrıca, bölgede Çuvaş ve Başkurtların atlı askeri birliklere sahip olduğunu, bölgenin stratejik-ticari yerler, yüksek vergi gelirlerine sahip verimli topraklarının

---

[154] Şerafettin Can Erdem, "Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri", içinde *Stalin ve Türk Dünyası,* haz. Emine Gürsoy Naskali- Laisan Şahin, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 85-88; Mehmet Gönlübol, Cem Sarar ve Haluk Ülman, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995),* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996), 160-178.

[155] Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 514-515; Charles Steinwedel, *Threads of Empire : Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917*, (USA: Indiana University Press, 2016), 222.

bulunması münasebetiyle, bahse konu coğrafya ile ilgilenilmesinin Osmanlı'nın da büyük menfaatlerine olacağını ifade etmiştir.[156] Lakin Osmanlı Devleti bu dönemde içinde bulunduğu siyasi-askeri dengeler, Rusya ile anlaşmazlığa düşmemek, Don-Volga projesi için girişilen teşebbüslerde Kırım Hanlarının temkinli yaklaşımı gibi nedenler ile bazen maddi desteklerle yetinmiş ve Rusya ile iyi geçinmeleri tavsiyesinde bulunabilmiştir.[157] Bunun yanında İdil-Ural'dan Osmanlı İmparatorluğu topraklarına başta eğitim için gelen öğrenciler, seyyahlar ve ticaret erbablarının oluşturduğu yakın ilişkiler iki coğrafi bölge insanları arasında olumlu izlenimler bırakmıştır. Buradaki gönüllü elçiler gibi çalışan grupların edindiği bilgilerin, izlenimlerin tanıtım olarak edebi metinlere ve basına yansıması dinî unsurların da etkisi ile hacca giden insanların dönüşlerinde İslam'ın hamisi konumunda gördükleri hilafet merkezi İstanbul'a uğramalarına vesile olmuştur.

1918-1922 yılları arası bilhassa Türkistan'da yanlış politikalar sonucu Rusya genelinde çıkan açlık-kıtlık döneminde, Türkiye ve Mısır'a yardım toplaması için görevlendirilen Tahir Ahmetcanoğlu İlyasi'nin (1881-1933) yolculuk notları bu dönemin siyasi ve sosyal hayatı hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.[158] Balkan savaşlarını Tataristan'da çıkan Vakit gazetesi adına takip etmek için İstanbul'a gelen Fatih Kerimi'nin (1870-1937) 1913'te basılan 'İstanbul Mektupları' adlı eseri de Türkistan, İdil Ural ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu yansıtması açısından kayda değer bir yayındır.[159] XIX-XX. yüzyıllarda Avrupa ve Rusya'nın emperyal siyaseti sonucu kaybedilen Osmanlı ve Türk topraklarından siyasi, dini ve etnik baskılar nedeni ile Müslüman Türk halkları güvenli liman olarak gördükleri

---

156 Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu,* 265 (Ek- X1); Coşkunarslan, "Tatar-Başkurt Ayaklanmaları", 47-50.

157 Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875),* 12-14. Ruslar 1770'den itibaren Kırım üzerindeki amaçlarını gerçekleştirmek için askeri ve siyasi faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Propaganda olarak Kırım Hanlarına *"Siz Cengiz soyundan bağımsız bir hanlık iken, bir süredir Osmanlı hükmü altındasınız. Hakınızda her türlü hakaret ve adeta kendi valileri gibi azl ya da atama yapıyorlar. Eğer bizimle birlikte olursanız eski bağımsızlığınızı taahüt ederiz."* sözleri ile Kırım Hanlarının bilinç altına siyasi hesaplar sokarak, Osmanlı Devleti'ne karşı husumet beslemelerini sağlamışlardır. Lakin bu sözler Kırım işgal edilince Çarlığın çoluk-çocuk demeden, Müslüman Türklere yaptığı katliamlar, yıkılan camii, kütüphane ve evlerin durumu ile aldatmaca olduğu acı bir gerçek olarak Kırım Hanlarının yüzüne çarpmıştı. Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 28-35, 95-103.

158 Tahir İlyasi'nin hayatı ve siyasi çalışmaları hk. bkz., Tahir İlyasi, *İstanbul Hatıratı 1922*, haz. Arzu Kılınç, (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2019), 11-22.

159 Tahir İlyasi, *İstanbul Hatıratı 1922*, 109.

Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmışlardı.[160] Osmanlı Devleti içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi sorunlara rağmen, özellikle 1850'lerden sonra yoğun Başkurt-Tatar göçleri omak üzere, yabancı uyruklar dahil soydaş-Müslüman halklardan veba-kolera zamanı hariç, gelen hiç kimseyi geri çevirmediği gibi, imkanlar dahilinde onlara toprak ve barınma olanakları da vermiştir.[161]

Osmanlı'ya gelen bu göçler, daha çok İstanbul, İzmir, Bursa ve Anadolu'daki bazı yerlere yönlendirilmişti. Bolşevik İhtilali sürecinde Rusya'da yaşanan iç savaş, güvenlik ve ekonomik sıkıntılar nedeni ile beyaz Ruslar, Ermeni, Yahudi, Gürcü, Tatar, Kalmuk vb. diğer Türk halklarından Anadolu'ya gelen göçmen sayısı 1922 yılında 167 bin civarına ulaşmıştır. Gelen göçmenlerin bazıları İstanbul üzerinden Avrupa'ya geçerken, Çarlık dönemi zengin soylu sınıfına mensub bir çoğu da getirdikleri değerli eşyalarını nakte çevirmiş ve açtıkları restoran, eğlence merkezleri gibi yerlerde çalışarak, hayatlarını idame etmeye çalışmışlardır.[162]

Anadolu Türkiye'sine gelen göçmenler içinde yaptıkları çalışmalar ile Tatar-Başkurtların da dikkat çektiği görülmüştür. Başkurtların varlığından Anadolu Türklerinin önceden haberdar oldukları eski dönem kaynaklarında görülmektedir.

Seyyah Evliya Çelebi'nin notlarına bakıldığında kendi döneminde Başkurt Türklerini görmüş, onların hoşgörülü Müslümanlar olduğunu hatta kabul edilirse Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır boylarını korumayı bile teklif ettiklerini ifade etmiştir. Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ilk savaş olan ve Osmanlı'nın Rus-Leh ittifakını yendiği 1677-1678 Çihrin Seferi sonunda imzalanan antlaşma 11 Şubat 1681'deki

---

160 Anadolu'ya yapılan Müslüman Türk göçleri hk. bkz., Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri (1945-1960),* 61-66. Türk soylu halklar için tüm tarihi süreçlerde Anadolu Türkiye'si hep güvenli bir liman ve ikinci vatan olarak görülmüştür. Bkz., Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 289-299, 300-312.

161 Bilhassa 1774'te Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın doğurduğu sonuçları Ruslar çok iyi değerlendirmiş, baskı politikaları vesilesi ile Kırım ve Kafkaslardan Osmanlı topraklarına birçok mülteci gelmiştir. Kırım, Kafkasya ve Balkan yenilgileri sonucu başta Müslüman Türk kökenli halk ve diğer etnik unsurlara bağlı olmak üzere yola düşen yüzbinlerce mülteciden birçoğu yollarda hayatını kaybetmiştir. Bkz., Hava Selçuk, "Osmanlı Devleti'nin Muhaceret ve İskan Siyaseti (XVII-XX. YY)", içinde *Salim Cöhce Armağanı 'Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür'*, ed. Alparslan Ceylan, (Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2017), 261-281; Justin Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev.Fatma Sarıkaya, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 16-22, 43-46.

162 Alim Kahraman "İstanbul'da Beyaz Ruslar", içinde *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, ed., Yeliz Okay, (İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2012), 9-21. Hakan Kırımlı'ya göre 1783-1922 yılları arasında Kırım bölgesinden Osmanlı'ya göç edenlerin sayısı 1.800.000 civarı olmuştur. Bkz. Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916),* (Ankara: TTK Yayınları, 2010), 12-13.

Bahçesaray antlaşması olmuştur. Yapılan savaş ve antlaşma Başkurt Türkleri arasında önemli etkiler bırakmış ve kendi anlatımları ile *"Osmanlı-Kırım orduları Rusları yendiler, biz onlarla aynı milletiz, Türkler, Ruslar ile Çihrin'de savaşıyorlarsa biz de Sibirya'da savaşırız"* şeklindeki ifadeler Rus tarihçi Solovyev'in kaynaklarında da yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşısındaki bu başarısının, o dönem vuku bulan Başkurt isyanlarına bir ivme ve cesaret kazandırdığı rahatlıkla söylenebilir.[163]

Aynı şekilde Osmanlılardan yardım alacaklarına dair hep umutlu olan Türkistan Müslümanları, Kırım Savaşı sonucu Osmanlının zaferi ile sevinmişler,[164] hatta çoğu daha önceden zorla Hiristanlaştırılmış olan Tatar-Başkurt bölgelerindeki insanlar da tekrar Müslümanlığı tercih etmişlerdir.

1877-1878'teki osmanlı-Rus savaşında yine bu bölgedeki insanlar Osmanlılar lehine destek gösterilerinde bulunmuş, Rus ordusunda zorunlu askerliğe karşı çıkıp, Müslüman kardeşlerine karşı savaşmaktan kaçınmışlardır.[165] 1911-1914 arası Rusların zorla silah altına aldığı Tatar-Başkurt ve diğer Türk halklarından 200 civarı asker firar edip, Osmanlıya sığınmıştı. I. Dünya Savaşı'nda Almanlara esir düşen askerler için Enver Paşa devreye girmiş onlardan bin civarını Türkiye'ye getirerek, Asya Taburu adı ile Irak Cephesi'nde görevlendirilmiş ve coğu mücadele esnasında şehit olmuştur.[166] Yine I. Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşüp, Türkistan'da bulunan esir subaylar bir şekilde Türkistan mücadelesine katılmış, hatta Ömer Lütfi Bey adındaki Türk subayı Başkurt ordusu içinde bulunarak, Taşkent (Özbekistan) ile karşılıklı ilişkileri yürütmek üzere temsilci seçilmişti[167].

---

163 Orhan Doğan, "Çarlık Rusya'nın Uyguladığı İstila ve Asimile Siyasetine Karşı Başkırtların Çıkarttığı İsyanlar (XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVIII. Yüzyıl)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 26 (2011): 117-134; Yakup Deliömeroğlu, "Başkurt İsyanları", içinde *Türkler Ansiklopedisi, (*Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 18: 427-428.

164 Kırım, Karadeniz için stratejik bir nokta olduğundan, Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin safında yer almış, zor bir mücadele sonucunda 11 bin asker kaybı mütefiklerden, 13 bin kayıp da Ruslardan olmuş ve uzun bir süre Çarlık, Karadeniz ile Akdeniz'e inmeye pek cesaret edememiştir. Bu yenilgi üzerine bazı kaynaklarda Çar Nikola'nın intihar ettiği öne sürülmüştür. Bkz., Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, 21-25; Clive Ponting, *Kırım Savaşı,* çev. Hakan Abacı, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 44-50, 501, 517-529.

165 1877-1878 Türk-Rus savaşı ve savaş sonrası Osmanlı Devleti'ne sığınan mülteciler hk. bkz., Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, 115-124.

166 Arzu Ocaklı, "İdil-Ural Bölgesinden Göçler, Nedenler ve Sonuçları (19.Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001),17-29, 62-64.

167 Togan, *Başkurtların Tarihi*, 183-185. Türkistan coğrafyasında bulunan esir Türk Subaylarının canları pahasına Türkistan bağımsızlığı için verdikleri mücadele hk. bkz., Ahat Andican, "Atatürk Türkiye'si ile Türkistan ve Buhara Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1919-1924)" içinde *Buhara Cumhuriyeti*

XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Türkistan-Anadolu coğrafyasındaki ilişkiler ve iletişim muhacerat nedeni ile daha belirgin bir hal almıştır. 1890'lı yıllardan itibaren Eskişehir'in Çifteler ilçesine bağlı Osmaniye (Kuruhöyük) köyüne Osmanlı arşiv vesikalarına göre 1901'de İdil-Ural boylarından gelen Tatarlar ile birlikte Başkurtların da yerleştirildiği gözükmektedir. Bunun yanında yine arşivlerde Başkurt bölgesinden gelen çeşitli tarihlerdeki muhacirlere Reşadiye (Konya), Bursa, Kütahya, Aydın, Trabzon, Samsun ve Ankara'da yer verildiği bilinmektedir. Muhacirler içinde daha sonra gelen en ünlü Başkurt, dünyaca ünlü Türk Tarihçisi ve Bağımsız Başkurdistan'ın ilk fikri-siyasi oluşumunun lideri Zeki Velidi Togan olmuştur.[168] Ayrıca 1920' deki isyanda Rus zulmüne ve açlığına maruz kalan Başkurt-Tatarlar için Ufa (Başkurdistan) Müftülüğü'nün teşebbüsü ile yardım toplama kapsamında içinde Türkiye'nin de bulunduğu farklı ülkelere elçiler gönderilmişir. Kısa bir süre öncesinde Türkiye'den İttihatçıların önde gelen isimleri olan Halil-Cemal Paşalar, Hacı Sami Bey ve daha bir kaç subayın Rusya'ya gidip Togan ile dönemin sosyal-siyasi durumu hakkında görüşmeleri, Atatürk'ün Erzurum'dan Z. V. Togan'a 'Orenburg Hükümeti İslamiye Reisi' sıfatıyla gönderdiği kardeşlik duygularını izah eden telgrafı esasında, Türkiye'nin İdil-Ural dahil, Türkistan coğrafyasındaki bütün Türk soylu kardeşlerini de unutmadığının bir göstergesi olmuştur.[169]

Yine Ekim 1920'de TBMM'ye verilen bir önergede İdil-Ural'daki mevzubahis açlığın gerçek boyutunu gözlemlemek için Atatürk'ün de isteği ile bölgeye bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Türkistan'daki iktisadi kaosa, açlığa maruz kalan Başkurt-Tatar boylarından 2 bin civarı çocuğun Kazım Karabekir vasıtası ile Türkiye'ye getirilip, farklı ailelerin korumasına verilerek hayatta kalmaları sağlandığı da ifade

---

101 Yaşında, ed. Jo'liboy Eltazarov ve Timur Kocaoğlu, (İstanbul: Kutlu Yayınları, 2021), 38-41, 69-71.

168 Başkurt-Tatar tarihi Türk coğrafyasından göçle gelen bilim insanlarının ikinci vatanları olarak gördüğü Türkiye Cumhuriyeti'ne yaptıkları katkılar hk. bkz., Nadir Devlet, "Türkiye'ye Katkıda Bulunan Tatar-Başkurtlar", içinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* haz. Abdulkadir Yuvalı vd., (Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları (TDAV), 1996), 161-173. Eski dönemlerde Başkurt-Tatar coğrafyasından Osmanlı topraklarına yapılan göçler hk. bkz., BOA: 17-68, 26-01-1895. İdil-Ural'daki açlık krizinde Türkiye'ye gelen göçmenler hk. bkz., Hakan Kırımlı, "Kırım'da ve İdil-Ural Bölgesinde Açlık ve Türkiye'den Giden Yardım (1921-1922)", *Belleten Dergisi,* 75/274 (2011): 922-927.

169 Zeki Velidi Togan'ın Bonn'dan (Almanya) kendisi gibi tarihçi olan Afet İnan hanıma yazdığı mektup içeriği hk. bkz., MSB-TSK. ATESE Arşivi: 4753-39-100 / 20.12.1937. (Ek-resim 32)

edilmektedir. [170] Türkiye, Türkistanlı soydaşları ile ilgilenirken aynı zamanda konjonktür, siyasi-askeri nedenler ile Bolşevikler ile de görüşmeler yapmış, kurtuluş savaşı sürerken Ankara-Moskova arasında 2 Haziran 1920'de başlayan diplomatik ilişkiler ilerleyen yıllarda da karşılıklı çıkarlar doğrultusunda devam etmiştir.

Şubat 1921'de Türkiye'nin ilk büyükelçisi Ali Fuat Paşa Moskova'da görevine başlarken, aynı zamanda Bolşevik Rusya'nın Ankara'daki ilk büyükelçisi olan P. Gurgenoviç (Budu) Mdivani de Rusya adına göreve başlamıştır. Emperyalizme karşı mücadele veren iki ülke arasındaki münasebetlerde görülen ilerlemeler üzerine 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet dostluk antlaşması imzalanmış, yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni tanıyan ülkelere Sovyetlerin eklenmesi ile genç devlet için siyasi alandaki başarılara önemli bir gelişme daha eklenmiş olmaktaydı.[171] Atatürk ve Lenin arasında başlayan mektuplaşmalar, iki ülke arasında olumlu ilişkilere de ivme kazandırmıştır. Her iki liderin dostluğa önem vermesinin yanı sıra, Türkistan'ın savaş sonrası ortaya çıkan yeni siyasi yapısı, Türk halklarının Bolşeviklerden gördüğü baskı, Boğazlar sorunu, Türkiye'de Komünizme karşı olan tutum ve benzeri olaylar hususunda da taraflar ittihatlı politikalar izlemişlerdir. Sovyetler, yapacakları yardımlar ile Bolşevizmin de Türkiye'ye ihraç edilebileceği beklentisi içine girmiş olmalılar ki, Atatürk durumu görmüş ve daha Eylül 1919'da Sivas'ta iken yanına gelen ABD'li General Harbord'a Türklerin dini, gelenek ve sosyal bünyelerinin Bolşevizme uygun olmadığını bir mesaj olarak belirtmişti.[172]

---

[170] Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 296-300; Ocaklı, "İdil-Ural Bölgesinden Göçler, Nedenler ve Sonuçları (19 Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı)", 49-58. İdil-Ural'dan gelen Müslüman-Türklere Anadolu Türklerinin bölgeye gönderilmek üzere yaptığı yardımlar ve İdil-Ural heyetinin yazdığı teşekkür mektubu hk. bkz., Tahir İlyasi, *İstanbul Hatıratı 1922*, 139-140, 146-157. Togan'ın belirttiğine göre 1921 yılında İstanbul'a gelen İsmail Şeripov adında bir Başkurt Subayının Milli Müdafa Vekili olan Recep Peker'e 1924'te Başkurt ordusunun Bolşeviklere karşı verdiği bağımsızlık mücadelesi hakkında detaylı bilgiler sunmuştur. Bu durum da Anadolu Türklerinin Başkurt Türkleri dahil tüm Türkistan daki soydaşları ile alakadar olduğunun göstergelerinden biri olmuştur. Bkz., Togan, *Hatıralar,* 185, 268-277, 322.

[171] Kurtuluş Savaşı sürecinde Türk-Sovyet ilişkileri hk. bkz., Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923),* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 8-10, 23-25.

[172] Ergün ve Kurban, *Jeopolitik Şekillendirme ve Türk-Rus İlişkileri,* 68-73, 94. Atatürk, Bolşevik Devrimi'ni Rus Milleti ve diğer Türk Halkları için baskıcı Çarlık rejiminden bir kurtuluş umudu olarak görmüş, ilerleyen dönemde ülke menfaatleri gereği Lenin ile kurduğu dostluk emperyalizme karşı birlik olma, yardımlaşma vb. alanlardaki antlaşmaları meydana getirtmiştir. Atatürk, Komünist faaliyetleri rejim için tehlikeli bulup, Kasım 1922'de partiyi kapatması ve bir Fransız gazeteciye verdiği *"Biz ne Bolşevik ne de Komünistiz, çünkü milliyetperver ve dinimize hürmetkarız"* sözleri Bolşevikleri kızdırmış olsa da, Atatürk, ülke menfaatleri ve politikası gereği Rusya ile dost kalmakla birlikte, haklarımızdan en ufak bir taviz vermemeyi de sağlam bir duruş olarak göstermiştir. Bkz.,

Yine ilerleyen yıllarda Atatürk'ün uluslararası sistemde yaşanan askeri-siyasi gelişmelerin öngörüsü olarak, 29 Ekim 1933'te cumhuriyetin onuncu yıl kutlamalarında genç bir doktorun sorduğu soruya verdiği cevap, izlenecek sonraki Türkistan politikası için çok anlamlı olmuştur. Atatürk genç doktora;

> *" Bugün Sovyet Rusya dostumuz, komşumuz ve müttefiğimizdir. Devlet olarak bu dostluğa ihtiyacımız var. Ama yarın ne olacağını kimse kestiremez. Tıpkı Osmanlı İmparataorluğu ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi (Rusya) parçalanabilir. Bugün elinde sımsıkı tutuğu milletler, avuçlarından sıyrılabilir ve dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmeli, bizim bu dostumuzun yönetiminde dili, inancı bir olan öz kardeşlerimiz vardır. Onlara destek olmaya hazırlıklı olmalıyız. Hazır olmak yalnız o güne kadar susup beklemek değildir. Milletler buna nasıl hazırlanır, manevi köprülerini sağlam tutarak. Örneğin dil bir köprüdür, inanç ve tarih bir köprüdür..bizim bulunduğumuz yer mi doğru onlarınki mi? bugün bu hesabı yapmakta fayda yoktur. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz, bizim onlara yaklaşmamız lazım. Dil, Tarih ve folklor bağı kurmamız lazım..İşte dil-tarih encümenleri kuruluyor.. Benim dil-tarih ile uğraştığımı gören kısa düşünceli bazı vatandaşlar, paşanın işi yok dil-tarih ile uğraşıyor'.. yağma yok işim başımdan aşkın. Ben bugün uygar bir Türkiye ne kadar kurmaya çalışıyor isem, yarının Türkiye'sinin temellerini atmaya da o kadar özen gösteriyorum. Bu yaptıklarımız hiç bir millete düşmanlık değil, sulhtan (barıştan) yanayız, sulhtan yana kalacağız. Lakin sürekli değişen dünyada, yarının olası dengeleri için hazır olacağız.. bazı idealler açıktan konuşulmaz, yaşanır..."*[173]

İşte bu tutum ve politikalar O'nun her alanda Türk dünyası birliğine verdiği önemi çok açık göstermektedir. Bununla birlikte yaşanan siyasi-askeri gelişmeler içinde her şeye rağmen cumhuriyetin ilk yıllarında Sovyetler Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti arasında her iki tarafın çıkarlarına uygun dostluk ve yardımlaşma antlaşmaları da yapılmıştır.[174] Türkistan Türkleri ile Anadolu Türklerinin ileri gelen bürokrat ve ilim insanları zaten daha öncesinde bu dayanışma ve ortak mücadelenin temellerini atmış

Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 181-187. Emperyalizme karşı Türk-Bolşevik yardımlarının karşılıklı olduğu hususundaki Atatürk'ün beyanları için ayrıca bkz., Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923),* 123-125, 229-230.

[173] İsmet Bozdağ, *Atatürk'ün Avrasya Devleti*, (İstanbul: Tekin Yayınları, 1999), 28-32, 60-62; Ahat Andican*, Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, (İstanbul: Emre Yayınları, 1996), 224-226. Atatürk dönemi dış Türkler (Türkistan) ile olan ilişkiler ve tasarlanan politikalar hk. ayrıca bkz., Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri (1945-1960),* 47-59.

[174] Bolşevizim süreçlerinde Sovyet-Türk ilişkileri hk. bkz., Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi, (1917-1923),* I: 234-236.

bulunmaktaydılar. Bolşevik devrimi sonrası Türkistan bağımsızlığını Avrupa'da sürdüren Türkistan'lı aydınların yanında, Anadolu'dan gelen Türk yönetici ve aydınlarının da bulunduğu bilinmektedir. Almanya'nın, Orta Doğu-Afrika ve Türkistan'daki siyasi çıkarları gereği her fırsatta Müslüman Türklerin yanında olduğunu gösteren beyanlar vermesi, ihtilalci kuşağın burada rahatça toplanmasını sağlamıştır. Bilhassa 1920'lerde Berlin'de Orta Asya kökenli Türkler ve Talat Paşa liderliğindeki İttihatçıların yaptığı çalışmalar, hem Anadolu hem de Türkistan özgürlüğü için maddi-manevi yardımlar ile savaş teçhizatı temin etme faaliyetleri ve Anadolu hareketi ile irtibatta olmaları mevcut dönem için kaydadeğer gelişmelerdir.

Aynı dönem Türkiye'nin milli mücadelede ihtiyaç duyduğu askeri yardımlar için M. Kemal Paşa, Bolşevik lider Lenin'e bir mektup yazmış, Türkistan halklarının da katkılar yaptığı bu yardımları Anadolu'ya iletmede Lenin acele etmemiş başlangıçta temkinli yaklaşmıştır. Türk ordusunun direnişi ve adım adım ilerleyişi özellikle Sakarya Savaşı (Ağustos-Eylül 1921) sonucu İngiliz-Fransız-İtalyan ve bunların desteklediği Yunanistan'ın gerilemesi üzerine, Bolşeviklerin Türkiye'ye yapacağı nakdi ve askeri yardımlar biraz daha hız kazanmıştır. [175] Nakdi yardımlar esasında Buhara Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı ve Basmacılık faaliyetlerinde aktif rol oynayan Osman Kocaoğlu (1878-1968) öncülüğünde Türkistan halklarının fedakârca topladığı yardımlardı. [176] Anadolu'daki Kurtuluş savaşını kendi kurtuluş savaşı gibi gören Türkistanlı dost-kardeş halklar bu mücadele için 100 milyon Ruble civarı para toplayıp Moskova'ya teslim etmiş, lakin bazı kaynaklarda Lenin, toplanan bu maddi yardımın ancak üçte birini, bazılarında da % 10 civarını Türkiye'ye gönderdiği belirtilmektedir.[177] 1921 yılının son günlerinde Türkistan'dan (Buhara Halk Cumhuriyeti) Ankara'ya gelen bir heyet Atatürk ile görüşüp, genel durum hakkında değerlendirmeler yapmışlardır. Sakarya Zaferi sonrasına denk gelen bu görüşmede hediye olarak Türk halkı adına

---

175 Atatürk'ün Lenin'e hitaben yazdığı telgraf içeriği ve Sovyetlerin tutumu hk. bkz., Bozdağ, *Atatürk'ün Avrasya Devleti*, 34-35, 54-58. Atatürk döneminde Bolşevikler ile olan ilişkiler hk. bkz., Cüneyd Okay, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk ve Yazışmalarında Rusya", içinde *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, ed., Yeliz Okay, (İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2012), 71-76.

176 Osman Hoca öncülüğünde Türkistan Halkı'nın Türk Kurtuluş Savaşına verdiği yardımlar hk. bkz., Togan, *Hatıralar,* 310-311; Timur Kocaoğlu, "Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu Hoca ve İstiklal Savaşı Sırasında Türkiye'ye Altın Yardımı Meselesi", içinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* haz. Abdulkadir Yuvalı vd., (Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996), 421-424.

177 Rasim Bayraktar, "Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafindakiler", *Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 39 (2013): 327.

Atatürk'e Timur'un 3 kılıcı ve bir el yazması Kur'anı hediye edilmiştir. Atatürk, heyete hitaben karındaş halklar olarak teşekkür ettiğini, kılıçlardan birini kendine, diğerini İnönü'ye, üçüncüsünü İzmir'e giren ilk komutana vereceğini, Kur'anı da Hacı Bayram Veli Camii'ne Türk Milleti adına hediye ettiğini beyan etmiştir.[178] Sovyetler ile olan bu diplomatik temas ve kurulan dostluklara rağmen, Bolşevik yönetim hiç bir zaman Türkiye'nin Türkistan halkları ile bir kültürel birlik ve yakınlık oluşturmasını istemiyordu. Nitekim ilerleyen dönemde Stalin, Türkistan coğrafyasında Türk öğretmen ve kitaplarına bile tahammül edememiştir.

Moskova'daki Devrimci Doğu Dergisi, Türkçülüğe ve Kemalizme karşı mücadele için kötüleyici, olumsuz yazılar yayınlayarak bu değerleri Türkistan Türklerinin gözünden düşürmek istiyorlardı. Türkistan halkı zamanla Sovyet sömürüsünü İngilizlerden daha kötü bir sistem olarak tasavur etmişlerdi. Çünkü onlara göre Sovyetlerin "sömürge kulları" dediği Hintliler bağımsızlıktan rahatça bahsederken, Türkistan'da bağımsızlıktan bahsetmek neredeyse yasaklanmıştı. [179] Anadolu Türkiye'sinin Türkistan halkları ile olan yakın teması, Osmanlının son dönemlerinde biraz daha belirgin bir hal almıştı. II. Abdülhamid bu amaçla ağırlıklı olarak İslam kimliği merkez dairesinde Orta Asya'daki Müslümanlarla bir bağ oluşturmak istiyordu. Sultan Apdülhamid bu hususla ilgili, kimilerine göre İngilizler için çalışan ve bölgeyi iyi bilen Macar asıllı bir Yahudi olan A. Vambery ile fikir teatilerinde bulunmuştur. Vambery, 4 yıl İstanbul'da 3 yıl da 'Derviş Reşid Efendi' rumuzu ile 1861'den itibaren İngilizler için Orta Asya'da çeşitli gözlemler ve akademik çalışmalar yapmıştır. Sultan Abdülhamid'e de bölge ile ilgili bilgiler aktardığı anlaşılan Vambery'nin, hem İngiliz hem de Osmanlı adına çalışmalar içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. [180] Sultan

---

178 Atatürk'ün, *"karındaşlarımız"* dediği Türkistan Halkı'ndan gelen bu maddi-manevi yardımlar kurtuluş savaşına büyük katkılar sunmuştur. Hediye edilen el yazması Kur'an günümüzde TBMM Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Timur'un 3'ncü altın kılıcı da, İzmir'e ilk giren süvari komutanı Yüzbaşı Şerafettin Bey'e hediye edilmiştir. Bkz., Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 91-93.

179 *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2006), 108-109, 155; Yaş Türkistan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Onuncu Yıl Dönümü*"* içinde *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler,* (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2006), 390-391. Bolşevik ihtilali süreçlerinde iç savaş ve sonrası kurulan Sovyet rejiminin kontrol ettiği coğrafyalar hk. bkz., Pearson and Rochester, *İnternational Relations (The Global Condition in the Late Twentieth Century),* 121-130.

180 Yusuf Akçura, Vambery ile görüştüklerinde kendisine; *"İngilizler beni sever, çünkü onlara Asya'yı tanıtan benim"* dediğini ifade etmiştir. Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri (1945-1960),* 31-33; Mustafa Şenel, "Armin Vambery (1832-1913)", içinde *Türk Diline Gönül Verenler,* ed. Ahmet Buran, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 21-24. Sultan Abdülhamid'in Türkistan politikaları için ayrıca bkz., Bozdağ, *Atatürk'ün Avrasya Devleti*, 97-99.

Abdülhamid dönemi Rusya Müslümanlarına dağıtılmak üzere 1864'te matba-i amire'de 750 Kur'an-ı Kerim kitabı basılmış, daha sonra bu sayının yeterli olmayacağı görülünce, 4.250 adet daha basımının kararı alınmıştır. Türkistan, İdil-Ural bölgelerinden hac için yola çıkan Müslümanların uğrak yerlerinden biri de mutlaka İstanbul olmuş, böylelikle yardım ihtiyacı duyan hacılar ile eğitim için gelen öğrencilere Osmanlı Devleti her hâlükârda destek vermiştir.[181]

Rusya'da basın-yayın üzerinde olan baskı-sansür nedeni ile dış dünyaya seslerini fazla duyuramayan Türkistanlı aydınlar, 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a gelip Türk kimliği, edebiyatı, eğitimi, tarihi, ticari ve akabinde oluşturulacak olan yeni Türk devlet kurumlarının altyapısı üzerinde önemli etki ve katkıları olmuştur. Osmanlı'nın Balkan felaketi ile sarsılan askeri-siyasi ve iktisadi sistemi bu toprakları ikinci vatanları olarak görüp geldikleri Türkistan aydınlarını çok üzmekteydi. Gelen aydınlardan bazıları Osmanlı askeri okullarında eğitim görüp subay olmuş (Yusuf Akçura vb.), bazıları da gönüllü olarak etrafındaki gruplar ile direkt Osmanlı ordusuna katılıp (Fatih Kerimi'nin kardeşi Arif Kerimi vb.) mücadele etmişlerdir. Aynı zamanda Balkan savaşları için Kırım, Kafkasya ve Türkistan'ın farklı bölgelerinden Osmanlı Devleti için hatrı sayılı miktarlarda nakdi yardım da yapılmıştır. Bunların yanısıra Başkurt kökenli Şerif Ahmetcanov ve Fatih Rahimov beyler Hilal-i Ahmer Hastanesi'nde bulunan yaralı askerler ile ilgilenmekte iken, babası aslen Ufa vilayeti Tileken köyünden olan Mirgalin Efendi de, Medine'deki eğitiminden sonra İstanbul'a gelip, yeni açılan kütüphanede önemli görevler üstlenmiştir. Yine İdil-Ural'dan Z. Velidi Togan, Abdülkadir İnan, Ayaz İshaki, Sadri Maksudi, Reşit Rahmeti Arat, A. Nimet Kurat, Ahmet Temir, Yusuf Akçura, Baymirza Hayit, vb. birçok Aydın Türkiye'ye gelip siyasi, eğitim, edebiyat ve tarih alanlarında önemli katkılar sunmuşlardır.[182]

---

[181] Türkistan halkından Osmanlı Devleti'ne gelen çeşitli resmi talepler hk. bkz., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Belgelerle Osmanlı-Türkistan ilişkileri (XVI-XX.yy),* ed. Cevat Ekici ve Kemal Gurulkan, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2004), 51-53; BOA, HR. SYS, 4-14; BOA, A. MKT. MHM, 431/82.

[182] Ocaklı, "İdil-Ural Bölgesinden Göçler, Nedenler ve Sonuçları (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı)", 101, 135-148; Meyer, *İmparatorluklar Arası Türkler 1856-1914,* 180-198. İstanbul'daki Özbek tekkesi Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'ya gidecek yardımların koordinasyonu ve lojistiği hususunda çok önemli katkılar sunmuştur. Ayrıca Atatürk'ün Türkistan Milli Birliği Gençliği'nin talep ettikleri bina tahsisini olumlu karşılaması, dönemin koşullarında soydaş halklar arasındaki yardımlaşmalar açısından dikkat çekicidir. Bkz., Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 309-311.

Genel değerlendirmemiz; Osmanlı İmparatorluğu en güçlü olduğu dönemlerdeki siyaseti gereği yönünü daha çok batıya çevirip, siyasi-askeri faaliyetlerini bu doğrultuda kanalize etmesi, Türkistan ile olan ilişkileri ikinci planda bırakmış, ancak kültürel ve tarihi bağlarını hiç koparmamıştır. Artık Çarlık Rusya'sının Türkistan'ı ve daha sonra Kırım'ı açıktan tehdit etmesi üzerine, Osmanlı İmparatorluğu bazı askeri-siyasi faaliyetlere girişmiş lakin, eski güç ve etkisini yitirdiğinden, istediği başarıya ulaşamamıştır. Osmanlı Devleti, Türkistan'daki soydaşlarına daha çok Çarlık ile iyi geçinmeleri ve gerektiğinde Kırım Hanlığı'na müracaat etmelerini tavsiye edebilmekteydi. İmkanlar mevcut iken bu bölgeye yeterince ilgi gösteremeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun ve de Türkistan'daki hanlıkların bir türlü ortak bir paydada birleşememeleri bu işgalleri Çarlık lehine kolaylaştırmış olduğu aşikardır. Dönem içindeki olumsuzluk ve imkansızlıklara rağmen Osmanlı sonrası kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti de, soydaş Türkistan halkı ile sosyo-kültürel bağlarını hiç koparmamıştır. Bu manada Anadolu Türkiye'si, Türkistan halkı için hep ikinci bir vatan olmakla birlikte, Sovyetlere karşı önemli bir denge unsuru olarak da görülmüş ve hiçbir zaman bu coğrafyadan umutlarını kesmemişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

İŞGALLERE KARŞI İDİL-URAL VE TÜRKİSTAN HALKLARININ SİYASİ-ASKERİ TEPKİSİ

Rus Çarlığı'nda demokratikleşmeye giden zorunlu süreç, Mançurya'daki birliklerini çekmeyen Rusya'ya karşı Japonya'nın sesiz kalmayıp, 1904' te ani bir saldırı ile Rusya'yı ağır bir yenilgiye uğratması sonucu ortaya çıkan olumsuz siyasi-iktisadi duruma tepki veren halk gösterileri ile başlamıştır. Bu süreç, birçok kanlı olaylara ve can kayıplarına mal olmasına rağmen, Bolşevikler dahil baskıcı Çar rejimi ile sorun yaşayan tüm etnik halklar için de ayrı bir umut olmuştur.[183]

Japon yenilgisi ile özellikle Çarlık ordusundaki askerler ayaklandı, emirleri dinlemeyerek Potemkin zırhlısına el koymaları, aynı şekilde demiryollarında çalışan emekçi-işçilerin yürüyüşü Çarlığı zor duruma sokmuş, Çar mecburen 17 Ekim 1905'te bir manifesto yayınlayarak bazı haklarından feragat etmek zorunda kalmıştı.[184] Rusyadaki tüm halklar gibi toprakları gasbedilen Türkistan halkının da beklentileri bu arada dile getirilmeye başlanmıştır.

2.1. Rusya'nın XIX ve XX. Yüzyıl Arasındaki Durumu

Dünya tarihi üzerinde etki bırakan sayılı imparatorluklardan biri olarak kabul edilen Çarlık Rusya, kendi siyasi birliğini sağladıktan sonra yayılma alanı olarak önce yanı başındaki Türkistan coğrafyasını görerek, bir sonraki adım olan sıcak denizlere ulaşma yolunda büyük bir tarihi hedef gütmüştür. Bu politikaları doğrultusunda zaman zaman Orta Asya coğrafyası ile ilgilenen diğer ülkelerle karşı karşıya kalmıştır. Bu

---

[183] Bazı Rus analistlere göre, Çarlık Rusya'sının Slavistik bir genişleme zemininde hem Orta Avrupa hem de Türk ve Japonlar ile savaşlara girmesi, mücadeleye girdiği ülkelerden sorumsuzca taleplerde bulunması gibi güç kaybettiren hususlar, doğrudan Rusya'nın jeopolitik intiharı anlamına gelmiştir. Bkz., Dugin, *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*, 45-48.

[184] Murray Bookchin, *1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, çev. A. İhsan Başgül, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2013), III: 125-138, 147-158.

ülkelerin başında kolonisi olarak Hindistan'ı güvence altında tutmak isteyen İngiltere, yakın komşusu Çin, İran ve Türkistan ile tarihi-kültürel bağları olan Osmanlı Devleti gelmektedir.

Rusya tarihî süreç içerisinde adı anılan devletlerle çıkarları doğrultusunda siyasi ve askeri mücadelelere açıktan girişmiştir.

Zaman zaman bu hedeflere ulaşamamış olsa da, genel itibarıyla Türkistan coğrafyası Rus hegemonyası altında kalmıştır. Esasında Rusya'nın büyük güç olarak ortaya çıkması 1812 yılındaki Napolyon saldırısını püskürtmesi ile başlamış ve bu zafer sonrası Rusya, kendini Avrupa'nın koruyucusu olarak göstermeye çalışmıştır. Bu doğrultuda önce Güney Kafkasya, Lehistan (Polonya) ve Balkanlar yönünde yayılıp, akabinde Türkistan hanlıkları üzerinde baskı kurmaya başladı. İran ve Afganistan sınırlarına yaklaştığında, bu durum İngiltere için Hindistan üzerinde oluşmuş büyük bir tehdit görünümü kazanmıştır.[185] Rusya'nın Balkanlardaki Panslavizm politikası ile boğazlar üzerinde baskı kurarak Osmanlı'yı devre dışı bırakıp, sıcak denizlere inme siyaseti gütmesi üzerine, karşısında çıkarları tehlikeye giren başta İngiltere ve Fransa'yı bulmuştur. Nitekim 1853-1856 yılları arasındaki Kırım Savaşı'nda İngiltere ve Fransa Osmanlı yanında yer alarak Çarlık Rusya'sını belli bir süre bu hedeflerden uzaklaştırmıştır. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Çarlık özellikle Kırım üzerinde büyük kazanımlar elde etmiştir. Aynı şekilde Osmanlı'yı daha önce "Hasta Adam" olarak nitelendiren Rusya, bu politikasında İngiltere'den destek göremeyince, siyasi emellerini bir süre rafa koymuş ve yayılma yönünü Balkanlar ile Orta Asya'ya doğru çevirerek yine önemli fırsatlar yakalamıştır.[186]

Dönem itibarıyla Türkistan hanlıkları arasında bulunan çekişmeler, kabilecilik anlayışı vb. farklılıklar Rusya'ya işgaller için adeta davetiye çıkarmıştır. Osmanlı'dan yardım talebinde bulunan Türkistan hanlıkları, Osmanlı Devleti'nin o dönemde içinde bulunduğu şartlardan dolayı gereken somut yardımı yapamamış, ancak tavsiyelerde bulunarak hanlıkların ortak paydada birleşmesi ve Rusya ile iyi geçinmeleri tavsiyesinde bulunmuştur. Tüm bu koşullar Rusya'nın yayılmasına imkân sağlamış, İngiltere engelini de Hindistan'a girmeyeceğini beyan ederek aşmıştır. İngiltere ve

[185] Rus Çarlığı'nın Hindistan üzerinden İngilizler ile yaşadığı rekabet hk. bkz., Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti,* 9-10; Nilgün Ödemiş, "19. Yüzyılda Büyük Güçlerin (İngiltere, Rusya, Çin) Orta Asya Politikaları", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2002), 44-50.

[186] Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 133-143, 156-167.

Rusya arasındaki bu kolonyalist rekabet literatüre "Büyük Oyun" olarak girmiştir. Bu dönemden itibaren Çarlık Rusya, Türkistan hanlıkları arasında ihtilaflar yaratarak önce onları zayıflatmış ve akabinde hakimiyetine almıştır. Türkistan' da (Orta Asya) bütün güç dengelerine sahip olan Rusya, Afganistan, İran üzerinden Hindistan'a giden yollara sahip olmak için o dönem denizlerde büyük bir askeri güç olan İngiltere ile direkt bir savaş durumunu göze alamamıştır. Rusya 1907'de Hindistan'ın İngiltere egemenliğinde kalmasını ve Afganistan'a nüfuz etmeyeceğini kabul ederek yine de diplomatik bir kazanım elde etmiştir. Bu duruma karşın İngiltere de Türkistan'daki Rus yayılmasına pek fazla ses çıkarmamıştır.[187]

Genel itibari ile Çarlık Rusya'sının daha önce temelleri atılan XIX. yüzyılda da devam eden politikaları şu esaslar üzerinde kurulmuştur; geleneksel sıcak denizlere inerek Hindistan zenginliklerine ulaşma hedefi, Panslavizm ve Ortodoks kimliğini kullanarak kendisini Hristiyanların hamisi göstererek, özellikle Balkanlarda Osmanlıyı saf dışı bırakmak ve yayılma yolları üzerinde güçsüz gördüğü toprakları kendi etki alanına koymaktır.[188] XX. yüzyıla gelindiğinde, Rusya'nın genişleme politikası yine devam etmiş, Çin üzerinden Mançurya bölgesine doğru yayılma teşebbüsüne karşı, Japonya da tampon bir bölge oluşturmaya çalışmıştır. Nitekim 1905'teki Japon-Rus savaşı Rus yenilgisi ile sonuçlanmış ve bu sonuç ülke içinde iktisadi, siyasi sorunlara neden olmuştur.[189] Çarlık rejiminin uygulamaları sonucu ezilen halklar, işçilerin öncülüğünde her şeyi göze alarak rejime karşı demokratik hareketlere girişmiştir. Yönetim bu hareketleri kanlı bir şekilde bastırmaya çalışmış, lakin hareketin gelişmesine engel olamamış, Çar bazı haklarından feragat etmek zorunda kalmıştır. Akabinde başlayan I. Dünya Savaşı da Rusya için kötü gidişatın devamı olmuş ve daha önce başlayan demokratik talepler süreci, 1917'de Bolşevik hareketinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bolşevik devrimi aynı zamanda Çarlık Rusya'nın sonunu getiren ihtilal olarak tarihteki yerini almıştır. Daha demokratik ve özgürlükçü bir siyasi düzen

187 Kamalov, *Rusya'nın Orta Asya Politikaları,* 15-16.
188 Rusya'nın Panslavizim siyaseti hk. bkz., Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 149-155.
189 Zeki Velidi Togan, *Asya Tarihi*, haz. İsenbike Togan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021), 109-111.

ve I. Dünya Savaşı'ndan çekilme vaatleri ile ortaya çıkan Bolşevik hareketi, Çarlık hegemonyasındaki bütün halklar için yeni bir umut kaynağı olmuştur.[190]

Bolşeviklere destek veren bu halklar zaman içerisinde umdukları eşitlik ve özgürlükçü bir yönetimi maalesef görememişlerdir. Çünkü Bolşevikler siyasi gücü tam olarak ele geçirdiklerinde, Çar'ın iktidarından daha katı bir yönetim sergilemiş oldukları, daha sonraki uygulamaları neticesinde görülmüştür. Nitekim 1922'de SSCB'nin kurulmasıyla Türkistan topraklarında ayrı ayrı özerk cumhuriyetler yaratarak, Sovyet sistemi içerisinde yine kendine bağlı siyasi yapılar olacak bir yönetim sistemi oluşturulmuştur.[191] Stalin dönemi SSCB'nin gittikçe artan diktatöryel uygulamaları II. Dünya Savaşı ve sonrasında kendini daha net belirtmeye başlamıştır. Nazi Almanyası ile olan mücadeleyi Doğu Almanya'ya kadar götürerek, halklar arasında demir perde sayılan Berlin Duvarı'nı örmesi de yeni bir dünya düzenini getirmekteydi. Konjonktür gereği İngiltere ile Amerika (ABD) II. Dünya Savaşında Japonya ve Almanya'ya karşı SSCB'yi desteklemişlerdi. En çok insan kaybı vermesine rağmen, savaşın kazançlı ve avantajlı devletlerinden biri olarak yine Sovyetler çıkmıştır. Savaş sonrası oluşan iki kutuplu dünyada güçler dengesinde daha fazla pay kapmak isteyen SSCB, Türkiye dahil etki alanındaki ülkelerden tavizler istemiştir.

Türkiye'nin Nato bloğuna dahil olması ve Sovyet taleplerine karşı olan net tavrı, zamanla bu istekleri geçersiz kılmıştır. Stalin'in ölümü sonrası (1953) Sovyet yöneticiler uluslararasındaki imajını düzeltmek ve yeniden ilişkiler kurmak için geçmişteki politikaların Stalin'in diktatöryel uygulamaları olduğunu, yaratılan kişi kültünün sosyalizmin üzerine çıktığını belirterek, yeni dönemin daha demokratik ve şeffaf bir dönem olacağını belirtmişlerdir. Stalin sonrası politikalarda belli bir dönem görülen yumuşama, zaman içinde kendini tekrar baskıcı bir yönetim tarzı olarak ortaya çıkarmıştır. Başlangıçta baskıcı politikalar ile yürütülmeye çalışılan mevcut sistem ancak 70 yıl civarı sürebilmiş ve XX. yüzyılın sonlarına doğru artık bu sistemin

---

[190] Çarlık Rusya'da çok ağır koşullar içinde kalan köylü ve işçilerin oluşturduğu büyük bir kitle bulunmaktaydı. İlk olarak bu huzursuzluklar 1905'te kanlı gösterilere neden olmuş ve akabinde Çarlık rejimi bazı demokratik hakları onaylamak zorunda kalmıştı. I. Dünya Savaşı ile Rus ekonomisi daha da kötüye gitmiş ve yaşam koşulları çok ağırlaşınca, halk, işçi ve asker öncülüğündeki protestolar 1917 Bolşevik (çoğunluk) İhtilalini getirtmiştir. Bkz., Tolga Uslubaş, *Geçmişten Günümüze Dünya,* (İstanbul: Venedik Yayınları, 2016), 333-335; Bookchin, *1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, III:184-193.

[191] Rusya'daki halk hareketleri ve sonrasındaki süreç hk. bkz., Atmaca, *Sovyetlere Muhalefet,* 36-43.

çözülemeyen sistematik sorunlar yarattığı bizzat Sovyet lider Gorbaçov tarafından dile getirilmişti.[192]

1979 yılında Sovyetlerin başlatığı Afganistan işgal süreci 10 yıl sürmesine rağmen bir sonuç alamadan geri çekilmesi ve bu teşebbüsün büyük can kayıpları ile ekonomik giderlere sebebiyet vermesi, sosyal düzendeki adaletsizlikler ve SSCB'nin özellikle ABD ile girdiği uzay çalışmalarına yaptığı büyük harcamalar ülke içinde çeşitli iktisadi-siyasi sorunlar yaratmıştır. Bu başat sorunlar 1989'da Almanya'yı bölen ve demir perde sayılan Berlin Duvarı'nın yıkılmasına, akabinde Orta Asya ile Baltıklarda daha önce başlayan milli uyanışların büyümesine vesile olarak Ocak 1992'de Sovyetlerin dağılışı resmen gerçekleşmiş ve sürecin devamında yeni siyasi yapılar ile devletler ortaya çıkmıştır.

2.2. Demokratikleşme Sürecinde Yapılan Müslüman Türk Halk Kongreleri (1905-1918)

Tüm Rusya'yı etkisi altına alan halk hareketleri bu coğrafyadaki Müslümanlar için de bir umut olmuş ve bu kapsamda Çarlık rejiminin çeşitli baskılarına rağmen, aynı süreç içinde demokratik yönetimi amaçlayan çeşitli toplantı ve kongreler yapılmıştır. Rusya Müslümanlarının toplantılarından birincisi 8 Ağustos 1905, ikincisi 13 Ocak 1906, üçüncüsü de 15 Ağustos 1906'da yapılıp, geleceğe dair Rusya Müslüman Türklerinin birlik olması, dini-milli, kültürel, siyasi özerklik talepleri ve bu alanda yapılması gereken çalışmaların taslağı oluşturulmuştur. Ayrıca Müslüman nüfus oranına göre Duma'ya (meclis) yeteri sayıda milletvekili gönderilmesi ve gelecekte yapılacak siyasi-sosyal-kültürel düzenlemeler için Rus siyasi partileri ile ortak çalışma kararları bir dilekçe ile hükümete bildirildi.[193] Rusya Müslüman Şuraları sadece dinî yönden değil, aynı zamanda çeşitli nedenlerden dolayı din değiştirmek zorunda kalan Yakut, Çuvaş, Mari, Tatar kökenli Hristiyan Kreşinler, Moğol kökenli Kalmuk-Buryat, Fin halkları vb. Türk soydaş-kardeş ve kültürel yakınlık içindeki halklar ile de iletişime geçerek, onları da yanında görmek için çaba sarfettiler. 1905-1917 arası Çarlık rejimine

---

[192] Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 188-191, 218-219; Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 196-198. Sovyetlerin dağılması ve akabindeki bağımsızlık talepleri hk. bkz., Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası,* 24-25, 128-130.

[193] Rusya Müslümanlarının istikbali için yapılan toplantılar hk. bkz., Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi,* 105-123; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917),* (Ankara: TTK. Yayınları, 2020), 128-137.

karşı vuku bulan demokratik halk hareketlerinde Müslüman Türkler, Rus hükümetinden bazı kongreler için istedikleri izinleri alamayınca resmi-gayrı resmi olmak üzere toplam 5 kongre düzenlemişlerdir.

Çarlığın yarı demokratik manifestosu sonrası, Rusya Türkleri de seslerini duyurmak için Yusuf Akçura[194] yönetiminde 29 Ekim 1905'te 'Kazan Muhbiri' ve akabinde Abdürreşit İbrahim öncülüğünde 'Ülfet' adlı gazetelerini çıkarmaya başlamışlardır.[195] Bu gazetelerden daha önce İsmail Gaspıralı'nın Kırım işgalinin yüzüncü yılı olan 10 Nisan 1883'te çıkardığı 'Tercüman' gazetesi 'Dilde-Fikirde-İşte Birlik' sloganı ile Rusya Türkleri arasında ve 1897'den sonra da Osmanlı Devleti'nde oldukça yankı yapan bir iletişim aracı olmuştur. İsmail Gaspıralı'nın fikir babası olduğu eğitimdeki yeni yöntem olan 'Usûl-i Cedît'de bu kongrelerde anlatılmış ve çeşitli tartışmalar sonucu ancak kabul görmüştür. Müslüman Türklerin yaptığı matbuat yayınların ortak tarafı, Müslümanların ilim-bilimden geri kalma sebebleri, dini ve eğitim alanındaki reformların bir an önce yapılması gerektiği, Rus işgalleri ve milli hakların gasbı gibi hususlara yoğunlaşılması üzerine, doğal olarak bu yayınlar önce Rus güvenlik bürokrasisinin sansürüne sonra da kapatılmalarına neden olmuştur.[196] Siyasi-sosyal baskıların arttığı bu süreçte Çarlık rejimi aleyhine düzenlenen halk gösterilerinin en önemlisi ise "Kanlı Pazar" olarak isimlendirilen eylem olup, bu gösterilerde rejim güçleri binden fazla işçiyi öldürmüş, iki binden fazlasını da yaralamıştı. Bu olay ülke genelinde büyük tepkilere neden olmuş, akabindeki Japonya yenilgisi ile halk Çarlık rejimine karşı artık açıktan sesini yükseltmeye başlamıştır. Yapılan eylem ve grevler karşısında Çar II. Nikolay, 17 Ekim 1905'te yayınladığı bir manifesto ile halka bazı

194 Togan, *Hatıralar,* 195.

195 Abdürreşid İbrahim'in Japonya'daki Müslüman temsilciliği ve Rusya-Türkiye arasındaki siyasi faaliyetleri hk. bkz., Mustafa Balcıoğlı, "Hoca Abdürreşid İbrahim Efendi (1857-1944)", içinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* haz. Abdulkadir Yuvalı vd., (Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996), 113-118.

196 Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi,* 3-6, 16-22, 53-54; İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 96-98. Rusya Müslüman Şuralarının bağımsızlık ve siyasi faaliyetleri hk. bkz., Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 70-76.

demokratik haklar vererek tarihte ilk defa kendi (Çar) yetkilerini kısıtlamış olmaktaydı.[197]

Mutlak monarşiden meşruti monarşik yönetime doğru gidilen bu dönemde, Müslüman Türkler de bağımsızlıklarının peşine düşüp, Ağustos 1905'te Nijniy Novgorod'da I. Rusya Müslümanları Kongresi'nin düzenlemesi için hükümete iletilen resmi izin talebi olumsuz olarak cevaplanmıştı. Kongre için toplanan delegeler resmi izini alamayınca, Oka Nehri'nde bir tekne kiralayarak görüşmeleri bu tekne içinde yapmışlardır. Kongrede konuşan Bakü temsilcisi A. Merdan Topçubaşı;

> *"Biz Türk balaları (evlatları), aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz-inancımız bir,..Şu gün Kafkasya dağlarında, Kırım bağlarında, Kazan kırlarında, ata babalarımızın mülkü olan öz vatanımızda, öz topraklarımızda öz ihtiyaçlarımızı danışmaya ihtiyacımız kalmadı. Şükürler olsun Hüda'ya (Allah'a)...bugün sular üstünde yüreklerimizi açıp kucaklaşmaya muvaffak olduk.."* diyerek ortak sevinçlerini paylaşmıştı.[198]

Yapılan kongre ve çalışmalar daha sonra da devam etmiş, geçici L. Kerensky hükümeti iktidarda iken, 1-11 Mayıs 1917 tarihinde 'Tüm Rusya Müslümanları Kongresi' Moskova'da düzenlenmiştir. Kongrede Rusya'daki bütün Müslüman-Türk halklarından temsilci bulunmaktaydı. Kongreye 500 civarı katılımcı beklenirken, delege sayısı 900'e ulaşmış ve bu delegelerin barınma, iaşe işlerini Moskova'da yaşayan Müslümanlar üzerine almışlardı. Kongrede üzerinde durulacak ve tartışılan konuların en önemlisi ünitarist bir siyasi yapı mı? ya da federal cumhuriyetler şeklinde olan bir Rusya mı? meselesi olmuştur.[199] Kongredeki diğer genel gündem maddeleri; Müslüman Türklerin Kültür ve toprak özerkliği, içinde bulunan savaş hakkındaki görüş, kurucu meclis, kadın meclisi, işçi meclisi, Türkistan'daki kolonizasyon meselesi, Rusya devlet düzeninin şekli, askeri ve siyasi teşkilat gibi başlıklar ele alınmıştır. Kongreden çıkan

---

197 Rusya'da baş gösteren ilk halk hareketleri için bkz., David Shub, *Her Yönüyle Lenin,* çev. Vedat Günyol, (İstanbul: Çan Yayınları, 1977), 126 vd. 1905 yılındaki "Kanlı Pazar" olayı hk. bkz., Bookchin, *1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri,* III: 115-123.

198 Seyit Sertçelik, "Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları" içinde *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, ed. H. Celal Güzel ve Ali Birinci,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), IX: 629-630. Türkistan'ın özgürlüğü için yapılan demokratik kongreler ve faaliyetler hk. bkz., Bennigsen ve Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları,* 44-57, 58-69.

199 Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,* 159-163; Şigabdinov, "Rusya ve Türkistan arasında Zeki Velidi Togan: Bir Alimin Siyasi Faaliyetleri", 311-314. Bolşevik İhtilali sürecinde Rusya Türklerinin yaptığı kongreler hk. bkz., Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917),* 268-279, 311.

sonuç kararları arasında; "Rusya Müslümanları sayesinde doğu ve Afrika Müslümanları da özgürlüğüne kavuşacak, Milli uyanışla birlikte Siyasi Müslüman Teşkilatı'nın Rus hükümeti nezdinde bir ağırlığı olacak, dini, kültürel, eğitim ve benzeri milli konularda Rus yönetimi herhangi bir tasarufta bulunamayacak", gibi başlıklar yer almıştır.[200] Başkurdistan adına kongreye katılan temsilci delegelerden önemli biri olan Z. V. Togan fikirlerini dile getirirken, *"merkezi milli-kültürel siyasi yapılar yerine bölgesel Türk Muhtariyetlerinin kurulabileceği, çünkü sadece Müslüman millet Türkler değil, onların dışında Tacik, Oset, Mariler de olduğundan Türk halkı ile tam olarak kaynaşamazlar ve bu da ilerleyen zamanlarda sorunlara neden olabilir"* demekteydi. Ona göre, yabancı uyruklu milletler Türk halklarının içine katılsa dahi, alışık olmadıkları Türk kültürünü zor benimseyecekler ve hatta olumsuz tutumlarını da kültürel değerlerimize yansıtabilirlerdi. Ayrıca Togan başkanlığındaki Başkurt heyeti, eski dönemlerden beri sahip oldukları toprakların mülkiyet hakkını kaybetmek istememiş, bu nedenle federatif bir yapıyı savunarak, topraklı muhtariyet taleplerinde ısrar etmekteydiler. Azerbaycan Türklerini temsilen M. E. Resulzade de Başkurt heyetinin fikirlerine benzer olarak, Müslüman halkların ayrı ayrı bölgesel muhtariyetinin olduğu bir Rusya federal düzenini şu sözleri ile savunmaktaydı;

> *Merkezi yönetim ile devasa toprakları yönetmek zordur, Rusya denilen evde, her halk kendi odasına sahip olsun,.. Biz büyük Türk halkının çocuklarıyız, bununla birlikte İdil boyu Tatarları, Kazaklar, Kırgızlar, Azerbaycanlıların kendilerine özgü edebiyatları var olsun. Ayrı ayrı ırmaklar kendi yataklarında aksın onların bir araya geleceği deniz büyük Türk Denizidir."*

İlaveten Resulzade, Türkistan'daki okullarda kendi ata dilleri olan Türkçe ile eğitim verilmesi gerektiğini de hasasiyetle belirtmekteydi.[201] Fatih Kerimi de, Türkistan coğrafyasının Türk dünyası için anayurt olduğunu, bu yüzden federal bir idari yapının kurulması gerektiğini, yoksa Rusların, Türkistan'da takip edecekleri nüfus değişimleri gibi çeşitli politikalar ile Rus kökenli yerleşimcileri iskan ederek, mevcut dengeyi

---

[200] Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* 92-102. İhtilal sonrası Türk Halklarının özgürlük ve tam bağımsızlık faaliyetleri için bkz., Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 32-33.

[201] Türklük yolunda M. Emin Resulzade'nin siyasi ve edebi faaliyetleri hk. bkz., Cemil Hasanlı, "Mehmet Emin Resulzade ve Türkiye Cumhuriyeti", içinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* haz. Abdulkadir Yuvalı vd., (Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996), 295-299. Türk soyağacına bağlı boy-uruk değerlendirmeleri hk. bkz., Esra Özsüer, *Türkokratia,* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2009), 96-98.

değiştirebileceklerini belirtiyordu. Hareretli tartışmalar sonucu dönemin koşulları da göz önüne alınarak fedaratif yapı 271 oya karşın 446 oy ile kabul görmüş oldu. Kongrede Tatar Kadın delege Fatime Kulahmetova tarafından dile getirilen diğer bir konu başlığı ise, Türkistan ve Kafkaslardaki kızların daha biyolojik-psikolojik gelişimlerini tamamlamadan, küçük yaşta evlendirilip, sosyal hayattan koparılmasının sakıncaları olduğunu ve medeni bir toplumun ilerlemesi için kadın-erkek eşitliğinin gerekliliği üzerindeki hususlar olmuştur.[202] 7 Mayıs'ta alınan kongredeki sonuç kararları; Mahalli Muhtariyetler üzerinde kurulacak federal cumhuriyetler planı, toprakları olmayan halklar için milli-kültürel özerklik, Rusya Müslümanlarının din-kültür işlerini yürütecek bir kurumun gerekliliği, savaş içinde Çarlığın yaptığı askeri sır niteliğindeki kısmı hariç diğer gizli anlaşmaların açıklanması, Asya-Afrika'daki yerli halk toprakları üzerine yapılan paylaşım anlaşmalarının iptali, Müslüman halkların her yerde uğradığı emperyalizim siyasetinin protesto edilmesi ve Rusya'yı düşmanlarına karşı savunmayı borç bilip, hürriyet için yapılan savaşta her fedekarlığa hazır olunacağı, şeklindeki kararlar olmuştur. Ayrıca kongrede milli-kültürel alanlarda alınan diğer kararlar; ilk öğrenimin parasız ve mecburi olması, eğitimin sürdürülebilirliği ve kontrol edilebilirliği açısından standart okulların olması, ilkokul çağındaki çocuklara her kabilenin kendi yerel dilini öğretebileceği, ortaokul-yüksek okullarda ise genel Türk-Tatar dilinde eğitim olacağı, Rusça'nın sadece derslerden biri olarak öğretilebileceği, Türk dilinin Rusça ile eşit statüde olduğu kabul edilecek ve tüm müeseselerde bu dilin kullanılmasına özen gösterilecek, Kız-erkek çocukların mümkün olduğu kadar birlikte okuyabilmeleri ve cephede bulunan asker öğretmenlerin derhal görevlerine dönmesi için terhis edilmeleri sağlanacaktır.

Ayaz İshaki başkanlığında 9 Mayıs'ta yapılan toprak meselesi kongresinde de; Çar elinde, devlette, özel mülkiyette vs. bulunan bütün toprakların halka dağıtılması ve toprak satışının yasaklanması gerektiği belirtilmiştir.[203] Kongrenin kabul ettiği toprak sorunu hakkındaki kararlara karşın, Başkurt-Türkistan heyetleri bu hususta başkanlık divanına bir bilgilendirme muhtırası vermişlerdir. Bu muhtırada toprak konusunda mahalli teşkilatlar ile görüşme fırsatı bulamadıklarından tarım komisyonu çalışmalarına

[202] Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* 102-106.

[203] Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* 102-122, 149, 561; İsenbike Togan, "Umumi Türk Tarihine Giriş: Zeki Velidi Togan'ın Türklerin Tarihini Bir Sistem İçinde Kurgulayışı", içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, ed. Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 165-166.

katılamıyacaklarını belirtilmekteydi. Bunun için Başkurt heyeti, kendi komisyonları kısa süre içinde toplanıp esaslı bir karar alır almaz, bilgilendirme yapılacağını kongre başkanlığına iletmesine rağmen sonuç raporunda bu duruma değinilmemesi, Başkurt delegelerini üzmüştür. Topraklı mülkiyet sorununun net bir karara bağlanmadığı kongre bildirisine tepki olarak, Başkurt temsilcisi Z. V. Togan da bu belgeye imzasını koymamıştır. Daha sonra Togan'ın da dahil olduğu 50 kişilik Başkurt heyeti, toprak konusunu görüşmek üzere Orenburg'ta ayrı bir Başkurt Kongresi'nin düzenleneceğini karara bağlamışlardır.[204]

Yapılan çalışmalar neticesinde 20-25 Temmuz 1917'de toplanan ilk Başkurt Kongresi'nde özerklik kararı alınmıştır. Görülen o ki, Başkurt ve Türkistan (Kazak) delegelerinin ileri sürdüğü toprak sahiplerinin toprağına izinsiz el konulamayacağı, rızası olmadan başkasına ait olan bir malın alınamayacağı gibi hükümler İslami mülkiyet kaidelerinin etken unsurunu da göstermiştir. Ayrıca tarım ve hayvancılığın öteden beri Başkurt halkının temel geçim kaynağı olması, toprak mülkiyetini daha ön plana çıkarması ve bu konuda Çarlığa karşı yapılan bir çok isyanın görülmesi, Çariçe'nin Başkurt toprak mülkiyetini XVIII. yüzyıla kadar giden eski bir tarihte resmi olarak onaylaması, Başkurt şecerelerinde gözüken daha eski mülkiyet belgeleri gibi hususlar kongredeki ilgili delegelerin bu haklarını kaybetmemek için hasasiyet gösterdikleri başlıklar olduğu bilinmektedir. Bazı kaynaklarda Başkurtların özerklik meselesi nedeni ile Z. V. Togan'ın Tatarlar ile anlaşamayıp, kongreyi terk ettiğine dair bilgiler, gelişen sürece bakıldığında pek geçerli olmamaktadır. Çünkü kongrede direkt bu konu gündeme gelmemiş, İç Rusya Müslümanları arasında ünlü bir tarihçi ve siyasetçi olmasına rağmen, beklenen görevler verilmezse de Togan, son güne kadar tartışmalara katılmış ve 11 Mayıs'ta Bütün Rusya Milli Şurası'na seçilmiştir.

Tatar aydınlarına göre, belki bu kongrede beklediği görevler Togan'a verilmediğinden, daha sonrası için ayrı bir çalışma yöntemini benimsemiş olabilir. Kongrenin diğer tartışmalı bir konusu da, yenilikçi-gelenekçi ekibin üzerine tartıştığı Kadın hakları meselesi olmuş, uzun teatiler sonucu toplumsal eşitlik üzerine kararlar alınmıştır.[205] Bunlar; kadın erkek şeriat hükümlerine göre eşit olduğundan, bu manada seçimlere de katılabilirler, toplumun kalkınması için her iki cinsin birlikte ilerlemesinin

[204] Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* 122-123.
[205] Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* 122-144.

gerektiği, zorunlu evliliklerin mutsuz aileler getirdiği, maddi sorunlara yol açan başlık parasının alınmaması gerektiği, kadının erkek zorbalığına maaruz kalmaması için boşanma hakkına sahip olması, Türkistan genelinde daha çocuk yaşta sayılan, biyolojik-fizyolojik-psikolojik gelişimlerini tamamlayamayan 11-12 yaşındaki kızların evlendirilmesi hem çocuk ölümlerine hem de anne ölümlerine sebeb olduğundan, 16 yaşından önce evlenmemeleri gerektiğine, evlenme öncesi her iki tarafın bulaşıcı hastalık taşımadığına dair doktor raporu alması, tek evlilik şartının erkek tarafından kabul görmesi, koca ikinci kez evlenirse eski karısına boşanma hakkının doğması, kadın onuru, hakları ve geleceği için genelevlerin kapatılması gerektiği, gibi önemli toplumsal kararlar alınmıştır. Askerlik meselesi ile ilgili alınan kararlar; askere zorunlu olarak alınmaya derhal son verilmeli, ordu milli hususlar üzerine kurulmalı, savaş sonrası muntazam ordu kuruluncaya kadar ayrı ayrı Müslüman birlikleri oluşturulmalı, birlik başındaki komutan ve subaylar Müslüman kökenli olmalı, askerlik hizmeti askerliğe alınan bölgede yapılmalı, cephedeki müslüman erlere ait ayrı yemekhanelerin olması, askerlerin sağlığı için Müslüman sıhhiye ve dinî hizmetler için alay imamının bulundurulması gerektiği gibi kararlar alınmıştır. Alınan kararlarda büyük tartışmalar yaşanmış özellikle Ayaz İshaki Bey, kadın haklarını ısrarlı bir şekilde savunduğundan kongrede bulunan kadimci-gelenekçi grupları sinirlendirirken, askerler ve işçiler tarafından omuzlara alınmıştı.[206]

Kongrelerin geneline bakıldığında, Ağustos 1905'teki I. Kongre'den sonra işler planlandığı gibi gitmemiş, Müslüman Türk halkları Çarlığın sona ermesi ile ayrı ayrı özgürlüklerinin peşine düşmüş, Türk-Tatar paydasında Müslümanları tutma misyonu ise genellikle Tatarların gayreti ve öncülüğünde sürdürülmeye çalışılmıştır. Taşkent ve Baküde yapılacak 3'üncü (Ağustos 1906) ve 4'üncü (Haziran 1914) kongreler şöyle dursun daha Kazan'da yapılan ikinci kongreye Kazak ve Kafkaslar tarafından katılmayan bazı delegeler olduğundan, Ocak 1906'da yapılan ikinci kongrenin adı "bütün" yerine "İç Rusya Müslümanları Kongresi" olarak kalmıştı.[207] Sadri Maksudi de bu hususla ilgili olarak, ayrı ayrı kabilevi çıkarların peşine düşmek yerine, Rusya

[206] Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", 32: 96-98; Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 67-69. İdil-Ural Türk kadınlarından sosyal hayatın, eğitimin ve bilimin içinde olan bazı kadınların olduğu bilinmektedir. Örneğin İsmail Gaspıralı'nın gazetecilik ve eğitim işlerinde yardımcısı Zühre Akçurina olmuştur. 1914'e kadar hem Rus hem de Avrupa ülkelerinde eğitim gören Tatar Türk'ü Müslüman kadınlar da bulunmaktaydı. Bkz., Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* 154-155.

[207] Rusya'daki Müslüman-Türk Kongreleri hk. bkz., Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 136-141.

Müslümanlarının ortak çıkarlarına öncelik vermek gerekir derken, ilyas Alkin de, toplanan şûrada mahalli-bölgesel taleplerin olmasını normal görmekteydi.

20 Temmuz 1917'de Kazan'da başlayan İkinci (Bütün) İç Rusya Müslümanları Kongresi yapılırken, aynı anda Müslüman Askeri Kongre ve Müslüman Din Adamları Kongresi de yapılmaktaydı. Bu kongrede İç Rusya ve Sibirya Müslümanları halkları için geniş milli-medeni muhtariyet talepleri bulunmaktaydı (Milli kültürel özerklik). Daha sonra Kazan tiyatro binasında 3'üncü kongrenin temsilcileri ile birleşik oturum açılmış, Müftü Galimcan (Alimcan) Barudi'nin (1857-1921) Kur'an tilaveti sonrası, Sadri Maksudi İç Rusya ve Sibirya Müslümanlarının muhtariyet kararını ilan etmiştir.[208]

2.3. Türkistan ve Çevresinde Ortaya Çıkan Fikri Akım ile Hareketler

Çarlık ve Sovyet dönemi Batı ile girişilen emperyal güç yarışında, başta Türkistan coğrafyası olmak üzere, Polonya, Ukrayna gibi ülke toprakları Rus yayılma ve genişleme siyasetinin odak noktalarından biri olmuştur. Bölgedeki halklar Ruslara karşı olan siyasi-askeri direnişlerinde net bir sonuç alamayınca, kendilerine öz eleştriler yönelterek iktisadi, siyasi-sosyal ve askeri olarak, neden istenen düzeyde olmadıklarını araştırmaya başlamışlardır. Dönemin koşullarına cevap veremeyen ve bilim üretemeyen klasik eski tip eğitim ile bir yere varılamayacağını gören Türkistan'daki Müslüman Türkler, öncelikli olarak modern bir eğitim anlayışı ile bilim ve teknikte ilerlemeyi ön görmüşlerdir. Cedidizim ile başlayan modern eğitim süreci başta güçlüklerle karşılaşsa da, zamanla anlaşılması ve aktarılması daha kolay olan bu yöntem Türk soylu halklar arasında hızlıca yayılmıştır. Milli-kültürel bilinçle birlikte modern eğitimin her alanda hayata yansıması ile Türkistan'da siyasi direnişin yanında askeri direnişleri de getirtmiştir. Türkistan ve çevresinde bulunan farklı etnisitedeki, diğer ülkeler zaman içinde ortak paydada buluşarak, Rus yayılmasına karşı güçlü bir tepki vermek için bir çok siyasi oluşum dahilinde buluşmuşlardır. Dönemin koşullarında önemli atılım ve girişimler olarak görülen bu fikri ve siyasi teşebbüsler çeşitli nedenler ile tam olarak istenilen sonucu verememiştir.

[208] Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* 160-175. Kongrenin içerik ve süreçleri hk. geniş bilgi için bkz., Bennigsen ve Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları,* 61-71.

2.3.1. Usûl-i Cedît Akımı (Cedidizm)

Eğitim alanında yeni bir metod olarak ortaya çıkan Ceditcilik, 1880'li yıllarda öncelikle Tatar Türkleri ile başlamış İdil-Ural'dan tüm Türkistan'a yayılmıştır. Usûl-i Cedît (yeni yöntem) fikri, ilk olarak Kırım Türklerinden "Dilde-Fikirde-İşte Birlik" düsturu ile ünlü gazeteci-yazar İsmail Gaspıralı'dan çıkmıştır. Gaspıralı, Tercüman Gazetesi'ni çıkardığı yıl ilk Usûl-i Cedît okulunu da Bahçesaray'da (Kırım) açmıştır. (1883-1884). Ölünceye kadar (1914) bu metodun tüm Türk soylu halklar arasında yayılması için Abdunnasir Kursavi ve Şehabeddin Mercani gibi bilginler ile çalışmalarda bulunmuştur. Medrese ve idadi eğitimin pratik ve uygulanabilirliği yönündeki eksikliklerine karşın, reformist bir hareket olarak Cedidizim Avrupa tarzında bir eğitimi ihtiva etmekteydi. Bu yöntem ile artık okullarda dini eğitimin yanında fen bilimleri ve sosyal bilimleri kapsayan dersler de verilmeye başlanmıştır.[209]

Arap alfabesinin öğrenme aşamasındaki zorluğu ve uzun zaman alması yerini Tatar dili ile eğitime bırakmıştır. Yeni alfabe ses metodu ile daha erken öğreniliyor, seviyelerine göre öğrenciler sınıflara ayrılmış, eskiden sadece okuma öğretilen kızlara, artık yazma da öğretilmiş ve her yerde onlar için de okullar açılmaya başlanmıştır. Yeni eğitim yöntemi ile donatılan kalifiyeli öğretmenler Kazan'da; Apanav, Muhammediye, Azimov, Mercaniye Medreseleri, Ufa'da; Osmaniye ve Aliye gibi medreselerde dersler verip Avrupa dillerini de öğretmekteydiler. Ruslar daha önce XX. yüzyıl başlarına kadar Cedidçiliğin Türkistan'a girmesine engel olmuşlarsa da, Tatar kökenli halkların Türkistan ile konuştukları ortak dil ve ticari-kültürel temasların sonucu, Cedidizim eğitim ve sosyal hayata yansıyan versiyonu ile yine de Türkistan'a girmiştir.[210]

Türkistan reformistlerinden önde gelen ve daha çok ulema sınıfına mensub Ahmed Mahdum Daniş (Buhara), Münevver Karini (Taşkent), Mahmud Behbudi (Semerkant) gibi isimler Ceditçiliği özümseyip uygulamışlardır. Temel olarak

---

209 İsmail Gaspıralı'nın hayatı ve eğitim alanındaki reformları için ayrıca bkz., Selçuk Türkyılmaz, *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış,* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018), 7-12; Edward James Lazzerini, "İsmail Bey Gasprinskiy Modernizm Söylemi ve Ruslar", içinde *İsmail Bey Gaspıralı İçin,* ed. Hakan Kırımlı, (Ankara: Kırım Türkleri ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 2004), 85-87.

210 Gaspıralı, Ceditçilikle birlikte Osmanlı Türklerinden örnek aldığı Usul-ü Savtiye metodu ile alfabeyi daha kolay öğrenmeyi amaçlamıştır. Nitekim ilerleyen dönemlerde sadeleştirilmiş İstanbul Türkçesi esaslı ortak bir alfabe ve dili tüm Türk dünyasına önermekteydi. Bkz., Türkyılmaz, *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış,* 188-197, 250-253; Meyer, *Across Empires 'Marketing Muslim İdentity İn The Russian-Ottoman Borderlands (1856-1914)*, 142-143.

Ceditçilikte amaçlanan; Rus kültür hakimiyetinden ve asimilasyondan kurtulmak için ülke ve halkları çağdaş değerlere ulaştırmak, hukuk, sağlık, ahlak, eğitim ve sosyal hayat içindeki tüm alanlara yenilikler getirilerek, Türkistan coğrafyasında yeniden bağımsız bir Türk-İslam medeniyetinin hakim kılınması idi.[211]

Buhara'da daha önce Çarlık rejimi tarafından kurulan Rus-Tüzem Mektepleri yerli okulları gibi gözükse de, Türkistan halkı, çocuklarının Rus kültür ve dinine göre eğitileceği endişesi ile bu okullara mesafeli kalmışlardır. Rus okullarına karşılık Usûl-i Cedît okulları çağdaş bir eğitim ve yönetimle Buhara'da ilk olarak 1886'da açılmış lakin kadimci, medrese eğitimi tafartarı bazı mollaların toplumdaki nüfuzlarını kaybetme korkusu, çabuk öğrenilen çabuk unutulur ve çocukları dinden uzaklaştırıyor gibi ileri sürdükleri bahaneler ile bu okulların kısa bir süre sonra kapanmalarına neden olmuşlardır. Cedit okullarında eğitim dili genellikle Tatar Türkçesi ile yapıldığından Buhara'daki kadimciler, kutsal kitap ve metinlerin dili olan Arapça-Farsça'nın önemini yitirebileceğini, böylelikle kendilerinin de toplum nezdinde eski ağırlıklarının kalamayacağını bildiklerinden, Cedit okullarının eğitim diline de karşı çıkmışlardı.[212] Esasında Cedit okullarında din dersleri yine ağırlıklı olarak yerini korumakta olup, sadece tercüme edilmiş metinler üzerinden verilmekteydi. Bu durum da kadimci-gelenekçilerin İslamî değerler açısından Cedit okullarına cephe almasının başka bir bahanesi olmuştu. Bütün bu dirençlere rağmen Gaspıralı, Türkistan'daki Rus esaretinin kırılması ve her yönü ile geri kalmışlığın ortadan kalkması için yeni yöntem ve müfredat ile eğitim verecek bu okulların yaygınlaşması hususunda çok çaba sarfetmiştir.[213]

İ. Gaspıralı, yazılarının Ruslar tarafından sansüre uğramasını engellemek için Türkistan halkı için direkt "Türk halkları" yerine "Rusya Müslümanları" adını kullanmış, daha sonraki açıklamalarında bu ismin aslında Türk-Tatar kavimlerini

---

211 Ceditçiliğin temel felsefesi "Usul-ü Savtiye" olarak da bilinen yöntem, aslında daha önce Avrupa'da 'Pestolji' isminde biri tarafından ortaya konmuştu. Bkz., Abdurrauf Fıtrat, *Buhara'da Cedidçilik Eğitim Reformu*, haz. Seyfettin Erşahin, (Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 2-9. Ceditçilik akımının Türkistan'daki gelişim süreci hk. ayrıca bkz., Meyer, *İmparatorluklar Arası Türkler 1856-1914,* 119-128; Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî Islahçılık ve Ceditçilik,* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021),121-136, 167-187.

212 Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 23-29; Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi,* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), 100-105. Ceditçilik akımı hk. ayrıca bkz., Hikmet Demirci: "Sovyet Dönemi Dil Politikaları" İçinde *Türk Kültür ve Medeniyet Değerleri Yolunda,* ed. Öztürk Emiroğlu ve Alev Önder, (İstanbul: Kutlu Yayınları, 2021), 157-159.

213 Fıtrat, *Buhara'da Cedidçilik Eğitim Reformu*, 12-19, 27-30.

kapsadığını ifade etmiştir. Gaspıralı, 1905 ihtilalinden sonra 'Türk' kelimesini ve kapsadığı halkları daha net ifade eder, Rusların bir politik yaklaşımı olarak ayrı ayrı küçük millet adları yaratarak bölme ve yönetme seneryolarının da görülmesi gerektiğini dile getirmiştir.

Doğu Sibirya Yakutları, Basarabya Türkleri, Kazak, Kırgız, Başkurt, Nogay Kırım, Uygur, Özbek, Tatar, Azerbaycan ve Osmanlı yörelerinde konuşulan dilin Türkçe olduğuna vurgu yapmakta ve ortak dil olarak da tüm Türk halklarına yazı ve edebiyatta bir kaç sadeleştirme yapıldıktan sonra, basit olan İstanbul Türkçesinin kullanımını önermekteydi. Yine benzer bir tututum bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı olacak olan M. Emin Resulzade, 1916 yılında 'Rusya Müslümanları ve Tatar' sözleri yerine daha kapsamlı görülen 'Türk' kelimesini kullandığı için Çarlık rejimi tarafından vatan haini olarak suçlanmıştı. Çünkü Çarlık, bütüncül bir Türk kimliğinden kaygı duymakta ve kendisine karşı büyük bir güç olarak görmekte idi.[214] Türkiye'deki Jön Türk hareketinin çağdaşlaşma, eğitim alanındaki yenilikçi faaliyetleri, daha sonra 1905 Rus ihtilalinin getirdiği ortam Ceditçilik fikrini daha sağlam bir zemine oturtmuş ve bu sayede hem öğrencilerin kısa sürede okuyup yazması, hem de milli Tatar dil-kültür ve edebiyatında ilerlemelerin kaydedilmesi amaçlanmıştır.[215]

Daha önceleri Türk halklarının milli okullarında fen bilimleri müfredatı yasak olduğundan, bu eğitimi sadece Rus okulları veriyordu. Medreseler de fen bilimlerinden uzak kalmakta ve sadece dini bilgiler vermekteydi. 1884'te temelleri atılan Cedit okullarının eğitimdeki başarı ıspatı için Bahçesaray'daki bir okulda, Gaspıralı bizzat

---

214 Yavuz Akpınar, "Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* 12/1 (2001): 385-408; Rasoni, *Tarihte Türklük*, 426. I. Dünya Savaşı ve sonrası Türkiye ile Azerbaycan Türklerinin iktisadi ve siyasi-askeri ilişkileri hk. bkz., Vügar İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2006), 120-135, 145-154; Nasır Yüceer, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı,* (Ankara: TC Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1996), 29-38, 53-66.

215 Gaspıralı'nın Ceditçilik anlayışı, ortaya koyduğu eğitim sistemi ve içerikleri hk. bkz., Türkyılmaz, *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış,* 77-88, 99-106, 116-125, 145; Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916),* 254-258; Danielle Ross, *Tatar İmparatorluğu,* çev. K. Mustafa Orağlı, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 260-269.

kendisi eğitim vermiştir[216]. Kendisinin eğitimci olarak yetiştirdiği Bekir adlı öğretmeni de burada görevlendirmişti. Bu sistemde yetişkinler 40 günde, çocuklar da 45 gün gibi kısa bir zaman zarfında okuma-yazmayı öğrenebilmişlerdir. Günümüz okullarındaki 45 dakikalık ders süresi ve haftada 5 günlük eğitim, yazılı-sözlü uygulamalarının temelinde Ceditçilik hareketi vardır. Gaspıralı Cedit okullarını zaman içinde tüm Türkistan'a yayma amacını taşımakta ve bu amaçla Rus makamlarına yaptığı başvurular cevaplanmazken, bazı Rus milliyetçiler de karşı çıkmış, bu engellemelere rağmen Taşkent'te ilk Cedit okulunu açmayı başarabilmişti. Gaspıralı bu faaliyetler içinde iken onu yakından takip edip, Rus makamlarına istihbarat raporları gönderen İlminsky, Avrupa tarzındaki bu modern eğitim ile Müslüman Türkler birleşmekte ve Osmanlı Türkçesini ortak dil yapma gayelerinin Rusya için kesinlikle kabul edilmemesi gerektiğini belirtmekteydi.[217]

Rusların Japonya'ya yenilgisi ve 1905 devrimi Rusya'da yaşayan tüm halklara bir nebze nefes aldırmıştı. Yenilikçi eğitim anlayışı adım adım Türkistan'a yayılmakta, bu dönem kültür-medeniyet merkezleri olan Ufa, Kazan, Orenburg kısacası İdil-Ural coğrafyasında Ceditçilik ilgi ile takip edilmiştir. Bu halklar arasında yenilikçiliğin ilk rüzgarlarını da yine Ceditçiler estirerek, eğitim ve İslam'ı modern hayat ile ilişkilendirmeyi amaçlamışlardı.[218] Cedit okullarına başlangıçta pek ses çıkarmayan Çarlık rejimi, daha sonra buradaki eğitimi kendine tehdit olarak görmüş ve ileri gelen Ceditçileri yakalayarak sürgüne göndermiştir. Bahse konu siyasi baskılar 1917 ihtilali ile bir müddet durmuş ve bu okullar bir nebze olsun yine rahat nefes almaya başlamışlardır. İhtilalden önce Tatar Türklerinin olduğu bölgeyi devlet eğitim yönünden bilinçli olarak geride bırakmış, bazı Rus kaynaklarında "neredeyse % 88 Tatar okuma-yazma bilmiyordu" şeklinde yazmakta ise de, o dönem hatırı sayılır Rusça okuma-yazma bilen Tatarların olduğu bilinmektedir. Çarlık bu dönem Tatar dilini edebi bir dil olmadığı gerekçesi ile önemsiz görüp etki alanını daraltmaya çalışsa da Cedit eğitimi

---

[216] Ceditçiliğin başlangıcı ve yayılma süreçleri hk. bkz., Türkyılmaz, *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış,* 165-179; Yaş Türkistan, *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık*, haz. Afşin Oktay, (İstanbul: İstanbul Kağıt Basım İşleri Anonim Şirketi, 1954) II: 18-27.

[217] Ercan Çelebi, "Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Milli Mücadelesi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2000), 42-54; Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916),* 47-49. İsmail Gaspıralı (1851-1914) hk. bkz., Kemal Önalır, *Türkçülük Tarihi*, (Ankara: Kitap Otağı Yayınları, 2018), 53-55.

[218] Türkyılmaz, *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış,* 196-207.

uygulanmaya çaba sarfedilmiş ve devletin hiç bir yardımda bulunmadığı bu yeni okulların giderlerini yine halk kendisi karşılamıştır.[219]

Bütün bu faaliyetler gösteriyor ki, Türkistan halkı uzun bir süre gelişmelere, yeniliklere uzak kaldığından bilim ve teknolojide geri kalmış, bu nedenle üst medeniyet olarak dayatılan Rus kültür-medeniyetini de uzun bir süre olduğu gibi kabul etmek zorunda kalmıştır. Başkurdistan dahil, Türkistan coğrafyasında dayatılan bu farklı kültür çemberinden kurtulmanın, ancak modern bir eğitim sistemi olarak görülen Ceditçilik metodu ile başarılabileceği ve aynı zamanda milli değerlere de sahip çıkan hareketin, toplumsal bir kurtuluş reçetesi olabileceği zaman içinde anlaşılmıştır.[220]

2.3.2. Milli Bağımsızlık Hareketi (Basmacılık)

"Basmacı" kelimesinin etimolojisine bakıldığında "basmak", yani baskın yapan anlamına gelmekte iken Sovyetler, Türkistan bağımsızlık mücadelesi veren bu ekoldeki savaşçıları küçük düşürmek ve literatürlerinde aşağılayıcı-dışlayıcı durumlara sokmak için "çetecilik, eşkıyacılık" anlamında kullanmışlardır. Basmacılık hareketinin Rus emperyalizmine karşı çıkan zorunlu bir halk hareketi olduğu 1924 yılında Berlin'de yapılan İnkılapçı Sosyalistler Kongresinde Z. V. Togan tarafından bir bildiri ile sunulmuş ve büyük alkış almıştı.[221] IV. Müslüman Kongresi'nde kurulma kararı alınan bağımsız Türkistan Cumhuriyeti'ne tepki olarak Bolşeviklerin, Şubat 1918'de Hokand'ı basması ve tulumbalar ile petrol püskürterek şehri ateşe vermeleri üzerine Hokand'ın iç güvenlik şefi Ergaş Korbaşı ve ekibinin Kızıl Ordu'ya karşı verdikleri direnişin zamanla büyüyerek yayılması ile "Basmacı" ismi böylelikle literatüre girmiş oldu.[222]

---

219 Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 60-68; İshaki, *İdil-Ural Devleti*, 14-20.

220 Bu modern eğitim kesinlikle Rus emperyalizmine karşı ve ondan kurtulmanın reçetesi olarak görülürken, Ruslar başta Tatarların sıkı sıkıya bağlı olduğu gelenek ve dini taasuplarından biraz uzaklaşacakları umudu ile açılan okullara belli bir süre göz yummuştu. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 201-204. Tatarların Cedidçilik hareketine olan etkileri hk. bkz., IRCICA, *Tatar History And Civilisation,* 239-247, 249-258. Barthold, Togan ve diğer bir çok araştırmacıya göre Türkistan coğrafyasındaki halkların iktisadi bunalıma düşüp geri kalmalarının esas nedenlerinden biri de XVI. asırdan sonra başlayan deniz yollarının bulunması ile eski kara ticaret yollarının önemini kaybetmesi olmuştur. Nitekim Togan'ın, içinde bulunduğu siyasi oluşumların tüzüklerinde geri kalmışlığın önüne geçmek için iktisadi önlem ve amaçlar daha vurgulu haldedir. Bkz., Ömer Özercan, "Zeki Velidi Togan'ın İktisadi görüşleri ve İpek Yolu'nun İhyası" içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar,* ed. Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 117-120.

221 Togan, *Hatıralar,* 354, 484. Basmacılık hareketi için ayrıca bkz., Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi,* 275-286.

222 Basmacı hareketi hk. bkz., Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 210-211. Hokand Hanlığı'nın işgali esnasında vuku bulan Ermeni ve Çarlık zulmü hk. bkz., Baymirza Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi,* (İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2006), 61-72.

Bunlara ilaveten Basmacılık; Fergana'da Rusların dayattığı pamuk üretimine yerli halkın verdiği tepki ve sonrasında Türkistan'daki genel baskı, asimilasyona karşı durulmuş genel bir halk mücadelesine dönüşmüştür. Z. V. Togan'a göre bu hareketin örnek aldığı manevi-efsanevi lider tipi Türkistan, Balkan ve Anadolu'da adından söz ettiren 'Köroğlu' olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda Basmacılar, Rusların Türkistan coğrafyasında kurup işlettikleri fabrikalardan aldığı ürünleri çoğu zaman ihtiyaç sahibi insanlara yardım olarak dağıtmışlardır.[223] Hareketin temelinde Bolşeviklerin iç savaş zamanında vermiş olduğu vaadleri unutmaları, iktidara geldiklerinde 1917 öncesi Türk halklarına siyasi-sosyal alanda verdikleri sözleri sanki hiç söylememiş gibi davranmaları yatmaktaydı. Onlara göre, ihtilali Rus işçi ve askerleri yapmış, dolayısı ile geri kalan yerli halklar kendilerine verilen haklar ile yetinmeleri gerekmekteydi.[224]

Türkistan'daki Rus işgallerine karşı başlatılan Basmacılık hareketi Mehhmet Emin Beg liderliğinde devam ederken, Enver Paşa'nın bölgeye gelmesi ile liderlik el değiştirmiş ve daha aktif bir şekilde hareket yönetilmiştir. Bu dönemde Kurtuluş Savaşı veren Türkiye de, bu işgallere sesiz kalmamış, daha 1920 yılında M. Kemal Paşa Eskişehir'de görüştüğü Türkistanlı Seyyid Hamza ile bölge hakkında fikir teatisinde bulunmuş ve onu Türkistan'a yollayarak gözlemlerini rapor halinde kendisine iletmesini rica etmişti. Yine Temmuz 1921'de Atatürk TBMM üyesi İsmail Suphi'nin (Soysallıoğlu) Buhara'ya gitmesini sağlamış ve onun teşebüsleri ile Türkistan Milli Birliği Teşkilatı kurdurularak başkanlığına Z. V. Togan getirilmişti.[225] İsmail Suphi, Türkistan topraklarında bulunduğu sırada başlayan büyük açlık krizini de gözlemlemiş ve Türkiye'ye döndüğünde soydaş halklara mümkün olduğu kadar yardım yapabilmek için bu hususta TBMM'de bir brifing vermiştir. Yapılan görüşmelerden sonra Atatürk'ün direktifleri ile Karadeniz bölgesinden Türkistan'a buğday sevkiyatı yapılmıştır.[226] Bu dostluk ve yardımlara ilaveten 1929 yılında Türkistan Türk Gençler

---

223 Camilla Dawletschin-Linder, "Alman Politikası, Turancılık ve Türk Dış Politikası: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya'daki Türk Asıllı Sovyet Savaş Esirleri" içinde *21. Yüzyılda İdil-Ural*, haz. Gönül Pultar, (Ankara: Tetragon Yayınları, 2008), 376-377.

224 Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 33-38; Kurban, *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Tarihi*, 82.

225 Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 214-219; Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,* 280-282. İlerleyen yıllarda Atatürk nezdinde Türkiye ve muhacerattaki Başkurt Türkleri ile dönem dönem temasların devam edildiği bilinmektedir. Bkz., BOA: 70 - 55, 01-04-1923.

226 Soysallı'nın, Başkurtlar ve diğer Türk kökenli halkların maruz kaldığı açlık dramı için 3 Nisan 1922'de TBMM'ye verdiği takrir hk. bkz., Kırımlı, "Kırım'da ve İdil-Ural Bölgesinde Açlık ve Türkiye'den Giden Yardım (1921-1922)", 904.

Birliği'nin Ankara'daki bir binanın kendilerine tahsis edilmesi için Atatürk'e yapılan müracatlarına da olumlu cevap verilmiştir.[227]

Türkistan Milli Birliği, basmacılık faaliyetlerine daha yoğunlaşmış özellikle başkanı olan Z. V. Togan da, basmacılar safında bir elinde silah bir elinde kalemi ile mücadeleye önemli bir destek vermiştir. O'nun Özbek topraklarında Ruslara yakalanmamak için çok sevdiği atı ile birlikte ölümüne Zerafşan Nehri'ne (altın saçan) kendini bırakması, yalın kılıç olduğu halde Rus askerler ile çarpışarak onları bertaraf etmesi ve tehlike içinde olsa bile gittiği her yerde ilmi araştırmalara dahil olması, özgürlük için canı pahasına verdiği mücadelenin açık bir örneği olmuştur.[228]

Basmacı hareketinin gittikçe genişlemesi üzerine Bolşevikler General M. W. Frunze'yi sahaya sürmüş, üstün silah ve askeri kuvvetler ile bazı başarılar kazanan Frunze'ye karşı, Basmacı hareketine katılan Türkistanlı askerlerin ihtiyaç duyduğu savaş teçhizatları maalesef temin edilememiştir. Hareketin en kritik süreçlerinde Enver Paşa da, Türkistan'a gelmiş ve halk kendisini *"Yaşasın Turan, Yaşasın Enver Paşa, Yaşasın Din-î Muhammedî (İslam)"* şeklinde büyük tezahüratlarla karşılamıştı. Enver Bey'in hızlı bir askeri-siyasi organizasyoncu yapısı kısa sürede sahaya yansımış, Düşenbe'yi (Tacikistan) Ruslardan temizler temizlemez onlara verdiği bir ültimatomla derhal Türkistan'dan çıkmalarını istemiştir. Ruslar bu istekler karşısında Enver Bey'i yatıştırıcı cevaplar vermiş, lakin bölgeden bir türlü çıkmamışlardır. Zaman içinde Buhara Emiri'nin tutumu, bölgedeki bazı insanların Cedidçiliğe karşı kadimciliği savunmaları gibi sebebler ile ortak bir cephede tamamen birleşememeleri, Ruslara yeniden Türkistan'da istila fırsatları yaratmıştır. Başlangıçta Sovyetlerin İngiliz emperyalizmine karşı desteklediği Enver Paşa, Togan ile Buhara'da yaptığı ilk görüşmelerde öncelikle Türk-İslam birliği ve bağımsızlığı için Afganistan-Hindistan akabinde Türkistan'ın özgürlüğüne kavuşması hususunda, izlenmesi gereken yol

---

227 Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 831-833.

228 Togan, Türkistan bağımsızlığı için arkadaşları ile sonucu ölüme gidebilecek siyasi-askeri bir macera içine girmiştir. Semerkant'ta iken ilerde bu mücadeleyi dünyaya duyurmak üzere, yaveri ile birlikte başından geçen olayları Türkçe notlar şeklinde yazıp, onları bir şişe içinde toprağa gömmesi, O'nun hem askeri hem de dünyaca ünlü tarihçi bir akademisyen olma yönünü ortaya çıkarmıştır. Togan'ın başkanlığını yürüttüğü Türkistan Milli Birlik Komitesi, bayrak seçimi olarak 5 kırmızı, 4 beyaz renk olmak üzere 9 boy verilerek kenarına da mavi şerit eklenmiş biçimi ile kabul görmüştü. Selçuklular ve Karahanlılar zamanında millî bayrak olarak kullanılan bu bayrağın renkleri Timuroğullarından Şahruh dönemi 1449'da yazılan ve şu an Topkapı Sarayında 781 numara ile kayıtlı olan Hayır Hatun "Hamse" eserinden tespit edilmiştir. Bkz., Togan, *Hatıralar,* 320-327, 336-340, 354. Türkistan mücadelesinde kullanılan bayraklar hk. bkz., Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 882-883.

haritasını netleştirmek istiyordu. Togan'a göre, o dönem Türkiye'nin müteffik olmadığı dış ülkelerden yardım ve destek almakta olan Türkistan, eğer Enver Paşa direkt işe dahil olursa dışardan alınan bu yardımların kesilebileceği ve Ruslar bu hareketi panturanizim-panislamizim şekline sokup bu bahane ile Türkistan daki Basmacılık mücadelesini uluslararası alanda da başka bir zemine çekebileceklerdi.[229]

Togan, Enver Paşa'yı ilk gördüğünde O'nun cesur tavır ve kararlığı kendisi üzerinde olumlu etkiler bırakmış, öyle ki paşanın Buhara'daki Lakaylar tarafından yanlışlıkla tutuklanmasına karşı çıkarak, derhal serbest kalması için önemli girişimlerde bulunmuştu. Esasında Enver Paşa Buhara'ya geldiğinde bazı muhafazakar kesimler ona çeşitli sebeplerden mesafeli kalmışlardı. Bunun nedeni daha önce Buhara'ya gelen Enver Bey'in yakın silah ve fikir arkadaşı Cemal Paşa'nın muhafazakar-kadim kesime olan olumsuz bakış ve davranışlarının olmasıydı. Her hâlükârda Enver Paşa süreç içerisinde samimi ve cesur kararları ile mücadeleyi halka benimsetmiş ve durumu lehine çevirmeyi bilmiştir.[230] Togan, Enver Bey ile yaptığı görüşmede kendisine öneri olarak; Afganistan üzerinden bu hareketi desteklemenin şimdilik daha doğru olacağını ve zamanı geldiğinde gelip direkt hareketi yönetebileceğini de belirtmişti.

Türkistan'da Ruslara esir düşen ve sonrasında dönmeyerek bağımsızlık mücadelesine destek veren Türk subaylarından Hacı Sami Bey ise bu coğrafyada Enver Paşa'nın etrafında birleşip, özgürlük için isyan bayrağını açacak toplu bir halk kitlesi mevcut olduğundan ısrarla burada kalmasını istemekteydi. Ruslar da Cemal Paşa ve bilhassa Enver Paşa'nın faaliyetlerini kendilerine yöneltilmiş bir hareket olarak yakından takip etmekteydiler. Nihayetinde Enver paşa basmacı hareketine yönetici olarak katılmış, *"Şark-i Buhara'ya geçmeye karar verdim, Kazanırsak gazi, kazanmazsak da şehit olacağız. Burdalık Türkmenleri artık bizi beklemesinler."* şeklinde bir demeç vererek Togan ile aynı mücadeleye dahil olmuştur.[231]

---

229 Enver Paşa'nın Türkistan faaliyetleri ve Togan-Enver Paşa görüşmeleri hk. bkz., Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 96-97.

230 Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 178-189; Nevzat Kösoğlu, *Şehid Enver Paşa,* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 568-579, 612-621; Joseph Castagne, *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi,* çev. M. Reşat Uzmen, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 73-79, 83-98.

231 Togan, *Hatıralar,* 328-339, 341-344; Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,* 347-353. Enver paşa ile Togan arasındaki ikili ilişkiler ve Togan'ın Enver paşaya atfettiği önem hk. bkz., Serkan Acar "Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi" içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, ed. Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 195-196.

Bolşeviklere büyük kayıplar verdirten Enver Paşa'nın birlikleri zaman içinde destek alıp diğer Türk boyları ile ortak bir paydada buluşamayınca, Rusların diğer cephelerden Türkistan'a dönen üstün asker sayısı ve teçhizatı karşısında Enver Paşa'nın yönettiği kuvvetler zayıflamıştı. 4 Ağustos 1922 Cuma gününe denk gelen Kurban Bayramı kutlamaları için Deştabad köyünden gelen davete icabet etmişti. Yolculuk esnasında halk paşaya aşırı sevgi gösterilerinde bulunmuş, O'nu görmek için bayram namazına gelen insan sayısının 5 bini aştığı belirtilmiştir. Aynı gün kardeşi Kamil'in İstanbul'dan yazdığı mektup eline geçmiş, çocuklarının büyüdüğünü, iyi olduklarını ve oğlu "Ali" Paşa'nın takma adını hala kullandığından, artık babası olarak kendisinin güzel bir isim seçip bildirmesi istenmiştir. Mektuba çok sevinen Enver Paşa maalesef oğluna yeni bir isim seçip mektuba cevap yazamadan bayram namazı esnasında çevresindekilerle birlikte ani bir Rus baskınına maruz kalmıştır. Hemen karşı atağa geçen Enver Paşa, Çeken köyü civarında Ruslara karşı cesurca savaşarak son tahlilde yalın kılıç ile Rus (bazı rivayetlerde Ermeni) mitralyözünün üzerine giderken şehit düşmüş, lakin karşı tarafa da çok kayıplar verdirtmişti.[232] Cenazesi 20 binden fazla kişinin elleri üzerinde toprağa verilen büyük özgürlük savaşçısı Enver Paşa'nın ölmeden önce Türkistan bağımsızlığı için söylediği sözler bu anlamlı davayı özetler niteliktedir;

> *"Türkistan için muhakkak savaşmalıyız. Başarırsak gazi, başarılı olamasak da şehit oluruz. Alınyazımızda (kaderimizde) ne varsa o gerçekleşecektir. Bundan da korkmuyoruz, Rus zulmünde böyle köpek gibi yaşamaktansa, atalarımızın yaptığı gibi şerefli öleceğiz. Bizleri takip edenlerin hürriyet ve mutluluğunun emniyeti ancak, bizlerin ölümü göze alabilmemiz ile mümkün olacaktır."*[233]

Sovyetlerin arşiv zabıtlarında Pantürkizim ve Panislamizim faaliyetlerinde genellikle Enver-Cemal Paşalar ve diğer Türk subaylarının isimleri özellikle görülür. Türkistan özgürlük mücadelesinde Ruslara karşı Enver Paşa ile aynı yola baş koyan Anadolu'dan gelen askeri personelden bir çoğu bu hareketin içinde şehit olmuşlardır. Bu subaylardan ismi bilinen Faruk Bey ve Erzurumlu Osman Çavuş, Kölab

---

[232] Kösoğlu, *Şehid Enver Paşa,* 625-634. Enver Paşa, Togan ile görüştüğünde; *"Talat paşa gibi bir Ermeni kurşunu ile ölmektense, Türk Milleti'nin yolunda ölmeyi tercih eder, gazi olmazsak da şehidiz. Başaramazsak bile, hiç olmazsa cesedinin Türk topraklarında bırakılmakla Türklüğün istikbaline hizmet edilmiş olur"* sözleri Togan'ı derinden etkilemişti. Bkz., Togan, *Hatıralar,* 389-393.

[233] Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 172-177; Kydyraliyev, "Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti", 231-236.

Savaşlarında, Dağıstan kökenli Albay Danyal Bey Hazreti Sultan köyü civarında şehit düşmüşlerdi. Yusuf Ziya Bey de, Afganistan'da bulunan Hacı Sami bey'e katılmak üzere Penç Nehri'ni geçerken atından düşüp boğulmuştu.[234]

Enver Paşa'nın şehit oluşu ile Basmacılık hareketi yine sürse de eski etkisini ve hızını kaybettiğinden harekete katılan ve hayatta kalmayı başarabilen nadir askerler Türkiye ve güvenli buldukları yakın ülkelere dönmüşlerdi. Bunlardan Buhara doğusundaki Hareket ordusuna komuta edip, daha sonra Türkmen Basmacıları safında savaşan Ali Rıza Bey, ünlü Tatar ilim insanı Ubeydullah Bubi'nin kızı olan eşi Meryem Hanım ile birlikte İran üzerinden Türkiye'ye döndü. A. Rıza bey ve ailesi Ankara'da Fevzi Paşa'nın kendilerine verdiği bir evde hayatlarını sürdürdüler. Yine Harezm Cumhuriyeti'nde görevlendirilmiş olan Hüseyin ve Rıdvan Beyler de 1923 yılında Türkiye'ye geri dönmüşlerdir.

Yüzbaşı olan Hasan Tahsin, Enver Paşa'nın şehadeti sonrası Amanullah Han'ın sarayında uzun yıllar Afgan Emiri'nin tercümanlığını yaptı. Bartınlı Muhittin ile Bartınlı Halil, Enver Paşa'nın yaverleri olup, paşa şehit düşünce ona ait özel eşyalarını alarak Afganistan üzerinden Türkiye'ye gelmişlerdir. Aynı şekilde efsane Basmacı lideri Enver Paşa'nın hayatını kaybetmesi ile Sovyet işgallerine karşı savaşan İsmail Hakkı Bey, Manastırlı Nafi Bey, Musa Bey, Nadir Bey, Kadir Çavuş, Tatar Türklerinden Mustafa Şahkuli, Yakup Bey, Hüseyin Suphi Bey, Sabir Ahmet Bey, Azam Bey ve Mustafa Durmuş Beyler, Kuşçuzade H. Selim Sami Bey ile birlikte Afganistan'a geçmeyi uygun buldular. İlerleyen zamanda bazıları burdan Halep ve güvenli liman buldukları anavatan Türkiye'ye geçtiler.

Türkiyeli subay ve sivil vatandaşların Türkistan coğrafyasını terk etmek zorunda kalmaları sonucu, Anadolu Türklüğü ve Orta Asya Türklüğü arasındaki doğrudan iletişim uzun bir süre eski etkinliğinden uzak kalmıştır.[235]

---

234 Türkistan'da Türklük ve Müslümanlık uğruna bağımsızlık mücadelesine giren Türk Subaylar o kadar etkili olmuşlardı ki, Çinli yetkililer dahi bu askeri dehalardan yararlanmak için ülkelerine davet etmişlerdi. Türk subayların hayatı ve faaliyetleri hk. bkz., Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk,* 16-28, 391-395, 461-483.

235 Andican "Atatürk Türkiye'si ile Türkistan ve Buhara Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1919-1924)" 70-71. İdil-Ural bölgesinden Rus baskısı nedeni ile Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan önemli şahsiyetler hk. bkz., Atmaca, *Sovyetlere Muhalefet: Türk Siyasi Muhacirlerinin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1934),* 59-64.

Türkistan'daki Basmacılık hareketi ve bununla ilintili Pantürkizm-Panislamizim akımları Sovyetlerin düşüncesine göre; Anadolu'dan gelen Türk subaylarının teşebüsleri ile meydana getirilmiş ve kendilerine karşı kurulmuş gizli oluşumları ifade etmekteydi. Oysa Panislamizmi, İngilizlere karşı bir dönem desteklemiş olan Sovyetler, hatta Enver-Cemal ve diğer Türk subaylarını bu faaliyetler için de kendileri Moskovaya davet etmişlerdi.[236]

Bazı kaynaklarda Basmacı hareketinin başarısızlığa uğramasında başta Buhara Emiri ve bazı ileri gelenlerin Cedidizme karşı olan endişeleri ile Basmacılık hareketini Ruslar bahaneler üreterek, farklı bir zemine çeker ve işin içinden çıkılamaz hale gelir diye Z. V. Togan'ın Enver Paşa'ya ilettiği kaygı ve tutumlarının da etkili olduğu belirtilmektedir.[237]

Enver Paşa'nın şehid edilişi sonrası Basmacılık hareketi ve Türkistan'ın bağımsızlığı yolundaki izlenecek yeni stratejiler için Eylül 1922'de VII. Türkistan Milli Kongresi toplanmış ve artık Türkistan meselesinin Rusya'nın bir iç sorunu olarak kalmaması gerektiği, hareketin uluslararası düzeyde sesini duyurması için başta Togan'ın Avrupa'ya gidip davayı yürütmesinin uygun olacağı gibi çeşitli önemli kararlar alınmıştır. Kongre üyeleri ayrıca Togan'ın da desteklediği "Uluğ Türkistan" projesi olarak iktisadi ve kavmiyet esaslı fedaratif bir yapı içinde; Cenubi (Güney)Türkistan, Orta Türkistan, Şimali (Kuzey) Türkistan ve Batı Türkistan şeklinde 4 coğrafi bölge esaslı oluşum üzerinde mutabık kalmışlardır.[238]

İlerleyen yıllarda Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde Rusların tahkikatine ve baskılarına uğrayan lider kadronun çoğu Türkiye ve Avrupa ülkelerine giderek gerek basın-yayın gerekse siyasi temaslarla mücadeleye devam etmekteydiler. Bu amaçla

---

236 Mustafa Çokayoğlu, "Sadullah Kasım Mahkemesi" içinde *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler,* çev. A. Ahat Andican, (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2006), 57-58. Bakü'deki Şark Milletleri Kurultayı'na giden Enver Paşa'nın konuşması engellenmişse de, O'nu gören delegeler ayağa kalkıp alkışlamışlardı. Aynı şekilde dışardaki halk da arabasının etrafına toplanıp, tezahürat ederek "Aman Paşam ne zaman kurtulacağız" diye kendisinden harekete geçmesi bekleniyordu. Bkz., Resulzade, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları,* 80-86. Bakü Kongresi hk. bkz., Cosroe Chaqueri (Hüsrev Çakeri), *Bakü Kongresi,* çev. Yuluğ Tekin Kurat, (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1984), 1-9, 11-19.

237 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 174; Türkistan Halkı'na dayatılan zorunlu askerliğin sonuçları hk. bkz., Rasulov, *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki ilişkiler (1917-1924),* 10-11.

238 Nadir Özbek, "Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu Küçük Başkurdistan'dan Büyük Türkistan'a", içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar,* ed. Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 298.

1926 yılında Z. V. Togan, Nasır Mahdum ve Osman Hoca (Kocaoğlu) gibi önde gelen Türkistanlı aydınlar, Yusuf Akçura'nın Ankara'daki evinde toplanarak bazı kararlar almışlardır. Bu kararlara göre Avrupa'daki temsilcilik görevini yürüten Mustafa Çokay İstanbul'da yapılması planlanan Türkistan Milli Birliği Kongresi için Paris'ten gelecek, Z. V. Togan ve Abdülkadir İnan da Türkiye'deki eğitimlerine devam ederek, Osman Hoca ile birlikte Yeni Türkistan Dergisi'ni yayınlayacaklardı. Ayrıca Tatar-Başkurt-Kazak vb. özgürlük mücadelerinin ayrı ayrı verilmesi Sovyet istihbaratının dikkatini çektiğinden bu mücadelelerin tümü "Türkistan ve Doğu Türk İlleri" ortak paydasında yürütülmesine karar verildi.[239] Bahse konu kararlar doğrultusunda 1927'de İstanbul merkezli olan Türkistan Milli Birlik (TMB) hareketi Yeni Türkistan Dergisi'ni yayın hayatına koydu, ancak 1928'den sonra latin alfabesine geçiş ile dergi eski etki alanını biraz yitirmiş oldu. Derginin okurlarına eskisi gibi yüksek tirajda ulaşması için Berlin'de bulunan eski Türkistan Hükümetinin Hariciye Vekili Mustafa Çokayoğlu yönetiminde Yaş Türkistan (Genç Türkistan) adında Arap harfleri ve Özbek lehçelerini içerecek şekilde ikinci bir dergi çıkarılmasına karar verildi (1929). Dergilerin içeriği tamamen Türkistan'ın bağımsızlığı için yazılan siyasi yazılar ve şiirlerden ibaret olup, finans kaynağında da bazen güçlükler yaşamış derginin yıllık aboneliği 2 dolar, tek sayı ücreti de 20 sent gibi cüzi bir miktardı.[240] Türkiye'nin 1932 yılında o zamanki adı ile Cemiyet-i Akvam'a (Milletler Cemiyeti) kabülünü Sovyet basını eleştirirken, 1934 yılında kendileri de bu cemiyete dahil oldu. Yaşanan bu gelişme ile birlikte Türkistan mücadelesini dışarda yürüten aydınlar ve yaptıkları yayımlar devletler arası ilişkiler ile yükümlülükleri gereği takip altına alınıp, faaliyetleri sonlandırılmaya başlandı. Aynı yılda Türkistan bağımsızlık yayınlarının Türkiye'ye girişi Sovyetler'in isteği ile resmi olarak bir süre askıya alındı. (Millet Gazetesi, 7.10.1934). Bunun üzerine 1935'te Türkistan Milli Birliği teşkilatının tamamen Avrupa'ya taşınmasına karar verilmiş ve Berlin'deki Yaş Türkistan yayınlarına 1938'e kadar devam edilebilmişti. II. Dünya Savaşı öncesi, 1939'da yapılan Sovyet-Alman anlaşması ile birlikte Almanya'daki Sovyet karşıtı Promete teşkilatı ve Türkistan bağımsızlık teşlilatının faaliyetleri de son bulmuş, böylece Mustafa Çokay yönetiminde Berlindeki Yaş Türkistan dergisi 116-117 numara ile son sayısını yayınlamıştı.

---

239 Togan, *Hatıralar,* 522-523.

240 Ahat Andican,, "Yaş Türkistan Dergisi ve Türkistan Milli Hareketi" içinde *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler,* (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2006), 15-17.

Türkistan özgürlük davasını basmacılık ruhu ile sürdüren ve bir süre sessizliğe bürünen dergi, ancak 1950'lerden sonra Türkiye'de "Yaş Türkistan Yayınları" adı altında yeniden faaliyet göstermeye başlayabildi.[241] Basmacılık hareketi istenen sonuçları verememiş olsa da, Türkistan halkına bıraktığı mücadele ruhunu siyasi-askeri-ilmi gibi bir çok alanda hep canlı tutmuştur. Hareketin temeline bakıldığında; Kafkaslardan İdil-Ural'a tüm Türkistan'ı kapsayacak bir özgürlük-bağımsızlık hareketi olduğu ve eldeki imkanlar dahilinde daha çok gerilla tipi bir askeri taktiği kullandığı gözükmektedir. Düzenli ve tam teçhizatlı üstün Rus birliklerine karşı Basmacılar, sahip olduğu kısıtlı teçhizatlar ile ancak gruplar halinde mücadele edebilmişlerdir. Hareket, kendi öz topraklarını ve özgürlüklerini tekrar elde etme için Türkistan'ın genelinde büyük önem ve de destek görse de bazı hanlıkların harekete mesafeli kaldığı, çeşitli ayrıcalıklarla böl-yönet politikalarına kandıkları ve olası Rus baskılarından çekindikleri de bilinmektedir. Enver Paşa'nın Basmacıların başına geçmesi ile daha da aktif hale gelen hareket, bir zaman sonra O'nun şehid edilişi ile hızını kaybetmiştir. Aynı harekete Başkurtların önde gelen efsanevi liderlerinden Z. V. Togan ve arkadaşlarının da katılıp etkili bir mücadele verdikleri bilinen bir gerçektir. Türkistan'a ait düzenli ve teknik donanımlı bir ordunun olmayışı, lojistik faaliyetlerinin sağlıklı işleyememesi doğal olarak Ruslara üstünlük sağlamış ve zaman içinde hareket etkinliğini yitirmiştir. Hareketi, siyasi ve diplomatik alanda yurt dışında sürdürmek isteyen birçok Türkistanlı aydın gibi, Z. V. Togan ve çevresindeki Başkurtlar da Avrupa yolunu tutarak, aynı mecrada faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

2.3.3. Sovyet Esiri Milletlerin Ortak Siyasi Cephesi: Promete Hareketi

Sovyetler Birliği'nin güç kullanarak egemenliği altına aldığı halklar, zamanla özgürlükleri için çeşitli siyasi oluşumlar içerisine girmişlerdir. Bu siyasi yapılanmaların en önemlilerinden biri de Polonya'nın öncülük ettiği ve Türkistan halkının da destek verdiği Promete Hareketi olmuştur. Hareketin ilham kaynağı 'Prometheus' etimolojik olarak Yunan mitolojisinde ateş tanrısı olup, Zeus'a karşı insanlık yararına ateşi ve uygarlığı getirmeye çalışan mitolojik bir karakterdir. Hareketin temelinin atıldığı Polonya da, tıpkı Prometheus gibi, çevresi büyük güçler tarafından kuşatılan esaret

[241] Andican "Yaş Türkistan Dergisi ve Türkistan Milli Hareketi", 19-21.

zincirlerini kıracak kurtuluşun yollarını aramıştır. Hareketin kurucusu Polonya Sosyalist Partisi'nin Başkanı ünlü General Jozef Pilsudski olmuştur.[242]

Sovyetlere karşı Türkistan halkını da kendi yanına çekmek isteyen hareket, bu amaçla 1924 yılında Polonya elçisi öncülüğünde Türkistan'daki halk temsilcileri ile bir toplantı yapmıştır. Esasında hareketin temellerinde yine 1924 yılında İstanbul'da kurulan Kafkas İstiklal Komitesi'nin de önemli payı bulunmaktadır. Daha sonra merkezini Parise taşıyacak olan Kafkas Komitesi, Promete teşkilatı ile yakın çalışmalar içine girmiştir. Hareketin amaçlarından birisi de, Sovyet sisteminin etnik Rus olmayan halklara verdiği zararı en aza indirip, özgürlüklerine kavuşmaktı. Yalnız esaret altındaki bu milletlerden Ermeniler, hareketin içinde yer almak istemeyip, aksine Rusya ile birlikte Türkiye'ye karşı mücadele edeceklerini belirtmişlerdir.

Pilsudski, Türkiye Polonya iş birliği konusunda çok istekli olup, Sovyetlere karşı Türkiye'nin de desteğini aramaktaydı. Hareketi istediği bir konuma getirememiş olacak ki, Pilsudski 1923 yılında bütün görevlerinden ayrılarak 1926'a kadar gelişmeleri uzaktan izlemeyi yeğledi. Daha önce Promete hareketini yöneten General Pilsudski, Polonya olarak tek başına Sovyetlere karşı gelemeyeceğini bildiğinden Türk ve Gürcü kökenli halkları da ordusuna dahil etmeye başlamış ve bu uygulama II. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. 1926 yılında Varşova (Polonya) merkezli bu yapının adı "Rus Esiri Milletlerin Promete Ligi" olmasına karar verilmiş ve bu tarihten sonra Ukrayna öncülüğünde kaldığı yerden mücadelesine devam etmiştir. Hareketin teşkilatlanması; basın-yayın, siyasi-sosyal teşkilatlanma, bilimsel çalışmalar ve istihbarat faaliyetleri olmak üzere 4 ayak üzerinde şekillenmiş olduğu gözükmektedir.[243] Bu dönemde Ukrayna güçlü bir ülke olarak diğer cumhuriyetlere göre ön plana çıktığından, hareketin başına Ukraynalı Prof. Roman Smal Stotsky getirilirken, Azerbaycan Türklerinden Mehmet Emin Resulzade, İdil-Ural'dan Ayaz İshaki ve Z. V. Togan, Kuzey Kafkasya'dan Şeyh Şamil'in torunu Sait Şamil, Kırım'dan Edige Kırımal, Gürcü milli hareketinden İmnayidszi gibi bir çok temsilci, bu oluşuma katkı sunmuş ve çeşitli görevler almışlardır.

---

[242] Promete hareketinin çıkış süreci ve amaçları hk. bkz., Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri (1945-1960),* 64-65.

[243] Ahat Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* (İstanbul: Öküken Yayınları, 2003), 235-245, 249

Esir halkların oluşturduğu bu siyasi yapılar bir birlerine katkı sunmak için faaliyetlerde bulunmuş, bu anlamda Promete Hareketi, Mustafa Çokay yönetiminde bulunan Türkistan Milli Birliği'nin çalışmalarına da maddi-manevi destekte bulunmuştur. Zaman içinde siyasi mücadeleyi dünyaya duyurmak için temsilciler, "Promete" isimli Fransızca bir dergi yayınlama kararı da almışlardır. Promete hareketinin merkezi siyasi yayın organı, doğu medeniyeti üzerine çalışmalar yapan Varşova'daki Şark Enstitüsü idi.[244] Bu enstitünün amacı, baskıcı Sovyet rejimine karşı yapılan tüm yayınları tek elden yöneterek, etki alanını daha da büyütmekti.

Türkiye, Sovyetler ile olan ilişkileri gereği bu oluşuma mesafeli durmuşsa da, dolaylı yollardan Anadolu'dan bazı önemli kişilerin hareket ile temasa geçtikleri varsayılmaktadır.

II. Dünya savaşı öncesi hareket alanı daralan bu siyasi yapı yavaş yavaş içine kapanmak zorunda kalmıştır. Genel anlamda hareket içindeki tüm halkların ortak düşüncesi Sovyetlerin askeri-siyasi baskılarına karşı birlikte mücadele etme gayesidir.[245] Sonuç olarak 1925-1939 yılları arası açıktan faaliyet gösteren Promete Hareketi, baskıcı Sovyet rejimine tabii olan milletleri aynı çatı altında buluşturarak, toplu ve etkili bir direniş sonucu bağımsızlıklarını kazanmayı hedeflemiştir. Dönemin siyasi dengeleri gereği hareket Avrupa, Japonya gibi ülkelerden destek görmüş, lakin II. Dünya Savaşı yıllarında değişen güç merkezleri nedeni ile büyük umutlarla oluşturulan bu siyasi hareket de eski etkisini yitirmeye başlamıştır.

2.4. İşgallere Karşı Türkistan ve İdil-Ural Özgürlüğünü Savunan Başlıca Halk Önderleri

Türkistan'ın bağımsızlığı için ilk olarak İsmail Gaspıralı (1853-1914), "Dilde-Fikirde-İşte Birlik" düsturu ile tüm Türk dünyasını ortak bir çatı altında toplamaya çağırmış ve bu dava için Kırım'da çıkardığı ilk gazete olan "Tercüman" XX. yüzyılın

---

244 Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* 245-254; Promete Hareketi ve Mustafa Çokay'ın faaliyetleri hk. bkz., Ömer Özcan, "Mustafa Çokayoğlu Hakkında Bir Eser: Türkistan Ateşi", *Türk Yurdu Dergisi*, 191 (2003): 49-56. Tatar-Başkurt temsilcileri aralarında olan çekişmeler zaman zaman Promete hareketi içerisinde de kendini göstermiştir. Bkz., Mustafa Oral, "Zeki Velidi Togan'ın Darülfünun'dan İstifasının Nedenleri", içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, ed. Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 318-319.

245 Tülay Köseoğlu, "Hariçte Türkistan Milli Mücadelesinin Sesi: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED),* 65 (2019): 434-435; *Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler*, çev. Ahat Andican, (İstanbul: Atail Vakfı Yayınları, 2005), 413-416.

başlarına kadar Tatarca-Rusça ve Türkçe dillerinde yayın yapan tek gazete olmuştur. Bolşevik Devrimi döneminde Türkistan halkının özgürlüğe kavuşması için dönemin koşullarında yine bu hayalin Bolşevikler ile gerçekleşebileceğine inanan küçük bir ilim grubu mevcuttu. Bu grubun haricinde kalan Abdullah Kadiri (Çolpan), Mir Yakup Dulat, Mağcan Cumabay, Refik Mümin, Sofi Zade ve Vadim Mahmud gibi çoğunlukta olan şair ve edebiyatçılar ise Türkistan'ın milli-kültürel bağımsızlığı için çeşitli yazılar yayınlamaktaydılar. Ancak 1937-1939'lu yılları arasında Türkistan'da 350'den fazla şair tutuklanmış, Komünist rejimi eleştiren veya aleyhinde olan herkes halk düşmanı olarak fişlenmişti. Bu tutuklulardan bir çoğu hapishanelerde ölmüş, bir kısmı da Sibirya'daki çalışma kamplarına gönderilmişlerdir.[246]

Sovyet hapishaneleri ve çalışma kamplarında öldürülen ya da bir daha haber alınamayan bu şairlerden; Mağcan Cumabay (1884-1937), Abdul Rauf Fitret (1884-1939), Abdülhamit Süleyman Çoban (1897-1938), M. Yunus Elbek, Abdullah Kadiri (1897-1939), Mir Yakup Dulat (1885-1937), Kasım Tınıstan (1905-1936), Şakir Süleymen, Sancar Sıddık, Sattar Cabbar, Ahmet Baytursun, Nazaroğlu, Sakan Seyfullin, Besim Durdu, Abdulvahab Damlat, Abbas Tugan, A. Ali Zahiri, Hacı Şükür, Galim Maldıbay, Ziya Sair, Refik Mümin, Sattı Hüseyin, Mecit Devletbay, Osman Nasir ve Gazi Yunus gibi daha isimleri zikredilmeyen bir çok Türkistanlı şair-yazar, Stalin dönemi Sovvyet rejiminin uyguladığı teröre kurban gitmişlerdir.[247] Bu dönem Sovyet baskıcı rejimi nedeni ile yazılan eserlerde, öncelikle Stalinizm'e ve Komünizme atıflar yaparak bir şekilde övgüler getirme mecburiyeti getirilmiştir.

Mevcut düzenin aksine yayım yapan ya da eleştri getiren bir çok Türkistan aydını "halk düşmanı, aşırı milliyetçi, Pantürkist, Galiyevist, Panturancı ve benzeri somut olmayan, hukuki dayanaktan yoksun, uydurma suçlar ile rejim tarafından ağır cezalara çarptırılıp öldürülmüşlerdir. Bahse konu aydın ve sanatçılardan biri olan Çoros Gorkin (Grigori Gurkin) 1870'de Altay coğrafyasında doğup, Sibirya-Altay Türklerinin yaşam tarzlarını ve maruz kaldıkları siyasi-askeri Rus baskılarını resim sanatı ile dile

---

246 Baymirza Hayit, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri,* (Ankara: Kardeş Matbası Yayınları, 1971), 9-15. Türkistan bağımsızlık mücadelesine meşale yakan önderlerin faaliyetleri hk. bkz., İshaki, *İdil-Ural Devleti*, 39.

247 Hayit, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri,* 17-32, 43-51. Stalin sonrası imaj düzeltmek isteyen yeni Sovyet yönetimi uluslararası alanda O'nun dönemini eleştiren mesajlar vermişlerdir. Bkz., Arzu Kılıç, "Stalin Dönemi İnsan Kayıpları ", içinde *Stalin ve Türk Dünyası,* haz. Emine Gürsoy Naskali ve Laisan Şahin, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 215-220.

getiren ilk ünlü resamlardan biriydi. 1911-1918 yılları arasında resmi olarak Altay'da Hayat Gazetesi'ni yayımlayan Gurkin, dönemin koşullarında kendini siyasetin içinde de bulmuş ve Altay-Sibirya bölgesindeki Türkleri tek bayrak altında birleştirme gayelerine koyulmuştur. Bolşevik Devrimi'nin getirdiği bu koşullar içinde Gurkin "Karakorum" adlı bir devlet kurma projesi kapsamında arkadaşları ile bazı siyasi-askeri faaliyetlere koyuldu, lakin bu teşebbüsten bir sonuç alınamadı.

1936'da çizdiği Han-Altay tablosu dönemin koşullarını ve siyasi yüzünü göstermesi için herşeyi bulanık olarak çizmiştir. Çoros Gorkin, Altay-Sibirya Türklerinin bağımsızlığı için giriştiği bu faaliyetlerin sonucunda doğal olarak önce çalışma kamplarına sürgün (Repressiya) olarak gönderilmiş, daha sonra klasik suçlama olan 'halk düşmanlığı' ile Stalin diktatörlüğünden O da nasibini almış ve Sovyetler tarafından 1937 yılında kurşuna dizilerek idam edilmiştir.[248]

Türkistan'daki diğer bir aydın ve bürokrat olan Cengiz Aytmatov'un[249] babası Törekul Aytmatov da, devlete olan üstün hizmetlerine rağmen, karşıt fikirli sayılarak 1938'de kurşuna dizilmiştir. [250] Bahse konu korkunç yıllardan ilk olarak Cengiz Aytmatov "Gün Olur Asra Bedel" kitabında anti-demokratik Stalin rejimini Cengizhan dönemi ile birlikte üstü kapalı da olsa eleştirmeye başlamış ve ilerleyen dönemlerde bunu diğer eserlerine de yansıtma cesareti göstermiştir. Stalin siyasetine örnek olarak verilen bir anektotda; Stalin bir tavuğun tüylerini canlı canlı yolar, sağa sola atsa da tavuk güneşte yanıp gölgede üşüdüğü için geri Stalin'in çizmelerinin dibine gelir. Stalin ona bir avuç yem verince O'nun peşinden ayrılmaz ve o sırada Stalin etrafındakilere dönerek *"İşte halkı böyle idare etmek gerekir"* demiştir. Bu sözler ve yöntem O'nun Türkistan halkı üzerindeki sert politikalarının açıkca bir göstergesi olmaktadır. Yine dönemin Sovyet yönetim anlayışını Aymatov eserlerinde, devleti bir soba ve halkı da onun yakıtı, olarak izah etmeye çalışmıştır.[251] Bulundukları ata-ana yurtlarında kendi dil-kültürlerini özgürce yaşayıp, sürdürmek isteyen Türkistan Halkı ve onlara öncülük eden halk önderlerinin bir çok acıya maruz kaldıkları tarihi belgelerle bilinen bir

[248] Ali Toraman, "Grigoriy İvanoviç Çoros Gurkin", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/ 3 (2018): 90-97.
[249] TÜRKSOY, "Doğumunun 90. Yılında Cengiz Aytmatov", *TÜRKSOY Dergisi",* 55 (2018): 14-21.
[250] Stalin döneminin kurbanı olan Türkistan aydınları hk. bkz., Dilek, "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya", 59-61; Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi,* 355.
[251] Söylemez, "Türk Dünyası Roman ve Hikâyelerinde Stalin", 295-297, 308-312.

gerçektir. Her türlü şiddet ve baskıya rağmen bahse konu halk liderlerinin geri adım atmaması da sonraki kuşaklara örnek alıncak bir mücadele örneği olmuştur.

2.4.1. Alihan Bökeyhan (1866-1937)

Kazak Türklerinin önemli ilim insanlarından olan Alihan Bökeyhan; tarih, iktisat ve kültürel alanlarda kendini iyi yetiştirmiş, Alaş Orda Partisi'nin önde gelen yöneticilerinden biri olmuştur. Samara doğumlu Bökeyhan, bir dönem Petersburg'taki orman fakültesinde öğretmenlik, ardından bankacılık ve daha sonrasında devlet Duması'nda (meclis) görevler almıştır. Duma lağvedilince Türkistan'daki bağımsızlık hareketleri içinde ilk planlı-programlı siyasi teşkilatlanmasını oluşturan Alaş-Orda Partisi, 13 Aralık 1917'de Kazaklar adına Milli Özerk Hükümeti ilan etmişlerdi.[252] İdil-Ural'da benzer çalışmaları yürüten Başkurt lider Z. V. Togan ile de yakın çalışma içerisinde olan Bökeyhan, Turgay ili valisi iken Ocak 1918'de Bolşevikler Orenburg'u işgal edince, Bökeyhan ve çevresindeki Kazak ileri gelenleri Kazakistan'ın doğu yönüne gitmek zorunda kalmışlardır.[253]

Aktif bir siyasi mücadele sürdüren Alaş-Orda'nın yöneticisi Alihan Bökeyhan ilerleyen dönemde özgürlük mücadelesinden istenen etkili bir sonuç çıkamadığını görünce, Bolşevikler ile diplomatik görüşmeler yapma yoluna gitmiştir.[254] Alaş-Orda Partisi'nin çalışmalarını kendine yönelik tehtid gören Bolşevikler, Mart 1920'de bu teşkilatın faaliyetlerini yasaklayarak, siyasi oluşumu ortadan kaldıran bir kararname yayınladılar. Bökeyhan, hayatı boyunca Türkistan özgürlük davasını yakından takip etmiş, nitekim bu faliyetlerini kaydeden Sovyet yönetimi Bökeyhan'ı da diğer bir çok Türkistanlı aydın gibi, 1937 yılındaki anti-demokratik uygulamalara maruz bırakarak, genç yaşta hayatını kaybetmesine önayak olmuştur.[255]

2.4.2. Ayaz İshaki İdilli (1878-1954)

Ayaz İshaki (İdilli) diğer adı ile Muhammed Gayaz Gilacettin oğlu İshakov, 23 Şubat 1878'de Tataristan'ın Kazan iline bağlı Çistay ilçesinde doğdu. Babası ilmi

---

252 Kazak Türklerinin tarihi ve Rus emperyalizmine karşı milli uyanışları hk. bkz., Taşağıl, *Gökbörü'nün İzinde,* 257-263.

253 Togan, *Hatıralar,* 160-161.

254 Alihan Bökeyhan'ın yöneticisi olduğu Alaş Orda Partisi ve Bolşevikler ile olan siyasi mücadeleleri hk. bkz., https://www.tarihistan.org/alihan-bokeyhan-ve-kazak-milli-hareketi-alas-orda-yazan-osman kabadayi /18880/ (Erişim Tarihi: 15.09.2020)

255 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 206; Kydyraliyev, "Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti", 196-201.

çevrelerde takdir kazanan Mollalardan gelmektedir. Annesi Kameriye hanım ise şeceresi Kırım Han'ı Giray'a kadar uzanan Murat Molla sülalesindendir. İshaki, erken yaşlarda babasından kapsamlı dini bilgiler ve Arapça-Farsça dersleri almış, akabinde Çistay ve Kazan medreselerindeki eğitimini başarı ile tamamlamıştır. Rusçayı da öğrenen İshaki, o dönem Türk dünyasının en önemli gazetesi olan Tercüman Gazetesi'ndeki Türkçe yayımlanan yazıları da takip etmiştir. Bir dönem Ceditçilik fikirleri ve Rusça öğrenme isteği, babası ile aralarında sorunlara neden olmuştu.[256] Tatar öğretmen okulunda iken yeni edebi fikir akımlarından etkilenen İshaki, Sadri Maksudi, Gafur Kulahmedov gibi arakadaşları ile Tatar milliyetçilik fikrine zemin hazırlamışlardır.

A. İshaki, dönemin önde gelen eserlerini Tatar Türkçesine çevirmiş ve yazdığı eserler ile Başkurt-Tatar büyük edebiyatçısı Abdullah Tukay'ın da takdirine nail olmuştur. 1905 ihtilaline aktif olarak katılan İshaki, siyasetçi, gazeteci ve yazar olarak Türkistan Milli Bağımsızlık Hareketi'nin öncülerinden biri olmuştur.[257] Yüksek öğrenim gördüğü dönemlerde redaktörü olduğu Tan ve Tan Yıldızı gazetelerinin ismine ithafen 1905'te oluşturulan 'Tançılar' adında gizli bir siyasi yapının içinde kendini buldu. Böylelikle ihtilalci Sosyalist gruplarla aynı eğilimde ve Çarlık rejimini sona erdirme faaliyetlerine resmen girişmiş oldu. Daha sonra bu çalışmaları yüzünden yıllarca hapis ve sürgünde kalmıştır. Sürgünden sonra Tatarların maddi desteği ile Moskova'da "İl Gazetesini" kapatılma tarihi olan 1918'e kadar yayınlattı.[258] Bolşevik yönetime muhalifliğine binaen İshaki'nin yazdığı 29 sanat eseri okunmasın diye Sovyetler tarafından toplatılmıştır. 1917'de Moskovada yapılan I. Rusya Müslümanları Kongresi ve Kazan da ikincisi yapılan bu kongrelerin de bizzat organizatörlüğünü yapmıştır.

Bolşevizimden sonra umduğu siyasi ortamı bulamayınca önce Japonya'ya iltica etmiş, oradan Avrupa ve sonrasında Türkiye'ye gelmiştir.[259] Bu dönemde de boş

---

256 Çulpan Zaripova Çetin ve Hayati Yılmaz, *Ayaz İshaki Hikâyeler,* (Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 2009), 5-11.

257 Ali Akış, "İdil-Ural Milli Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshaki", içinde *100. Doğum Yılı Dolayısıyla*, ed. Tahir Çağatay vd., (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979), 1-4.

258 Alsou Kamalieva, "M. Ayaz İshaki İdilli", 28.10.2020 http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ayaz-ishaki-idilli (Erişim Tarihi: 08.02.2021)

259 Ayaz İshaki'nin Türkiye'de bulunduğu dönemde İdil-Ural ve Türkistan coğrafyasındaki halklar için Türkiye Cumhuriyeti'nin izleyeceği ilgili politikalarından olan beklentileri hk. bkz., Research Centre For İslamic History Art and Culture (IRCICA), *İnternational Fourth Symposium on İslamic*

durmamış ve Milli Yul, Milli Bayrak gibi çeşitli dergiler yayımlamıştır. İshaki, I. Dünya Savaşı esnasında Rusya'daki Müslüman Türklerin Anadolu'daki kardeş Türkler ile savaşmaması gerektiğini, aksine dayanışma içinde olmalarını belirten "Dulkın İçinde (Dalga İçinde) ve Üyge Taba (Eve Doğru)" adlı eserleri de kaleme almıştır. Polonya'da iken devlet yetkilileri kendisine çok yakın alaka göstermiş ve Rus yayılmacılığına karşı oluşturulan "Promete" teşkilatında içinde aktif rol almasını sağlamışlardır. Aynı şekilde Türkistan Milli Birliği ve İdil-Ural Milli Teşkilatlarının Türkistan halkının bağımsızlığı için ortak paydada çalışma yapmasına yönelik Mustafa Çokayoğlu ile birlikte işbirliği protokolünü imzalamıştır.[260]

Rusya'da gerçekleşen Ekim devrimi ile iktidara geçen Bolşevikler, Türk halkları üzerinde baskı kurunca, Tatar-Başkurtlardan oluşan yaklaşık 1200 aile 1919 yılında Mançurya üzerinden Japonya'ya geçmişti. İdil-Urallı göçmenler bilhassa Yoyogi bölgesi (Tokyo) ve Kobe gibi birkaç büyük şehire yerleştiler. Bu süreçte Japonya, Rus-Çin denklemine karşı Türkistan göçmenlerine iyi davranmış, İslam dinini rahatça yaşamalarına, okul ve mescit açmalarına izin vermişti.[261] 1930'lu yılların başında Türkiye adına görevli olarak gittiği Japonya'da İdil-Urallı muhacirlerle görüşmüş, bulundukları yerlerde kültürel asimilasyona kapılıp yok olmasınlar diye teşkilatlanmalarına ön ayak olmuş, bazılarına da Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı

Civilisation İn the Volga-Ural Region, (21-22 October 2010, Ufa), ed. Halit Eren, (İstanbul: Karist Yayınevi, 2011), 76-77.

260 A. İshaki siyasi faaliyetleri hk. bkz., Aka, *Türk Dünyası Tarihi,* 148-150. Promete teşkilatının kuruluş amacı ve Türkistanlı aydınların teşkilat içindeki faaliyetleri hk. bkz., Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 235-249, 844-848. Z. V. Togan'ın Milli Türkistan Birliği içindeki faaliyetleri hk. bkz., Dursun Yıldırım, "Zeki Velidî Togan ve Türkistan Millî Hareketi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* 8 (1999): 277 vd.

261 Mülteciler içinde önemli bir kişi olan Molla Muhammed Abdullah Kurbangali, Japonya'da İslam'ın resmi olarak tanınmasına ve Tokyo'da ilk cami (1938) açılışını göremezse de inşaa faaliyetlerine öncülük eden önemli Başkurt Türklerinden biri olmuştur. Aynı zamanda Başkurdistan'da iken babası Gabidullah ile birlikte Zeki Velidi Togan'ı ziyaret etmiş, aralarındaki anlaşmazlıkları giderdikten sonra Togan'ın çalışmalarına destek vermişlerdir. Japonya'ya giden Kurbangali, bu dönem Anadolu'daki Türk mücadelesinin lideri olan Atatürk ile mektuplaşarak ortak soy, kültür, dil ve din birliği hususlarına vurguda bulunmuştur. Kurbangali, Rus yayılmacılığına karşın ortak amaç olarak Japon-Türk yakınlaşmasının gereklilikleri hakkında mühim bir çalışma içine girmiş, lakin 1933'ten sonra değişen siyasi konjonktür ile Japon hükümeti nezdindeki önemini kaybetmiş, böylece hedeflediği siyasi düşünceler gerçekleşememiştir. Molla Kurbangali, II. Dünya Savaşından sonra Sovyetler tarafından esir edilip 10 yıl çalışma kamplarında bırakılmış, serbest kaldıktan sonra Çelyabinsk'e yerleşmiş ve Ağustos 1972'de vefaat etmiştir. Japonya'ya giden İdil-Ural ve Türkistanlı mültecilerin siyasi faaliyetleri hk. bkz., A. Merthan Dündar, "Japonya'da Bir Başkurt Önder: Molla Muhammed Gabdulhay Kurbangaliyef", içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* haz. A. Melek Özyetkin vd., (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 133-144.

önerip,ülkeye gelmeleri hususunda telkinlerde bulunmuştur.[262] Türk soylu halkların bağımsızlık savunucusu ve savaşçısı olan İshaki, 22 Temmuz 1954'te Ankara'da vefat edip, vasiyeti üzerine daha sonra İstanbul'daki Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilmiştir. İdil-Ural Devleti'nin oluşumu için de zamanında çok mücadele eden İshaki, vasiyetinde dünyaya dağılan Tatar Türklerinin bir çatı altında toplanmasını genç nesillere bir görev olarak bırakmıştır.[263]

2.4.3. Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)

Nizamettin Molla'nın oğlu olan Sadri Maksudi (Arsal) 1878 yılında Tataristan'ın başkenti Kazan civarındaki, Taşsu köyünde dünyaya geldi. İlköğreniminden sonra 1888'de Kazan'da bulunan Allamiye Medresesi'ne gitti. Abisi Ahmet Hamdi de bu medresede eğitim görmüş ve İ. Gaspıralı'nın Ceditçilik akımını benimsemiş biri olarak Bahçesaray'a gittiğinde yanında kardeşi S. Maksudiyi de götürmüştür. Maksudi'nin fikir dünyası üzerinde izler bırakacak olan Gaspıralı ile de bu sayede tanışmış oldu. Maksudi, Gaspıralı'nın yanından ayrılıp 1897'de Kazan'a tekrar geldiğinde, Rus öğretmen okuluna başlamış ve burada da Ayaz İshaki ile tanışıp çok samimi arkadaş olmuşlardır.

Mezun olduktan sonra eğitimini ilerletip fikir ve siyasi düşüncelerini olgunlaştırmak için Gaspıralı'nın da tavsiyesi ile İstanbul üzerinden Fransa'ya geçerek 1901'de Paris hukuk fakültesine kaydını yaptırmıştır. Pariste iken Yusuf Akçura ve Yahya Kemal ile tanışmıştır. 1906'da mezun olup doğduğu topraklara geri döndü. Çarlık rejiminin beyan ettiği kısmi demokratik haklar sonucu Tatar ve Rusya'daki tüm Türk soylu halklar adına Maksudi 1907-1912 yılları arası II ve III. Duma'da milletvekili olarak görev yapmıştır. Mecliste iken Rus asimilasyon politikalarını gören Maksudi, yaptığı sert konuşmalar ile hem Rusya Türklerinin hem de soydaş gördüğü Osmanlı Türklerinin haklarını sonuna kadar savunmaktaydı.[264] Fransa'nın meşhur Sorbone Üniversitesi'nde hukuk eğitimi almış olan S. Maksudi Arsal, Ulusal Kültürel özerklik

---

[262] Merthan Dündar, "Japon Resmi Belgelerine Göre Ayaz İshaki ve Japonya'daki faaliyetleri", *Türk Yurdu Dergisi,* 287 (2011): 100-105.

[263] Çetin ve Yılmaz, *Ayaz İshaki Hikayeler,* 5-14; Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 146-147.

[264] Yunus Koç, "Sadri Maksudi Arsal (1880-1957)", *Türk Yurdu Dergisi,* 281 (2011):121-125; Mustafa Keskin, "Sadri Maksudi Arsal'ın Türk Soyu ve Orta Asya Türk Devletleri Hakkında Düşünceleri", içinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* haz. Abdulkadir Yuvalı vd., (Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996), 363-371.

Projesi hakkında Temmuz 1917'de Kazan'da yapılan kurultaydaki dikkat çeken söylemleri ile kendisine olan destek artmıştır. Bilgi ve yetenekleri göze çarpınca İç Rusya ve Sibirya Müslümanları-Türk Tatarlarının Kurultay Başkanı olarak seçildi.[265] İshaki'nin de içinde olduğu kurultayın İdil-Ural Devleti'ni kurma projeleri Ruslar tarafından bastırılınca, 1918 yılında Avrupa'ya gitti. 1924'te Avrupa'dan Türkiye'ye gelip vatandaşlık aldıktan sonra yazdığı çeşitli eserlerin yanı sıra, Türk üniversitelerinde eğitmenlik de yapmıştır.[266]

Maksudi, daha öncesinde İngiltere'ye gidip, Türkistan'daki Rus işgallerini duyurmak ve çareler bulmak için bu ülkeden vize talebinde bulunmuştu. Lakin o dönem İngilizler bu durum sömürgeleri olan Hintli Müslümanları da etkiler diye vizeye sıcak bakmamış bunun yerine detaylı bir rapor yazıp İngiliz yetkililerine vermesini tavsiye etmişlerdi. Maksudi, siyasi-sosyal durumu konu alan detaylı bir rapor yazmış, ama İngilizler konjonktür (dönemin şartları) gereği kendi hakimiyetinde tutukları Müslümanları uyandırabilir kaygısıyla Türkistan'daki Rus işgalleri İngiliz menfaatleri ile çatışmadığı sürece bazen sessiz kalmayı yeğlemişlerdir.[267] Sosyal bilimci ve politikacı olan Ord. Prof. S. Maksudi Arsal, Türkiye'de bulunduğu yıllarda (1925) hukuk profesörü olarak ayrıca üniversitelerde Türk Tarihi ve Hukuk Felsefesi Tarihi derslerini vermiştir. 'Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları' adlı eseri alanında önemli bir çalışma olarak kabül görmüştür. S. Maksudi, üstün ırk teorisini eleştirerek aşırılıklara karşı çıkmış, bireyin soyuna ve milliyetine kendini bağlı hissetmesi normaldir diyerek, Türk Milleti'nin oluşumunu ortak dil, kültür, tarih ve özellikle dini birlikteliğin ortaya koyduğu sonuç olarak görmektedir. Ona göre Şovenizm (radikal, etnik milliyetçilik) ve emperyalizmin milliyetçilik içine bürünmemesi gerektiği, bunun

---

265 Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 152-153.

266 S. Maksudi'nin akademik ve siyasi çalışmaları için bkz., Süleyman Hayri Bolay, "Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatı" içinde *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi,* ed. H. Celal Güzel ve Ali Birinci, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 9: 390-392.

267 Merthan Dündar, "İngiliz Belgelerinde Sadri Maksudi Arsal ve Rusya Müslümanlarının Özgürlük Çabalarının Görmezden Gelinişi", içinde *21. Yüzyılda İdil-Ural,* haz. Gönül Pultar, (Ankara: Tetragon Yayınları, 2008), 353-367. Daha önceki dönemlerde de İngilizlerin, Osmanlı ve Orta Asya Müslüman Türklerinin birleşme olasılığına dair kaygı duydukları çeşitli mecralarda görülmüştür. Rusya'daki Türk-Müslüman unsurların uyanışı ve Osmanlı Hükümeti ile birleşmeleri ihtimallerinin İngiltere'de meydana getirdiği endişeyi konu edinen "Turancılık Meselesi" ile ilgili Times'daki yazı hk. bkz., Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): 2447-16, 29-01-1918.

yerine çağdaş milliyetçiliğin rasyonel, özgürlükçü, içinde insan sevgisini barındıran ve uluslararası alana entegre olması gereken bir düşünce olmalıdır.[268]

Türkistan, İdil-Ural özgürlük davalarına kendini adamış ve bu uğurda bir kaç kez ölümden dönen Sadri Maksudi, Ufa'da (Başkurdistan) bulunan Millet Meclisi'nin Kızıl Ordu tarafından dağıtılması ile eşi ve kızını yanına alarak Finlandiya'ya geçmesi, O'nu hapse atılmaktan son anda kurtarmıştı. Ancak abisi Hadi Maksudi ise maalesef Bolşevikler tarafından öldürülmüştür. Aynı bölgede bulunan siyasi rakibi Z. V. Togan ise iki yıl daha Türkistan'da Ruslara karşı mücadele ettikten sonra, ülke dışına çıkma kararı alıp kurtulabilmiştir. 1925'te Türkiye'ye davet edilen Maksudi, 1930 yılında Şebinkarahisar, 1934-1938 yılları arasında da Giresun'dan milletvekili seçilmiştir. 1945 yılına kadar İstanbul Üniversitesi hukuk fakültesinde dersler verdi. Maksudi, 1950 yılında Demokrat Parti'den Ankara Milletvekili seçildi ve 1957'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kızı Adile Ayla, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kadın diplomatlarından olup, torunları Prof. Dr. Ali Vahit Turan ve Gönül Pultar ise İstanbul'daki Üniversitelerde öğretim üyeleri olarak görev yapmışlardır.[269]

2.4.4. Mustafa Çokayev (1890-1941)

Türkistan Birliği ve milli mücadelesinin öncülerinden olan Mustafa Çokayev, Ocak 1891'de Akmescit şehrinde doğmuştur. 1902'de başladığı Rus gimnazyum okulunu (yüksek dereceli lise) 1910 yılında birincilikle bitirmiştir. İlerleyen dönemde Türkistan Genel Valiliği'nde tercümanlık yapma teklifini ret ederek, S. Petersburg'a gidip hukuk eğitimi almıştır. Türkistan halkının temel hak-hukukunu savunmak için 1916 yılında Duma'daki (meclis) Müslüman heyetine katıldı.

Çarlığın, işçi olarak cepheye aldığı Türkistanlıların durumunu yakından görmek ve iyileştirmeler yapmak için Z. V. Togan ile birlikte çalışmalar yaptı. Çokayev de, 1917 Bolşevik ihtilalini bir umut olarak görmüş ve oluşturulan Türkistan Komitesi'ne üye olarak seçilmiştir. Süreç içinde Türkistan Milli Şura Başkanlığı ve Dış İşleri Vekili

---

268 Bolay, "Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatı", 9: 390-392.

269 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 166, 224-225; Sadri Maksudi'nin hayatı ve siyasi faaliyetleri hk. ayrıca bkz., Gönül Pultar, "Sadri Maksudi Arsal'ın Türkiye'deki Hizmetleri", içinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* haz. Abdulkadir Yuvalı vd., (Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996), 500-507; Adile Ayda, "Babam Sadri Maksudi", *İstanbul Hukuk Mecmuası,* 75 (2017): 11-14.

gibi bir çok önemli görevi üstlenen Çokayev (Çokayoğlu), 10 Aralık 1917'de komite adına Türkistan'ın özerkliğini ilan eden açıklamayı duyurmuştur.[270]

Hokant'ta bulunan Türkistan Hükümeti'nin ileri gelenlerinden biri olan Çokayev, bu mücadelede Z. V. Togan ile yakın çalışma içinde bulunmuş ve gözlemci olarak birbirlerinin yerel kongrelerini de takip etmişlerdir. Bununla birlikte Çokayev, Togan'dan farklı olarak Rus Kadet ve Es-Er gibi demokratik partiler ile de temasta bulunarak, siyasi hakların elde edilebileceğine dair umudunu belli bir dönem korumuştur. Zamanla Bolşevikler, Çokayev'in siyasi faaliyetlerinden rahatsızlık duyup, hakkında tutuklama kararı çıkartıklarında, hemen Taşkent'e geçmiş ve burada basın yolu ile siyasi yazılar yayınlayarak çalışmalarına devam etmiştir.[271] Gördüğü baskılar sonucu arkadaşları ile Türkistan'dan ayrılma kararı alan Çokayev, Amerika'ya gidip Başkan Wilson ile bağımsızlık hususunda görüşmeler yapmak niyetinde idi, lakin daha yola koyulmadan Ruslar tarafından yakalanarak idama mahkum edildi. Hapisten kaçmayı başaran Çokayev, Bakü ve Tiflis'e geçerek belli bir süre yine yazıları ile mücadelesini sürdürüp, sonrasında İstanbul'a geldi. Bolşevikler O'nu saflarına çekip kontrol altında tutmak için defaten verdikleri görev tekliflerini reddetti.

1927'de İstanbul'da Yeni Türkistan ve 1929'da da Berlin'de Yaş Türkistan adlı derginin çıkmasına ön ayak olarak, diğer aydınlar ile birlikte Türkistan bağımsızlık davasını tüm dünyaya duyurmaya çalıştılar.[272]

İlaveten 1934 yılında Ruslara karşı mücadele eden farklı etnik ve ulusların oluşturduğu ortak mücadele platformu olan Paris'teki 'promethe' teşkilatına da katıldı. Stalin, bu faaliyetlerden ve fikirlerin taban bulmasından çok endişe ettiğinden, Kazakistan genelinde 'Çokaycılık' adı altında hukuki mesnetten uzak suçlamalar ile muhalifleri temizleme hareketi başlattı. Almanlar, Sovyetlere karşı savaş ilan ettiği gün (Haziran 1941) Nazi yönetimi de Çokayev'i hapse attıp, ilerde gelen mektupları tercüme etmesi ve oluşturulacak lejyonlar için Türkistanlı askerleri ayırt etmesi istenmiş, ama

---

[270] 1917 devriminde M. Çokay ile Türkistan Halkı'nın beklenti ve teşebbüsleri hk. bkz., Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi,* 34-45; Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 42-46, 497-507.

[271] Togan, *Hatıralar,* 155-156, 505; Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 208-210. ES-ER siyasi fraksiyonu, diğerlerine göre daha demokratik ve Türkistan'da federatif-kültürel özerklik konularına sıcak bakan bir düşünceye sahipti. Bkz., Sübidey Togan, "I. Dünya Savaşı Sonrasında Rusya'da Siyasi Gelişmeler, Başkurdistan Muhtariyeti ve Z. Velidi Togan", içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, ed., Serkan Acar, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 354-355.

[272] Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 329-339.

Çokayev bu talebe sıcak bakmamıştır. Türkistan bağımsızlığına ömrünü adayan Çokayev, daha sonra tifo hastalığına yakalanıp Aralık 1941'de vefat ederken, bu ölümün altında hep başka nedenlerin de olabileceği iddiaları ileri sürülmüştür.

Çokayev gibi bir siyasi aydının ölümü Türkistan'ın hariçteki mücadelesi için esasında önemli bir kayıptı. Çokayev'den sonra mücadelenin devamı ve sorumluluğu doğal olarak Özbek Türkü olan Veli Kayyumhan'a devredilmiş oldu.[273] Çokayev'in naaşı o dönem Türkistanlı aydınların özgürlük mücadelesine destek sağlayan Almanya'nın Berlin şehrinde bulunan Türk-İslam mezarlığına defnedilmiştir. M. Çokayev'in siyasi-edebi ve sosyal alanlarda yerli-yabancı dilde yayınlanmış olan bir çok eseri ölümünden sonra da önemini korumuş, O'nun dünya görüşünü ve Türkistan özgürlük mücadelesini kuşaklara aktarması açısından dikkate değer kaynaklar olmuştur.[274]

2.4.5. Zeki Velidi Togan (1890-1970)

Türk tarihçi, Türkolog, Başkurt bağımsızlık hareketinin önderi ve ilk Dahiliye-Hariciye ve Savunma Vekili olan Z. V. Togan diğer adı ile Ahmet-Zaki Ahmetşa oğlu Validov 10 Aralık 1890 yılında Başkurdistan'ın Sterlitamak Kantonluğuna bağlı Küzyan köyünde doğdu. Togan, Yurmatı uruğuna dahil olan Elçiktemir Tübesi'nden gelmektedir. "Muallime" diye anılan annesi Ümmül Hayat hanımdan Farsça, babasından da Arapça'yı öğrenmiştir. Anne tarafının Kazan'da daha fazla varlık gösterdiği bilinmekte olup, dedesinin medresesi sayesinde annesi de iyi bir eğitim almıştır. Togan'ın dayısı olan Habib Necar, Kazanlı Şehabettin Mercani'nin en iyi öğrencilerinden biri olup, Togan'ın fikri dünyasında ve bilhassa tarihçilik alanında önemli etkiler bırakmıştır.[275] Togan'ın 3 kız, 5 erkek olmak üzere toplam 8 kardeşi olup, geleneksel geniş bir Türk ailesi içinde yer almıştır. Başkurdistan'da köy hayatını bizzat yaşayan ailesi, hayvancılık ve çiftçilik ile hayatlarını idame ettimişlerdir. Babası

---

273 Kydyraliyev, "Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti", 134-142.

274 M. Çokayoğlu'nun önemli eserlerinden bazıları; Chez Les Soviets eb Asie Centrale (Paris 1928), Turkestan Pod Vlast'yu Sovetov (Paris 1935), 1917 Yılı Hatıra Parçaları, Yaş Türkistan Neşriyatı ve Paris-Berlin 1937'dir. Bkz., Bayraktar, "Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafindakiler", 334-335.

275 Togan, *Hatıralar,* 22-24; Von Harbert Jansky, "Ahmet Zeki Velidi Togan" içinde *Zeki Velidi Togan'a Armağan (Symbolae İn Honorem Z. V. Togan)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2010), xvii-xxix. Togan'ın detaylı şeceresi hk. bkz., Türksoy, *Başkurt Şecereleri,* 156-172.

ve özellikle amcası Veli Molla, Togan'ın tarih ve edebiyat alanındaki metinleri öğrenmesinde büyük katkıları olmuştur.

Babasının bir dönem hacca gitmesi üzerine, medresedeki eğitim-öğretim faaliyetlerini üstlenen Togan, bu esnada mevcut müfradat üzerine birçok yenilik ve düzenlemeler yapmıştır. Ceditçi akım ile ilk yıllardan beri ilgisi bulunan ailesinin ilmi perspektifini de göz önüne alarak yaptığı düzenlemeler, esasında Usûl-i Cedît ile yakın benzerlikler taşımış, teorik dersleri öğrenciler daha iyi kavrasın diye, materyal destekli modern bir eğitim-öğretime ağırlık vermiştir. 1901-1908 arası Utak Köyü Medresesi ve 1909'da Kazan Kasımiye Medresesi'nde eğitim almıştır. Babasının, evlenmesi için yaptığı telkinlere tepki olarak Kazan şehrine giden Togan, 1910-1913 arası daha önce eğitim gördüğü aynı medresede Türk tarihi ve Arap edebiyatı öğretmenliğini yapmıştır. Sosyal bilimler ile yakından ilgilenen Togan, 1911'de ilk 'Türk-Tatar Tarihi' kitabı yayımlanınca, akademik çevreler tarafından dikkat çekmiş ve daha 21 yaşında iken Kazan Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'ne üye olarak kabul görmüştür. Bu süreçlerde Kazan'da iken N. Katanov, Nikolay Aşmarin gibi ünlü bilim insanlari ile tanışmış ve onların tavsiyeleri üzerine, daha sonra tarihi araştırmalar yapmak üzere Buhara-Türkistan coğrafyasına gönderilmiştir.

Kazan'da tanıştığı ünlü oryantalist tarihçi Katanov, Z. V. Togan'ı sevip değer verdiğinden, O'na İslamî inanç ve kültüründen ayrılmaması, sağlıklı bir gelecek için Rus kültür ve Hristiyanlık dairesindeki öğelerden uzak durması gerektiği hususlarında önemli telkinlerde bulunmuştur.[276]

Katanov, alkolün esir ettiği yaşam tarzının iki arkadaşını hayattan kopardığını, içki müptelalağını da kendi üzerinden verdiği örnek ile Togan'a anlatıp ders çıkarması gerektiğini ifade etmiştir. Togan, Katanov'u dikkate almış, nitekim kendisi de İslam ve Türklük olgusunun birlikte büyük bir etken ve önem taşıdığını ifade etmekteydi. Daha sonra Katanov, dünya literatürüne kaynaklık edecek kütüphanesini satlığa çıkardığında Togan, hemen Türkiye'de bulunan Tatar asıllı Yusuf Akçura'yı haberdar ederek bu değerli kitapların alımı için finans kaynağını sağlamış ve Türkiye'ye gönderilmesini başarmıştır. İleride İstanbul Üniversitesi'ndeki Türkiyat Enstitüsü'nün kütüphanesini oluşturacak olan bu kitaplardan eksik kalan seri ve diğer kaynakları da Togan, bizzat

[276] Dayısı H. Neccar'ın, Togan'ın fikir dünyasına olan katkıları, ilk bilimsel akademik faaliyetleri ve Katanov ile olan tanışmaları hk. bkz., Togan, *Hatıralar,* 22-25, 42-56, 64-67.

kendisi Moskova ve Petersburg şehirlerinden temin ederek İstanbul'a göndermişti. 1912'den itibaren incelemeye başladığı Manas Destanı, İbn-i Haldun ve İslam teokrasisi üzerindeki yazıları Bilgi Dergisi'nde çıkmış, dikkatleri üzerine çeken Togan'ın bu analizleri Atatürk tarafından da yakından takip edildiği belirtilmiştir.[277] Siyasi-askeri faaliyetlerine bakıldığında Z. V. Togan, Başkurdistan'ın özgürlüğü için büyük çabalar sarfetmiş, bu anlamda İdil-Ural ve Türkistan'ın önde gelen siyasi aktörleri ile bir çok resmi-gayr-ı resmi görüşme yapmasına rağmen istediği sonuca ulaşamamıştır. Son çare olarak Bolşevikler ile diplomatik görüşmeler içine girmiş, bu görüşmelerden de beklenen sonuçlar çıkmayınca 1920 yılında Türkistan içlerine doğru giderek burada yürütülen genel milli bağımsızlık hareketi olan Basmacılık faaliyetlerine dahil olmuştur. Bir süre sonra Türkistan Milli Birliği Teşkilatı kurularak başkanlığına getirilen Togan'ın (1921) bu görevindeki aktif çalışmaları aynı harekete dahil olan Enver Paşa tarafından da takdir edilmiştir. Basmacılar içinde önemli görevler üstlenmiş ve bu coğrafyada iken gelecekte Türkistan tarihi araştırmalarına ışık tutacak önemli ilmi çalışmalar da yapmıştır. Bu dönem Türkistanlı aydınların üzerinde en çok tartıştıkları husus Türkistan'ın olası bağımsızlığı ile ortaya çıkacak olan Ünitarist-Federalist siyasi yapı tezleri olmuştur. Togan daha çok federatif bir yapı üzerinde durmuş, tüm çabalarına rağmen bu çalışmalardan da bir sonuç çıkmayınca 1925 yılında Türkiye'nin daveti ile ikinci vatanı olarak gördüğü topraklara doğru maceralı bir yolculuğa çıkmıştır.

2.4.6. Mirsaid Sultan Galiyev (1892-1940)

Sultan Galiyev, 1892 yılında günümüz Başkurdistan Cumhuriyeti'ne bağlı Sterlitamak bölgesindeki Ufa şehri, Krimsakalı ilçesinde dünyaya gelmiştir. İlk öğrenimini bu bölgede tamamladıktan sonra Kazan'da bulunan Pedegoji Enstitüsü'ne kaydını yapmış ve zamanla kendini devrimci faaliyetlerin içinde bulmuştu. Buradan mezun olduktan sonra bir dönem öğretmenlik yaptı, daha sonra bu mesleği bırakarak Ufa Belediyesi'nde kütüphane işlerinde çalışmaya başladı. Bu dönemde çeşitli gazete ve dergiler için yazılar ve eserler kaleme almıştır. Rusya'da başlayan demokratik halk hareketlerini yakından takip edip, süreç içinde bu etkinliklere müdahil oldu.

Rus imparatorluk geleneği olan emperyalizim düşüncesi Sovyet döneminde de aktifliğini korurken, Sultan Galiyev ve çevresindekiler alternatifi gözükmeyen bu

[277] Baykara, *Zeki Velidi Togan*, 1-9, 162. Togan'ın hayatı ve siyasi faaliyetleri için ayrıca bkz., Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 232-233.

Komünist sistem içinde Müslüman Türkler için uygun bir siyasi yol-yöntem bulmak üzere çalışıyorlardı. Türkistan bağımsızlığı için yoğun siyasi-askeri faaliyetler içine giren Z. V. Togan ve Galiyev'in pratikte siyasi fikirlerinin birbiri ile çok tezatlar taşımadığı tasarlanan projelerde de görülmektedir. Örneğin Galiyev'in o dönem için geniş kapsamlı sayılacak "Turan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" fikri, Togan'ın "Uluğ Türkistan" projesi ile örtüşmekte ve her ikisi de aslında halkların güçlü bağlar ile birbirine kenetlendiği bütüncül bir Türkistan istemekteydiler.

Siyasi rakipleri ise Sultan Galiyev'i, Sosyalist dünya içinde İslam birliğini oluşturmak isteyen biri olarak, O'nun muhafazakarlık anlayışını hep eleştirmişlerdir.[278] Oysa O, İslam dininin gerilemeyi değil aksine dinamik, ilerici ve demokratik kaideleri barındırdığını, Peygamber Hz. Muhammed'in söylediği "Beşikten mezara kadar ilimi arayınız" hadisini örnek göstererek durumu izah etmekteydi. Aslında kadimci-tutucu mollaların, halkın dini duygularını sömürmelerine, yobazlığa karşı da tavır alarak bu yönde çağdaş eğitimin önemine değinmiştir. Bütün bu düşünce ve faaliyetlerine rağmen Komünistler yine Pantürkist, Panislamcı, Turancı ve benzeri suçlamaları sözde yargılamalar esnasında Galiyev'in önüne koymuşlardır.[279] 1923 yılına gelindiğinde Sovyet sisteminde Müslüman halkların temsilcisi (Muskom) olan Galiyev ile Stalin arasındaki fikir ayrılıkları iyice belirginleşmişti. Stalin, O'nu İslam birlikçiliği ve Türk birlikçiliği gibi siyasi faaliyetlerin içine girerek, gizlice devrim ilkelerine ihanet etmekle suçluyordu. Bu suçlamaların altyapısını daha 1920'de Komünist taraftar ve içerikli çıkan bazı yayınlarda, Galiyev'in Moskova'da Başkurt lideri Z. V. Togan, Özbek kanat önderlerinen N. Hocayev, Kazaklardan Baytursun ve Moskova'daki Türk Büyükelçiliği ile görüşerek, gizlice Türk modeli "İttihat-Terakki" oluşumunu kurmaya çalıştığı, daha sonra Basmacı hareketine destek vererek Türk-İslam Birliği'ni Sovyet topraklarında hakim kılmak gibi siyasi amaçlarının olduğu ithamları oluşturmaktaydı.[280]

Troçki'ye göre Stalin'in kişisel çabaları ile 1923 yazında siyasi tutukluların hapsedildiği Moskova'daki meşhur "Lubyanka" hapishanesine koyulan Galiyev, daha

---

278 Galiyev'in İslam, milliyetçilik ve Bolşevizim hakkındaki düşünceleri için bkz., Erel Tellal, "Mirsaid Sultan Galiyev", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 56/1,(2001): 111-119.

279 Bennigsen ve Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları,* 83-88, 188-194; Bulat Soltanbekov, "Kayıplar, Sultangaliyev'in İnfazı", içinde *Stalin ve Türk Dünyası,* haz. Emine Gürsoy Naskali ve Laisan Şahin, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 121-126.

280 Togan, *Hatıralar,* 245-246; Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 190-193. Sultan Galiyev'in İhtilal süreçlerindeki faaliyetleri hk. bkz., Steinwedel, *Threads of Empire : Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917,* 253.

sonra serbest bırakılıp partiden ihraç edilmişti. İhraç edildikten sonra hep Sovyet ajanlarının gözetiminde olan Galiyev, 1928-1929'da tekrar tutuklanmıştı.[281] Daha önceki tutuklamada devrime yaptığı katkılardan dolayı 8 ay civarı hapis yatıp salıverilen Galiyev, 1929'da tekrara tutuklanarak yargılanmış ve 10 yıl zorunlu çalışma kampı cezası alarak, Beyaz Deniz kıyısında bulunan Solovski kampına gönderilmiştir. Bazı kaynaklarda 10 yıl sonra (1939) cezası bitip dışarı çıkmış lakin, Kazan gibi bazı merkezi şehirlerde oturmasına izin verilmediği ve 1940'dan itibaren de bir daha izine rastlanılmadığı belirtilmiştir. Stalin dönemi Galiyev çevresinde gözüken, Türk ve Müslüman unsurları ön plana çıkaran dernek üyeleri ya da kişiler "Galiyevizmcilik, Turancılık, Pantürkçülük, Panislamizmcilik ve Türkiye ajanı" gibi suçlamalar ile kurşuna dizilmelere kadar giden, çok ağır ceza ve işkencelere maruz kalmışlardır.

Alexandre Bennigsen ve Chantal Quelquejay'e göre; Galiyev, hapishanede çok ağır işkenceler sonrası tüberküloza yakalanmış, kafası mengeneye sıkıştırılmış, dişleri çekilmiş ve çene kemikleri kırılmıştır. Sorgulamalarda, *"kim adına, hangi ülke adına ajanlık yapıyorsun"* sorusuna da *"Asurya Devleti"* adına cevabını vermiş, aslında böyle bir devlet fiziken haritada olmamasına rağmen, bu yer Galiyev'in hayalindeki Turan birliğini oluşturan coğrafya olması yüksek olasılıktır. Sorgu sırasında Galiyev:

"İhtilal adına idam edilmem gerektiğini söylüyorsanız öyleyse idam edin, ama bu suçlamalar ile Tatar-Başkurtlardan artık kimseye dokunmayın, Başkurdistan'da kan akıtmayın, zaten ihtilalde çok kan döküldü.. Bu gidişle Sovyetler birgün mutlaka dağılacak ve Turan da ütopya değil gerçek olacaktır.." şeklinde beyanlarda bulunduğu belirtilmiştir.[282]

Sultan Galiyev, Çarlık rejiminden sonra Bolşevizmi bir özgürlük umudu olarak görerek Lenin'in yakınında yer almıştı. Galiyev'e göre, İşçi devrimi ile Avrupa'daki tüm işçiler özgürleşecek ve Rusya'daki milletler de kültürel bağımsızlıklarını yaşamış olacaklardı lakin, Ruslar daha sonra bu düşüncelerini tehlikeli görerek Stalin'in emri ile O'nu iki kez hapsetmişti. Son olarak siyasi suçluların zorunlu çalışma kampı olan

---

[281] Bennigsen ve Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları,* 134-141, 200-211; Öke, *Türk Dünyası,* 97-99.

[282] İhtilal süreçlerinde Galiyev'in Bolşevikler ile işbirliğini eleştiren Müslüman Türklere cevaben, Kazan'da yayımlanan Güneş Gazetesi'ndeki bir mektubunda *"Kalbimin üzerine büyük bir ağırlıkla yüklenen halkımın sevgisi yüzünden Bolşevizme geldim"* sözleri aslında o dönem milletinin haklarını savunacak başka bir mecra yada aktif bir siyasi oluşum olmadığı için mecburi gittiğinin bir ifadesi olmuştur. Bkz., Bennigsen ve Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları,* 13, 151-155.

Sovyet Gulag'ında 1940'da öldüğü ya da öldürüldüğü yüksek olasılık olarak görülmektedir. 1990 yılında Sovyet rejiminin dağılması ile karanlık yıllardaki hukuk katliamlarının açığa çıkması için gıyabında yargılanması tekrar yapılarak aklanmış ve böylece Galiyev'den bahsetme yasağı da ancak kalkabilmiştir.[283]

Bağımsızlık mücadelesinin geneline bakıldığında; Türkistan'ın özgürlüğü yolunda her türlü siyasi-askeri, şiddet-baskı ve ötekileştirme politikalarına rağmen davalarında haklı olduklarına inanan bir çok aydının, gözünü kırpmadan bü mücadeleye girdikleri görülmektedir. Özellikle Stalin dönemi hakkında yıllar sonra yapılan araştırmalarda görülmüş ki, özgürlüğü savunan insanlar için bu dönemin karanlık ve bir çok aydın katliamlarının yapıldığı, sonraki Sovyet yönetiminin de kabul ettiği acı bir gerçek olmuştur.[284] Türkistan'ın özgürlüğü için mücadele eden aydınlar ile halk önderleri şehid edilse de, Onların bıraktığı mücadele azmi ve hatıralar sonraki kuşaklara ilham kaynağı olarak, destan niteliğinde edebi literatüre girmeyi başarmıştır.

[283] Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 205-207.

[284] Stalin'in muhaliflere uyguladığı politikalar hk. bkz., *Yeni Türkistandan Seçilmiş Makaleler*, çev. Ahat Andican, (İstanbul: Atail Vakfı Yayınları, 2005), 408-409.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇARLIK DÖNEMİNDEN SOVYETLERE KADAR İDİL-URAL'DA BAŞKURTLARIN ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİ

İdil-Ural tarihi coğrafyası, Rus kökenli olmayan Tatar-Başkurt-Çuvaş özerk Türk soylu cumhuriyetler ile, Mordovya, Udmurtya, Mari ve özerk Fino-Ugor cumhuriyetlerinden meydana gelmiş olup, günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı olan toplam 6 otonom bölgeden oluşmaktadır. Ruslar bu bölgeyi "Orta Volga", yerli halklar ise tarihi ismi olan "İdil-Ural" olarak adlandırmaktadırlar. Günümüz Başkurt (Ural), Tatar (İdil-Volga) Çuvaş, Karay, Kırımçak, Nogay ve Kırım Türklerinin bulundukları yerler tarihi-kadim Türk yurtlarından biri olmaktadır. MS. takribi IV. yüzyıldan itibaren sırası ile Hunlar, Köktürkler, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Kıpçaklar gibi Türk halklarının egemenliğinde bulunan coğrafyanın, Kırım kısmı da XV.-XVII. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalmıştır.[285] Zaman içinde Osmanlı'nın siyasi-askeri alandaki değişimleri, İngiltere'nin sömürgeleri üzerinden oluşturduğu politikası gereği Rusya'nın Türkistan'daki işgallerine fazla bir tepki göstermemesi ve en önemlisi hanlıkların kendi arasındaki güç mücadeleleri gibi nedenler, İdil-Ural dahil Türkistan coğrafyasının Rus işgaline uğramasında önemli etkenler olmuştur. Rus Knezliklerinin (Prenslikler) birleşmesi ve bu bölgelere göz dikmesi, daha çok Altın Orda Devleti'nin zayıflaması sonucu başlamıştır.[286]

Çarlık Rusya sırasıyla 1552'de jeostratejik-jeopolitik açıdan önemli bir bölge olan Kazan'ı[287] ve 1556'da Astarhan'ı zapt etmiş, akabinde gittikçe artan baskılar ile

---

[285] İdil-Ural'ın tarihi coğrafyası hk. bkz., Mirfatih Zekiev, "İdil-Ural Türklerinin Etnik Tarihi", içinde *21. Yüzyılda İdil-Ural*, haz. Gönül Pultar, (Ankara: Tetragon Yayınları, 2008), 59-64; Bilgehan Atsız Gökdağ, "İdil-Ural Bölgesi (Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar)", 11.08.2020, (Erişim Tarihi: 04.09.2021). https://www.tudev.org.tr/idil-ural-bolgesi-tatarlar-baskurtlar-cuvaslar/.

[286] İshaki, *İdil-Ural Devleti*, 3-4.

[287] Temir, "Kazan Hanlığı (1437-1552)", 409-414.

1557 yılında bazı Başkurtları da mecburi bir anlaşmaya çekerek bu bölgeleri bir şekilde kendine bağımlı kılmıştır.[288] Altın Orda'nın tarih sahnesini terketmesi ile Başkurt Türkleri de kardeş-komşu Tatar (Kazan) Türkleri ile aynı çatı altında birleşerek tarihi ata topraklarında Rus yayılmasına karşı mücadele etmeye başlamışlardır. Rusya, kendi çıkarları için Baltık Denizi'ne ulaşma politikası dahilinde İdil-Ural havzasında 1583'e kadar bir dizi askeri faaliyetlerde bulunmuştur. Alınan tedbirler kapsamında İdil (Volga) Nehri boyunca kaleler inşa etmeye başlayınca, bölgenin yerel halklarından biri olan Nogay Türkleri tepki vermekte gecikmemişlerdi. 1586'da Nogay hakimi Yargıç Urus Han'ın Rus Çar'ı Fyodor İvanoviç'e haklı gerekçelerle yazdığı makul-mantıklı ve cevabını alamadığı bir mektubunda *"Tahmin ediyorum ki, sen Uvek, Samara ve Agsu Nehirleri üzerinde şehirler kurmak istiyorsun. Bana cevap verir misisn? Bu topraklar ne zamandan beri babanın veya atanın"* diye sert bir tepki vermişti. Mektuba cevap verilmeyerek zaten niyetini gösteren Rus emperyalizmi zaman içinde bu bölgelerin hepsini hakimiyeti altına almış ve İdil-Ural boylarındaki yerel Müslüman Türk halklarının da isyanlarına sebebiyet vermiştir.[289] Aynı şekilde Başkurtlar da Rus istilalarına karşı topraklarını canla-başla savunmalarına rağmen, eldeki silah-teçhizat yetersizliği, donanımlı asker sayısı ve sonraki liyakatsiz yöneticilerin vizyonsuz tutumu gibi etmenlerden dolayı özgürlüklerinin kısıtlanmasına engel olamamışlardır.[290]

Bölgedeki sonuçsuz mücadelelerin yanında hanlıkların iç çekişmesi de Başkurtları olumsuz etkilemiştir. Kırım, Nogay,[291] Sibir ve Kazan Hanlıkları arasındaki çekişmelerden sıkılıp, çaresiz kalan belli bir kesim Başkurt halkı, Rus hakimiyetini çok az bir vergiye bağlanmak şartı ile kabul etmişlerdi.[292] Zaten XVI. yüzyılın sonlarına

---

288 Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", II-A: 51-52. Dönemin şartları içinde Min boyuna ait bazı Başkurt elçi heyetlerinin 1553'ten itibaren Moskova'ya giderek Ruslar ile çeşitli görüşmeler yaptığı bilinmektedir. Bilhassa 1556-1557 yıllarında Rus işgallerinin önlenememesi ve adım adım yaklaşması sonucu IV. Çar İvan'a gelen bazı Başkurtlar, az bir vergiye (yasak) karşın, arazi sahipliğine ve sosyal yapıya dokunulmamak kaydı ile Rus tabiyet şartlarını görüşmek istemişlerdir. Moskova bu şartları kabullenmiş gibi görünmüş ve bu suretle 1557 itibari ile Başkurt uruğlarının önemli bir kısmı kendi istekleri ile Rusya sınırları içine dahil edilmiş oldu. Bkz., Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", 99-100.

289 Minehanım Teklelei Nuriyeva, "Rusya'da Bir Türk Şehri Sarıtav-Saratov", *Türk Dünyası Tarih, Kültür Dergisi,* 383 (2018): 36-37.

290 Ülkü Kara Düzgün, *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi,* (Konya: Kömen Yayınları, 2014), 195.

291 Nogay Türkleri hk. bkz., Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 361-365.

292 Donnelly, *The Russian Conquest Of Bashkiria 1552-1740*, 19, 29. Başkurt Türklerinin kendine ait toprak ve boy isimlerinin Çarlık rejimi tarafından kabul edildiğine dair belgeler hk. bkz., Türksoy, *Başkurt Şecereleri,* 27-34, 48-49.

doğru Çarlık yönetimi Başkurtların mevcut toprak bütünlüğüne, dini inançlarına, iç işlerine müdahil olmayacağını ilan ettikten sonra, Başkurtların birçoğu dönemin şartlarında Rus hakimiyetini kabullenmek durumunda kalmıştı. İlerleyen yıllarda Başkurdistan'ın güney komşusu olan Kazakların Küçük Cüz Hanı olan Ebu'l Hayr'ın 1730 başlarında Rusya'ya bağlılığını bildirmesi ile güneydeki Başkurtlar da tam olarak Ruslara tabi olmuş oldular. Hatta bu dönemlerde diğer bir Kazak hanı olan Gaip Muhammet Han, Osmanlı'dan Başkurt Türkleri için yardım talep ederken; *"Kuzey tarafımızda ehli sünetten Rus eline düşmüş Başkurt halkı yaşamaktadır, bu halkı Ruslardan kurtarmak için işbirliği ve yardım gerekmektedir.."*[293] şeklindeki mektubu İstanbul'a ulaşmış, lakin dönemin şartlarında somut bir adım atılamamıştır.

Rus hakimiyetini bu şartlarda kabul etmek zorunda kalan Başkurtlar, zaman geçtikçe kendilerine uygulanan aşırı baskı ve asimilasyon politikalarına karşı belirli dönemlerde artçıl isyanlara girişmişlerdir.[294] Çarlık, bölgede hakimiyeti güçlendirmek ve Başkurtların Türkistan ile bağlantısını kesmek için bölgeye subay, askeri birlikler, mühendisler, sosyal bilimciler, jeologlar ve çeşitli meslek gruplarından oluşan "Orenburg Heyeti"ni incelemelerde bulunmak üzere bölgeye göndermiş, bu heyetin yaptığı çalışma ve istihbarat raporları sonradan Rusların Türkistan işgalini kolaylaştırmıştır. Teknik heyetin önerilerinde; Kazak-Başkurt sınırı arasında kale inşaa etmek, Başkurt erkek nüfusunun azaltılması için zorunlu olarak askere almak, Başkurt topraklarında yeni maden fabrikaları açmak, Kazak-Kalmuk halklarını Başkurtlara karşı kışkırtmak, Rus nüfusunu bu topraklarda çoğaltmak, Başkurt toprak ağalarını (Tarhan) Rus yanlısı yapmak, Hristiyanlaştırmaya kesintisiz devam etmek, halkı İslam aleyhinde konuşmaya sevketmek, din değiştiren Müslüman Tatar-Başkurtlara teşvik edici küçük yardımlar yapmak ve benzeri öneriler, ilerleyen dönemlerde adım adım uygulanmıştır. Bilhassa Orenburg heyetinin önerisi ile kurulan kaleler, Ruslara büyük avantajlar sağlamıştır.[295]

---

293 Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875),* 13-17. Kazak ve Başkurtların bu dönem Çarlık ile olan münasebetleri hk. bkz., Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi,* 66-72.

294 Togan, *Başkurtların Tarihi,* 82-89; Frank, *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia,* 19, 23-29, 45.

295 Coşkunarslan, "Tatar-Başkurt Ayaklanmaları" 67-73; Doğan, "Başkırtların Çıkarttığı İsyanlar (XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVIII. Yüzyıl)" , 133-134

Başkurt tarihine bakıldığında Ruslara karşı verilen özgürlük mücadeleleri önemli bir yer tutmaktadır. Bilhassa XVII.-XVIII. yüzyıl ortalarındaki Çarlık karşıtı halk isyanlarında Çarlığın kullandığı acımasız ve orantısız güç, Başkurt tarihinin en kanlı ve unutulamayan dönemlerinden biri olmuştur.[296] Son olarak Ekim Devrimi süreci ve sonrası 1917-1918 yıllarında İdil-Ural halklarına vadedilen ve hakları olan bağımsızlık çalışmalarına tekrar koyulmuşlarsa da, tarihi Rus emperyalizim düşüncesi pek değişmediğinden yine bu girişimler şiddetle bastırılmıştır. Bolşeviklerin Müslüman Türk halklarının bağımsızlık taleplerine karşı genel tutumuna bakıldığında, tutarsızlıkların olduğu görülmekte olup, keza 1917 ihtilal süreçlerinde Başkurt-Tatar halklarının Çarlığa karşı olan demokratik halk taleplerini bir şekilde desteklemişlerdir.[297]

Bu hususta 3 Aralık 1917'de Halk Komiserleri Heyeti'nin[298] Bütün Rusya ve Doğu Müslümanları için yayınladığı bildiride;

> *"Rusya Çarlığı ve zulmedicilerinin yıktığı camii, ibadethane, inançlarını çiğnediği İdil boyu ve Kırım Tatarları, Sibirya'nın Kırgız ve Sartları, Kafkasya Türk ve Tatarları, Çeçenler, Dağlı Kafkaslar ve de herkesin, bundan gayrı inanç, adet, ibadethane ve milli kültürleri dokunulmaz olduğunu, milli hayatlarını rahatlıkla kurma hakları olup, bu hakların Rusya'daki diğer tüm halklar gibi ihtilalin ve ona bağlı organlar olan işçi, asker ile köylü delege şuraları tarafından tüm gücü ile korunacağını.."* taahhüt etmişlerdir.

Bu manada Başkurt-Tatar halklarına bir jest olarak da, 1917-1918 yıllarında Rus Devlet Halk Kütüphanesi'nde bulunan Hz. Osman'ın orjinal Kur'an-ı Kerim'i ve Kazan'daki tarihi anıt olan Süyüm Bike kulesini[299] Müslüman Tatarlara; Orenburg'taki

---

296 Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", II A: 51-52.

297 Özlü ve Çay, "20. Yüzyıl Başlarında Rusların Sömürge Politikasına Bir Örnek: Başkurdistan Meselesi", 52-54.

298 26 Ekim 1917'de esasında eşit haklar ve halklar için oluşturulan Milletler Komiserliği (Narkomnats), ilerleyen yıllarda J. Stalin başkanlığında Bolşevik Rusya yanlısı çok etkili ve sert politikalar üretmiştir. 1918'de kendisine bağlı alt birimleri olarak Müslüman, Yahudi, Ermeni, Letonya, Polonya ve Belarus uluslarının temsilcileri bu birime dâhil edilmiştir. Müslümanlar için "Muskom" adı ile bir komiserlik oluşturulmuş başına da Başkurt kökenli Şerif Manatov getirilmişti. 1920-1921'de Ankara'ya gelen Manatov, komünizm faaliyetleri yüzünden sınırdışı edilirken, yine bu kapsamda Bakü'de Türkiye Komünist Fırkası'nı kuran Mustafa Suphi de Sürmene ilçesinde (Trabzon) faili meçhul bir cinayete kurban gitmiştir (Ocak 1921). Bkz., Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 133-136, 148.

299 Rusların her tarafı yakıp yıkmışken, Süyüm Bike Kulesine dokunmamalarının nedeni, biraz da askeri gözetleme kulesi olarak kullanmalarından kaynaklanmaktadır. Bkz., Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", 92-93.

kervansaray ile Camii de Müslüman Başkurtlar'a teslim edilmişti. Ayrıca I. Dünya Savaşı'nda işgale uğrayan tüm doğu ve Afrikalı halklara bağımsızlık direnişlerinde destek verileceğini ve Çarlık Rusya dönemi Türkiye'nin işgali-parçalanması dahil tüm gizli anlaşmaların iptal edildiğini bir beyanname ile duyuran Lenin (V. Ulyanof), buna karşılık Rusya'daki Müslüman Türk halkları ve emperyalizme karşı savaşan diğer devletlerden de destek bekliyordu.[300] Zaman içinde siyasi-askeri-ekonomik gücü eline alan Bolşevikler, konjonktür gereği Müslüman Türk halklarına verdiği bu hakları teker teker geri alıp merkezi, baskıcı asimilasyon politikalarını uygulamaya koymuşlardır.[301] Nitekim bu beyanların güç durum içinde iken verilen sözler olduğunu, daha sonra durumun tersine döneceğini sezen Ziya Gökalp,[302] Ahmet Cevdet ve Necmettin Sadak gibi bazı önemli Türk yazarların düşünceleri "Yeni Mecmua"nın Mart-Nisan 1918 ve "Türk Yurdu" dergisinin Mayıs 1918 tarihli sayılarında dile getirilmiştir.[303]

3.1. Çarlık Dönemindeki Rejim Baskılarına Karşı Başkurt Topraklarında Çıkan Halk İsyanları

İdil-Ural boylarındaki Rus memnuniyetsizliği Kazan Hanlığı'nın XVI. yüzyıl ortalarındaki işgali ile başlamış ve asırlar boyu devam etmiştir. Ural bölgesinde bulunan Başkurtların da Rus idaresine karşı olan memnuniyetsizliği belirgin şekilde 1584-1645 yılları arasında vardı lakin, çok büyük bir halk hareketi veya askerî isyan düzeyinde değildi. 1645' de Rusların sistematik olarak bu toprakları yağmalayıp halkına çeşitli baskılar yapması, zorunlu angarya görevlerinin verilmesi ve demografik yapının değiştirilmesi sonucu başlayan rahatsızlıklar zamanla halk isyanlarına dönüşmüştür.[304] Başkurtlar, Ruslar ile yaptığı anlaşmalar gereği hukuki ve toprak muhtariyetlerinin yine eskisi gibi devam edeceği hususunda hemfikir olmalarına rağmen, zamanla Rus voyvodaları Başkurt ileri gelen Tarhan, Mirza ve nüfuzlu kimseleri zadegân (ayrıcalıklı-üst) sınıfına alarak onlar üzerinden geri kalan halkı yönetmeye başlayıp, Rus

---

300 Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 176-179.

301 Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 216-218. Aralık 1917'de Hükümet başkanı Lenin ve Milletler komiseri (Narkomnats) Stalin imzası ile yayınlanan 'Rusya Halkları Haklar Beyannamesi' için ayrıca bkz., Kırımer, *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri,* 112-114.

302 Ziya Gökalp ve çalışmaları hk. bkz., A. Şerif Aksoy, *İttihat ve Terakki: Enver Paşa*, (İstanbul: Nokta Kitabevi Yayınları, 2020), 234-235.

303 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 80-85, 191. Türk Yurdu Dergisi hk. bkz., Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri (1945-1960),* 205.

304 Doğan, "Başkırtların Çıkarttığı İsyanlar (XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVIII. Yüzyıl)", 117-134; Rudenko, *Başkurtlar,* 33-39.

muhacirleri Başkurt arazilerine yerleştirmişlerdir. Bu sebepledir ki, Rus tarihçi Dubrovin'in de belirttiği gibi, Başkurt Türkleri diğer halklardan en fazla Ruslara karşı mücadele eden inatçı ve en zor insanlar olmuşlardır.[305] Ruslar, Başkurt topraklarında hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için, 1680'de Çar Alexsey Mihayloviç onları Hristiyanlığa davet eden yazılı emrini yayımlamış, akabinde Ufa'da bir Piskoposluk kurup yerli halkın din değişmelerini, buna karşı çıkanların da toprakları ellerinden alınıp cezalandırılacaklarını belirtmekteydi.

Fermana karşı Ayuka Han liderliğinde Kalmuk ve Başkurtlar birleşerek Ruslara karşı başarılı mücadeleler verdilerse de, üstün Rus kuvvetleri isyanı bastırmış ama Çar emrini bir süreliğine geri almak zorunda kalmıştı.[306] İsyanlar sonrası halk üzerindeki vergi yükünün artırılması, Başkurt bölgesinde kendi adlarına orman işleri ve maden fabrikalarında çalışmanın yasaklanması, angarya işlerinin dayatılması, yerli halkın bulunduğu topraklara Rusların yerleştirilmesi ve uygulanan hatalı iktisadi program gibi nedenler halkı bir şekilde yoksulluğa itmişti. Belirtilen olumsuzluklar sonucunda biriken Başkurt Türklerinin öfkesi özellikle 1660'lardan sonra başlayan artçıl isyanların kapısını aralamıştır. Ayaklanmaların temelinde rejimin, siyasi-sosyal ve iktisadi baskıları ön plana çıkmıştır. Bahse konu bir çok sebeb ve baskılardan dolayı çıkan isyanları, Ruslar sert bir şekilde bastırmış, önlem olarak bölgedeki Başkurt Türklerinin demircilik ile uğraşıp silah yapmalarını idam suçu sayarak, genç erkeklere de zorunlu askerlik yapma şartı getirtmişlerdir. Bu genç askerler 1812'de Rus ordusunun öncü birlikleri olarak elindeki eski ve yetersiz savaş teçhizatına rağmen, Napollon (Fransa) ordusuna karşı kahramanca savaşıp, Paris önlerine kadar gitmişlerdir.[307]

Savaş esnasında Başkurt askerlerine teknik anlamda her ne kadar iyi silahlar verilmezse de, onların kendine has Türk tipi ok ve yaylarının ünü herkes tarafından görülmüş veya duyulmuştur. Savaş teçhizatı olarak üzerindeki kıyafetlerine taktıkları

---

[305] Togan, *Başkurtların Tarihi*, 34-37; Gayseyevich, *Bashkirskiye Vosstaniya,* (Ufa, Bashkirskoye izdatel'stvo, 1993), 3-9, 221-223. (Акманов Ирек Гайсеевич, Башкирские восстания, (Уфа: Башкирское издательство, 1993).

[306] Deliömeroğlu, "Başkurt İsyanları", 18: 427-430; Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 47. Ruslar için önemli kişiler olup çeşitli baskı ve sebeblerden Hristiyanlığı kabul eden bazı Tatar kökenli isimler; L. N. Gumilev (Türkolog-Tarihçi), Aksakov, Beketov, Bunin, Ahmatov, Kantemirov, Koçubey, Tatişev, Şişkov, Turgenev, Berdyaev, Jukovskiy ve Karamzin gibi ünlü kişilerdir. Bkz., Sertçelik, "Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları", 620-622, 634.

[307] Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 296-298. İsyanları bastıran Çarlığın aldığı önlemler hk. bkz., Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi, 72-76.*

16-25 kapasiteli ok kılıfı (uk hazak), uzun saplı demir mızrak, kısa sopalı tokmak, ilk ateşli silah olarak çakmaklı tüfek ve daha sonra kullanılan Rus Berdanka tüfekleri gibi aletleri avlanma ve savaşlarda ustalıkla kullanmışlardır.[308] İdil-Ural dahil Türkistan içinde Ruslara karşı çıkan ayaklanmaların bastırılma yöntemi genellikle çok sert ve orantısız olmuştur. Kıyamların bastırılmasında büyük görevler üstlenen General Krillov ve Neplüyev'in yanında Hristiyanlığa geçip Ruslar için çalışan Tatar asıllılardan bilhassa Tatişçev, Tevkilev (Kutluğ Muhammed) ve Vasilli (Urusov-Nogay) gibi şahısların kendi halklarına yaptığı zulümler ayrıca dikkat çekilmesi gereken hususlar olmuştur[309]. İdil-Ural'daki isyanlarda coğu zaman diğer Türk soylu halklar ile birleşen Başkurtları etkisiz kılmak isteyen Rusya, zapt ettiği Orenburg hattı ile Başkurtların Kazaklar ve Türkistan ile olan fiziki bağlantılarını koparmış ve doğal olarak tamamiyle bir çember içinde yalnız bırakmıştır.[310] Tarihteki bahse konu isyanlar ve başlıca sebep-sonuçlarına kısaca bakılacak olursa;

1) Aldar Tarhan-Küçüm Akay İsyanı (1707-1709): Başkurt halkı üzerinde artan siyasi baskı ve konulan vergi rahatsızlığı 1704'ten başlayarak 1710 yılına kadar giden şiddetli kıyamlara dönüşmüştür. Aynı dönemde Rusya, İsveç Kralı XII. Şarl'ın saldırıları ile uğraştığından, bu ayaklanmalar çok geniş alanlara yayıldı. İsyanın yöneticileri Aldar Tarhan ve Küçüm Akay adındaki bölgenin ileri gelen beyleri olmuştur.[311] Başkurt boylarından bazıları artan Çarlık zulmünden kurtulmak için Kırım Hanı Devlet Giray'a 1707'de Murat Bey adında bir elçi gönderdiler. Kırım, o tarihlerde Osmanlıya bağlı olduğundan Giray Han, Başkurt elçisini İstanbul'a göndermişti. sadrazam Çorlulu Ali Paşa bu dönem Rusya ile bir siyasi kriz yaşamamak için Başkurt elçisine Rusya ile iyi geçinmeleri tavsiyesinde bulunmuştu. Elçi Murat Bey dönüş yolunda Ruslar tarafından yakalanarak idam edildi. Yine aynı dönemde İdil-Ural'dan İstanbul'a gönderilen bir mektupta, *"Şayet Rus Çarı babalarımıza, atalarımıza verdiği gibi imtiyazlar vermez ise onlardan ayrılıp Türk çadırında niyazda bulunacağız ki bizi*

---

308 Rudenko, *Başkurtlar,* 91-98. Başkurt halkının Rus idaresine karşı olan genel memnuniyetsizliği, nedenleri ve sosyal hayatları hk. bkz., Gayseyevich, *Bashkirskiye vosstaniya,* 4-11, 221-223. (Акманов Ирек Гайсеевич, Башкирские восстания, (Уфа: Башкирское издательство, 1993).

309 Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi,* 76-79.

310 Orenburg'un koparılıp Rus vilayeti yapılması, soydaş Başkurt-Tatar-Kazak halkları arasında yaratılan kısır döngü sorunlar ve tutulmayan vaadler hk. bkz., Togan, *Hatıralar,* 244-249; Osman Yorulmaz, *Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler,* (Ankara: TTK Yayınları, 2013), 134-137.

311 Doğan, "Başkırtların Çıkarttığı İsyanlar (XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVIII. Yüzyıl)", 117-134.

reddetmesin" diye ricada bulunulmuştu. İsyanı farklı bir strateji ile bitirmek isteyen Çarlık, yine başka bir Türk boyu olan Kalmuklara toprak-mal vaadinde bulununca Kalmuklar, Başkurt topraklarına saldırıp, büyük yağmalar yaptılar. Bu saldırı kırılma noktası olmuş ve nihayetinde isyan bastırılarak Başkurt-Tatar Türkleri yine ağır cezalara çarptırılmıştır.[312]

2) Karasakal İsyanı (1740): Çarlığın gecici olarak bastırdığı isyanların sonucu neredeyse bir sonrakinin başlangıcına davetiye çıkartmaktaydı. Zamanla katı yönetim politikaları ve açlık dahil iktisadi sorunlar Başkurtları, Karasakal liderliğinde tekrar ayaklanmaya mecbur bırakmıştır. Karakalpak Türk beylerinin sonuncusu sayılabilecek olan Sultan Beybulat, 'Karasakal' ünvanı ile Kazak ve Başkurtların ortak bir halk önderi olarak Çarlığa karşı önemli bir mücadelenin fitilini ateşlemiştir. Karasakalın gerçek kimliği uzun süre gizemli kalmış, Z. V. Togan O'nun Kalmuk Han'ın kardeşi ya da kökenleri Sibirya hanlığına kadar giden "Bikbolat" isminde biri olabileceği rivayetlerine değinmiştir. Son değerlendirmelere göre ise gerçekte Karasakal; hac vazifesini yerine getiren Nogay yolu Başkurtlarından biri olup, asıl adı 'Mindugul Yulayev'dir.[313] Uzun mücadeleler sonucu Karasakal ile ekibi nihayetinde Çarlık tarafından yenilgiye uğratılmıştır. İsyan sonunda yakalanan Karasakal, çoğu Başkurt ile birlikte ağır işkencelere maruz kalmış, geri kalan bazı isyancılara da, ibret-i alem için kulak-burun-dil kesilmesi, Sibiryadaki çalışma kamplarına sürgün edilme ve idam gibi cezalar verildiği belirtilmiştir.[314]

3) Batırşa Molla Abdulah İsyanı (1755): Molla Batırşa iyi bir medrese eğitimi almış, Başkurtlar ve diğer halklar üzerinde tesiri olan bir din alimiydi. Başkurt köylerini gezerken ezilen halkı görünce çok hüzünlenmiş ve şartlar O'nu bir anda Başkurt-Tatar-Kazak köylü ve ezilen diğer kesimlerin katıldığı isyana lider yapmıştır. Halkın desteğini almak için yazdığı hitapnameler karşılık bulmuş ve bölge halkı Çarlığa karşı O'nun

---

312 Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", 108-109; Coşkunarslan, "Tatar-Başkurt Ayaklanmaları", 56-65.

313 Coşkunarslan, "Tatar-Başkurt Ayaklanmaları", 74-83; Bazı kaynaklarda Karasakal'ın Türkiye ya da Kafkas-Kırım Türklerinden geldiği belirtilmiştir. Bkz., Deliömeroğlu, "Başkurt İsyanları", 431-432. Karasakal isyanı ve daha bir çok isyan sonucunda olduğu gibi Rus işkencelerine canlı canlı maruz kalmamak için bazı Başkurtlar, kendi kendilerini ağaca asarak yaşamlarına son vermişlerdir. Karasakal isyanı ve sonuçları hk. bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi*, 111-117; V. N. Vitevskiy, *Trudy Nauçnogo Obsçestva İzuçeniya Başkiriyi, (Başkurt Araştırmaları Bilimsel Topluluk Bildirileri),* (Ufa: 1922), II: 58-66.

314 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 297; Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi,*79-89.

yanında durmuştur. Bunlara ilaveten Çarlığın, Başkurtlardan aldığı vergi oranını artırması (yasak), kendi göllerinden çıkarttıkları tuzun, Rus hazinesinden alma zorunluluğu getirilmesi üzerine halk, *"Biz tuzu Rus hazinesinden değil, Allah hazinesinden alırız*" deyip isyan etmişlerdir.[315] İsyanı, çeşitli vaatlerle yanına çektikleri diğer Türk boyları ile bastıran Çarlık rejimi, Batırşa'yı tutsak ederek ağır işkenceler altında ölümüne sebebiyet vermiştir. Bastırılan bu isyandan sonra Çariçe Elizabet'in gözde generallerinden olan Neplyülev, *"Kazak-Kırgız ve Başkurtların arasına öyle bir ihtilaf bıraktık ki bir daha bize karşı birleşeceklerini hiç sanmıyorum"* demekteydi. Gerçekten de uzun bir süre bu komşu-soydaş halklar suni gündemlerle birbirine düşman kesilmiş, gereksiz yere Çarlığın "parçala ve yut" siyasetlerine yağ sürmüş olmaktaydılar.[316]

4) Pugaçev İsyanı ve Ona Katılan Başkurtlar (1773-1774): Çarlık ordusunda görevli iken ilerleyen süreçlerde rejim ile ters düşen Pugaçev, baskıcı-bozuk yönetime cephe alan geniş bir halk kesiminin desteklediği kıyam içinde bir anda kendini hareketin lideri olarak bulmuştu. Halkı etkilemek için, kendisinin II. Yekaterina (1762-1796) tarafından öldürüldüğü sanılan kocası, Çar III. Petro olduğunu söylemiştir. Anti-demokratik Çar rejiminden bezmiş olan başta Müslüman Türk halkları, köylüler ve bazı Ruslar Pugaçev'in etrafında toplanıp, oluşturdukları askeri güç ile Moskova yönündeki toprakları zapt ederek adım adım ilerlediler. Bu düzensiz askeri birlikler kazandığı bir kaç başarıdan sonra üstün Rus kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Ruslar, kıyamın baş sorumlusu olarak gördüğü Emelyan Pugaçev'i Kazan'da yakalayıp sorgulamak üzere iken O, elerinden kaçarak bir Kazak köylüsünün çiftliğinde saklanmış ve sonrasında Türkiye'ye sığınmayı düşünmüştü. Türkler ile kültürel, dini, dili, tarihi ortaklıkları olan bazı Kazakların da Osmanlı-Rus savaşında geçmişte Çarlığa karşı cesurca savaştıkları bilinmektedir. Bu sebebler ile Ruslar, Pugaçev dahil o dönem çıkan ayaklanmaların Osmanlı Türkleri tarafından kışkırtıldığını düşünmekteydiler. Pugaçev, sosyal adalet için asilzadelere karşı savaştığını belirterek, çeşitli halk kitlelerini yanına çekmekle kalmamış, Başkurtlar Türkleri için de milli bir mücadelenin fitilini

---

315 Rudenko, *Başkurtlar,* 35-36; Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", 111-113.

316 Batırşa Molla isyanı hk. bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi,* 118-131; Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi,*109-116. Batırşa, Rus hizmetine giren kim olursa onlarla da savaşılması gerektiği ve Osmanlı'dan bir ordunun kendisine destek için geleceğini belitmekteydi. Bkz., Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 298.

ateşlemişti.[317] İlaveten Pugaçev, Başkurtlara tam bağımsızlık sözü verip, Rusları buralardan kovacağını söylemişti. Böylece Başkurtlar, Salavat Yulayev liderliğinde isyana açıktan destek vermişlerdi. Salavat'ın babası Yolay da, eski dönemlerden bu yana Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi vermiş bir aksakallı idi. Daha 20 yaşında olan Salavat'ın askeri yetenekleri, liyakati ve edebi dünyası O'nu Başkurtların tartışılmaz halk lideri yapmıştır. Büyüyen kıyam zamanla çeşitli olumsuz etkenler sonucu zayıfladı ve Çarlık tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır. Salavat ile babası Yolay esir edilip, uzun süren Çarlık esaretindeki ağır işkenceler sonucu vefat etmişlerdir. Başkurtlar arasında milli kahraman olarak kabul görmekte olan Salavat, babası ve aziz hatıralarına halkça büyük saygı duyulmaktadır.[318] Pugaçev'in başlattığı ve beklenmedik şekilde büyüyen bu isyan sonucunda II. Yekaterina, dünya genelindeki konjonktürü de göz önüne alarak İslam'ı tanıma, iktisadi ve dini ayrıcalıklar hususunda daha esnek bir politika izleme yolunu seçmiştir.[319]

5) Kara Kartal (Senek) Son Başkurt Köylü Ayaklanması (1920): Baskıcı Çarlık rejiminden sonra umut olarak görülen Bolşevikler, Müslüman Türklerin milli özerklik talepleri karşısında sürekli oyalama taktiğini kullandılar. 1917 ihtilalinin üzerinden 3 yıl geçmesine rağmen, bu halklara verdiği vaatler için gerçek bir teşebüste bulunmadılar. Halklar taleplerini dile getirince Sovyetler, adeta Çarlık dönemindeki uygulamaların devamı gibi sayılacak olan politikaları tekrar canlandırıyorlardı.[320]

İdil-Ural boylarında Başkurt-Tatar Türkleri Özerk Cumhuriyet için ne kadar çabalasa da, Komünistler sürekli yeni engeller ve yeni yükümlülükler çıkarıyordu. Başkurtların yükümlülüklerinden biri de, köylünün ekip biçtiği topraklardan zorunlu olarak devlete karşılıksız vermesi gereken ürün kotasıydı. Topraklar devlet malı olarak köylüye hibe edilmiş, ama karşılığında ekilen-biçilen hasattan devlete koşulsuz olarak belli bir pay vermesi gerekiyordu. Dönemin koşullarında köylüler yoksul, çalışacak

---

317 Pugaçev'e katılarak Çarlığı zor duruma sokan Başkurtların özgürlük mücadelesi hk. bkz., Steinwedel, *Threads of Empire : Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917*, 243.

318 Tokatlı,"Başkurt Türkçesi Grameri" 10-11; Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Pugaçev İsyanının Tarihi,* çev. Rana Çakıröz, (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1949), 15-22, 28, 48; Beyeş, *Başkort Halkının Tarihi Hem Azatlık Köreşe*, 120-126.

319 Sertçelik, "Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları", 9: 623. Kırım Savaşı sonucu 1856'da imzalanan ve Osmanlı topraklarını Rusya'ya karşı Avrupa güvencesi altına alan Paris Antlaşması için bkz., TC. Genelkurmay Başkanlığı, *Osmanlı-Rus Kırım Harbi-Kafkas Cephesi Harekatı (1853-1856)*, (Ankara: ATASE Yayınları, 1986), 181-188; Ponting, *Kırım Savaşı,* 501, 517-529.

320 Bookchin, *1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, III: 305-316, 318-326.

genç erkekler zorla askerlik hizmetine alınmakta ya da zorunlu kamu hizmetini yerine getirmek için bölgesinden ayrıldığından, toprağı işleyecek iş gücü de kalmamış oluyordu. Bunlara rağmen köylülerin devlete yüksek oranda ürün verme yükümlülüğü bulunmakta olup, bu ürünlerin toplanması için de silahlı erzak müfreze birlikleri kurulmuştu.

Erzak müfrezeleri köylülerin ambarlarından zorla ürünlerini alıp, ibret-i alem için bazı köylüleri de cezalandırmaktaydılar. Bunlara ilaveten Rusların İslam dinine olan yaklaşımı, camii, okul ve din adamlarına karşı olan negatif tutumu da Tatar-Başkurt halkı arasında huzursuzluğu doruğa çıkarmıştı.[321] Söz konusu tutumlar nedeni ile Bolşevikler, Başkurt köylülerinin öncülük ettiği isyan ile karşılaştılar. İsyan kısa zamanda Kazan, Ufa, Samara ve Simbirsk gibi şehirlerde hızla yayıldı. Yayılan köylü isyanı çok plansız ve teşkilatsız olsa da, büyük yankı uyandırmış ve tarla işlerinde kullanılan ilkel yabalar silah-savunma teçhizatı olarak kulanıldığı için bu kıyam yerlilerin bahislerinde "Senek/Yenek Sugışı" (Yabalar ile Savaş), Sovyet literatürüne de "Kara Kartal" olarak tarihe geçmiştir.[322] Köylüler bir çok komünist yanlılarını etkisiz hale getirip Ufa önlerine kadar gitmiş, Kızıl Ordu'nun özel birlikleri ancak Nisan 1920'de bu isyanı bastırabilmişlerdi.

Sovyetler bu isyana "İstoriya Tatarskoy ASSR" (Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihi) eserinde küçük bir yer vermiş ve isyanın gerçek nedenleri yerine köy ağaları ile eski Çar ordu mensuplarının kışkırttığı bir olay olarak göstermişlerdir. Oysa köylülere dayatılan zorunlu çalışma ve ürünlerine el koyma, hatta silahlı erzak müfrezelerinin yaptığı zorbalıkların terkedilmesi hususundaki Bolşeviklerin politika değişikliği, bu isyanın gerçek nedenlerinin açıkca göstergesiydi. Bu kıyam, İdil-Ural coğrafyasında halk hareketlerinin büyümesine ilham verebilir endişesi yaratmış olacak

[321] Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 279-283. Eski dönemlerden beri maddi yetersizlikler içinde bulunan bazı Başkurt köylüler, çoğu zaman aldıkları borç para veya ürün karşılığında borç verenin işlerinde belli bir süre çalışma, çocuklarını rehin bırakma, ya da tarlalarını ipotek ettirme gibi kendisini alt bir sınıfa sokan, mecburiyetlerden kaynaklı güç bir durumun içinde kalmışlardır. Bu durum da, Başkurtlar arasında uzun yıllar sürecek olan bir çeşit sınıfsal yapının olduğunu da açıkca göstermiştir. Bkz., Rudenko, *Başkurtlar,* 50-56.

[322] Senek isyanı hk. bkz., Togan, *Hatıralar,* 250-252.

ki, Bolşevikler 27 Mayıs 1920'de Rusya'ya bağlı Tataristan Muhtar Cumhuriyeti'nin kurulma kararnamesini yayımlamışlardır.[323]

İsyanların genel değerlendirmelerine bakıldığında, Ünlü Rus tarihçi V. N. Vitevskiy'e göre, İdil-Ural dahil Türkistan'ın işgali Rusya'ya ve diğer halklara çok pahalıya mal olmuş ve her iki taraftan da çok sayıda can kayıpları yaşanmıştır. Bahse konu işgaller özellikle Başkurt topraklarında büyük tepkilere neden olmuş ve iki buçuk asır civarı Rusya'ya karşı durmaksızın direnmek durumunda kalmışlardır. Bu coğrafyada bir dönemler Başkurt Türklerinin içinde bulunduğu yarı göçebe yaşamlarının gereği sahip oldukları usta at biniciliği, avcılık ve savaşçı ruhunun da etkisi ile olacak ki kıyamların başını genellikle Başkurtlar çekmiştir. Ruslara karşı tarihî süreçler içindeki memnuniyetsizliğin ve birçok isyanın genel anlamda net bir sonuca ulaşamamasını Başkurt milli şairi Mostay Kerim;

> *"Başkurt asırlardan beri ok atıp at üstünde oturdu. Fakat malum olduğu üzere, savaşçılık kabiliyeti yenilik icad eden bir yetenek değildir. O (Başkurt), harabeler meydana getirip kabirler üstüne kaleler kurmağa muktedirdir, işte buna göre kendi hürriyet aşığı ecdadaımız hakkında düşündüğümüzde gurur ve hayranlık, bende ise utanma ve sıkılma ile karışıyor."*

Şeklinde bir değerlendirme yaparak, özellikle eski dönemlerde Başkurtlardan büyük bir bölümün teknolojik yeniliklere pek ayak uyduramadığı ve artık geçmişte kalan savaş taktikleri ile bir başarı sağalanamayacağını ima etmiştir.[324]

Başkurtların Çarlık idaresine karşı ilk hoşnutsuzlukları, işgale uğradıkları XVI. yüzyılın ortalarından başlamış, lakin askerî bir isyan niteliğinde olan memnuniyetsizlik ilk olarak XVII. yüzyıl ortalarında kendini göstermiştir. Başlangıçta Çarlığa çok cüzî bir vergi ve milli özerkliklerinin korunacağına dair anlaşma ile bağlanan Başkurtların, zaman içinde artan siyasi-sosyal baskılara karşı çeşitli kıyamlara başvurduğu görülmektedir. Bazen çevresindeki Türk soylu halklar ile bazen de kendi başlarına bu

---

[323] Sovyet döneminde tasarlanan Tatar Cumhuriyeti 68.000 km^2 ile sınırlandırıldığından 4.200.000. Tatar nüfusunun ancak 1.459.600 civarı bu cumhuriyetin içinde kalabildiği ve bu durumun da demografik yapıyı bozarak yerli halkı neredeyse azınlık durumuna düşürdüğü öne sürülmektedir. Bkz., Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 281-287.

[324] Özkan Öztekten, "Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça ", içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 69-70. Genel Başkurt isyan ve sonuçları hk. ayrıca bkz., Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi,* 55-69, 70-84.

mücadeleyi yöneten Başkurtlar, düzenli ve donanımlı bir orduya sahip olamayışları ve de kendi içlerinde tam olarak birlik olamamaları, mücadeleyi istenen başarıya ulaştıramamıştır. Bu faaliyetler net bir başarı getiremeyip, büyük can kayıplarına neden olsa da, kıyamlar Çarlık rejimini endişelendirmiş ve öteden beri yerli halka ait olan bazı siyasi-sosyal ayrıcalıkları tekrar kabullenmek zorunda kalmıştır.

3.2. Başkurt-Tatar Münasebetleri ve Çarlık-Sovyet Yönetim Stratejisi

Tarihî eski kaynaklarda İdil-Ural coğrafyasında gözüken Başkurt ve Tatarlar, birlikte aynı topraklarda yaşamış sınırdaş-soydaş halklar olup, Çarlık yayılmalarına karşı bazen yine birlikte mücadele vermiş Müslüman Türk soylu halklardandırlar. Aralarındaki çekişmelerin temeli Bolşevik ihtilali sürecinde daha çok Sovyet politikaları sonucu ile ortaya çıktığı değerlendirilmekte olup, 1917 yılına kadar bu iki komşu halk arasında ciddi bir sorunun varlığına işaret eden herhangi bir durum yok iken, İdil-Ural Devlet projesinin öne çıkması ile 1918'den sonra bu bölgedeki halklar arasına yavaş yavaş ayrıştırıcı politikaların girmeye başlandığı görülmektedir.[325] Esasında Kazan'ın işgali ile Tatar halkının bir kesimi göçe tabi kalmış, dili ve dinlerini rahat yaşamak için bu süreçte daha işgale uğramayan Başkurdistan bölgesine gitmişlerdir. İdil-Ural dâhil Türkistan genelinde Müslüman-Türk soylarının aynı safta olması ve Çarlığa karşı ortak tepkiler vermesi hep kaygı duyulan bir düşünce olmuştur. Bu manada Çarlık-Rus stratejistleri (İlminsky, Andrey vb.) kendi yöneticilerine alınması gereken tedbirleri raporlar halinde sunmuşlardır.

Bilhassa İdil-Ural'daki Türk kökenli Tatarların Kazan hakimiyeti ile ilgili Piskopos Andrey'in Başbakan Stolıpin'e 14 Ocak 1908 tarihinde gönderdiği raporda;

> *"Müslüman Tatarların bütün Kazan ve Kama boyu fetih hareketi sessizce, barışla, tedricen gözümüzün önünde olmaktadır. Kırgızlar, Başkurtlar, Nogaylar Çuvaşlar, Çeremişler gibi halklar Tatarlara katılıp kaynaştığı takdirde, Rusya'nın ortasında öyle bir korkunç düşman meydana gelmiş olacak ki Rus milletinin kritik anlarında asi Kafkasya ile birlikte Rusların başına büyük sorunlar açabilir.."* demekteydi.[326]

---

[325] İshaki, *İdil-Ural Devleti*, 27-28. İhtilalden sonra Bolşeviklerin özellikle Başkurt coğrafyasında izlediği baskıcı politikalar hk. bkz., Stephen Blank, "The Struggle for Soviet Bashkiria 1917-1923", *Nationalities Papers* ,11/1 (1983): 1-26; Michael Rywkin, "The Autonomy of Bashkirs", *Central Asian Survey,* 12/1 (1993): 47-57.

[326] Rusya'nın ayrıştırma ve yönetme politikları için bkz., Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 277-279. Kazan'ın işgali ile Tatarlardan bir çoğu sınır komşu ve soydaşları olan Başkurdistan bölgesine gitmiş

Yukarıdaki bahse konu düşünceler sonucu olası Tatar, Başkurt, Çuvaş ve Kazakların oluşturacağı güçlü bir siyasi oluşum Bolşevikleri kaygılandırdığından çeşitli politikalar öne sürmüşlerdir. Bu kapsamda 1922'den sonra Komünist Partisi öncülüğünde Başkurt ve Tatarların siyasi-sosyal alanlarda birbirlerine mesafeli kalmalarını sağlayacak bazı kararlar alınmıştır. Dil-din, tarih ve kültürel özellikleri bakımından benzer birliktelikleri olan Tatar-Başkurt halkları çoğu zaman kendilerini "ikiz kardeş" olarak ifade etmişlerdir. Fakat özellikle Sovyet döneminde başlayan siyasi yapının öngördüğü politik eğilim ve oluşturulan bazı sunî gündemler bu kardeş halklar arasında bazen gerilimlere yol açmaktadır.[327] Başlangıçta Çarlık ve sonrasında Sovyetlerin oluşturduğu yapay sınırlar ile değiştirilen demografik yapılar beraberinde sorunlar da üretmiştir. Cumhuriyetlerin kuruluşu ile her iki taraf içinde kalan etnik nüfusun köken itibari ile egemen cumhuriyete bağlı olarak gösterilme uğraşılarının tırmandırdığı gerginlikler önemli sorunlardan biri olarak görülmektedir. Özellikle Başkurdistan Cumhuriyeti içinde kaldığı öne sürülen Tatar kökenli nüfusun siyasi ve kültürel alanlardaki talepleri bu sorunların başında geldiği belirtilmektedir. Başkurt tarafı ise, söz konusu nüfusun eski dönemlerde Tatar asimilasyonuna maruz kalmış olan Başkurt kökenli insanlar olduğu tezini savunmaktadırlar.

1937 yılında Sovyet Özerk Başkurdistan Cumhuriyeti'nde kabul edilen yasaya göre, resmi devlet dilleri olarak Rusça-Başkurtça ve Tatarca kabul edilirken, 1978'de yapılan yeni düzenlemede Tatarca'ya yer verilmemesi sorunları daha da belirgin bir hale sokmuştur. Yaşanan gerginlikler içinde özellikle dil hususunda 1988'de Tatarlar tepkilerini SSCB komünist partisine aktarınca, Tatarca dilinde eğitim yeniden uygulanmaya konmuştur.[328] Sovyet rejiminin çöküşüne yakın 1985'te son bir umut olarak devreye sokulan Glasnost ve Perestroyka (şeffaflık ve ekonomik yapılanma)[329]

---

ve daha sonraki nüfus sayımlarında gelen göçmenlerden bazılarının Başkurt kökenli olarak kaydedildiği iddiası zaman içinde dil-eğitim ve temsiliyet gibi alanlarda bazı siyasi sorunlara neden olmuştur. Bkz., Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi*, 76-77.

327 Aynı tarih-kültür dairesi içindeki Tatar-Başkurt halkları arasında yaratılan suni gündemleri yıllar önce gören Sultan Galiyev, her iki halk arasında durumu yatıştırıcı politikalar üretmeye çalışmıştır. Bu manada Galiyev, ömrünün son anlarına kadar yaptığı çalışma ve bağımsızlık mücadelesinde, Türk Tatar-Başkurt halklarını tek millet olarak görür ve hep birleştirici ifadeler kullanarak, kendisini de resmi evraklardaki uyruk hanesine "Tatar-Başkurt" olarak yazmıştır. Bkz., Muhammedi, *Sırat Köprüsü Sultan Galiyev,* 390.

328 Şahin, "İmparatorluk ve Ulusal Azınlıklar Sorunu İçinde Tatar-Başkurt İlişkilerinin Değerlendirilmesi", 249-273.

329 Laisan Şahin, "Batı, Rus ve Türk Tarihçiliğinde Stalin ve Stalinizm", içinde *Stalin ve Türk Dünyası,* haz. Emine Gürsoy Naskali ve Laisan Şahin, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 32; Özercan, "Zeki

politikaları ile İdil-Ural dahil bütün Türkistan topraklarında milli bağımsızlık talepleri yeniden ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu süreçte Başkurt Cumhuriyeti içindeki bazı etnik Tatar grupların özerklik isteğine karşın, bir kesim Başkurt milliyetçisi de sert tepki vermişti. Kazan (Tataristan) yönetimi bu gruptaki Tatarların özerklik taleplerini desteklemeyince böylelikle sorun da büyümeden önlenmiş olmaktaydı.

İlerleyen süreçlerde 'Başkurt Cumhuriyet Halkları Dilleri Yasası' yeniden gözden geçirilmiş (1999), yasada Tatarcaya yer verilmemesi yine tepkilere neden olmuştur. Haziran 2002'de yapılan II. Bütün Dünya Başkurt Kurultayı'na Tataristan Cumhurbaşkanı M. Şeymiev de davet edilmiş, Şeymiev, Başkurt-Tatar halkının ikiz kardeş olduğunu, bunun yanında Tataristan dışında kalan Tatarlara da dil-kültür hususlarında destek verileceğine vurgu yapmıştı. Bunun üzerine Başkurdistan Cumhurbaşkanı M. Rahimov, Tatarcaya da özel bir statü verileceğini belirterek sorunu geçici olarak ortadan kaldırmıştır. Komşu-soydaş halklar arasındaki fikir ayrılıklarından biri de etnik köken konusundaki yaklaşımlar olmuştur. Başkurt Cumhurbaşkanı Rahimov bu hususla ilgili verdiği bir demeçte; "*Başkurdistan ile Tataristan'ın cesur iki kardeş olduğunu, birbirini çok iyi anlayıp her zaman birlikte olduklarını, yine birlikte olacaklarını ve 'giyimin yenisi, dostun eskisi makbuldur"* atasözü ile bakış açısını dile getirmiştir.[330]

Mevcut çekişmelere farklı pencereden bakan bazı Rus gazetecileri, Tatar-Başkurt halkları arasındaki bu kısır döngü sorunlarda, rakip hale gelen cumhuriyetlerin siyasi düzeni üzerinde söz sahibi olma beklentisi adına Moskova'nın da biraz rolü olabileceğini ileri sürmüşlerdir.[331] Tatar-Başkurt arasında yaratılan diğer sorunlara bakıldığında; ortak olan tarihleri, tarihî şahsiyetleri ve yazarları her iki halkın kendi

---

Velidi Togan'ın İktisadi görüşleri ve İpek Yolu'nun İhyası", 125; Robert V. Barylski, "National Self-Determination, Russian State Unity And The Chechen Conflict", in *Russian-American Relations: İslamic and Turkic Dimensions in the Volga-Ural Basin,* ed. Hafeez Malik, (London: Macmillan Press, 2000), 82-83.

330 Laisan Şahin, "Tatar-Başkurt İlişkileri: Sorunlar Gerçek mi, Yapay mı? ", içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 50-66. Başkurt ve Tatarlar arasındaki dil-kültür temsiliyet sorunları için bkz., Bekir Demir, "Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Milli Gelişmeler" içinde *Türkler Ansiklopedisi,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 20: 78.

331 Dil-kültür ve dini inançlar bakımından Başkurt toprakları dâhil olmak üzere, Türkistan'da (Orta Asya) Türk topluluk ve devletleri arasında kalan Rus azınlıklar, belirtilen konular nedeni ile Rusya'nın dikkatlerini üzerine çekmekte ve bulundukları bölgelerde Rusya adına iç siyasete müdahale etme fırsatları sundukları da değerlendirilmiştir. Türk kökenli halklar arasında kalan Rus kökenliler de, o topluluk ve devletlerin birer vatandaşı görülmüş ve her zaman dil-din, kültürel haklar gibi özerklikleri hep korunmuştur. Bkz., Eltazarov, "Dil Etnisite ve Göç Olguları", III-IV: 733.

etnik kökenlerinden göstermesi, bazı Tatarlar eski dönemlerde Başkurtları kendilerine bağlı ya da etkisindeki bir halk olarak düşünmekte olup, onların daha ziyade Altın Orda Devleti ve Kazan Hanlığı dönemlerinde varlıklarının görüldüğünü ifade etmişlerdir. Başkurtlar ise bu tezi reddetmekte, tepki olarak da hazırladıkları bazı kaynaklarda Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgalini, bölgenin gelişmesini engelleyen ve siyasi zayıflık gösteren hanlığın bir doğal sonucu olduğu çıkarımına gitmişlerdir. Tatarlar ise, Kazan Hanlığı'nın işgalini Müslüman Türk halklarının esaret başlangıcı olarak görmekteler. Bu tutuma etki eden diğer bir husus ise Sovyet döneminin resmi tarih yazımında komşu, soydaş halkları birbirinden soğutmak için üretilen tarihi makale ve kitaplar olduğu belirtilmektedir.

Sovyet kaynaklarına göre, Altın Orda Devleti'nin Başkurt halkını ezdiği, Tatar tücarların onları dolandırdığını, mollaların Başkurtları zorla Müslüman yaptıklarını ve bu durumdan Başkurtları, Çarlık-Sovyet rejiminin kurtardığını ileri sürmüşlerdir. Yine Bolşevik devrim sürecinde, 1917-1918 İdil-Ural ve Müslüman Türk halklarının özgürlük taleplerinde Başkurtlar, bazı Tatarların siyasal alanda kendilerini ön plana çıkarma çabalarında olduklarını ve aynı cumhuriyet içinde demografik yapı nedeni ile Tatarların zamanla onları asimile edebileceği gibi kaygılar taşımışlardır. Tatarlar ise, İdil-Ural Devleti'nin sağlam temeller üzerine kurulamamasının bir nedeni de Başkurtların toprağa dayalı muhtariyet fikrinde ısrar etmeleri ve Z. V. Togan ile ekibinin takındığı milliyetçi tutumun etkili olduğunu ileri sürmüşlerdir.[332]

Tatarlar, İdil-Ural ve Türkistan bağımsızlık projelerinin mimarı olarak Sadri Maksudi Arsal ve Ayaz İshaki'yi görürlerken, Başkurtlar da Zeki Velidi Togan'ı hem Başkurtların bağımsızlık lideri ve de adı geçen Türk kökenli halkların birliği için çalışan önemli bir kişi olarak görmüşlerdir. Ayrıca Başkurtlar, Togan'ın yoğun gayretlerine rağmen, Bolşevik ve Tatarların tutumu nedeni ile özgürlük süreçlerinin istenilen sonuca ulaşamadığı düşüncesine varmışlardır.[333] Bahse konu bu şahsiyetlerin siyasi-akademik yetkinlikleri olup, nitekim Z. V. Togan, A. İshaki, S. M. Arsal gibi İdil-Ural

[332] Özlü ve Çay, "20. Yüzyıl Başlarında Rusların Sömürge Politikasına Bir Örnek: Başkurdistan Meselesi", 66-70; Devlet, *İdil-Ural Ekspedisyonu Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar*, 54-60.

[333] Başkurt-Tatar Türkleri arasındaki siyasi-kültürel çekişmeler hk. ayrıca bkz., Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 101-107.

coğrafyasındaki Rus baskıları nedeni ile ikinci vatanı olarak gördükleri Türkiye'ye geldiklerinde, önemli görevlerde ve bilimsel faaliyetlerde bulunmuşlardır.[334]

Maksudi ve Togan arasındaki çekişmeler burada da devam etmiş lakin, katı bir tavır içinde değil daha çok ilmî tavır ve şerhlerle bunu gerçekleştirmişlerdir. Bu duruma en bariz örnek olarak Tatar kökenli Sadri Maksudi, Başkurt kökenli Z. V. Togan ile sık sık fikir ayrılıklarına düşmesine rağmen, Maksudi'nin kızı ve Türkiye'nin ilk kadın diplomatı olan Adile Ayda, Dışişleri Bakanlığı'nda görevli iken, Z. V. Togan'ın yurtdışı bilimsel çalışma ve kongrelerini destekleyenlerin başında olmuştur. Ayrıca Togan Türkistan'ı terk ettikten sonra Fransa'ya uğradığında, Abdülkadir İnan ile birlikte siyasi rakibi olan Sadri Maksudi'yi bizzat evine giderek ziyaret etmiş, her ikisi de olgunluk içinde eski kırgınlıkları bir tarafa bırakarak, Türkistan'ın özgürlüğü için yine ilmî-siyasi değerlendirmeler yapmışlardır. Bu bağlamda son dönemlerde her iki kardeş halkın siyasetçi, yazar ve araştırmacıları dönemin şartlarını ve gerçeklerini daha sağ duyu ile irdelediklerinde, sorununların büyük kısmını daha önce yaratılan emperyal politikaların oluşturduğu, diğerlerinin ise küçük yan etkenler olduğunu değerlendirmişlerdir.[335] Ayrıca aralarındaki basit fikir ayrılıklarının katı bir tutuma, şiddete dönüşmeden soğukkanlı, olgunluk, dostluk ve kardeşlik çerçevesinde giderilebileceğini belirtmişlerdir.

3.3. Devrim Sonrası Tasarlanan İdil-Ural Devlet Projesi ve Başkurtlar

Kazan Hanlığı'nın sona ermesi ile Çarlık Rusya esaretine giren ve günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içerisinde kalan bu bölge, kadim Türk yurtlarından biridir. Çarlık rejiminin baskı ve asimilasyon siyasetine karşı sürekli direnen Başkurt-Tatarlar da bütün Rusya'yı saran halk hareketleri ve akabindeki demokratik devrimler sonucu ülkede oluşan yeni siyasi ortam içinde yeniden özgürlüklerinin peşine düşmüşlerdir. Bu anlamda yıllardır milli-kültürel bağımsızlıkları için mücadele içinde olan Türk boy ve kavimleri, kendi topraklarında Başkurt-Tatar öncülüğünde, Mari ve Çuvaşları da kapsayan, Bağımsız İdil-Ural Devleti'ni kurma planları üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Bu amaçla Kazan'da oluşturulan Alimcan İbrahimov, İlyas Alkin ve

---

[334] Atmaca, *Sovyetlere Muhalefet: Türk Siyasi Muhacirlerinin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1934),* 59-64.

[335] Togan, *Hatıralar,* 460-469. Tatar-Başkurt sorununun ortaya çıkış süreçleri için bkz., Şahin, "Tatar-Başkurt İlişkileri: Sorunlar Gerçek mi, Yapay mı?", 50-66.

Alimcan Şeref'in de içinde bulunduğu 8 kişilik bir heyet, kurulacak devletin temel esaslarını kapsayan bir çalışma yapmaları için görevlendirilmişlerdir.[336]

Bu komisyondaki üyelerin çoğu toprak muhtariyetini esas alan bir fedaratif yapıyı desteklemekteydiler. Ünitarist bir oluşumu savunan Türkçüler grubu, toprakçıların fikirlerine pek sıcak bakmasalar da dönemin şartları içerisinde mevcut çalışmalara katılmış ve kurulacak devletin ilerleyen zamanlarda yine ünitarist bir yapıya dönüşeceği umudunu taşımışlardır. 1917-1918 yıllarında İdil-Ural Devleti'nin kuruluşu için çalışmalar hızlandırılmış, dış dünya ile doğal bir sınırı olmadan bağımsızlığın zor kazanılabileceğini bilen bölge halkları, hemen sınırdaş güney komşusu olan etnik ve kültürel anlamda bağı bulunan Kazak Türkleri ile yoğun bir işbirliği içine girmişlerdir.[337] Uzun istişarelerden sonra Ufa şehrinde 20-22 Kasım 1917 tarihinde, Milli Meclis 120 civarı milletvekili ile açıldı ve o gün bayram günü olarak ilan edildi.

Sadri Maksudi Bey meclis başkanlığına, İbrahim Ahtyamov başkan yardımcılığına ve Abdurrahman Fahrettinov da sekreterliğe atanmıştı. Çalışmalarına hızla devam eden milli meclis, giderler için milli bir fon oluşturma ve Bağımsız İdil-Ural Devleti'ni kurma kararını yenilemiştir.[338] Milli meclis içinden 'İç Rusya Türk-Tatar Müslümanları' mahalli ve mili-medeni özerkliğinin icra organı dahilinde, din, eğitim ve maliye temsilciliklerini kapsayan bir milli idare de seçildi. Harbi Şura (Savaş Şurası) ise İdil-Ural Muhtariyet Komisyonu'na bağlı kılındı.[339]

21 Ocak 1918'te Sultan Galiyev'in[340] de katıldığı "İkinci Bütün Rusya Müslümanları Askeri Kongresi" Kazan'da toplanarak, İdil-Ural Devleti'nin kurulmasını

---

[336] Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 250-253; Ural coğrafyasındaki en aktif bağımsızlık ateşinin fitili bilhassa 1918-1921 arası tutuşturulmuştur. Bu mücadele daha çok Sadri Maksudi Arsal, Arif Kerimi, Fuat Tuktar ve 1954'e kadar özverili bir şekilde Ayaz İshaki Bey tarafından sürdürülmeye çalışılmıştır. Bkz., Ali Akış, "Avrasya ve İdil-Ural Davası" içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 277-280.

[337] İdil-Ural'daki milli bağımsızlık süreci ve bölge halkları arasındaki fikir ayrılıkları için bkz., Danielle Ross, *Tatar İmparatorluğu,* çev. K. Mustafa Orağlı, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 332-345.

[338] Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 157; Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 63-68.

[339] Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 243-253. Bu milli meclisin aldığı bazı kararlarla birlikte İdil-Ural Devleti'ni kurma kararını Samara'daki Rus kurucu meclisi daha görevde iken, küçük değişiklikler ile kabul etmişti. Bkz., İshaki, *İdil-Ural Devleti*, 21-24.

[340] Sultan Galiyev aslında Başkurtlar ile Tatarların ortak bir cumhuriyet kurmaları taraftarıydı, Başkurtların ilk başta uzak durduğu bu fikre onları ikna etti, lakin Ruslar bu oluşumu kendilerine bir tehdit sayıp, bu hususta propagandayı yasaklayarak bahse konu ortak cumhuriyetin kurulmasını da engellemiş oldular. Bkz., Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 301; Devlet, *Millet ile*

gerçekleştirme iradesi tekrar yenilendi.[341] Kurulacak İdil-Ural Devleti için iki proje öngörülmüştü. Bunlardan birincisi; tarihi-kültürel bağlar nedeni ile Türkistan ve Kafkasya'ya yakın olmak için İdil-Ural Irmağı arası, Nijni-Novograd eyaletindeki Sura Nehri'nden Astarhan vilayetine kadar uzanan Hazar Denizi kıyısındaki toprakların birleşmesi idi. İkinci proje ise; Viatka, Perm eyaletlerinin belli kısımları, Ufa, Kazan ve Orenburg eyalet sınırları dahilindeki Başkurt nüfusunun çoğunluğunu ihtiva ederken, tarihi bölgeler olan Saratov, Samara ve Astarhan gibi eyaletler kapsam dışı kalmaktaydı. İdil-Ural projesinin diğer bir tartışması da, topraklı muhtariyet grubu ve Türkçüler grubunun ileri sürdüğü farklı tezler olmuş, lakin milli devletin kurulma kararı için yine de ortak paydada buluşabilmişlerdir.[342]

Samara'daki Rus kurucu meclisi görevde iken İdil-Ural projesi hakkında alınan bu kararları küçük değişiklikler ile kabul etmişti. Gösterilen irade ve oluşturulan meclisler 15 Kasım 1917 yılında Bolşeviklerin yayınladığı "Rusya Halklarının Hakları Beyannemasi" ile de uyum içerisindeydi, lakin devrim beyannamesi 25 Ocak 1918'de yenilenerek sadece Sovyet rejimi yanlılarına tanınan 'Emekçi-Sömürülen Halkın Hakları Beyannamesi'ne çevrilmiş ve Türk-Tatar meclisi bunun dışında bırakılmıştı. Başlangıçta özgürlük-bağımsızlık fikirlerine konjonktür gereği sıcak bakan Bolşevikler, Ekim devriminden sonra siyasi arenada gücü eline alınca, daha önce duyurdukları siyasi vaatleri görmezden gelmişlerdir. Dolayısı ile İdil-Ural halkları dönemin şartları içerisinde özgürlükleri için gerçekleşebilecek en iyi projeleri yapmaya çalışsalar da, zaman içinde hem beyaz Çarlığın hem de kızıl Bolşeviklerin engeline takılacağı açıkça görülmüştür.[343] Oysaki bu halklar her iki Rus ordusuna içte ve dışta asker desteği vermiş ve bu uğurda bir çoğu savaşlarda hayatlarını kaybetmişti.

İdil-Ural Devleti'nin 1 Mart 1918' de resmi olarak ilan edileceğine dair bilgi edinen Bolşevikler, hemen Kızıl Orduyu 28 Mart 1918'de bölgeye ulaştırıp, devletin kısa ömrüne son vermişlerdir.[344] Bu projenin gerçekleşmemesi için daha önce Başkurt-

---

Sovyet Arasında, 161-163; Azade Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, çev. M. Süreyya Er, (İstanbul; İletişim Yayınları, 2000), 285-286.

341 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 123-132.

342 İshaki, *İdil-Ural Devleti*, 27-28; Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 65-66.

343 Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 249-253; Gökdağ, "İdil-Ural Bölgesi (Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar)".

344 Öztekten, "Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça", 69-70. Lenin'in ihtilal öncesi yaptığı konuşmalar özgürlük ve demokratik haklar üzerine yoğunlaşmışken, devrim sonrası ise bilinç altındaki Rus milliyetçiliğini ortaya çıkartmış ve daha önce kendisinin de ifadesi ile *"Çarlık Rusya'sı halkların hapishanasiydi"* sözünün geçerliliği, aslında Bolşevik Rusya döneminde de aynı şekilde devam

Tatar soydaş halklar arasında pek bulunmayan çekişmeler, 1918'de devreye konan ayrıştırma politikaları ile de kendini göstermeye başlamıştır. Böylece Bolşevikler 1919'da Başkurdistan Cumhuriyeti'ni ve 1920 yılında da Tatar Cumhuriyeti'ni kendilerine bağlı kılmışlardır. İki cumhuriyetin olası birleşmesini engellemek ve birbirleri ile olan kültürel bağlarını koparmak için de Bolşevik yönetim çeşitli önlemler planlamıştır.[345] Bu dönemde Bolşeviklerin kısa süre içinde güçlenmesinin bir nedeni de 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk anlaşması ile savaştan çekilen ve terhis edilen dağınık askerleri zaman kaybetmeden yüksek ücretlerle Kızıl Ordu bayrağı altında toplamış olmalarıdır.[346] Toplanan bu ordu daha sonra İdil-Ural bölgesindeki Tatar-Başkurt alaylarını kuşatıp lağvetmişti.

3.4. Başkurt Muhtar Cumhuriyeti'nin Kuruluş Süreci

Bolşevik ihtilali ile kısa süreliğine doğan yeni demokratik süreçte Başkurt ve Tatarların birlikte tasarladığı İdil-Ural Devleti'ni kurma çalışması çeşitli etkenler sonucu başarılı olamayınca, Z. V. Togan öncülüğündeki Başkurt heyeti "Büyük Başkurdistan ve Küçük Başkurdistan" olmak üzere, daha önce de üzerinde çalıştıkları iki farklı özerk yapı tezini öne sürmüştür. Aslında bu tezlerin altyapısı Mayıs 1917'de Moskova'da toplanan I. Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'ne dayanmaktaydı. Kongrede 'Ünitarist ve Federalistler' olmak üzere iki fikir grubu ortaya çıkmış ve Başkurtlar, başta federalizim yanlısı olan Kafkas, Kazak ve Türkistanlı delegelerin yanında yer alarak Kazan (Tatar) ekibinden ayrılmışlardı. Federasyon içinde Başkurt nüfusunun % 75'leri bulduğu oran ile Muhtar bir ülke (Küçük Başkurdistan) ve büyük çoğunluğu Ruslardan meydana gelecek olan Büyük Başkurdistan fikirlerini

---

etmekteydi. Lenin'e göre ülke içindeki yabancı unsurların oranı %57 olsa da, bunlar kırsal-dış kesimlerde bulunmakta, ana unsur olarak şehirlerde olan Rus kökenli halkın devlete hakim olduğunu belirtmekteydi. Federalizme karşı çıkarak, demokratik merkeziyetçiliği savunan Lenin, Polonya özerkliğine sıcak bakarken, Kafkasya-Türkistan için kesinlikle karşı çıkmakta hatta tehdit eder gibi *"ayrılabiliyorsanız ayrılın"* demekteydi. Bkz., Sertçelik, "Çarlık Rusyası'nın Türklere Yönelik Politikaları", 9: 630-631.

345 İshaki, *İdil-Ural Devleti*, 28-29. İdil-Ural projesi ve Başkurt-Tatar çekişmeleri hk. bkz., Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 122-128.

346 Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 243. Rusya'nın I. Dünya Savaşı'nda yenilmesinin sebeblerinden biri de Türklerin Çanakkale savaşındaki zaferidir. Bkz., *I. Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekatı*, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATESE) Yayınları, 1993), 67; Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* II/I: 181-182.

değerlendirdiklerinde, Türk nüfusunun yoğun olduğu Küçük Başkurdistan (Malaya Başkirya) Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu daha uygun bulmuşlardır.[347]

3.4.1. Birinci Başkurt Kongresi (20-25 Temmuz 1917)

Topraklı mülkiyet sorununun net bir karara bağlanamadığı I. Tüm Rusya Müslümanları Kongre (1917) bildirisine tepki olarak, Başkurt heyet temsilcisi Z. V. Togan da sonuç metnine imzasını koymamıştır. Bu kongre katılımcılarından Togan'ın da dahil olduğu 50 kişilik Başkurt heyeti, toprak konusunu görüşmek üzere Orenburg'ta ayrı bir Başkurt Kongresi'nin düzenlenmesi gerektiğini karara bağladılar.[348] Başkurt toprak mülkiyeti ve muhtariyeti hakkında yapılacak ön çalışmalar için 10 Mayıs 1917'de Z. V. Togan, Said Miras ve Allahberdi Cafer'den oluşan bir çekirdek ekip ilk "Başkurt Ülke Komitesi'ni" kurmuşlardır. Daha sonra Togan, Taşkent'ten Orenburg'a geçerek ekibi ile çalışmalara dahil olmuş ve yapılan siyasi istişareler-değerlendirmeler sonucunda 20-25 Temmuz 1917'de toplanan ilk Başkurt Kongresi'nde özerklik kararı alınmıştır. Kongre sonuç kararlarına göre, Başkurt milli ordusunun tekrar oluşturulması gerektiği hususu özellikle vurgulanmış, Merkezi Başkurt Şura Reisliğine Togan düşünülmüş lakin O, Taşkent'teki çalışmalara devam etmesi gerektiğini belirtip, dahiliye işlerini yüklenince, riyasete (başkanlık) hukukçu Yunus Bekbavoğlu (Bikbavov) seçilmiştir. Bu süreçte Y. Bekbavoğlu Orenburg'a gelemeyince, O'nun yerine gecici bir süreliğine birkaç yabancı dil bilen Şerif Manatov bu göreve atanmıştı. Aynı dönem Alihan Bökeyhan öncülüğündeki Kazak-Kırgızlar direkt özerklik ilanına mesafeli kalmışlarsa da zamanla Azerbaycan, Beyaz Rusya ve Ukrayna'daki otonom destekçileri gibi onlar da Başkurtların otonom statülerine oldukça sıcak bakıp,

---

347 Tokatlı, "Başkurt Türkçesi Grameri", 12-13, 261-262. Başkurt muhtariyetinin ilanından 13 gün sonra Türkistan muhtariyeti de ilan edilmiş ve Hariciye Vekili olarak Mustafa Çokayoğlu, Orenburg'a gidip Kazak ve Başkurt Kongrelerine katılmıştı. Muhtariyetin ilanından sonra Togan'a göre kendisini hapse götürenlerin muhalif Tatarlar olduğunu ve onların jurnalliği sonucunda Rusların harekete geçtiğni düşünmüştür. Hapishanede, Başkurtlara silah bırakma emrini vermezse bir hafta içinde kurşuna dizileceği söylenerek, Togan tek hücrelik bir yere hapsedilmiştir. Kendisine verilen mühletin dolmasına bir gün kala Başkurt ve Kazaçiler hapishaneyi basarak Togan ve arkadaşlarını kurtarmışlardı. Dışarı çıktığında çatışma içinde kalmış, Kızıl Ordu'dan eskiden Togan'ın öğrencisi olan yine bir Tatar askeri kendisini tanımış ve kaçmasına yardım etmişti. Ayrıca hapishanede olduğu sırada bile Togan akademik çalışamalarını sürdürmüştür. Bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi,* 156-167.

348 Devletşin, *Sovyet Tataristanı,* 122-123.

yanlarında yer almaya çalışmışlardır. Bu sıralarda Rusya Müslümanları için yapılmaya çalışılan kongrelerde daha çok Kazan'daki siyasilerin ön ayak olduğu görülmüştür.[349]

Başkurtların toprak mülkiyetli özerkliklerine karşı tez olarak, Kazanlı siyasi aktörler milli medeni muhtariyet çatısı altında birleşilmesi gerektiğini savunmaktaydılar. Togan, gelen bu tekliflere cevaben, Kazanlıların yaptıkları kongrede çıkan kararları yine de tebrik etmiş, Başkurtların aldığı muhtariyet kararı ile sorumluluklarının daha ağır olduğunu, isterlerse kardeş Kazanlıların da kendilerine katılıp, destekleyebileceklerini belirtmiştir. Netice de her iki halk yaptıkları kongreler ve aldıkları kararlar itibari ile çoğunluk olarak aynı paydada buluşamamış ve dönemin koşullarında birbirlerine mesafeli kalmışlardır.

3.4.2. İkinci Başkurt Kongresi (28-29 Ağustos 1917)

Petersburg'da diplomatik faaliyetleri sürdüren Z. V. Togan ve çalışma ekibi Başkurdistan'ın özerk yapısı hususundaki ısrarlı taleplerini Çarlık ve Bolşevik yetkililere iletmişlerdir. Başkurt heyeti Petersburg'ta iken, Merkezi Başkurt Şurası Ufa'da ikinci Başkurt Kongresi'ni toplama kararını vermişti. Aynı dönemde 'İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Merkez Komitesi' de Ufa'da çalışmalarını sürdürmekteydi. Sadri Maksudi, Hadi Atlasi ve din alimi Alimcan Barudi'nin öncülüğünde faaliyetlerine devam eden Komite, Başkurtları da kendilerine katılmaları için davetlerde bulunmuştu. Başkurtların topraklı muhtariyet hususundaki tutumları, Ufa'da Tatarlar tarafından neşredilen çeşitli yayınlarda sert eleştirilere maruz kalmaktaydı. Ancak yıllar sonra durum değerlendirmesi yapan Hadi Atlasi, Bakü'de Z. V. Togan ile görüştüğünde, daha önce yaptığı sert eleştirilere karşı çok üzgün olduğunu belirtmiştir. Zaten yapılan eleştiri ve davetlere rağmen Başkurtlar II. Kongre'de de topraklı mülkiyet haklarından vazgeçmeyeceklerini ifade ederek, I. Kongre'deki tutumlarını yinelemiş olmaktaydılar. Aynı zamanda Başkurt lider Z. V. Togan, Türkistan'ın özgürlüğü ile ilgili Taşkent ve Orenburg'ta yapılan kurultayların siyasi çalışmalarına da aktif olarak katılıp, katkı sunmaktaydı.[350] Topraklı özerklik, Kazak ve Türkistanlı delegeler ile yakın çalışma içinde bulunan Başkurtların tutumu, Tatarlı aydınlar tarafından eleştrilmiş ise de

[349] Togan, *Başkurtların Tarihi*, 152-154; Togan, *Hatıralar,* 142-147. Bolşevik İhtilali sürecinde İdil-Ural'daki siyasi-askeri gelişmeler ve Z. V. Togan'ın Başkurt milli muhtariyeti için yaptığı çalışmalar hk. bkz., Alexey Novozhilov and Jan M. Surer, "The Choice of Nationality Policy in Bashkiria (1917–1925)", *Russian History,* 44/1 (2017): 49-59.
[350] Togan, *Başkurtların Tarihi*, 154-157; Togan, *Hatıralar,148-155.*

Başkurtlar II. Kongredeki kararları ile önceki fikirlerinde ısrarcı olduklarını yenilemiş olup, resmi karar ve adımların kısa zamanda sağlam bir zemine oturtulması için faaliyetlerinin hızla devam etmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

3.4.3. Üçüncü Başkurt Kongresi (2-17 Ocak 1918)

Türkistan özgürlük ve ulusal egemenliği için yapılan çalıştaylardan ortak net bir karar çıkamayınca, Başkurtlar bu kez Kazak Türkleri ile birleşmeye çalışmış, lakin bu teşebbüsten de olumlu bir sonuç alamamışlardır. Bunun üzerine Z. V. Togan önderliğinde Orenburg'ta toplanan ve kongrelerin en kapsamlısı olan Üçüncü Başkurt Kongresi'nde, Özerk Başkurt Cumhuriyeti'ni kurma iradesi net olarak ortaya konmuştur. (Ocak 1918). 2-17 Ocak 1918 tarihinde Orenburg şehrindeki tarihi kervansarayda Başkurt Kurucu Kurultayı'nın aldığı tarihi kararlar sonucu, daha önce tasarlanan 79.560 km^{2}'lik alanda Başkurdistan'ın ilk siyasi bağımsızlığına resmen onay verilmiş, Z. V. Togan İçişleri ile Savunma Bakanlıklarını ve Yunus Bekbavoğlu da hükümet başkanlığını üstlenerek, Başkurt Milli Hükümeti kurulmuştur.[351]

Bolşevik yönetimin Başkurtların ruhuna hiç uyulmadığı gerekçesi ile ilan edilen yeni özerk cumhuriyet, eskiden olduğu gibi 11 kantonluğa (eyalet) ayrıldı. İlerleyen dönemde bu siyasi çalışmaları ve özerkliği tehlikeli olarak gören General Kolçak ile Dutov'un komutasındaki Çarlığın Beyaz Ordusu, Orenburg'a müdahalede bulunup, Başkurt Hükümeti ve ordusunu lağvettiğini duyurunca, başta Z. V. Togan olmak üzere bazı Başkurt yetkililer Bolşevikler ile görüşmeye başladılar. Yapılan bu görüşmelerden de bir sonuç çıkmamış ve kısa süren bu milli özerklik süreci Ocak 1918'de bu kez Bolşeviklerin Başkurt topraklarına girmesi ile tekrar askıya alınmıştır.[352]

Orenburg'u işgal eden Kızıl Ordu birlikleri, şubat 1918'de Togan ve diğer Başkurt kurucu hükümet üyelerini tutuklamış, fakat Nisan ayının başında hapishaneyi basan Kazaçi (Ukrain-Slav kökenli Kozaklar) ile Başkurtlar tutsak olan üyeleri kurtarmışlardır. Bu süreç için anılarında Z. V. Togan, *"Bolşevik rejimi hedeflerine varmak için her türlü zorbalığı yaptığını, muhtariyet taraftarlarını sorguya alıp çoğunu*

---

[351] Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 128-130; Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi, (1917-1923),* I: 293-294; Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 224-227. Ruslara karşı Başkurt-Kazak ortak direnişleri hk. bkz., Steinwedel, *Threads of Empire : Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917,* 246-247.

[352] İldus G. İlishev, "Russian Federalism: Political, Legal, and Ethnolingual Aspects-A View from the Republic of Bashkortostan", *Nationalities Papers* , 26/4 (1998): 723-759.

öldürdüğünü, evleri yıkılıp-yakılan bir çok insanın da Sibirya sürgününe gönderildiğini" ifade etmiştir.[353]

Yaşanan bu olumsuzluklara rağmen Z. V. Togan öncülüğündeki Başkurtlar, milli özerklik ve özgürlükleri hususundaki siyasi taleplerini fırsat buldukça dile getirmekten de hiç çekinmemişlerdir.

3.4.4. Muhtariyet Döneminden Sovyet Hakimiyetine Başkurtlar

Ural Dağları ve bozkırlarında Çarlık döneminden bu yana özel statüleri bulunan Başkurtlar, bilhassa toprak mülkiyeti ve milli özerklikleri konusundaki ayrıcalıklarının Bolşevik İhtilali'nden sonra da devam etmesi için büyük siyasi-askeri mücadeleler vermişlerdir. Türk soylu halkların desteğini almak için başlangıçta bu taleplere sıcak bakan Bolşevikler, zamanla bahse konu siyasi istekleri görmezden gelmişlerdir. Bolşevikler ile mücadele içine giren Başkurtlar, tüm Türkistan'da olduğu gibi Lenin ve bilhassa yönetimde daha çok etkili olmaya başlayan Stalin'in sert politikalarına maruz kalmışlardır.[354]

Başkurt-Tatar coğrafyasında yaşanan bu olumsuz süreçlere bakılarak yapılan genel değerlendirmeler, İdil-Ural Cumhuriyeti daha önce kurulabilmiş olsaydı, belki de Çarlık dahil, Sovyetlerin söz konusu bölgede bu denli rahat hareket şansı bulamıyacakları yönünde olmuştur. Yine Sovyetleri bu dönem güçlü kılan bir diğer nedende, müttefiği olan ülkelerin Ocak 1919'da Bolşevikleri resmen tanıdıklarına dair

---

[353] Çarlık ve Sovyet dönemi Türkistan, İdil-Ural (Başkurt) coğrafyasındaki anti-demokratik politikalar hk. bkz., Özlü ve Çay, "20. Yüzyıl Başlarında Rusların Sömürge Politikasına Bir Örnek: Başkurdistan Meselesi", 51-78. Bolşeviklerin iç savaşında Çarlık generallerinden Kolçak, Başkurt Hükümeti'ni dağıtıktan sonra hata yaptığını fark edip, Başkurt yetkililer ile tekrar anlaşma yoluna gitmek istemiş, lakin Başkurtlar ona inanmayarak Bolşeviklerin yanına geçmek zorunda kalmışlardı. Bolşeviklerin ihtiyaç duyduğu Başkurt ordusundaki alaylardan bazılarının Sovyet I. Ordusu'na katılma planı yapılmış fakat I. Ordu'nun başındaki komutanın Ermeni çeteci olması ve Müslüman Türklerden nefret etmesi, Başkurt ile Sovyet askerleri arasında başlangıçta sorunlar çıkartmıştı. Sovyetler, Başkurt askerlerinden çekindiği için onları Ukrayna ve diğer uzak cephelerdeki savaşlara göndermek isterlerken, Togan da Başkurt ordusunu bir araya getirip, Türkistan'a göndermek istiyordu. Bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi,* 157-168, 198-210; Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 10-11.

[354] Bolşevik İhtilali'nden sonraki uygulamalara bakıldığında, Stalin'in devrimin ilkelerinden kopup saptığını dile getiren bizzat hareketin fikir babalarından olan Troçki de nitekim Türkiye'ye kaçmış, Şubat 1929-Temmuz 1933 arası dört buçuk yıl civarı İstanbul'daki Büyükada da gözetim altında bulundurulmuştu. Troçki, Stalin'e ait terör estiren uygulamalarından o kadar korkmuştu ki, Türk güvenlik güçlerinin verdikleri teminata rağmen, kaldığı evin pencerelerinni tuğla duvar ile kapatmaya çalışmıştı. Bir çok Çarlık yanlısı göçmen Rus vatandaşı gibi, O da İstanbul'da yaşamış, daha sonra gittiği Meksika'da görevlendirilen bir Sovyet ajanı tarafından öldürülmüştü. Bkz., Şahin, "Batı, Rus ve Türk Tarihçiliğinde Stalin ve Stalinizm", 23-24. Troçki'nin sürgün hayatı hk. bkz., Ömer Sami Coşar, *Troçki İstanbul'da,* (İstanbul: Türkiye İş Bakası Yayınları, 2021), 59-68, 180-183.

yaptıkları deklarasyon olmuştur. Bu durum Bolşeviklere karşı özgürlük mücadelesi veren halkların yeşeren umudunu da zayıflatmıştır. Gittikçe askeri-siyasi anlamda güç kazanan Bolşevikler, Mart 1919'da Başkurt topraklarına resmen asker çıkararak, daha önce kurulan cumhuriyetin yapısını, politikalarına uyumlu hale getirecek bir fırsatı da elde etmiş oldular.[355] Zaten Başkurt Lider Z. V. Togan da yaptığı görüşmelerde başka bir çıkar yol bulamayınca iç işlerinde bağımsız olacak bir özerk yapıyı kabullenmek zorunda kalmıştı. Kendisi de bu hükümette Savunma Bakanı olarak Başkurt ordu komutanlığı görevini üstlenmiştir.

Savunma Bakanı olan Togan'ın en çok ısrar ettiği husus, Bolşevik ordusuna katılan Başkurt askeri birliklerinin Türkistan'da görevlendirilmesi talebi iken, bu birliklerin özellikle Ukrayna Cephesi'ne gönderilmesi anlaşmazlıklara yol açmaktaydı. Yine Togan ve yönetim ekibinin Kazak ve Başkurt topraklarının tek bir idari birim olarak birleşmesi isteğine karşın Sovyetler, bu iki bölge arasındaki tampon bölge olan Orenburg'u direk kendi yönetimleri altına alarak bu birleşmeyi de önlemiş oldular. Yarı Özerk Başkurdistan Cumhuriyeti üzerinden daha bir yıl geçmişken, 19 Mayıs 1920'de Lenin önderliğindeki Rusya Merkezi İcra Komitesi, Başkurdistan'ın siyasi özerkliğini fiilen iptal etmiş ve yönetime Bolşevik yanlısı komünistler göndererek direkt Sovyetlere bağlı muhtar bir cumhuriyet statüsüne dönüştürmüştür.[356]

Bağımsızlık çalışmalarını Bolşeviklere karşı artık buralardan yürütmenin zor olacağını gören Z. V. Togan, Haziran 1920'de Türkistan'a doğru yola çıkarak burada Ruslara karşı yürütülen milli bağımsızlık harekatına (Basmacılık) katılmıştır.[357] Basmacıların lideri konumundaki Enver Paşa'nın şehit edilişi ile harekat etkisini yitirmeye başlayınca Togan, Türkistan'daki siyasi-askeri mücadeleyi bırakmak zorunda kalarak 1923'te İran, Afganistan, Hindistan gibi ülkelere uğramış, buralarda akademik araştırmalar yapmış ve sonrasında aldığı davet üzerine 20 Mayıs 1925 'te yakın dava arkadaşı Abdülkadir İnan ile birlikte ikinci anavatanı olarak gördüğü Türkiye'ye

---

[355] Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 300-301. Zeki Velidi Togan'ın ifadeleri için bkz., Rasulov, *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki ilişkiler (1917-1924),* 14-15.

[356] Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", 52; Togan, *Hatıralar,* 216-228. Sovyetlere bağlı kurulan Başkurt-Tatar Özerk Cumhuriyetleri hk. bkz., Frank, *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia,* 5; Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi, (1917-1923),* I: 294, 343, 350.

[357] Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 181-183. Z. V. Togan'ın siyasi faaliyetleri hk. bkz., Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 59-63.

gelmiştir.[358] Yaşanan bu süreçlere ilaveten özellikle kurulacak olan İdil-Ural Devleti'nin siyasi, askeri ve toprak mülkiyeti gibi konularda Başkurt ve Tatar heyetleri arasında çıkan fikir ayrılıklarının giderilememesi, Bolşevikler tarafından çok iyi değerlendirilmiştir. Bolşevik yönetim önce Mart 1918'de Tatar-Başkurt Cumhuriyet tasarısını ilan edip, ardından aynı topraklarda sınırdaş, soydaş ve dil-kültür ortaklığı olan bu halklara empoze ettiği farklı kabilecilik algısı ile ayrışmalara neden olduğu yapılan değerlendirmeler arasında olmuştur. Bu kapsamda Bolşevikler, Mart 1919'da Ural bölgesinde daha önce kurulan Özerk Başkurt Cumhuriyeti'ni ve Mayıs 1920 yılında da İdil bölgesinde oluşturduğu Özerk Tatar Sovyet Cumhuriyeti'ni kendi egemenliklerine dahil etmişlerdir.[359]

Aslında Bolşeviklerin bu yöntemi Çarlık zamanında uygulanan "ayrıştır-yönet" taktiğinin devamı gibi görülmüştür. İdil-Ural üzerinde Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti adında bir devlet kurma fikri Mayıs 1918'de Moskova'da düzenlenen İlk Müslüman Komünistler Konferansı'nda dile getirilmiş, daha sonra Taşkent'teki konferansta ise İdil-Ural dahil bütün Türkistanı kapsayan siyasi bir oluşum öngörülmüştü. Stalin, bu önerilere sert bir tepki vermiş, bunun yerine Sovyetlere bağlı ayrı ayrı cumhuriyetler kurdurarak, daha rahat yönetme fırsatını elde etme düşüncesini gerçekleştirmiş olmaktaydı.[360] Türkistan dahilindeki İdil-Ural bölgesi taşıdığı değerler nedeni ile Rusya için hep dikkat çeken bir coğrafya olmuştur. Burada bulunan İdil (Volga), Kama, Yayık (Ural) ve Ak İdil Nehirleri ticari ve stratejik öneme haiz olup, eski dönemlerden bu yana söz konusu nehirler üzerinden kayda değer gelirler elde edilmiştir.[361] Bilindiği üzere Çar Petro'nun da vasiyetinde bulunan ve İngiltere ile

---

[358] Baykara, *Zeki Velidi Togan,* 12-17. Enver Paşa'nın Basmacı hareketindeki rolü ve faaliyetleri için bkz., Aydın İdil, *Enver Paşa'nın Son Savaşı,* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 1-9, 23-26. Batı proletaryası ve doğunun sömürülen halkları arasında bir köprü kurulması hedefi ile 1-7 Eylül 1920 tarihinde Bakü'de (Azerbaycan) I. Doğu Halkları Kurultayı toplanmıştır. Kurultayda Milli ve Sömürgeler Meselesine dair 12 maddeden oluşan bir karar tasarısı kabul görmüştür. Bu maddelerden 12'ncisi, Sovyet hegamonyasında bulunan Tatar, Başkurt, Türkmen vb. halkların üzerinde adeta soğuk duş etkisi yaratmıştır. Bu nedenle Zeki Velidi Togan, Bolşeviklere olan tüm güvenini kaybederek, RKP'den istifa ettiğini ifade etmiştir. Bkz., Togan, *Hatıralar,* 287-292.

[359] İdil-Ural'daki özgürlük mücadelesinin süreci hk. bkz., Demir, "Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Milli Gelişmeler", 20: 73-76.

[360] İshaki, *İdil-Ural Devleti,* 21-29; Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,* 280-283. Lenin'in ölümü ile 1924'ten itibaren Stalin, Türkistan'da giderek artan sert yöntem ve politikalar izlemiştir. Bkz., Emine Gürsoy Naskali, *Stalin ve Türk Dünyası*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 7-8.

[361] İdil-Ural coğrafyasının barındırdığı özellikler hk. bkz., Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslamiyet,* 38-42. Kazan'ın Rus Çarlığı tarafından işgali sonrası uygulanan politikalara bkz., Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi,* 2-3.

arasında rekabete neden olacak olan "Hindistan'a Ulaşmak" planları için Çarlık, Türkistan'a yayılarak bu bölgenin zenginliklerini elde etmeyi hedeflemekteydi.[362] Yine Başkurdistan-Tataristan üzerindeki demiryolu bağlantıları, gelişmiş sanayi, tarım-hayvancılık, özellikle 2400 km uzunluğundaki Ural (Başkurdistan) Dağlarının sahip olduğu zengin maden yatakları (demir, altın, manganez, kömür vb) ve kaliteli petrol sahaları gibi özellikleri barındıran bölge, hem ticari hem de stratejik açıdan geçmişten-günümüze Rusya için göz ardı edilemeyecek bir konumda olduğu da açıkca ifade edilebilir.[363]

Tüm bu girişim, siyasi-askeri baskı ve asimilasyonlar ile Bolşevikler her ne kadar İdil-Ural Devleti'nin kuruluşunu ve Türkistan'la birleşmesini engellemiş olsalar da, 1928 yılında bile hala milli oluşum fikirlerini savunan yurt içi ve yurt dışında faaliyet süren İdil-Ural Bağımsızlık Komitesi'nin varlığı da bilinmektedir. [364] Bolşevikler, her dönem Kazak Türkleri ile İdil-Ural Türkleri ya da diğer adı ile Kuzey Türkleri [365] arasındaki yakınlaşmayı ve olası birleşmeyi kendisine tehdit olarak gördüğünden, J. Stalin 1925'te Başkurtlar ile Kazaklar arasında doğal sınır konumunda bulunan Orenburg şehrini, siyasi bir manevra ile merkezi Rus yönetimine bağlamıştır. Böylelikle Kazaklar ile İdil-Ural (özellikle Başkurtlar) arasında jeostratejik bir bölge kontrol altına alınmış ve direkt kara bağlantısı kalmayan bu halklar arasına bariyer görünümündeki Orenburg koridoru oluşturulmuştur. [366] Başlangıçta yaklaşık 30 km derinliğinde oluşturulan bu koridor daha sonra iki katına kadar çıkarılmıştır.

1936 yılında SSCB Anayasası'nda yapılan değişiklikler sonucunda yarı özerk olan cumhuriyetlerin mevcut statüsü, üye devletler statüsüne yükseltilmiş ve halkların

---

362 Rasoni, *Tarihte Türklük*, 417. Rus hegamonyasındaki Türkistan/İdil-Ural coğrafyasının siyasi-iktisadi ve sosyolojik durumunu İngiltere, II. Dünya Savaşı yıllarından sonra da izlediği görülmektedir. Bkz., Ulusal Arşivler, Kew-İngiltere: S/ARU-E / T251-T272, 04 Mayıs 1948 - 02 Haziran 1948. (Erişim Tarihi: 18.04.2021). https://discovery.nationalarchives.gov.uk.

363 İdil-Ural boylarının Rusya için önemine bkz., Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", 94-115; https://insamer.com/tr/rusyanin-yeni-kuzey-kafkasyasi-idil-ural-bolgesi_2714.html (Erişim Tarihi: 09.11.2021)

364 İshaki, *İdil-Ural Devleti,* 42-47; Başkurdistan Cumhuriyeti'nin sahip olduğu kaynaklar ile Rus ekonomisindeki rolü ve önemi hk. bkz., Hafeez Malik, "Revival of Nationalism in Bashkortostan" in *Russian-American Relations: İslamic and Turkic Dimensions in the Volga-Ural Basin,* ed. Hafeez Malik, (London: Macmillan Press, 2000), 238-249.

365 1918 yılında toplanan Avrupa-Sibirya Rusyası Müslümanlarının Milli Meclisi bölgedeki tüm boyları-kabileleri tatmin edecek ortak isim olarak, "Tatar Türkleri veya Türk-Tatar Milleti" şeklindeki kullanımı daha uygun bulmuştur. Bkz., İshaki, *İdil-Ural Devleti,* 6-7.

366 Rusların Kazak-Başkurt birlikteliğini ayırmak için oluşturdukları yeni idari sistem hk. bkz., Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,* 324-325.

isteğine bağlı olarak SSCB'den ayrılma hakkı da tanınmıştır. Fakat bu hakkı kullanabilmeleri için söz konusu cumhuriyetin, üçüncü bir devlet ile ortak fiziki bir sınırının bulunması gerekmekteydi. Bu yasadaki nüfus, yüzölçüm gibi çoğu kriterleri karşılayan İdil-Ural bölgesindeki özerk cumhuriyetler, Orenburg koridorunun daha önce koparılması yüzünden doğal olarak bu haktan yararlanamamışlardır. 1980'lerde Sovyetler Birliği'nin çeşitli siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkları ile karşılaşması sonrası, birlik içerisinde yine farklı ulusal bağımsızlık hareketleri ortaya çıkmıştır. Bu noktada 1990'dan itibaren Sovyetler Birliği'nin parçalanması sonucu pek çok halklar bağımsızlığına ulaşırken, İdil-Ural Cumhuriyetleri yine bir şekilde Rusya içinde bıraktırılmıştır.[367] Özellikle Başkurt-Tatar halklarının bu dönem artan milli bağımsızlık istekleri Rusya tarafından pek sıcak karşılanmamış, daha esnek bir siyasi yapı ile yine Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyet statüsünde kalmışlardır.

3.5. Başkurt Milli Mücadelesine Öncülük Eden Başlıca Şahsiyetler

Başkurt Türklerinin milli tarihlerine bakıldığında genç Salavat'ın babası olan Sadıroğlu Seyit Batır'ın, Ruslara karşı 1661 yılından itibaren başlattığı Başkurt özgürlük mücadelesi ilk kıyamlardan olup, ciddi manada 23 sene boyunca O'nun liderliğinde devam etmiştir. Diğer bir Başkurt savaşçısı olan Seyit Batır, Kazak Hanlarından Küçümoğulları ile birlikte Ruslara karşı 1683'e kadar amansız bir özgürlük mücadelesi içine girmiştir. Başkurtlar ile birlikte daha sonra sahneye Kazaklardan Küçümhan oğullarının Ruslara karşı verdiği mücadeleler ön plana çıkmakta ise de bir müddet sonra üstün Rus kuvvetlerine karşı savunmada kalmak zorunda kalmışlardır.[368] En kayda değer ve tarihî destanlara konu olan bağımsızlık kıyamı ise, milli kahraman Salavat Yulayev'in 1774'te Pugaçev'e katılarak Çarlığı korkutan büyük mücadelesi olmuştur. Daha sonraki dönemlerde bu mücadeleleri ilham kaynağı olarak gören Rızaeddin B. Fahreddin, Molla Münir Hadiyev, İlyas Alkin, büyük Türk tarihçisi ve Başkurt Türklerinin efsanevi lideri olan Z. Velidi Togan gibi önderler hayatları pahasına bu özgürlük mücadelesini devam ettirmişlerdir.

---

[367] Gökdağ, "İdil-Ural Bölgesi (Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar)". Zeki Velidi Togan'nın meşalesini yaktığı İlk bağımsızlık mücadelesinden Sovyet dağılmasına kadar olan Başkurt Cumhuriyeti'nin geçirdiği siyasi süreç hk. bkz., Emir Yoldaşbayev, "Başkurt Halkının Kendi Devletini Kurmak İçin Zeki Velidi Togan Başkanlığında Mücadelesi ve Rusya Halklarının Bugünkü Milli Problemleri", içinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* haz. Abdulkadir Yuvalı vd., (Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996), 601-604.

[368] Togan, *Başkurtların Tarihi*, 35-44, 50.

3.5.1. Başkurt Türklerinin Milli Kahramanı Salavat Yulayev (1754-1800)

Aznagul torunu, Yulay oğlu Salavat (Başkurtça: Салауат Юлай улы) 1754 tarihinde Ufa şehri Sibirya yolu, Şaytan-Közey oymağının bulunduğu (Salavat şehri) Teke köyünde hayata gözlerini açmıştır. Babası Yulay Aznalin kendi oymağının askeri lideri-aksakallısı (Starşina) olup, Rus işgallerine karşı büyük mücadeleler vermiştir. Yulay'ın daha 20 yaşında olan oğlu Salavat ise Çarlık ordusu dahilinde bulunan Başkurt alaylarından birinde, sözü geçen etkili bir subay idi. Bu yiğit subayın şöhreti, yaptığı görev, savaşçı ruhu ve olgun karekteri ile çevresinde hayranlık uyandırmıştır. Çarlık rejiminin uygulamalarına isyan eden Pugaçev ortaya çıktığında, Rus ordusunda görevli bulunan Salavat'a bu isyanı bastırma emri verilmişti.[369] Salavat birliği ile yola çıkıp Orenburg bölgesine vardığında, durum değerlendirmesi yaparak Pugaçev'e katılma kararı almıştır. Özgürlükleri için Salavat, diğer Başkurt ileri gelen beylerine mücadeleye katılmaları hususunda davet ve bilgilendirme mektupları yolladı. Böylece isyanı bastırmakla görevlendirilen Salavat ve emrindeki 2 bin civarı askeri ile Ufa şehrinden kuzey yönüne doğru hareket ederek, Nisan 1774'te Rus general Mixelson'un komutasındaki Rus askeri birliğini mağlup etmeyi başardı.[370]

Genç yaşta savaşlarda büyük kahramanlıklar gösterdiği için Salavat'a, tugay komutanlığına eşdeğer olan "Bulgadir" ünvanı verilmiştir. Pugaçev'in, Çarlığa karşı başlattığı isyanda, Başkurt Türklerini yanına çekmek için özel bir çaba sarfetmesi boşuna değildi, çünkü geçmişe bakıldığında Başkurt halkının cesareti ve gösterdikleri direnişin yankıları rahatça görülmektedir. Salavat, Yemilyan Pugaçev'in davetine katılıp Başkurt halkı ve diğer Türk boyları ile de birleşerek Çarlık ordusuna büyük kayıplar verdirtmiştir. İsyan her duraksamaya girdiğinde Başkurtlar, Pugaçev'e olan desteklerini artırmaya gayret göstermişlerdir.[371]

Ayrıca Pugaçev'in ordusunda Başkurt kökenli birçok rütbeli üst subay da bulunmaktaydı. Pugaçev bu savaşçı halkı iyi bildiğinden, lideri Salavat'a önce Albay,

---

[369] Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi,*51-52.

[370] Roza Kurban, "Başkurt Türkleri" Vatan, 5 Mart 2014. (Erişim Tarihi: 09.07.2021) https://www.once vatan.com.tr/baskurt-turkleri-makale,30902.html. Salavat'ın Başkurt özgürlük mücadelesi hk. bkz., Beyeş, *Başkort Halkının Tarihi Hem Azatlık Köreşe*, 120-126. (Әкрәм Бейеш, *Башҡорт халҡының тарихы һәм азатлыҡ көрәше,* (Өфө: Китап, 1993), 120-126)

[371] Roza Kurban, *Biz İdil'den Ural'dan*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014), 241-244. Başkurt Türklerinin sosyal yaşam ve edebi alanda askerliğe verdiği öneme bir örnek olarak bkz., Türksoy, *Başkurt Şecereleri*, 78-80.

akabinde gösterdiği başarılardan dolayı General rütbesini vermeyi uygun bulmuştur. Salavat savaşlarda 3 kez yaralansa da yılmamış, her iyileşme sonucu kaldığı yerden tekrar mücadeleye devam etmiştir. Salavat hakkında yazılan destan, efsane ve benzeri edebi metinlere bakıldığında, geleneksel Türk efsanelerindeki kahraman tipi olan savaşçı ruhu, olağanüstülükler Salavat'a da doğuştan gelen bir özelliktir. 1773 yılı sonlarına doğru Pugaçev'e katılıp büyük başarılar elde eden Salavat, lojistik destek eksikliği ve etrafındaki bazı boyların üstün Rus kuvvetleri karşısında kaygıya kapılıp onlarla anlaşmaları sonucu, Salavat yalnız kalmış ve 1774'te babası ile birlikte Ruslara esir düşmüştür. Sorgulamalarda ağır işkenceler altında yine de dik durup asaletinden ödün vermediği belirtilir. Mahalle mahalle, bölge bölge babası ile dolaştırılarak insanların önünde kırbaçlandığında, halkının yüreğinde daha da büyümüş, yazdığı şiirler ve Türküler dilden dile dolaşmıştır. Salavat ve babası kırbaçlandıktan sonra vücutları kızgın demirle dağlanıp burunları delindi. Daha sonra kimsenin kolay kolay ulaşamıyacağı Baltık Denizi kıyılarındaki Rogervik kalesine hapsedildiler. Bu kalede iken 25 yıldan fazla süren ağır işler ve işkenceler sonucu, Salavat'ın 1800'de vefat ettiği yakın dönemde ortaya çıkan belgeler ışığında ortaya çıkmaktadır. Bu destansı bağımsızlık mücadelesi daha sonra Z. V. Togan liderliğindeki Başkurtlar'a yine-yeniden bir ilham kaynağı olmuştur. Salavat'ın mücadelesi, Togan'ın yakın arkadaşı olan ve Bolşeviklerin terör estiren politikalarına kurban giden 24 yaşındaki milli şair Şehzade Babiç'in (1895-1919) kalemi ile de Başkurtlar arasında büyük bir destana dönüşmüştür.

Halkın, Salavat için derlediği şarkı:
Salavat kaç yaşında
Yeşil kürklü, börkü başında
Bulgadir de olmuş, hey Salavat
Daha 22 yaşında...

Salavat'ın kendi kaleminden örnek şiirler:
URALIM
Ey Uralım, Uralım
Göğerip yatan Uralım
Nura ulaşmış tepesi
Göğü aşmış Uralım

...

Övüp koray çalsam

Sesi kesilmez çalgı olur

Övüp şarkı söylesem

Sözü bitmez şarkı olur.

...

MEMLEKET

Benim doğduğum kırlarım

Bal gibi tatlı sularım

Bozkırlarım, ormanım

Göğü aşmış Uralım

Benim kutsal vatanım

Sizi seviyor yüreğim

YİĞİDE

Yükseklerde uçan kuzgun

Ondan yukarıda doğan uçar

Doğandan da yukarda

Kuşlar şahı mağrur kartal var

Şu kartal gibi yiğit ve cesur ol

Düştüğünde dayan dostlarına

Savaşta aslan gibi şiddetle

Canını esirgemeden atıl düşmana.

ZÜLEYHA

Züleyha, sen gökten inen huri kızı

Gözlerinde parlıyor Zöhre yıldızı

..

Yerin hurisi ya da cennetin aksi

Görünüşün sanki melek sureti..[372]

...

[372] TÜRKSOY*, Başkurt Halkının Milli Kahramanı ve Şairi Salavat Yulayev*, haz. Ravil Bikbayev vd., (Ankara-Ufa: TÜRKSOY Yayınları, 2004), 17-52. Salavat Yulayev'in yazdığı fermanlar ve talimatlar için ayrıca bkz., TÜRKSOY*, Başkurt Halkının Milli Kahramanı ve Şairi Salavat Yulayev...,* 77-91.

Salavat Kasım 1774'de esir edildiğinde, Başkurt halkının belleğinde bu tarih "Hüzünlü Kasım" olarak kalmıştır. Çarlık rejimi, milli sembol Salavat'ın Başkurt halkının üzerindeki etkisini bildiğinden, o mücadelenin yeni bir kıyama örnek olmasından çok kaygılanmıştı. Bu nedenle Bolşevik İhtilali'ne kadar adının kulanılmasına pek sıcak bakılmamış, hatta tarihi "Yayık" nehrinin ismi bu dönemdeki isyanları çağrıştırıyor diye 'Ural' nehri olarak değiştirilmiştir. Salavat'ın şiir, şarkı ve fermanlarındaki dil, Türklerin eskiden kullandığı Arap alfabesi ve Türkçe olmuştur. Halkın milli kahramanı Salavat'ın günümüz Başkurdistan başkenti Ufa şehrinde, İdil Nehri'ne bakan yüksek bir tepeye yerleştirilmiş muazzam bir heykeli bulunmaktadır. At üzerinde olan genç Salavat, sağ elinde havaya kalkmış olan kamçısı ile adeta Başkurt Türklerinin özgürlük mücadelesi ve cesaretini temsil etmektedir. Salavat, Sovyet döneminde heykelinin dikilmesine izin verilen nadir milli kahramanlardan biri olmuştur. 1965'li yıllarda yapılan bakır-demir alaşımlı heykel gerçek bir sanat eseri olarak görkemliliğini ilk günkü gibi hala korumakta ve yerli-yabancı bir çok insan tarafından ilk uğrak yeri olmaktadır. Salavat, ülkesinin bağımsızlığı için halkını işgallere karşı savaşa davet ettiği gibi, edebi kişiliği ile dostluk ve sevgi çemberinde buluşmaya da davet etmiştir. Keskin kılıcı savaşçı komutan ruhunu ortaya koyarken, tükenmez kalemi edebi kişiliğini ve şairane yanını beyaz sayfalara dökmüştür. Salavat'ın sahip olduğu savaşçı ruhun yanında edebi ruh zenginliğini de keşfeden ilk Rus bilim insanları R. İgnatyev ve F. Nefedov olmuştur.

Yasaklar sonrası Salavat'ın efsanevi karekteri ve özgürlük mücadeleleri Başkurt edebiyatında da büyük yankılar uyandıracak eserlere konu olmuştur. Bu kapsamda Z. Velidi Togan'ın askeri-siyasi faaliyetlerinde hep yanında olup ve O'nunla birlikte Türkiye'ye gelmek zorunda kalan Fethülkadir Süleyman da (Abdülkadir İnan) kahraman Salavat'ın hayatını anlatan eserini 1922'de yayınlamıştır.[373] Salavat'ın milli kurtuluş mücadelesine olan bağlılığı, cesareti, genç yaştaki olgun zekası, edebi kişiliği

[373] https://www.timeturk.com/tr/2012/05/13/bir-turk-islam-ulkesi-baskurtistan.html (Erişim Tarihi 20.11. 2020); TÜRKSOY*, Başkurt Halkının Milli Kahramanı ve Şairi Salavat Yulayev*, 113-117; Roza Kurban, "Başkurt Türkleri" Vatan, 5 Mart 2014. (Erişim Tarihi: 09.07.2021) https://www.oncevatan. com.tr/baskurt-turkleri-makale,30902.html. Başkurt-Tatar masal ve hikaye kahramanlarının özellik ve anlatım biçimleri hk. bkz., Erkan Karagöz, *İdil-Ural (Tatar ve Başkurt) Sihirli Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması,* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2021), 587; Türksoy, Başkurt Şecereleri, 78-80.

ve sahip olduğu üstün askerî mizaç O'nu halkın gözünde efsanelere ve masallara epik bir kahraman rolüne getirtmiştir.

3.5.2. Rızaeddin Bin Fahreddin (1859-1936)

İdil-Ural bölgesinin en etkili gazeteci yazar ve din adamlarından biri olan Rızaeddin Bin Fahreddin, 12 Ocak 1859 tarihinde Tataristan'ın Elmet rayonunda bulunan Bügülme kazasına bağlı Kiçüçat köyünde dünyaya gözlerini açmıştır. İlim ile meşgul bir aile içinde doğan ve onlardan ilk eğitimini alan Fahreddin, medrese eğitimini tamamlamış, ilerleyen yıllarda İsmail Gaspıralı ve Şehabettin Mercani'nin eserlerini inceleyerek, edebiyat, tarih ve tasavuf alanlarında kendisine yeni bir yol çizmiştir. Fahreddin, XIX-XX. yüzyıllarda İdil-Ural boylarındaki Türk dünyasının aydınlarından olup, Ceditçilik hareketi içerisinde yer alan en önemli düşünürlerden biri olmuştur.

Rusya'daki Müslüman halkların uyanışına katkı sunmak için birçok İslam düşünürünün biyografisini kaleme alırken, farklı alanlarda çok sayıda el yazması eseri de kendi yazısı ile çoğaltarak kütüphanelerin hizmetine sunmuştur.[374] İlerleyen yıllarda Tatar-Başkurt Türklerinin kültürel, dini ve siyasi bağımsızlığı için çok emekler sarfetmiştir. Z. V. Togan, babasının yakın dostu olan Rızaedin Fahreddin ile 1908 yılında Orenburg'ta görüştüğünde, O'nun çalışmalarını yakından incelediğini ve kendisine verdiği tavsiyeler sonucu gelecek dönemdeki siyasi-akademik çalışmalarına büyük katkılar yaptığını belirtmiştir. Ayrıca Fahreddin, ilerleyen yaşında bile Türkistan özgürlük davası için oğullarının Togan ile çalışmalarını vasiyetine koymuştu.[375] Fikir ve dünya görüşü üzerinde etkiler bırakan Cemaleddin-i Afgani ile 1888'de S. Petersburg şehrinde buluştu. Eğitimdeki yenileşme hareketi içinde çeşitli dil heyetlerinin çalışmalarına dahil olan Fahreddin, yenilikçi akımın önde gelen ilim insanları olan İ. Gaspıralı ve Musa Carullah gibi o da ortak bir Türk dili ve birliği olması gerektiğini düşünmüştür.[376]

Görevlerinin yüklediği sorumluluk ve ılımlı karekteri ile takındığı üslup, bazı karşıt görüşcülerin bile güvenini kazanmasına vesile olmuştur. Bu ılımlı karektere

---

374 Goulnar Baltanova, "Rızaeddin Fahreddin", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 20: 70-71; Özkan Öztürk, "İdil-Ural Alimlerinden Rızaeddin Bin Fahreddin'in (1859–1936) İbn Arabi Değerlendirmesi", *Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 6 (2020), 658-669.

375 Togan, *Hatıralar,* 48-49, 234-235; Meyer, *İmparatorluklar Arası Türkler* (1856-1914), 93-101.

376 Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 167-168. Cemaleddin Afgani'nin Türk-İslam birliği ve ortak dil kullanımı hk. düşüncelerine bkz., Şamil Kurbanov, "Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 65, (1990): 275-293.

rağmen rejimin güvenlik güçleri evine baskın düzenlemiş, yıllarca emek verdiği el yazmaları eserlerine el koymuşlardır. Daha sonra yayınlayacağı eserlerin birkaç cildine polis el koyduğu için, bu değerli çalışmalar maalesef bilim dünyasına kazandırılamamıştır. Fahreddin aynı zamanda 1890 yılında Orenburg Ruhanî (dinî) İdaresine kadı olarak seçilmiş, 1905'e kadar Ufa'da bulunduğu yıllarda İmam Gazali, İbn-i Rüşd, İbnü-l Esir, İbn-i Haldun ve Türk kökenli yazarların eserlerini inceleme fırsatı bularak, gazete (Vakit) ve dergilerde (Şura) ilmî yayımlar yapmaya ağırlık vermiştir. Ayrıca Müslüman Türk kadın haklarına dikkat çekmek için "Meşhur Hatunlar" adlı eseri kaleme almıştır. 1911 yılında Ufa şehrinde kadılık görevini yürütürken, Rusya'da esir halklar gibi olan Müslüman Türklerin sorunlarını daha yakından görmüş ve çözüm arayışlarına girmiştir. Fahreddin, İslam dini değerlerini korumaya çalışan ve tarihini, öz kültürünü yaşatmak için ilmî çalışmalara dahil olan ailesi ile birlikte Çarlık rejiminin büyük baskısı altında kalmıştır. Bu dönem Osmanlı Türkleri Balkanlarda savaşırken, Kurban Bayramı'nı kutlamaz ve çevresindekilere; *"kardeşlerimiz savaş içinde kan dökerken bizim bayram yapmamız doğru değil"* diyerek, Anadolu Türklüğüne olan manevi desteğini hep sürdürmüştür.[377]

Fahreddin, 1917 Bolşevik ihtilali süreçlerinde toplanan İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Ufa merkezli milli idaresi tarafından, müftü yardımcılığına getirilmiştir. 1921'de Alimcan Barudi vefat edince O'nun yerine müftü olarak tayin edildi.[378] Bu dönem İdil-Ural bölgesinde meydana gelen açlık-kuraklık üzerine yardım komisyonuna seçilip, Türk Hilal-i Ahmeri'nden (Kızılay) gelen yardımların temininde önemli görevler aldı. 1926 yılında Mekke'de toplanan İslam Kongresi'ne katılmak için İstanbul'a uğramış ve Türk yetkililer ile görüştükten sonra, SSCB heyetinin dini başkanı ünvanıyla Mekke'deki konferansa katılmıştır.[379]

---

377 Rızaeddin Fahreddin'in Şura Dergisi'nin yönetimine geçip entelektüel birikimi ile yazılar yazması için O'nu maddi-manevi anlamda destekleyenlerin, Urallar bölgesinde altın ocaklarına sahip oldukları söylenen Muhammed Şakir ile Muhammed Zakir Ramiyef kardeşler olduğu belirtilmiştir. Bkz., Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 52.

378 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 223-224; Erdal Şahin, "Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri", içinde *Stalin ve Türk Dünyası,* haz. Emine Gürsoy Naskali ve Laisan Şahin, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 235-237. R. Fahreddin'in siyasi faaliyetleri hk. ayrıca bkz., Steinwedel, *Threads of Empire : Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917,* 224-225.

379 Tahir İlyasi, *İstanbul Hatıratı 1922*, 10-11.

Sovyetlerin vadettiği halkların özgürlüğü ve dini serbestliğin göstermelik olduğunu gören R. Fahreddin, dini baskılara karşı mevcut rejime her zaman gerekli ilmî cevapları çekinmeden verip, dik duruşundan da ödün vermemiştir. Din-ahlak, biyografi ve tarih üzerine birçok önemli esere imza atan bu değerli ilim insanı son yıllarını maddi sıkıntılar içinde geçirdiğinden, dünya görüşünü ve ufkunu açan bazı kitaplarını satmak zorunda kalmıştır. Sovyet dönemindeki politik ve siyasi baskılar ile mücadele eden R. Fahreddin 12 Nisan 1936'da Başkurdistan'ın Ufa şehrinde vefat etmiş ve cenazesi rejim tarafından sessiz sedasız defnedilmiştir. Ölümünden sonra ailesi büyük baskılar görmüş, kızı Zeyneb'in Moskova'daki tıp eğitimi sonlandırılırken, oğlu Abdurrahman da Stalin'in baskıcı politikaları gereği kurşuna dizilmiş ve mezarının halen belli olmayan bir yerde olduğu söylenmektedir.[380]

3.5.3. İlyas Alkin (1895-1938)

Tatar-Başkurt Türklerinin bağımsızlık mücadelelerinde sorumluluk alan bir hukukçu subay olup, daha önce Çar ordusunda menşevik (azınlık sosyalist grup) siyasi akım eğiliminde bulunmuştur. Tatar asıllı olan Alkin, Kazan Harp Şura Başkanı iken, çevresindekiler ile düştüğü fikir ayrılıkları sonucu bulunduğu görevden ayrılarak Başkurdistan Muhtariyeti için mücadele etme kararı almıştır. Bolşevikler 1918'de İdil-Ural'daki bağımsızlık hareketlerini bastırınca, yine de çalışmalarını bırakmamış, Z. V. Togan'ın bulunduğu Milli Başkurt hükümetine üye olarak katılmıştır. Zamanla Genelkurmay Başkanlığı Yardımcılığı ve sonrasında bizzat Başkurt Ordu Komutanlığı görevini üstlenen Alkin, bağımsızlık mücadelesinde Bolşeviklere karşı siyasi-askeri faaliyetlerin içine cansiparene bir şekilde girmiştir.[381]

Daha 23 yaşında iken Mayıs 1917'de yapılan Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'ndeki çalışmaların 3. günündeki toplantısına başkanlık yapmış, daha sonra Temyasovo köyünde Şubat 1919'da yapılan Başkurt Askeri Kongresi'nde de geçici Başkurt İhtilal Komite üyeliğine getirilmiştir.[382] Bağımsız Başkurt Cumhuriyeti

---

380 Baltanova, "Rızaeddin Fahreddin", 35: 70-71. https://islamansiklopedisi.org.tr/rizaeddin-fahreddin (Erişim Tarihi: 14.11.2020).

381 Togan, *Hatıralar,* 147, 208; Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 64-65.

382 Henüz 20'li yaşların başında ve genç bir subay iken Müslüman Askeri Şura Başkanı olan İlyas Alkin, 60 bine yakın Müslüman askerin varlığını dile getirerek şura adına kendini de güçlü bir yapının başında olduğunu dile getirmiş olmaktaydı. Şura lağvedilince, İ. Alkin, Z. Velidi Togan öncülüğündeki Başkurt Ordusu'na katılarak Genelkurmay Başkanlığına kadar yükselmişti. N. Devlet'e göre, askeri şurada genç bir yönetici olan Alkin'in deneyimli bir subay olmaması, emrinde

teşebbüsleri sonuçlanmayınca da Komünist partisine katılmış, çalışma arkadaşı Z. V. Togan Bolşeviklerin baskısından kaçmak zorunda kalınca, Alkin yine bir süre İdil-Ural bölgesinde kalmaya devam etmiştir. İlerleyen dönemlerde Türkistan içlerine gelerek çeşitli dergi ve gazetelerde ekonomi ve iktisadi coğrafya konuları ile ilgili yazılar, makaleler yazmıştır. Yazdığı Orta Asya kitabı 1932'de İhtilal ve Milletler Dergisi'nde ağır eleştirilere neden olmuş ve Bolşevikler O'nu Galiyevci, burjuva milliyetçisi olarak lanse etmişlerdir. 1935'lerde Türkistan'daki yazar, edebiyatçı, siyasetçi gibi önde gelen isimlerin Stalin terörüne maruz kalmasından İ. Alkin'de nasibini almış ve 1937'den sonra akıbeti hakkında net bir bilgi maalesef kayıtlarda bulunmamaktadır.[383]

3.6. Muhtar Başkurdistan'ın Milli Mücadele Lideri Zeki Velidi Togan (1890-1970) ve Siyasi-Askeri Faaliyetleri

Dönemine göre ilim ile yüksek meşguliyeti bulunan bir aile ve çevre içinde doğan Z. V. Togan, temel eğitimini de bu yakın çevresinden almıştır. Daha sonra akademik eğitim-öğretime yönelen Togan, edindiği başarılar ile zamanla ilmi ve siyasi çevreler tarafından dikkat çekmeye başlamıştır. Bu kapsamda Togan'ın fırtınalı siyasi hayatı da 1916'da Rus Duma meclisine Ufa temsilcisi olarak seçilmesi ile başlamıştır. 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra bağımsızlık için Ruslar ile yapılan görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca, ihtilalden kısa bir süre sonra 29 Kasım 1917'de Başkurt Cumhuriyeti'nin özerkliğini çalışma ekibi ile birlikte ilan ettiler.[384] Ancak bu özerklik kısa sürmüş, 18 Şubat 1918'de Orenburg'u işgal eden Kızıl Ordu birlikleri O'nu çeşitli siyasi bahaneler ile hapsetmişlerdir. Bir süre sonra hapisten kaçmayı başaran Togan'ı, Stalin Moskova'ya getirme emri verse de, Stalin'in politiklarına fazla güvenmeyen Başkurt ileri gelenleri Togan'ı Moskova'ya göndermemişlerdir. İlerleyen süreçlerde Togan yine Başkurt bağımsızlık hareketinin en önde gelen liderlerinden biri olarak Bolşeviklerin çeşitli vaatleri ve onayı ile yeni kurulan Başkurt Özerk Milli

---

yüksek sayıda asker olmasına rağmen, Ruslara karşı insiyatif alamayıp, önemli bir faaliyet gösterememesi, İdil-Ural Bölgesi ve Türkistan genelinin istikbalinde negatif sonuçlar doğurmuştur. Bkz., Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 102, 130-131, 193, 214.

383 Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 89-90, 97.

384 Şigabdinov, "Rusya ve Türkistan arasında Zeki Velidi Togan: Bir Alimin Siyasi Faaliyetleri", 307. Birinci demoktatikleşme dönemi Duma'daki ilk Müslümanlar ile Tatar-Başkurt temsilcilerinin seçim süreçleri hk. bkz., Steinwedel. *Threads of Empire : Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917,* 196-203.

Hükümeti'nde Harbiye, Hariciye ve Dahiliye Vekiliği gibi çok önemli görevleri üstlenerek, çalışmalarına kaldığı yerden devam etti.[385]

Bütün askeri-siyasi destek ve çabalarına rağmen, Bolşevik yetkililerinin kendisini sürekli oyalayıp, ülkesinin bağımsızlığını reddetmeleri ve baskı yapmaları üzerine Mayıs 1920 sonrası yakın çevresindeki 14 arkadaşı ile birlikte Türkistan'a gitmek zorunda kalmıştır.[386] Türkistan'a kalıcı olarak yerleşmeyi düşünen Togan, 1919'da Abdülcelil Köyü'ndeki Başkurt Tüngerür ailesinden evlendiği, Muallime Nefise Hanım'ı da beraberinde getirmişti. Güvenlik nedenleri ile sürekli yer değiştiren ailenin baht-kader anlamına gelen İris Muhammed adında bir oğlu doğmuştu. Bu isim, Sibirya-Başkurt Hanı Küçüm Bey'in Başkurtlara hanlık eden sonraki kuşak torunlarından olup, tüm Orta İdil'i (Başkurt-Tatar toprakları) Ruslardan temizleyen ve Kazan önlerine kadar gelen İris Mehmed Han'a binaen konmuştu. İris Mehmed Han, aynı zamanda 1709 yılında Türkiye'ye gidip, dönüşünde Ruslara esir düşen ve Dağıstan'daki Terek kalesinde şehit edilen Murat Hanın da kardeşi olmaktadır. Togan'ın oğlu küçük İris Mehmet'in bahtı-ömrü çok uzun olamamış, maalesef bir müddet sonra yakalandığı sıtma hastalığı yüzünden Buhara'da hayatını kaybetmiştir. Özgürlük için birçok zorluğa katlanan Togan, eşi Nefise ve oğlu İris'den ayrı kalmaktan çoğu zaman çok muzdarip olmuş, hatta oğlunun ölümü üzerine hıçkırıklar içinde ağladığını ifade etmiştir.[387] Bu şartlar içinde 1920-1923 arası Türkistan bağımsızlığı için arkadaşları ile birlikte milli bağımsızlık hareketine (Basmacılık) katılmış ve burada Türkistan Milli Birliği Teşkilatı'nın başına getirilmişti (Ağustos 1921). Bu dönemden sonra teşkilat, daha aktif olarak bağımsızlık hareketini desteklemeye başlamış ve sonuç odaklı diplomatik ilişkiler içine girmiştir. Nitekim Togan'ın başında bulunduğu teşkilatın yoğun faaliyetleri Enver Paşa'nın çevresindekiler tarafından da takdir edilmişti. Tüm gayretlere rağmen bölgedeki bazı han ve yöneticilerin bu mücadeleye yeterince destek vermemesi, üstün Rus kuvvetlerine karşı düzenli bir lojistik sistem ve

---

385 Bayraktar, "Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafindakiler", 335-336. Tatar asıllı Yüzbaşı İsmail Şerifoğlu, Togan'ı Başkurt Cumhurbaşkanı olarak göstermiş, fakat Z. V. Togan kendi ifadesi ile *"Hükümet Reisi Avukat Yunus Bekbavoğlu' idi, ben de Başkurt Askeri İdaresi (Harbiye Nazırı) reisiydim"* demiştir. İ. Şerifoğlu Başkurt ordusunda çalışkan bir subay olarak görev aldıktan sonra Türkiye'ye gelip bir fabrikada çalışmış ve sonrasında İstanbul'da hastalanarak vefat etmiştir. Bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi*, 186-187, 234

386 Togan, *Hatıralar,* 281-287; Baykara, *Zeki Velidi Togan,* 12-17.

387 Togan, *Hatıralar,* 181, 281-285, 314; Togan'ın 1917'den sonraki mücadelesi hk. Bkz. Steinwedel, *Threads of Empire : Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917,* 205-219, 236-238.

ordunun hala oluşamamış olması gibi etkenlerin hareketi yavaşlatması üzerine, Togan da mücadeleyi dışarda vermek üzere, buralardan ayrılmak zorunda kalmıştır. Esasında Togan'ın yurtdışına çıkma kararı, Türkistan meselesinin artık Bolşevik Rusya'nın bir sorunu olmaktan çıkıp, uluslararası bir boyut kazandığını belirten Türkistan Milli Birliği tarafından alınmıştı.[388]

Togan, Türkistan'daki bazı yöneticilerin Rus işgallerine karşı gerektiği gibi tepki vermemesi ve yardımlaşma teklifine sıcak bakmayan Buhara Emiri'nin bu doğrultudaki politikasına cevaben yazdığı cümleler; *"Göğün altında (insan adı ile) dolaşan bunlar kuyruksuz, yularsız öküz ve eşeklerdir. Eşekçi ölüp gitti, fakat bunlar eşekliklerinden ve dünyadan bi haber olduklarından, hala yükün altında bulunuyorlar."* şeklinde olmuştur.[389] Basmacı hareketinden ayrılırken ilerde çok uğraş vermesine rağmen Bolşeviklerin engellemeleri sonucu bir türlü yanına aldıramayacağı ailesini Türkistan'da bırakmak zorunda kalarak İran, Afganistan, Hindistan'daki çalışmalarından sonra Türkiye'nin daveti üzerine Ankara'ya gelmişti. Afganistan'da iken, Kabil Kütüphanesi'nde tarihi araştırmalar açısından önemli kaynaklar temin edip, buradan Hindistan'a geçmiş, o sırada İngilizler'in siyasi tavrı net bir hal almadığından olacak ki, üzerindeki bazı özel evrakları ileride kullanmak üzere Türkiye'nin Afganistan büyük elçisi görevinde olan Medine kahramanı Fahrettin Paşa'ya verip oradan ayrılmıştır.[390]

Fahrettin Paşa Togan'ı gördüğünde verdiği mücadele nedeni ile O'nu kucaklayıp, alnından öperek takdir etmişti. Togan yirmi yıl sonra Berlin'e gittiğinde II. Dünya Savaşı yıllarıydı yine burada topladığı evrakları Nazilerin dikkatlerini üzerine çekmemek için bunları güvenle Türkiye'ye getirmesi için, Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan'a bırakmıştı.

Türkistan'dan Anadolu'ya doğru olan yolculuk serüveninde vapurla Kızıldeniz-Hicaz kıyılarından geçmiş, Hz. Peygamberin ayak bastığı topraklara hüzünle bakarak İzmir'e varmıştı. Ancak geçerli vizeleri olmadığından ve yeni vize onayı da gecikince

---

388 Yıldırım, "Zeki Velidî Togan ve Türkistan Millî Hareketi", 290-291; Togan, *Hatıralar,* 321, 382.

389 Togan, *Başkurtların Tarihi*, 177-178. Rusların Türkistan işgallerini kolaylaştıran etmenlerin başında bir türlü tek paydada birleşemeyen Türk boyları ve dönemin en güçlü hanlıkları olan Buhara-Hokand Hanlıkları arasındaki çekişmeler adeta emperyalizme davetiye niteliğinde olmuştur. Bkz., Rasoni, *Tarihte Türklük*, 415-417.

390 Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 194-196.

tekrar Paris'e gidip, başta Azerbaycan Türklerinden Ali Merdan Topçubaşı ve oradaki diğer Türkistan davasının öncüleri ile görüşmüştür.

Bir buçuk yıl sonra tekrar Türkiye'ye dönebilen Togan (1925), Pariste iken W. Minorsky, M. Blochet, P. Pelliot, S. Aurel Stein ve Muhammed Han Kazvini gibi dünyaca ünlü akademik çevreler ile tanışmış ve adından sözettirmiştir.

Togan'ın o dönem Fransa'da bulunan Tatar kökenli eski siyasi rakiplerini de ziyaret etmesi, geçmişteki çekişmeleri bir yana koyarak onlarla yine Türkistan bağımsızlığı için fikir teatisinde bulunması, dikkat çekilmesi gereken diğer bir ilmi olgunluk olmuştur.[391] Bilimsel çalışma ve araştırmalar için Almanya'da iken 1925'te eğitim eski Bakanı Rıza Nur ve Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa'nın ısrarlı davetleri üzerine Togan, Türkiye'ye gelmeye karar vermişti. Daha Türkiye'ye yetişmeden Eğitim Bakanlığı'nda Talim-Terbiye Heyeti Azalığı'na getirildiğini öğrenmiş, bir süre sonra da F. Köprülü'nün daveti ve Atatürk'ün isteği ile araştırmalarını daha rahat yürütebileceğini düşündüğü, İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi'ne Türk Tarihi öğretmeni olarak atanmıştır.[392]

Türkiye'ye geldikten sonraki araştırmalarına bakıldığında, 29 Mayıs 1925'te ilk konferansı olan 'Orta Asya Tarihinin Ana Hatları' bildirisini sunması ile buradaki akademik camiada ön plana çıkmayı başarmıştır. Bu kapsamda dönemin önde gelen isimleri olan Muallim Cevdet, Ferid Kam, Köprülüzade Fuat Bey, İsmail Saib ve bir konferans için İstanbul'a gelen W. Barthold gibi, dönemin dikkat çeken isimleri ile tanışıp yakın çalışma fırsatı elde etmiştir. Kendi ifadesi ile bu süreçlerdeki en önemli temas ise, kurban bayramı vesilesi ile 31 Temmuz 1925'te Atatürk'e yaptığı ziyaret olmuştur. Ziyarette Atatürk, Togana çok önem vermiş Türkistan tarihi, musikisi, kültürü ve Türkiye ile olan ortak yönleri üzerine geniş değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Togan, hatıralarında ziyareti hayatının en mutlu ve dönüm noktası olarak

---

391 Togan, *Hatıralar,* 441, 455-469. Akademik dünya literatürüne "Türkistan" kavramını koyan iki isimden biri Başkurt Türklerinden Zeki Velidi Togan, diğeri de Özbek Türklerinden Baymirza Hayit olmuştur. Bkz., Andican, *Değişim Sürecinde Türk Dünyası,* 353-355.

392 Emir Öngüner, "Zeki Velidi Togan Türkiye'yi Neden Terketti?", *I. Türk Tarih Kongresi'nde Yaşanan Tartışmalar Üzerine Kısa Bir Tetkik*, 17.06.2018. https://www.academia.edu/37003463/Zeki_Velidi_Togan_T%C3%BCrkiyeyi_Neden_Terketti. (Erişim Tarihi: 20.11.2020); Togan, *Hatıralar,* 498-500; Aka, *Türk Dünyası Tarihi*, 216-217.

göstermektedir. Görüşmede Türk Tarihi alanında araştırma[393] yapacak öğrencilerin Avrupa ve Doğu dillerini öğrenmelerini teşvik ve destek amaçlı, biraz daha yüksek burs verilmesi gerektiği hususu Atatürk tarafından olumlu karşılanıp, Eğitim Bakanı Abidin Bey'e yönlendirildiğini belirtmiştir. Fakat Eğitim Bakanı *"Bu konuları neden direkt Atatürk'e arz ediyorsunuz.."* diyerek Togan'ın talebine olumlu bir yaklaşım sergilememiştir. Yine Atatürk'le olan bir anısını anlatırken; Şubat 1930'da bir davet üzerine Çankaya'ya gittiğinde Atataürk, Siirt milletvekili Mahmut Bey'den Togan'nın Cengizhan hakkındaki makalesini kitaplıktan getirmesini rica etmiş, üzerinde notlar aldığı görülen makalede bir çeviri hatasını bulmuş, bunu Togan'a sorunca, O da *"doğru efendim çeviren hatası"* deyince, makalenin çevirmeni olan Y. Akçura da bu hatasını kabul etmişti.

Bütün bunlar gösteriyor ki, Togan'ın Türk Tarihi hakkındaki akademik çalışmaları Atatürk tarafından yakından takip edilmekteydi. Togan, maceralı hayatını anlattığı "Hatıralar" adlı eserini de bu ziyaret ile sonlandırmıştır.[394] Bu süreçlerde önemli araştırmalar içine giren Togan, derslerde okutulmak üzere Türk Tarihi Tetkik ekibi tarafından hazırlanan Tarih kitabına akademik eleştiriler yöneltince, başta Reşit Galip, Şemsettin Günaltay ve S. Maksudi'nin sert tepkileri ile yüz yüze kalmıştır. I. Türk Tarihi Kongresi'nde (Temmuz 1932) Togan'ın sunduğu taslak tezler; Türk kökenlerinin sadece Anadolu'da değil, Orta Asya'da da aranması gerektiği, Orta Asya'daki göç nedenlerinin sadece kuraklık olmadığı, nüfus ve savaşların halkları birbirine basınç yapacak şekilde mecburi yolculuğa çıkarttığı ve son olarak 17 kum altı şehri tezinin irdelenmesi gerektiği gibi değerlendirmeleri kapsayan eleştirel bakışlar, yine büyük tepkilere neden olmuştur.[395] Kongrede eski siyasi rakipleri olan Tatar kökenli Sadri Maksudi ve Ayaz İshaki gibi isimlerin Togan'ı Atatürk'ün gözünden düşürmeye çalıştıkları öne sürülmüş, yine 1932 yılında üniversitede Timur ve Nakşibendilik hakkında verdiği bir dersten dolayı da Atatürk'e şikayet edildiği

---

393 Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayan Türk tarih ve dili çalışmaları hk. ayrıca bkz., Refik Turan, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Lise Tarih Öğretiminde İlkçağ Uygarlıklarının Yeri Üzerine Bir İnceleme", *Turkish History Education Journal (TUHED)*, 2 (2020): 383-406.

394 Baykara, *Zeki Velidi Togan*, 13-18, 105-107, 131, 169.

395 Birinci Türk Tarih Kongresi (2-11 Temmuz 1932), (Ankara: TTK Yayınları, 2010), 167-189, 370-381; Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 373-377. Daha öncesinde kongrede sunulmak üzere edebiyat fakültesi tarafından gönderilen ve eleştrilere maruz kalan raporun taslak olduğu, imzasız ve eksik nüshaları ile gönderildiğini belirten Togan, bunun nedenini de bazı eski siyasi rakiplerinin kendisini gözden düşürürüp, ikinci plana atmayı hedeflediklerini düşünmüştür. Bkz., Oral, "Zeki Velidi Togan'ın Darülfünun'dan İstifasının Nedenleri", 315-319.

bilinmektedir. Türkiye'deki tarih anlatım ve anlayışında Timur her ne kadar Türk soylu gözükse de, 1402'de Yıldırım Beyazıt ile olan Ankara Savaşı nedeni ile Türk-İslam birliğine verdiği düşünülen zarara binaen kendisine mesafeli durulmakta iken, alışılmışın dışında Togan'ın bu hasas konuların içine girmesi tepkilere neden olmaktaydı.

Togan'ın anlattığı dersler yüzünden Atatürk'e şikayet edilen hususla ilgili oysa Togan, anılarında Atatürk'e Timur'la ilgili bir çalışmasını anlattığında O'nun için *"Yaman bir Türk bu Temür"* dediğini belirtmiştir. Bu ortamda Atatürk'ün sessiz kalması ya da çevresindekilerin telkinleri ile Togan'ın yalnız bırakılması kendisini fevkalede üzmüş ve daha fazla buralarda duramayacağını görerek akademik çalışmalarını tamamlamak üzere 1932'te tekrar Avrupa'nın yolunu tutmuştur.[396] Yurt dışında geçirdiği zamanların O'nun akademik hayatına büyük katkılar yaptığı da yadsınamaz bir gerçek olmuştur. Türkiye'de kalan Togan'ın en yakın arkadaşı ve hemşehirlisi olan Abdülkadir İnan ise, yaptığı bilimsel çalışmalar ile Atatürk'ün yakın çevresine dahil olmuştu. Hatta Atatürk vefat ettiğinde A. İnan, Togan'a yazdığı mektupta, 'baba' dediği Atatürk'ün vefatı ile karşısındaki rakiplerin boş durmadığını, hemen maddi-manevi baskılara maruz bırakıldığını belirtmiştir. Esasında Z. V. Togan'ın çalışmalarını da Atatürk'ün takip ettiği bilinmekte, lakin etrafında Togan'a cephe alan başta Tatar kökenli eski siyasi rakiblerinin olması, Sovyet-Türk ilişkilerinin şekillenmesi, Bolşeviklerin Togan'a dair siyasi kaygıları vb. nedenlerin de bu yakınlaşmaya engel olup, muhaceretin uzatıldığı düşünülmektedir. Togan, yurtdışında iken kendisinin Türk Tarih Cemiyeti ve Gazi Atatürk'ü eleştirdiğine dair Türkiye'de hakkında çıkan mesnetsiz iftiralara cevap olarak, bizzat Atatürk'e hitaben yazdığı 5 Mart 1933 tarihli ve 01018843 nolu mektubu Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde yerini korumaktadır. Mektubunda bu iftiraları reddetmiş, siyasi rakiplerinin bir oyunu olduğunu ve imkan verilmesi dahilinde daha Türk Tarihi için birçok çalışma yapmak

[396] Togan'a göre; tarihi zorlamaya gerek yok, Türk tarih tezi ne kadar bilimsel-akademik verilere dayanırsa o kadar değer görecek ve anlamlı olacaktı. Z. Velidi Togan'ın Türk Tarih tezi de aslında bilimsel verilere dayalı ve Fuad Köprülü'nün tezine benzerlikler göstermektedir. Kongrede Fuad Köprülü'nün itirazının cılız kalması kendisine sorulduğunda; *"Zeki Velidi Togan evini sırtında taşıyan biriydi"*, ama kendisinin öyle olmadığını belirterek, bu hasas konuda çok fazla dikkat çekmek istemediği anlaşılmıştır. Bkz., Nadir Özbek, "Zeki Velidi Togan ve Türk Tarih Tezi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 8/45, (1997): 20-27.

istediğini belirtmiştir. Yazılan detaylı mektubun Atatürk'ün eline geçmeden bürokratik bir engelin bu mektubu sümen altı yaptığı ifade edilmektedir.[397]

Zaman içinde Togan, 1935'te Viyana'ya gidip doktorasını Ord. Profesörler olan A. Hold Ferneck, J. Sölch ve D. Kralik gözetiminde İbni Fadlan'ın Türk ülkelerine yaptığı seyahatname üzerine tamamlayarak, akabinde Bonn-Göttingen Üniversitelerinde İslam bilimleri profesörü olarak görev yapmıştır. Almanya üniversitelerinde çalışırken kendi tarihine, kültürüne katkı sunacak daha çok faydalı araştırmalar yapamadığına kanaat getiren Togan, 1937 yılında Bonn'da iken o sıralarda Cenevre'de bulunan Tarihçi Afet İnan'a bu hususta bir mektup yazmıştır. Mektupta kendi ülkesinde, kendi milleti için çalışma imkanının verilmesini, yabancı ülkelerde yabancı dillerde akademik çalışmalar yapmasını bir noktadan sonra kendisini üzdüğünü, Türkçe eserler verip daha geniş kitleleri bilinçlendirmek için ülkede çalışma fırsatının verilmesi hususunu uygun bir dille Atatürk'e iletilmesi için Affet İnan'dan yardımcı olunmasını rica etmiştir.

Mektupta ayrıca Atatürk'ü daha Başkurdistan'da iken "Yeni Mecmua" dergisindeki Çanakkale sayısından okuyup önemsediğini, Orenburg'da iken Başkurdistan Hükümet Reisi olarak, Atatürk'ün Trabzondan gönderdiği kutlama telgrafı üzerine, gösterdiği alaka ve cesaret nedeni ile gidip eli öpülmesi gereken bir Türk başkomutanı olarak gördüklerini belirtmiştir. İlaveten 1922'de Pamir ve Hindikuş dağlarında mücadele ederken, Anadolu Türkiye'sinin Kurtuluş Savaşı'nda başarı kazanması için "Yaşa Mustafa Kemal Paşa Yaşa" türkülerini söyleyerek, O'nun Türkistan halkı için hep örnek alınması gereken bir lider olduğunu dava arkadaşları ile birlikte düşündüklerini dile getirmiştir. Arşivlerde kayıtlı bulunan mektubun varlığı bilinmekte lakin o dönem Atatürk'ün başlayan sağlık sorunları ve siyasi diğer nedenlerden dolayı muatabına ulaştırılmadığı değerlendirilmekte, böylelikle mektuba olumlu bir cevap da alınamamıştır.[398] Kararında kati olan Togan, akabinde yine buna benzer bir mektubu 20 Aralık 1937'de CHP Genel Sekreteri ve İçişleri Bakanı olan Şükrü Kaya'ya yazarak onların aracılığı ile Türkiye'ye dönmek için müraacatlarda bulunmuştu. 21 Aralık 1937 tarihli gönderilen diğer mektubu ise Türkçülük tarihimizde

---

[397] Toga'ın 1933 yılında Viyana'dan Atatürk'e yazdığı 7 sayfalık mektup ve içeriği hk. bkz., Kemal Tamam, *Zeki Velidi Togan'ın Viyana'dan Atatürk'e Yazdığı Mektup*, https://www.academia.edu/26473544/Zeki_Velidi_Togan%C4%B1n_Viyanadan_Atat%C3%BCrke_Yazd%C4%B1%C4%9F%C4%B1_Mektup (Erişim Tarihi: 24.09.2020)

[398] Z. Velidi Togan'ın Bonn'dan (Almanya) kendisi gibi tarihçi olan Afet İnan hanıma yazdığı mektup içeriği hk. bkz., MSB-TSK. ATESE Arşivi: 4753-39-100 / 20.12.1937. (Ek resim-32).

önemli bir yer tutmuş olan Tatar-Başkurt çekişmelerinin en önemli polemiklerinden birini de ihtiva etmektedir.

Son olarak 1 Mayıs 1939'da Cumhurbaşkanı İ. İnönü, Genelkurmay Başkanı F. Çakmak ve Milli Eğitim Bakanı H. Ali Yücel' e hitaben yazdığı Türkiye'ye dönüp, bir üniversitede görev alma talebi olumlu karşılanmıştır.[399] Nihayetinde 1939 yılında Türkiye'ye gelerek İstanbul Üniversitesi'ne yine Türk Tarihi profesörü ünvanı ile atanmıştır. Bu dönemde hayatında önemli bir değişiklik olarak, Türkistan'da kalan eski eşi Nefise hanımın yaptığı yeni bir evlilik haberi olmuştur. Daha sonrasında, Nogay Türklerinden İstanbul'a doktorasını yapmak üzere gelen Ömer Ungar Ağa'nın tarihçi kızı olan Nazmiye Hanım ile 12 Nisan 1940'da Togan'da ikinci evliliğni yapmıştır. Bu evlilikten Subidey ve İsenbike adında iki çocukları olmuş ve eşi Nazmiye hanım tüm meşguliyetine rağmen Togan'ın ilmî faaliyetlerinde O'nun en büyük yardımcısı olmuştur.[400]

Savaşın başladığı gün Avrupa'dan Türkiye'ye dönen Togan'ı, ilerde bu süreçlerin doğurduğu sıkıntılar yine karşılayacaktı. II. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Türkiye'yi yanına çekmek için Alman ve Avrupa baskısı varken, İnönü ileri sürdüğü tezler ile bir şekilde tarafsız kalmayı başarabilmişti. Sovyetlerin, Almanya'yı yenmesi ile bu kez Türkiye üzerine doğrudan Stalin'in siyasi baskısı öne çıkmaktaydı. Turancı-Pantürkist akımları gerekçe gösteren Rusya, mevcut durumdan rahatsız olduğunu açıkca belirtmiştir.[401] İnönü Hükümeti, Ruslar ile olan ikili ilişkiler gereği aşırı uçlarda gördüğü bu fikirleri savunan kişiler hakkında önlemler almış ve ileri gelen ekol isimleri yargılatmıştı. Bunlar; Z. V. Togan, H. Nihal Atsız, R. Oğuz Türkan, Samet Ağaoğlu, Bedriye Atsız, Ahmet Caferoğlu, H. Emir Erkilet, Alparslan Türkeş, Abdülkadir İnan, Peyami Sefa, C. Seyitahmet Kırımer, A. Nimet Kurat, Osman Turan, M. Halil Yinanç

---

399 Sezai Balcı, "Zeki Velidi Togan'ın Cumhuriyet Arşivinde Bulunan İki Mektubu", içinde *Doğumunun 100. Yılında Alparslan Türkeş'e Armağan*, haz. Saadettin Yağmur Gömeç ve Tuba Tombuloğlu (Ankara: Berikan Yayınları, 2018), 299-316; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) No: 30.18.1.1/14.35.4; 30.11.1/14.26.7; 30.11.1/30.2.5; 490.01/611.120.2; 490.01/ 611.120.1.

400 Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 148-149; Baykara, *Zeki Velidi Togan*, 18-29. Togan'ın siyasi hayatı 1916 yılında Ufa temsilcisi olarak, Rus Duma'sı (meclis) içinde bulunan Müsülüman heyete yardımcı olmak üzere Petersburg'a gönderilmesi ile başlamış, 1922'de Sovyetlerin Türkistan işgali ile de son bulmuştur. Bkz., Özbek, "Küçük Başkurdistan'dan Büyük Türkistan'a", 17-18.

401 II. Dünya Savaşı sonrası Türk-Rus ilişkileri hk. bkz., Demirci, *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri (1945-1960),* 82-95. Müttefiklerin siyasi baskıları sonucunda Almanya ile olan ilişkilerini gözden geçiren Türk dış politikası hk. bkz., Necdet Ekinci, *Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler,* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997), 240-259.

ve O. Şaik Gökyay gibi önde gelen birçok milliyetçi isim, savaşın başlangıcında Almanya'nın olası zaferi sonucu Türkistan'ın da bağımsızlığına kavuşacağını umut edenlerdendi.[402]

Mayıs 1944'te başlayan "Irkçılık-Turancılık" davasında Togan'da yargılanmış ve kötü koşullar altında bir buçuk yıl kadar hapiste kalmış, bu şartlarda bile kalemini elinden düşürmeyerek Türk Tarihi açısından büyük öneme haiz olan "Umum-i Türk Tarihi" kitabını yazıp 1946'da yayınlatmıştı.[403] Türkçülük davası daha sonra askeri mahkemeye intikal etmiş, yeniden yapılan yargılamada Askeri Yargıtay Başkanı Org. A. Fuad Erden başkanlığındaki heyet tarafından suçsuz bulunan Togan'ın derhal serbest bırakılması sağlanmıştır. 1948 yılında tekrar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne dönen Togan, Türk Tarihi Kürsüsü Profesörlüğüne atanmış, bu görevde iken Umumi Türk ve Asya Tarih Enstitüsü, İslam Tetkikleri Enstitüsü ile Rus Filoloji Enstitülerinin kurulması için üniversite yönetimine yaptığı ısrarlı başvurular kabul görmemiş, ancak 1953'ten sonra kendisinin de müdürlük yapacağı ve kısıtlı imkanlar ile sadece İslam Tetkikleri Enstitüsü'nün kuruluşuna onay çıkmıştı.

Togan'ın, akademik ününe ün katan esas gelişme ise, 1951'de İstanbul'da yapılan ve 38 ülkeden 524 araştırmacının katıldığı uluslararası XXII. Müşrikler (Doğu-Oryantal) Kongresi'ne yaptığı başkanlık olmuştur.[404] Kongrenin en önemli sonuçlarından biri 'Fundamental' (Temel Kitap) olarak adlandırılan Türk Dil ve Kültür tarihine dair bir el kitabının hazırlanma kararının alınması idi. Bu dönem Demokrat Parti'nin iktidar oluşu, akademisyen Fuad Köprülü'nün Dışişleri Bakanı olması gibi etkenler de, Togan'ın çalışmalarına yeni fırsatlar sunmuş ve dünyanın dört bir köşesinde Türk tarih ve kültürünü tanıtmak amacı ile yaptığı konferanslar gözüken en olumlu gelişmeler olmuştur.

Türkçülük, milliyetçilik, aşırıcılık (marjinallik) gibi suçlamalar aslında Togan'ın akademik çalışmalarında gözükmediği gibi O, verdiği konferanslarda Türk milliyetçiliğinin hiç bir zaman ırk üstünlüğü davasına kapılmaması gerektiğini, hatta

---

402 II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası Türk dış politikası hk. bkz., Zürcher, *Turkey A Modern History*, 212-214. II. Dünya Savaşı süreçlerinde Türkiye'de meydana gelen siyasi olaylar hk. bkz., Ekinci, *Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, 235-240.

403 Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 603-615.

404 Türk Yurdu, "Zeki Velidi Togan (1890-1970)", *Türk Yurdu Dergisi,* 281 (2011): 126-130. Togan'ın İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne atanmasına dair belge hk. bkz., BCA: 202-34-16, 29.12.1948.

Turancılık kavramına ve mahalli Anadolu Türkçülüğüne bile belirtilen husular nedeni ile mesafeli kalmıştır. Bunların yerine Türkistan ve Anadoluyu da kapsayan "Umumi Türklük" fikrini öne çıkarmakta ve bazı engeller gözükse de tüm Türk soylu halkların içinde olacağı "Büyük Türkistan Konfederasyonu"nu düşlemiştir. Hatta bu fikrini dönemin Genelkurmay Başkanı F. Çakmak'a aktardığında, O da benzer görüşler belirterek, "*eğer bu olabilseydi zaten, Timur-Beyazıt arasında da bir çekişme çıkmazdı"* demiştir. Togan'a göre iki Türk lideri olan Yıldırım Beyazıt ve Timur arasındaki savaş Türk birliğini engelleyen en büyük talihsiz olaylardan biri olmuştur.

Ayrıca Togan Türkistan coğrafyasında yaptığı gözlem ve araştırmalarda bilhassa kırsaldaki yapı ve folklorün Anadolu'daki ile aynı olduğunu belirtmiştir.[405] Türk tarihi ve halkları hakkında unutulmaz eserler bırakan Togan, üniversitede verdiği derslerde ağırlıklı olarak orjinal kaynak kullanımı, metodoloji ve anlatılan teorik bilgilerin daha kalıcı olması için, yerinde uygulama çerçevesinde birçok akademik geziler gerçekleştirmiştir. Togan'a göre zaman derinliğinde ve mekan genişliğinde Türklerin yaşadığı her yer ve dönem Genel Türk Tarihi'nin çalışma alanına girmekte ve sadece eski kaynaklarla yetinilmemesi, güncel olanları da takip edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü eski dönem kaynaklarda geçen nehir ve göllerin zaman ile iklimsel şartlar sonucu kurumuş olabileceğini, bu duruma örnek olarak da, eski kaynaklarda gözüken Ceyhun (Amu Derya) Nehri'nin sonradan yer olarak yatak değiştirmesini göstermiştir. İstanbul Üniversitesi'nde olan başlıca öğrencileri, Adnan Erzi, Fahreddin Kırzıoğlu, Tuncer Baykara ve bölüm tezli öğrenci almaya başlayınca, İbrahim Kafesoğlu, Mustafa Kafalı ile Gülçin Çandarlıoğlu da asistan olarak Genel Türk Tarihi kürsüsünde eğitimlerine devam etmişlerdir.[406] Togan, öğrencilerine yakın durmuş, Türkçe'yi iyi kullanmalarını, bunun yanında uluslararası alanda Türk kültür tarihini tanıtma ve olumsuz tezlere cevap olması için literatür ve kullanım yaygınlığı açısından farklı dillerin de öğrenilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Öğrenilecek dillerin başında da İngilizce'nin geldiğini belirtmekte, nitekim kendisi de 60 yaşından sonra İngilizce

---

405 Özbek, "Küçük Başkurdistan'dan Büyük Türkistan'a", 20-23. Togan'ın çağdaşları, O'nun ailesinin bir tarafını Tatarlara dayandırmışlardır. Ayrıca Toganların kökeni hakkında, M. Gafuri, A. İshaki ve Z. Velidi'nin doğduğu köy olan Küzen Köyünde yeğeni ile yapılan görüşmelerde de bu tezlere yakın görüşler belirtilmiştir. Bkz., Öztekten, "Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça ", 79-80.

406 Asistanı Gülçin Çandarlıoğlu'nun annesi ile Z. V. Togan'ın eşi Nazmiye hanım, amca kızları idi. Togan'ın öğretmenlik anlayışı ve öğrencileri ile olan ilmi ilişkileri hk. bkz., Gülçin Çandarlıoğlu, "Hocam Zeki Velidi Togan ve Hatıralar", içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, ed. Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 419-422.

çalışmış ve yaptığı araştırmalarda İngiltere'deki kaynakların Türk Tarihi araştırmaları için büyük önem taşıdığını belirtmiştir.[407]

Bu konu da O'nu haklı çıkaran olay ise, 1948 yılında İstanbul Üniversitesi'nde konferanslar veren ünlü bilim insanı A. Toynbee eserlerinde, Batı kültürünün Türk kültürü üzerindeki etkisine değinip, Türk kültür ve medeniyetini hep ikinci plana atması hususu sorulduğunda, okuduğu Avrupa kaynaklarında hep böyle gördüğünü, Türklerin kendi kültür tarihleri üzerine yabancı dilde yazdığı kayda değer kaynaklar olmayışını gerekçe göstermişti. Togan'ın bağımsız araştırmacılığına diğer bir örnek olarak, Orta Asyada'ki kuraklık meselesine bilinenden farklı olarak sadece göçlerin kuraklık etkisi ile olmadığı, Fuad Köprülü uzun bir makale ile tenkit etse de Togan, Osmanlı Kayı boyunun Moğollara yakın "Kay" boyu ile olan ilişkisini araştırılmaya değer bulduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Avusturyalı tarihçi Paul Witekk'in, Ankara'da ilhanlı dönemine ait bir kitabeyi çevirirken, bazı kelimelerde Togan'ın O'nunla aynı fikirde olmaması ve Anadolu tarihi üzerine yaptığı çalışmalarda kullandığı metodoloji ile bakış açısı, O'nun bağımsız bir araştırmacı olarak ortaya çıkan diğer özelliklerinden biri olmuştur.

Akademik çalışmaların yanı sıra Togan, zaman buldukça at binme, avcılık ve kayak ile meşgul olmuş, bu amaçla sık sık Uludağ'a giderek hem bu aktivitesini yapmakta hem de Başkurdistan'da gençliğinin geçtiği yerlere benzettiği Uludağ (Bursa) yamaçlarında özlem gidermiş olmaktaydı. Hayatını Türk soylu halkların bağımsızlığına ve ilmi faaliyetlerine adayan büyük Türk tarihçisi, Nisan 1970'de prostat ameliyatı olmuş, bu süreçte Oğuz Destanı üzerindeki çalışmalarına devam etse de, eserin tamamlanması öğrencisi T. Baykara tarafından yapılabilmiştir. Sağlığına kavuşan Togan'ın, bir müddet sonra hastalığı yeniden nüksetmiş ve 26 Temmuz 1970'de İstanbul'da vefat etmiştir. Hatıralarında ifade ettiği şekli ile, zamanında Türkistan'dan İstanbul'a gelip vefat eden değerli bir alimin Karacaahmet mezarlığında defnedildiğini, lakin bu mezarı bir türlü bulamadığından dert yanmış, oysa şimdi kendisi de uluğ Türkistan bozkırlarından gelip, Üsküdar Karacaahmet Mezarlığında yatmaktadır.[408]

---

[407] Togan, "Umumi Türk Tarihine Giriş: Zeki Velidi Togan'ın Türklerin Tarihini Bir Sistem İçinde Kurgulayışı", 163-164.

[408] Togan'ın Türk-Moğol ve İslam ile olan ilişkileri üzerine yaptığı çalışmalar, Türkiye'de pek yaygın olmayan çalışmalardı. Moğolların İslam ile olan ilişkileri üzerine Olcaytu kendi döneminde Müslümanlığa eğilim göstermiş, 4 mezhepten önde gelen din adamlarını çağırarak fikir teatisinde bulunmuştu. Mezhepler arasındaki çatışma ve çelişkileri görünce belli bir müddet uzak kalarak Şamanizm öğretilerine geri dönmüş, fakat daha sonra İslam'ı tercih edip Şafilik mezhebine yakın

Dünyaca tanınmış, bilhassa Rus ve Avrupalı bilim insanları tarafından kabul gören Togan'ın bilime yaptığı katkılar nedeni ile 2008'de S. Petersburg Üniversite bahçesine büstü konmuştur. Doğduğu, adına özgürlük mücadelesi verdiği Başkurdistan Cumhuriyeti'nde de unutulmamış, ailesi ile birlikte Sterlitamak'a bağlı Küzen Köyünde yaşadıkları ev müze haline getirilmiş, anıtı dikilip bir liseye adı konmuş, ilaveten Ufa'daki merkezi bir caddeye ismi verilerek hatırası hep canlı tutulmaya çalışılmıştır. Uluslararası üne sahip Togan'ın, Türkiye'de de bazı park ve caddelere ismi verilmiş, daha önce Petersburg Üniversitesi'ne dikilen büstü ise Ocak 2021'de aşırılıkları körüklediği gerekçesi ile Rusya mahkemeleri tarafından kaldırtılmıştır.[409] Bu talihsiz karar O'nun dünya çapındaki akademik ünvanına ve ilmi çalışmalarına hiç bir şekilde olumsuz olarak yansımamış, aksine dönemi ve bilimsel faaliyetleri merak uyandırıp daha fazla ilgi çekmiştir.

3.6.1. Zeki Velidi Togan'ın Akademik Çalışmaları

Tarihçiliğimizi, milli bir mefkûre ile modern bir akademik anlayış çerçevesinde kurumsallaştırıp dünyaya tanıtan, ünlü ilim insanı, siyasetçi ve Türkolog Z. V. Togan olmuştur. Hatıralarında 17 yaşında iken (1907) babasının rahatsızlanması üzerine, O'nun yerine ilk olarak dersler vermeye başladığını belirtmiştir. Ders verdiği dönemde, Ahmet ve Sait adlı kişilere yönelik soru-cevap şeklinde oluşturduğu ilk çalışmasını da sonraki yıllarda örnek olarak göstermiştir. İlim dünyasında tanınması ise 1911 yılında Kazan'da yayınladığı 'Türk Tatar Tarihi' eseri ile adım atmış olmaktaydı. Bunların ötesinde Viyana'da olduğu yıllarda doktora tezi olarak üzerinde çalıştığı İbni Fadlan ve akabindeki El Biruni eserlerinin yayınlanması, ilaveten Genel Türk Tarihi üzerindeki çalışmalarının ilim dünyasına sunulması, Ona ün kazandırıp, dönemin önde gelen akademik çevreleri içinde adından söz ettiren başat çalışmalar olmuştur.

Bilimsel çalışmaların en verimli dönemlerinde iken, II. Dünya Savaşının yarattığı konjonktüre binaen Türkiye'de Türkçülük-Turancılık suçlaması ile 1944 yılında bir buçuk yıl civarı hapis cezası almış, hapiste iken yine boş durmayıp, yarım

---

durduğu görülmüş ise de, diğer mezheplere karşı hoşgörülü olduğu da bilinmektedir. Şafi mezhebinin önemli ismi olan Celaleddin Hasan B. Mutahhar al-Hilli, Olcaytu'ya Sunilere karşı cephe almasını telkin ettiğinde, Han, O'nu yanından uzaklaştırmıştı. Bu dini hoşgörüyü ilerleyen zamanda dünya tarihinde adından söz ettirecek olan büyük Türk hakanı F. Sultan Mehmet'in de ilmi ve sanatsal faaliyetlerde gösterdiği bilinmektedir. Bkz., Baykara, *Zeki Velidi Togan*, 38-45, 49-68, 174-188, 205.

409 https://21yyte.org/tr/gunluk-bultenler/gunluk-savunma-ve-strateji-bulteni-29-ocak-2021. (Erişim Tarihi: 20.10.2021).

kalan çalışmalarını zorluklar içinde devam ettirmeye çalışmıştır. Togan'ın tüm akademik çevreler tarafından kabul gören metodolojik çalışması ve bilimsel dayanakları O'nun özgüvenini daha da artırmıştır. Nitekim alanlarında uzman olan Plehanov, Barthold, Radloff gibi ünlü tarihçiler ile yakın dostluk ve çalışma içerisinde olup, onlara değer vermesine rağmen, bildiği, inandığı tarihi hususlar hakkında bazen onların tezlerine akademik şerhlerini koymaktan da geri durmamıştır.

Radloff ve Barthold'un, Göktürkler ve Türklerin göçebe hayatları ile kültürleri hususundaki tezlerine karşı, kendi düşüncelerini ilmi dayanaklar ile sunmuştur. Toplumsal ilerleme ve devamlılığı; *"müterakki (yenilikçi) camia medeniyet yaratmanın kurallarını kendisi vazeder, bunu yapamayan camia ölüdür"* sözleri ile kültür-medeniyet döngüsünü yine milletin dinamikliğine ve karar vericiliğine bağlamıştır. Bu durum zaten genel Türk kültür-medeniyetinin tarihi derinliğine inen ana etkenlerden biri olup, karşı tezlere de bir cevap niteliğinde olmuştur. Bilimsel çalışmaları hayatının merkezine koymuş olan Togan'ın, siyasi-askeri faaliyetleri içinde bile bu çalışmalar için defaten kendini riske attığı bilinen bir gerçektir.[410] Bir elinde silah bir elinde kalem ve notları ile adeta olayların ve tarihin canlı tanığı olarak tarihe geçmiştir. Yakın arkadaşı ve hemşehrisi olan Abdulkadir İnan ile birlikte Türkistan sınırında Bolşeviklerin kurşunları üzerlerine yağarken bile sınırdaki bir mezar taşını not etmesi, daha sonraki muhaceratında yine bulduğu tarihi belgeleri Türk Elçilikleri vasıtası ile Türkiye'ye göndertip, ilerleyen zamanda üzerinde çalışması, O'nun ne denli birinci el kaynak hasasiyetinin ve ünlü bir tarihçi-akademisyen olacağının göstergesi olmuştur. Togan'ın neden-nasılcı, sebep-sonuçlu tarihi bakış açısı ile geçmişteki vakaları her yönüyle ele alması ve böylece olayların arka odada kalan gizemli taraflarını da ortaya çıkarmış olması, O'nun bilimsel faaliyetlerine ekstra bir değer katmıştır. Tarih, tarih felsefesi ve edebiyat alanlarındaki birikimi ile 400 civarı yerli-yabancı dillerde akademik çalışması-yayını bulunan, büyük Tarihçi ve Türkolog Togan'ın başlıca eserleri şunlardır:

-Türkçe Dört Mısralı Maniler Hakkında (Orenburg: Şura Dergisi, 1911)

-Türk ve Tatar Tarihi (Kazan, 1912)

[410] Togan'ın, Barthold gibi bazı şarkiyatçı (doğu) alimlerin çalışmalarına önem atfetmekle birlikte, bazen onların öne sürdüğü tezlere şerh düşmesi hk. bkz., D. Ahsen Batur, "Zeki Velidi Togan ve Vasiliy Vladimirovic Barthold", içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, ed. Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 81-83.

-Bürcen Başkurtları Etnografisine Dair (Şura Dergisi, 1913)

-Kazan Tatar Melikesi Süyümbike'ye Dair Tetkikatın Tahlili (Kazan: 1913)

-Şair Abdullah Tukay'ın Şiirlerinin Tahlili (Kazan: Mektep, 1913)

-Akademik Wilhelm Barthold'un İlmi Eserleri Hakkında (Orenburg: Vakit, 1913)

-Tatar Edebiyatı Hakkında Aşmarin (Orenburg: 1913)

-İhtilal Zamanında ve Çar M. Feodoroviç'in İntihabı Vakasında İslamların Rolü (Kazan: 1913)

-Rus Tarihi Edebiyatında Şehabeddin Mercani (Kazan: 1914)

-Şarka Ait Rus İlmi Neşriyetının Tahlili (Şura&Yıldız, 1914-1915)

-Filonenko'nun Başkurt Tarihine Ait Eserinin Tahlili (Turmuş, 1915)

-Meşxedskaya Rukopis İbnul Fakixa (Leningrad: Bulletin, 1924)

-Turkestan (Berlin: Znamya Borbi, 1925)

-Türk Efsanelerinde Milli Alametler (Türk Yurdu, 3,1925)

-Cumhuriyetimizin Arması Ne Olmalıdır (Vakit, 1925)

-Türkistan Meselesi (Yeni Türkistan, I, 1927)

-Bolşeviklerin Şark ve Müstemleke Siyaseti (İbid, 2-3, 1927)

-Türklerde Hars Buhranı (Türk Yurdu, 24, 1927)

-Rus İnkılabı Devrinde Türkistan İlmi Neşriyatı Hülasası (İbid, 1928)

-Türk Dünyasında Elifbe Meselesi (İbid, 1928)

-Bugunkü Türkistan ve Yakın Mazisi (Cairo, 1928-1940)

-Das Turkestanische Problem (Deutsche Ruudschau, 1930)

-Mahmut Kaşgari'ye Ait Notlar (İbid, 17, 1932)

-Orta Asyadaki Kuraklığa Dair (İstanbul: I. TTK. Kongre Zabıtları, 1932)

-17 Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey (İstanbul, 1934)

-Moğollar, Cengiz ve Türklük (İstanbul, 1941)

-Kırım Tarihine Bir Bakış (İbid, 20, 1941)

-Hariç Türkleri İfade Eden Tabirler (İbid, 1942)

-Başkırt (İstanbul: İslam Ansiklopedisi, II, 1942)

-Umumi Türk Tarihine Giriş (İstanbul, 1947)

-Temür ve Yıldırım Bayezit (Tasvir-i Efkar, 24, 1948)

-İbn Fadlan (İstanbul: İA /V, 1948)

-Kayseri ve Bursa'daki Bazı Yazmalar Hakkında (Tarih Dergisi, I, 1949)

-Tarihte Usul (İstanbul, 1950)

-Müsteşrikler Kongresi (Zafer, 6.11.1951)

-Bashdjird (Başkurt) (Leiden: The Encydlopaedia Of İslam, I-XI, 1957)

-Cengizhan Türktür (İzmir: Büyük Türkeli, II, 1962)

-Köroğlu Destanı'nın Bazı Eski Rivayetlerine Dair (Türk Yurdu, V, 1966)

-Rusya'nın Dil-Kültür Siyaseti (İbid, 15.11.1967)

-Tuyuhunlar ve Başkurtlar (1968 ders notları)

-Hatıralar (İstanbul, 1969)

-Bozkurt Efsanesi (Bozkurt Dergisi, 1969)

-Qur'an and the Turks (İslamabad, 1968-1970)

-Oğuz Destanı (İstanbul, 1972).[411]

Bahse konu bu çalışma ve yayınlar, alanında çalışma yapan uzmanlar ve bilim insanları tarafından büyük önem görerek, dünya literatüründeki saygın yerini de almışlardır. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci ile başlayan milli uyanış döneminde Başkurt tarihi ve kültürü hakkındaki akademik çalışmaların da ön plana çıktığı görülmüştür. Komünist sistemdeki baskılar nedeni ile Başkurdistan'da pek fazla öne çıkamayan Togan'ın eserleri 1990'dan sonra tekrar dikkat çekerek, başkent Ufa'da Başkurtça ve Rusça olarak Emir Yuldaşbayev tarafından yayınlanmaya başlanmıştır.

[411] Baykara, *Zeki Velidi Togan*, 71 vd, 180-184. Çağatay Uluçay ve Martin B. Dickson, "Puplished Writings of Prof. Zeki Velidi Togan", içinde *Symbolae in Honorem Zeki Velidi Togan*, (Ankara: TTK Yayınları, 2010), xxxiii-xıv.

İlaveten Türkiye'de merkezi bulunan TÜRKSOY teşkilatı tarafından 2010 yılı 'Zeki Velidi Togan Yılı' olarak ilan edilmiş ve üye ülkelerde bu amaçla birçok konferans-Sempozyum düzenlenmiştir.[412]

[412] Ahat Salihov, "Bir İade-i İtibar: Vefatından Sonra Zeki Velidi Togan", içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, ed. Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 376-377.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAŞKURT TÜRKLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL HAYATI (XIX. YÜZYILIN SONLARINDAN SOVYET DÖNEMİNE)

Tarihin en eski kaynaklarında sıkça adı geçen ve Türk boylarından biri olan Başkurtların ana yurdu, Avrupa ile Asya'yı bir birinden ayıran Ural Dağları ile Yayık Nehri civarı olarak zikredilmektedir. Başkurtların varlık gösterdiği İdil-Ural bölgesinde Hun Türklerinin M.S. 370'li yıllarda görüldüğüne dair çeşitli tarihi kayıtlar bulunmaktadır. Bölgede hala yer isimleri olarak kullanılan 'Hun' anlamındaki Sun/Sün sözcükleri de bu durumu desteklemektedir.[413]

Türk soylu halklar bu coğrafyada M.S. VI.-VII. yüzyıldan itibaren belirgin olarak devletleşmeye başlamış ve akabinde XIII. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Bulgar Devleti'nin bölünmesi sonrasında Moğol-Türk İmparatorluğu olan Altın Orda Devleti bu toprakları hakimiyeti altına almıştır. Altın Orda devlet yöneticilerinin tutumu, kültürel unsurlar, yaşam tarzları gibi ortak özellikler sayesinde, buradaki Türk halkları ve boyları egemen yönetim ile pek ters düşmemiştir. Altın Orda'nın yıkılması (1502) ve bu durumun yarattığı boşluktan yararlanan Rusların, Kazan Hanlığı'nı işgal etmesi ile (1552) tüm İdil-Ural boylarında olduğu gibi, maalesef Başkurt Türkleri için de zorlu süreçler başlamıştır.[414] Çarlık ve Bolşevik rejimlerinin baskıcı polkitikaları

---

413 Hun dönemi Başkurt toprakları ve bölgedeki halk antropolojisi hk. bkz., *İstoria Bashkir,* VII: 268-273, 281-296. (История башкирского народа, VII, Редакционная коллегия I тома: В.В. Овсянников, В.К. Федоров, Ф.Г. Хисамитдинова, (МОСКВа: Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, Издательство «Наука», 2009); Togan, *Başkurtların Tarihi,* 2-3; Rinat M. Yusupov, "Başkurtların Antropolojisinde Pontik Tipinin, 'Başkurt' ve 'İştek' Etnonimlerinin Doğuşu", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* 4 (2010): 9; Ahmet Taşağıl, "İslamiyet'ten Önce Türklerin İdil-Ural Bölgesine Göçleri ve Ting-Ling Ogur Bağlantısı Üzerine", içinde *İdil-Ural Tarihi Sempozyumu,* (10-12 Ekim 2011), haz. İlyas Kemaloğlu, (Ankara: TTK. Yayınları, 2015), I: 25-39.

414 Devlet, *İdil-Ural Ekspedisyonu Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar,* 1-3; Rasonyi, *Tarihte Türklük,* 344-345. Başkurt tarihi coğrafyası, iklimi ve Altın Orda (Moğol-Tatar) ile olan münasebetleri hk. ayrıca bkz., Rudenko, *Başkurtlar,* 1-9, 26-27. Başkurtlar ile Ruslar arasındaki münasebetler çok eski dönemlere uzanmaktadır. Özellikle bu ilişkiler 1552 yılında Çarlık Rusya'nın Kazan Hanlığı'nı işgal

sonucu Başkurtlar bir dönem seslerini medeni dünyaya duyurmakta güçlükler çekmişlerdir. Türk soylu boylardan biri olan Başkurtlar ve onların yaşadığı yer olan Başkurdistan bölgesi ile halkı hakkında bahse konu politikaların yansıması da olsa gerek, bu coğrafya ile ilgili Türkiye'de ne yazık ki istenen düzeyde bir bilinç ve ilgi oluşamamıştır.

Özellikle Stalin dönemindeki baskıcı-katı yönetim politikaları bölgedeki Türk kökenli halkların tarihini ve kültürlerini araştırma haklarından yoksun bırakması da, bu farkındalığı olumsuz yönde etkilemiştir. Komünist sistemin çöküşü ile hem Türkistan coğrafyasında bilimsel çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar için imkanlar ortaya çıkmış hem de bölgenin öz halkları olan Türk soylu halklar kendi öz tarih ve kültürlerini objektif olarak araştırıp, varlıklarını dünyaya daha aktif bir şekilde duyurmaya başlayabilmişlerdir. Bu halklardan biri olan Başkurt Türklerinin bulunduğu coğrafyanın yakın alandaki çevresine bakıldığında; kuzeyinde Perm bölgesi ile Sverdlovskaya Oblastı (eyaleti), doğuda Çelyabinsk, güneydoğu-güneybatıda Orenburg bölgesi, batıda yine Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Cumhuriyeti ve kuzeybatıda da Udmurt Cumhuriyeti ile çevrili olan bölgeler gözükmektedir.[415]

Başkurtlardan detaylı olarak söz eden yazılı belgelerin çoğu X. yüzyıldan sonraki dönemlere aittir. Başkurt coğrafi sınırlarında bulunan Bulgar Türkleri de[416] M.S. VII. yüzyılın sonları ile VIII. yüzyıl boyunca Hazar Denizi'nin kuzey doğusundaki bozkırlarda yaşamışlardır. Hazarların baskısı nedeni ile İdil bölgesine hareket ettikleri düşünülen Bulgarlar, Sarmat ve Alan kabilelerini de içlerine alarak, Bulgar Devleti'nin temelini atmışlardır. Aynı zamanda Başkurtlara sınırdaş olan Bulgar halkının, M.S. X.

---

etmesi sonucu, Tatar-Başkurt ile Ruslar arasında siyasi-askeri alanda kendini daha net bir şekilde göstermiştir. Bkz., Meyer, *Across Empires 'Marketing Muslim İdentity İn The Russian-Ottoman Borderlands (1856-1914)',* 6-7; Mehmet Saray, "Başkırt" içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 130-131.

415 Tarihi Başkurt coğrafyası, süreç içerisinde Türk kökenli halklar ile olan temasları ve sosyal yapıları hk. bkz., *İstoria Bashkir,* VII: 15-17. (История башкирского народа, VII, Редакционная коллегия I тома: В.В. Овсянников, В.К. Федоров, Ф.Г. Хисамитдинова, (МОСКВа: Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, Издательство «Наука», 2009), 15-17.)

416 Bulgarlar hk. bkz., Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* 215-216. Bulgarlar (Ogurlar) hakkında başta A. Vambery, Gy. Nemeth ve Feher'in yaptığı arkeolojik çalışmalar, Bulgarların Türk kökenli olduğunu göstermiştir. Atilla'nın ölümünden sonra oğlu İrnek idaresinde Karadeniz boylarında birçok Türk boyu karşılaştığından bunlara da "karışık" kelimesine atıf olarak "Bulgar" denmiştir. Bkz., Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* 190-194.

yüzyılda İslam dinini benimsediği de bilinmektedir. Başkurtlardan bahseden ilgili dönemin yazılı kaynakları da tarihi kayıtlara bu vesile ile girmiş olduğu söylenebilir.[417]

Başkurt coğrafyasından bahseden kaynaklardan biri olan 1375 tarihli bir Katalan haritasında gözüken Sebur/Sibir bölgesinin tarifi yapılırken, *"Başkurtların kuzeyinde bulunmaktadır"* şeklinde ifade edilmiştir. XIV. yüzyılda El-Ömeri de, Bilad-ı İbir ve Sibir'den bahsederken, *"Başkurt topraklarına bitişik olan bir yer"* olarak coğrafi konumlandırmasını yapmıştır. Bu dönemin Rus kaynaklarında da benzer bilgilere rastlanılmaktadır.[418] Yine Başkurtlardan ilk bahseden en eski islam kaynaklarından biri olarak İbn Fadlan'ın X. yy. başlarında bu coğrafyaya yaptığı seyahat esnasında kaydettiği notların öne çıktığı görülmektedir.[419] Sonrasında daha detaylı bir inceleme şekli ile XIX. yüzyılda Rus yazar S. İ. Rudenko'nun Başkurt etnogenezi-antropolojisi üzerine yaptığı araştırmalar ve Kuzeyev'in İdil-Ural Türkleri hakkındaki çalışmaları da Başkurt tarihi-folklorü açısından çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir.[420]

Başkurtlar üzerine yapılan diğer farklı çalışmalarda bazı araştırmacılar, arkeolojik kazılarda elde ettikleri mataryel ve bulgulardan yola çıkarak, Başkurt Türklerinin yaşadıkları yer ve bölgedeki varlığını neolitik (cilalı taş) çağın başlarına kadar götürmüşlerdir. Bu kapsamda yaşanılan mekan ile ilgili olarak, Ural Dağlarının güney kısımlarında efsane ve destanlarda sözü geçen mağaralara benzer yerler mevcuttur. Bu mağaraların en eski zamanlarda yurt/ev olarak kullanıldığına dair verilere rastlanılması ve hala Taşöy-Taş Yurt mağaraları olarak anılıyor olmaları, Başkurt Türklerinin şu an yaşadıkları coğrafya geçmişini, tarih öncesi devirlere dayandırdığını

---

417 Düzgün, "Başkurt Destanlarının Tipolojisi'', 2. Bulgar ve Başkurtların diğer milletlerle olan münasebetleri hk. bkz., Gamirzan Davletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, çev. Albina Tuzlu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 344-349.

418 Umut Üren, "Suvarlar" içinde *Doğu Avrupa Türk Tarihi,* ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018), 201. Sibir-Kazan yolu Başkurt boyları ve uğraş verdikleri zirai çalışmalar hk. bkz., N.V. Bikbulatov*, Khozyaystvo i Kul'tura Başkir v XlX- Naçale XX v*., (Moskva, izdatel'stvo-Nauka, 1979). 10-11. (Н.В. Бикбулатов, хозяйство и культура башкир в XlX.- Начале XX. в., (Москва, издательство-наука, 1979), 10-11).

419 Rudenko, *Başkurtlar,* XI-XV; Murathan Mezgitli, "Necip Asım Yazıksız'ın 'Türklerin Tarihi Umumisi' Adlı Eserin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015), 172-175.

420 İlyas Kemaloğlu, "Başkurt Tarihi", içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, ed., Serkan Acar, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 240; Kurban, *Biz İdil'den Ural'dan,* 226-227.

destekler niteliktedir.[421] Bu değerlendirmelere ek olacak arkeolojik bulgular dışında Başkurt Türklerinin tarihi kökenlerini net olarak neolitik çağa kadar götüren yazılı belgelere ancak ulaşılamamıştır.

Başkurt Türkleri ile ilgili ilk tarihi bilgiler veren araştırmacılar arasında geç İskenderiye döneminde (MS.II.yy) yaşadığı kabul edilen ünlü bilim adamlarından birisi de Batlamyus'tur. O'na göre Başkurt Türkleri II. ve hatta I. yüzyıllardan itibaren şu an yaşadıkları mevcut topraklarının batı ve güney taraflarında varlık sürdürmüş, eski bir kavimdir.[422] Bağımsız Başkurt Cumhuriyeti'nin ilk mimarı ve aynı zamanda ünlü bir tarihçi olan Z. V. Togan da, Batlamyus'a yaptığı atıfla Başkurtların en eski tarihi dönemleri hakkında şu bilgileri aktarmıştır:

> *"..Ayrıca, İran destanlarında ve batı kaynaklarında geçen 'Vaşgirt', Tirmiz yakınındaki Başkurt dağı ve Pamir'in Çıtral tarafındaki Başkurt gibi coğrafi adlar, eski Bulgarlar gibi, Başkurtların da en eski çağlarda, Türkistan'ın güneybatı bölgesinde yaşamış olduklarına delalet (rehberlik) edebilir. Türk rivayetlerinin en eskisi olan Oğuz Destanı'nda Başkurtlar, İdil havzasına yakın ve Bulgarlar ile sınırdaş, dağlık bir ülkede yaşayan; kuvvetli, cesur ve güzide bir halk olmaları hasebiyle (nedeniyle) hiçbir güce boyun eğmeyen bir kavim sıfatıyla zikredilmiştir.*[423]*"*

Benzer bir tanımlamayı Evliya Çelebi, Ruslara karşı mücadele ederken gördüğü Başkurtları (İstek/Haşdek) tanımlarken; At eti yediklerini, boza-kımız-talkan ve yazma içtiklerini, havası, suyundan kaynaklı çok güzel insan ve aşıkların olduğu, çuhadan elbiseleri, Tatarlardan farklı sürahi kalpak şeklinde başlıklarının olduğu, kadınların yüzü açık olduğu, hızlı atları, zırhları, kalkan-süngüleri, sivri kılıçları, tüfekleri, Geylan şehrine ait ok-yayları, 6 tane şahi topları gibi savaş teçhizatları olup, sürekli Kalmuklar ile savaşan 100 bini okçu, 100 bini tüfenkli cesur-güçlü savaşçıları olduğunu ifade etmiştir. Çelebi'ye göre hatta Başkurtlar, Osmanlı tabiyetine girip Ruslara yakın olan Osmanlı sınırlarını korumayı da teklif etmişlerdir.[424]

---

421 *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Başkurt Edebiyatı*, haz., Ahmet Süleymanov, Gaynislam İbrahimov ve Metin Ergun, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004), I/29: 13.

422 Togan, *Başkurtların Tarihi*, 1-3.

423 Düzgün, "Başkurt Destanlarının Tipolojisi", 1-2.

424 Tokatlı, "Başkurt Türkçesi Grameri", 10-11; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1985), VII: 487-494. Başkurtlardan bazı kaynaklarda "İstek/Haşdek" olarak bahsedilmiştir. Bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi*, 219.

Başka bir rivayete göre Moğol dönemine kadar Başkurtlar 7'si eski Ufa topraklarında, 5'i de Ufa-Ural arka kısmında olmak üzere toplam 12 ana uruğa ayrılmışlardır.[425]

Başkurtlar, tarihin görmüş olduğu en büyük istilalardan biri olan Moğol istilasından sonra, Altın Orda Devleti'ne bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.[426] Altın Orda'nın zayıflaması ile Başkurt Türkleri, Kazan'daki soydaş Tatar Türkleri ile hareket ederek, Çarlık yayılmalarına karşı birlikte mücadele etmeye başlamışlardır. 1552'de doğu Türk yurtlarına açılan birer kapı ve stratejik bölge olan Kazan'ı,[427] 1556'da Astarhan'ı işgal eden Ruslar, akabinde 1557 yılında Başkurt ülkesinde varlık göstermişlerdir.[428]

Başkurtlar, Rus yayılmacılığına karşı canla-başla mücadele etmelerine rağmen, eldeki silah-teçhizat yetersizliği, asker sayısı ve daha sonra bazı liyakatsiz yöneticilerin vizyonsuz tutumu gibi nedenlerden dolayı topraklarının ele geçirilmesine engel olamamışlardır.[429]

Sonuçsuz mücadelelerin yanında bölgedeki hanlıkların çekişmesi de Başkurtları olumsuz etkilemiştir. Kırım, Nogay, Sibir ve Kazan Hanlıkları arasındaki çekişmelerden sıkılıp, çaresiz kalan belli bir kesim Başkurt halkı, iç işlerine karışılmamak ve cüzî bir vergi vermek şartı ile Rus hakimiyetini kabul etmişlerdi. Zaten XVI. yüzyılın sonlarına doğru Çarlık yönetimi Başkurtların mevcut toprak bütünlüğüne, dini inançlarına, iç işlerine hiç karışmayacaklarını ilan ettikten sonra, Başkurtların birçoğu dönemin şartlarında Rus hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştı. Akabinde Başkurdistan'ın güney komşusu olan Küçük Cüz Kazaklarının Hanı Ebu'l Hayr'ın 1730 başlarında kendisine yapılan şaşalı karşılama töreni ve verilen değerli hediyeler sonucu, gıyabında

---

425 Rudenko, *Başkurtlar*, 57.

426 Togan, *Başkurtların Tarihi*, 15-16. Moğollar yayılma siyasetleri gereği gittikleri her yerde neredeyse aynı sert askeri politikaları uygulamışlardır. Böylelikle bahse konu askeri harekatlar sonucu Türkistan, İran ve Anadolu'da büyük yağma ve ölümlere sebebiyet vermişlerdir. Bkz., Neslihan Durak, "Moğollar Döneminde Erzincan ve Çevresi" içinde *Salim Cöhce Armağanı 'Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür'*, ed. Alparslan Ceylan, (Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2017), 575-582.

427 Temir, "Kazan Hanlığı (1437-1552)", I*:* 409-414; Bennigsen ve Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları,* 15-16.

428 Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", 51-52.

429 Düzgün, *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi,* 195. Bazı Rus tarihçileri, İdil-Ural coğrafyasının işgalini, *"Osmanlı Devleti'nin esaretinden kurtuluş ve Başkurt-Tatarlar dahil olmak üzere, etrafındaki bölgelere medeniyet götürme"* olarak yorumlamışlardır. Bkz., Kemaloğlu, *Rusların Gözüyle Türkler,* 71-72.

Çariçeye övgüler dizip, Rus hakimiyetini kabul etmesi üzerine, güneyde kalan Başkurtlar da tam olarak Ruslara tabi olmuş oldular.[430]

Rus Çarlık idaresine bağlanan Başkurtlar, ilerleyen dönemlerde Napolyon Bonapart komutasındaki Fransa ordusunun Moskova önlerine kadar gelmesi üzerine (1812-1814) birçok Türk boyları gibi Başkurt Türkleri de ön cephede cesurca savaşarak Rus askerlerine destek oldular. 20 alaydan (60 bölük) oluşan Başkurt askerleri, geri püskürtülen Fransızların peşinden Paris önlerine kadar gitmişlerdir. Rus askerlerine nazaran ellerinde yeterli modern ateşli silahlar olmazsa da, kendilerine has ok-yay ve kılıçları ile adeta Hun askeri görünümündeki Başkurtlar, Fransızları da etkilemişlerdir. Daha önce Almanlara karşı da, kullanılan Başkurt askerlerinin ünüforması, Evliya çelebinin de bahsettiği gibi, şaşalı ve milli Rus ordusunun üniformasıydı.

Bu savaşlarda özellikle bir çok Başkurt askeri 'büyük vatan savunması' dedikleri mücadele içinde hayatlarını kaybetmiş ve savaşçı ruhu ile cesaretleri Alman-Fransız edebiyatına konu olmuştur.[431] Bu askerlerin gazete ve dergilerde boy boy resimleri basıldı. Almanların büyük şairi Goethe onları Weimar'da görünce hayran kalmış ve bu kültür-medeniyeti araştırmak için doğu coğrafyasına merak salmıştır. Bu kapsamda Goethe, hem bir Kur'an hadisini çevirip yayınlamış hem de İranlı şair Şirazi'nin şiirlerini tercüme etmişti. Başkurt askerlerinin Weimar'da kıldığı toplu namazı görüp ardından onlarla yine tiyatro da karşılaşan Goethe, hayranlığını gizlemeyip kendilerini tebrik etmesi üzerine Başkurtlar da, O'na bir ok ve yay hediye etmişlerdir. Başkurt askerlerinin cesaretine duyulan ilgi ve hayranlığı gören Çarlık yönetimi, onların kendilerine karşı her zaman potansiyel bir tehdit olabilme ihtimalini de her zaman göz önünde tutmuştur. Zamanla Çarlık askeri yönetimi belirlenen sebeplerden dolayı Başkurt askerlerini arka planda bırakacak kararlar alma gereği duymuştu. 1850'lilere gelindiğinde Başkurtlar'ın giydiği o şaşalı milli Rus ordu üniforması yasaklanıp, Kozaklara benzer bir üniforma giymeleri zorunlu hale getirildi. Bu tarihlerden sonra genelde sınır boylarına yerleştirilen Başkurtlar, merkezden bizzat yönetilmişlerdir.

---

[430] Yorulmaz, "Kazak-Başkurt Münasebetleri (XVII-XVIII. Yüzyıl)", 121-122; Azat Kuldevlet, "Başkurtlar", 14.03.2009. (Erişim Tarihi: 4.6.2020). Başkurt ve Kırım Tatarları arasındaki sosyo-kültürel münasebetler hk. bkz., Salikhov Ahat Gubaeviç, *Başkirsko-Krımsko-Tatarskie Kul'turnıe i Literaturnıe Svyazi,* (Konets XIX- Naçalo XXI Veka), 2015, 178-183. (Салихов Ахат Губаевич, *башкирско-крымско-татарские культурные и литературные связи,* (конец xix - начало xxi века), 2015, 178-183.); www.gramota.net/materials/2/2015/2-1/50.html. (Erişim Tarihi: 18.06.2021)

[431] Togan, *Başkurtların Tarihi*, 140-143.

Çarlık ordusu içinde büyük fedakarlıklar göstermelerine rağmen, Rusya kendi siyasi-askeri durumunu düzeltince tekrar diğer Türk soylu halklarda olduğu gibi, Başkurtlara da baskılar yapmaya başladı.[432] Çarlık hakimiyetini kabul etmek zorunda kalan Başkurtlar, zamanla uygulanan aşırı baskı ve kültürel asimilasyon politikalarına karşı belirli peryotlarda devam eden isyanlara başvurmuşlardır.[433]

Başkurt tarihi incelendiğinde, Çarlık ve Bolşeviklere karşı verilen bağımsızlık mücadeleleri öncelikle göze çarpmaktadır. Özellikle XVII-XVIII. yüzyıl ortalarında başgösteren rejim karşıtı isyanlarda, Çarlığın kullandığı acımasız ve orantısız güç Başkurt tarihinin en kanlı dönemlerinden biri olmuştur.[434] Başkurtların bağımsızlıkları için verdiği müccadeleye örnek olarak, XVIII. yüzyılda General Kirilov'un Çariçe'ye gönderdiği bir rapora bakıldığında;

> *"Zayiat verebiliriz ama buraları çıkarlarımız için eninde sonunda alacağız, bazıları Baltık Deniz sahillerine kürek cezasına gönderildi, Başkurtlar silahsız da olsa korkmuyorlar, savaş zamanında dindaşları olan Türklere destekte bulunmaktalar, bize vergi vermemekte ve askere alınmak istemiyorlar. Onları asıp kesmek de pek fayda etmiyor, eğer Kazaklar ile aralarına nifak sokup Kalmukları da onlara musallat edersek, hedeflerimize daha rahat varırız. Bununla birlikte nüfus artışını önlemek için onları askere alıp savaşlarda kullanmak icab eder."*

şeklindeki rapor Çarlığın bu bölge için planladığı politikaları, düşüncelerini ve çekincelerini dile getirmesi açısından kayda değer bir değerlendirmedir.[435]

---

[432] Çarlık Rusya, işgal ettiği Başkurt topraklarından 1756-1763 arasında süren 7 yıllık savaşta çok sayıda asker toplamaya başladı. Toplanan 15 bin kişilik, 12 Başkurt alayı General Alpraksin komutasına verildi. Berlin'e (Almanya) ön saflarda giren Başkurt askerlerinin gösterdiği cesaret ve savaşçılığa Almanlar hayran kalmışlardır. Almanlar, Rus komutanına *"Başkurtlara neden başka silah vermediniz ellerinde sadece ok var"* deyince O'da *"Bunlar henüz ehlileştirilmemiş yırtıcılardır, silah verirsek sizi hemen öldürürler"* diye Başkurtlara bakış açısını gösteren kendince bir cevap vermiştir. Bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi*, 140-143. Çarlık döneminde Kazak Türklerinin bulunduğu coğrafyaya yerleştirilen daha çok Slav asıllı oldukları düşünülen Kozaklar, bozkırlarda özgürce yaşayan ve atlı süvariler olarak Çarlığın bir nevi uç sınırlardaki savaşçıları olmuşlardır. Bkz., https://tasam.org/tr-TR/Icerik/441/ kazaklar_ve_kozaklar (Erişim Tarihi: 07.09.2021); Hanife Erdoğan, "Kozaklar: Milli Kimlik ve Sosyo-Kültürel Yaşam", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 13/32 (2020): 1426-1440.

[433] Togan, *Başkurtların Tarihi*, 82-89.

[434] Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", 51-52.

[435] Bu dönemde Başkurtları yatıştırma ve isyanları kontrol etme politikası gereği, Başkurt halk sınıflarının ayrıştırılma siyaseti daha uygun görülmüştü. Başkurt köylüleri, Mişer, Tatar, Tipter ve köylülerin işlerinde ırgatlık yapan, genelde Fin kökenli olan Bobıl sınıfı gibi zümrelere, eğer Rus hakimiyetini kabul ederlerse, her türlü vergi ve cezadan muaf olacaklarına dair Çariçe Anna İvanova 1736'da bir ferman yayınlamış ve amacına ulaşmıştır. Çariçe, varlıklı sınıf olan Başkurt tarhanlarının imtiyazlarını ise yok saydı. Ayrıca bu dönem Tatar-Başkurt evlilikleri yasaklanmış, Başkurtlar artık direkt Rus askerî idaresine alındıklarından, kurultay gibi vazife gören 'Başkurt Yığınlarının'

Yıllar süren bu direniş şekli ve mevcut askerî imkanlarla Ruslara karşı başa çıkmanın zor olduğunu gören Başkurt halkı, XX. yy. başlarına gelindiğinde diplomatik görüşmelere yönelmiştir. Bu anlamda Bolşevik İhtilali'ne, diğer etnik halklar gibi onlar da büyük umutlar bağlamışlardır. O dönem için öne çıkan, siyasi-askeri konularda yetkinliği ve birikimi olan entelektüel devlet adamı Z. Velidi Togan liderliğinde Başkurt Türkleri istikballeri için birleşmiş ve 1917'de önce bağımsız İdil-Ural Devleti'ni kurmak üzere Kazan'daki Tatar Türkleri ile anlaşmaya çalışmışlardır. Bu proje gerçekleşmeyince daha sonra yine Togan öncülüğündeki Başkurt heyeti "Büyük Başkurdistan ve Küçük Başkurdistan" olmak üzere iki farklı özerk yapı tezini öne sürmüşdür.[436] Belirtilen projeler üzerinde de net bir anlaşma sağlanamayınca, Kazak Türkleri ile birleşilmeye çalışılmış lakin, bir sonuca varılamamış ve nihayetinde Başkurt Türkleri, Muhtar Başkurt Milli Cumhuriyeti'ni kurma iradesini açıkca göstermişlerdir. (1917-1918). Bu süreçte bağımsızlık mücadelesinin yol-yöntemleri konusunda atılacak adımların belirlenmesi için Kazak sınırındaki Orenburg şehrinde oluşturulan Başkurt Kurucu Kurultayı tarihi kararlar almıştır. Bu kurultay, Başkurdistan'ın siyasi bağımsızlığına onay vererek, 29 Kasım 1917'de Z. V. Togan'a İçişleri ile Savunma bakanlıklarını, Tatar kökenlilerden Abdullah Edhemov'a Eğitim vekilliği, Ayıtbayev'e Ziraat vekilliği verilmiş iken, Avukat Yunus Bekbavoğlu'na da hükümet başkanlığı görevi tevdi edilerek ilk Başkurt Milli Hükümeti kurulmuştur.[437] Tasarlanan ilk milli Başkurt özerk alanı 79.560 km^2 ve nüfusu da 1.259.000 dolaylarında olup, % 72 civarı Müslüman çoğunluğun oluşturduğu bir demografik yapı ortaya çıkmıştır. Türkistan'daki

---

toplanmasına da 9 Haziran 1737'deki bir ferman ile son verildi. Bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi*, 104-109.

436 Tokatlı, "Başkurt Türkçesi Grameri", 261-262; Özlü ve Çay, "20. Yüzyıl Başlarında Rusların Sömürge Politikasına Bir Örnek: Başkurdistan Meselesi", 64-69.

437 Togan, *Hatıralar,* 156-159. Bu dönemde Başkurt Hükümeti Orta Asya'ya giden Rus demiryolları ağının kesilmesi için, Buhara Emirine götürülen teklifi, *"Ruslar ile yaptığı antlaşmayı bozmayacağını"* ileri sürerek işbirliğini reddetmiştir. Bkz., Andican, *Türkistan Mücadelesi,* 56-62. Yunus Bekbavoğlu'nun yerine geçici bir süreliğine hükümet reisliğine getirilen Şerif Manatov, Balkan Savaşlarında (1911-1912) Rus destekli isyancılara karşı, Osmanlı Türklerinin yanında gönüllü olarak bulunmuş ve mücadele etmiştir. Fakat Z. Velidi Togan, daha sonraki değerlendirmelerinde Manatov'un takındığı olumsuz tutumları da dile getirmiştir. 1918-1919 yıllarında Başkurt özgürlük mücadelesi en yoğun dönemde iken, Sosyalist Manatov, evlilik hazırlıkları içine girdiğinden Başkurt yetkilileri bu tutumundan rahatsızlık duymuş ve ona sıradan bir görev tevdi ederek Rusya'ya göndermişlerdi. Daha sonra Azerbaycan'a, oradan da Türkiye'ye gelerek evlenmiştir. Kendi anlatımına göre, Türk yetkililerin tavsiyesi ile Sovyet-Türk dostluğuna çalıştığını, fakat daha sonra hataları görülünce 1922'de Türkiye'den tekrar Başkurdistan'a gönderilmiştir. Zamanla alkolik olan Manatovu, Bolşevikler ortadan kaybettirmişlerdir. Bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi*, 183, 233; Togan, *Hatıralar,* 153-154.

bu bağımsızlık faaliyetleri "Şarkî Rusya Özerk Müslüman Ülkeler Birliği" adı ile sınırları belirlenen 3 harita ile daha netleşmişti.

Bu haritaları o dönem Rusya'da bulunan Türk generallerden Nuri Conker elde etmiş ve yıllar sonra Togan Ankara'da iken kendisine hediye etmiştir. Togan, aldığı bu haritalardan sonuncusunu "Türkistan Tarihi" adlı kitabında yayınlamıştı.

Ocak 1918'de milli hükümet yetkilileri Moskova'da yeni Sovyet yöetimi ile konu üzerine görüşmeler yaparken, Bolşevikler kanlı bir müdahalede bulunarak Başkurt topraklarına girmiş ve Orenburg'u işgal ederek kurucu hükümet üyelerini de tutuklamıştır. Başkurtların daha önce ilan ettiği bağımsızlık sevinci adeta kursağında bırakılmış ve kısa bir süre sonra rejim güçlerinin müdahalesi ile son bulmuştu. Olanlara rağmen Başkurtlar yine de yılmamış, hapiste bulunan hükümet üyelerini bir baskınla kaçırarak, Ural Dağlarında belli bir müddet Ruslardan saklamışlardır. Tekrar toparlanmaya çalışan milli hükümet üyeleri Z. V. Togan liderliğinde milli ordu güçlerini yeniden kurup, Geçici Sibirya Hükümeti ile bir anlaşmaya gitmişlerdir. Daha öncesinde Çar ordusu ile de anlaşma yapmayı düşünen Başkurtlar, bir sonuç alamamış ve kasım ayında da Beyaz Ordu'nun başındaki Amiral Kolçak güçleri tarafından Başkurt Hükümeti dağıtılmıştı. [438] Esasında Almanların, Avrupada ilerlemesi İngilizleri kaygılandırmış, hemen Ruslardan bölgedeki Türk boylarının oluşturduğu orduyu dağıtmasını istemişlerdir. Böylelikle Çar yanlısı General Kolçak Orenburg'u işgal ederek Başkurt Hükümetini tanımadığını ilan etmiştir. 1919'da Bolşevikler galip gelince de, bu kez onlar Başkurt topraklarına yerleşmiş ve Başkurt Özerk Cumhuriyeti'ni kendi etki alanlarına dahil etmişlerdir.[439]

Yıllar sonra yapılan bazı değerlendirmelerde, eğer İdil-Ural Cumhuriyeti daha önce kurulabilmiş olsa, belki Ruslar bu topraklarda bu denli rahat askeri hareket içinde olamayacaktı, şeklinde olmuştur. Bolşeviklerin siyasi manevraları, Türk soylu halkları oyalamaları, boylar arasındaki kabile milliyetçiliği gibi etkenler, bu oluşuma engel olan

---

438 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 300-301; Togan, *Hatıralar,* 157-166,176-181.

439 Malik, "Revival of Nationalism in Bashkortostan", 228-229; Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 300-301. Başkurt bağımsızlığının ilanı ve bu süreçlerde Başkurt temsilcilerinin Bolşevik-Çarlık yönetimleri ile yaptığı görüşmeler hk. bkz., Национально-государственное устройство Башкортостана (1917–1925 гг.). Документы и материалы. В 4 т. /Авт.-сост. Б.Х. Юлдашбаев. Т. I. Уфа: Китап, 2002), 192-201. (B.H. Yuldashbayev, *Natsionalno-gosudarstvennoe ustroystvo Bashkortostana (1917-1925),* Dokumenti i materiali V4 t./Avt.sost. T.I, (Ufa: Kniga, 2002), 192-201).

diğer faktörlerdir. Her iki Rus gücünün de Başkurtları oyalayarak, aslında perde arkasında hiçbir zaman bağımsızlıklarına kolay kolay izin verilmeyeceğini gören Başkurt Türkleri, Şubat 1919'da aralarında Sultan Galiyev'in de bulunduğu bir heyetin aldığı karar ile, sayısı 6.550 civarı askerden oluşan milli orduyu, silahları ile birlikte I. Kızılordu'nun emrine vermişlerdir.[440] Daha sonra ileri gelen Türkistanlı aydınların uyarıları sonucu Başkurt ordusundaki Tatar-Başkurt askerlerinin daha rahatça hareket edebilecekleri V. Bolşevik kolordusundaki General Frunze'nin komutasına verilmesi sağlandı.

Zamanla sayıları 50 bini bulan bu askerler, Çarlık komutanı Amiral Kolçak birliklerine karşı cesurca savaşarak Bolşeviklerle birlikte önemli bir zafere ulaştılar.[441] Aynı Başkurt ordusu Bolşeviklere karşı bağımsızlık savaşı veren Ukraynalı ve Lehliler'e karşı da başarılı bir mücadelede bulunmuştur. Bazı kaynaklarda Togan'ın içinde bulunduğu zorlu süreçte, Bolşevikleri ve Lenin'in gelecek vadeden politik sözlerini dikkate alması, büyük bir zaman kaybı olarak görülmüştür. Aynı zamanda Togan'ın onayı ile Bolşeviklere destek olarak verilen ordu, Türkistan'ın özgürlüğü için Türkiye'den gelen "Basmacı" harekatının lideri Enver Paşa'nın emrine verilmiş olsaydı, belki de bağımsızlık yolunda büyük adımlar atılmış olabileceği ihtimali üzerine yıllar sonra bazı değerlendirmeler de yapılmıştır.[442]

Başkurtların, Bolşeviklere iç savaşta verdiği bütün bu desteklere rağmen milli hakları olan bağımsızlıklarına pek sıcak bakılmayınca, Başkurt yetkilileri bu kez aktif bir diplomasi ile sonuca gitmeyi düşünmüşlerdir.[443] Togan liderliğinde Lenin ile görüşen Başkurtlar, bağımsızlık yolunda alternatif bir çözüm bulamayınca, Bolşevikler ile mecburi sayılacak bir anlaşmayı onaylamışlar ve böylelikle Mart 1919'da tam hukuki haklara sahip ilk 'Muhtar Başkurt Sovyet Cumhuriyeti' Bolşeviklere bağlı

---

440 Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında,* 129-130.

441 Aynı dönemde Çar ordusuna karşı, Başkurt ve Tatar askerlerine ihtiyaç duyan Bolşevik Ruslar, 1919-1920'de kurulmasına sözde destek verdiği yeni Başkurt-Tatar Özerk Cumhuriyetlerini daha sonra yine kendi merkezi Sovyet yönetimine bağlıyacaktı. Bkz., Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, 168-170. Togan'ın Başkurt ordusunun disiplini sağlamadaki emirleri ve bu disiplinin getirdiği başarıları Troçki'nin de Rus askerlerine uygulama isteğinin sonuçsuz kalması hususunda bkz., Togan, *Hatıralar,* 224-225.

442 Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 209. Stalin, Başkurt ordusunun disiplinli ve savaşçı özelliğinden çekindiği için onları hep Türkistan dışındaki cephelere gönderme yolunu seçmiştir. İlaveten Stalin, Başkurt askerlerine yeterli mermi vermeyi bürokratik engellere sığdırmaya çalışırken, Troçki, ihtiyaç duyulan silah mermilerini Başkurt askerlerine temin etmeye çalışmıştır. Bkz., Togan, *Hatıralar,* 249-250.

443 Kanlıdere, "Zeki Velidi Togan'ın Fikri İnkişafı", 42-43.

kılınmış oldu.[444] Esasında Lenin, Z. V. Togan'ın dünya ve siyasi görüşlerini bilmekte, özgürlük mücadelesine ön ayak olduğunu, Sovyetleri uğraştıracağını anlamakla beraber, Togan'ın samimi tutumu, vizyon sahibi olması, yaptığı akademik çalışmalar gibi benzer nedenler ile Lenin ve Stalin yine de O'nu Komünistlere katılmaya davet ederek, kendisini daha rahat kontrol edebileceklerini tasarlamışlardır.[445] Togan ile istişarelerde bulunan Sultan Galiyev, Tatar-Başkurt Cumhuriyet fikrini ortaya koyarken, Stalin ve Lenin ise Tatarların, Başkurtları azınlıkta bırakacak bu projeye karşı çıkarak aslında küçük, bağımlı ve birbirlerine rakip cumhuriyetler oluşturup, yönetmenin daha kolay olacağını planlamışlardı.[446] Bolşevikler, sistematik bir şekilde Başkurdistan'daki askeri-siyasi süreçleri hep kendi lehlerine kullanmışlar ve 23 Mart 1919'da İzvestiya Gazetesi'nde yayınlanan anlaşma ile de, Başkurt Muhtar (Otonom) Cumhuriyeti, Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti'ne (RSFSC) resmen dahil edilmiş olmaktaydı.[447]

Rusya'daki iç ve dış savaşın tam olarak sona ermesi ile bir sonraki adımın milli bağımsızlık olacağını düşünen Başkurtlar için bu ilk oluşum bir nevi umut olmuştur. Ancak iç karışıklıkların yavaş yavaş sona ermesi ile daha önce milli özerklik hususlarında ılımlı gözüken Lenin, bilinç altındaki gerçek politikalarını açıktan devreye sokmuştur. Bu kapsamda 19 Mayıs 1920'de Rusya Merkezi İcra Komitesi, Başkurdistan'ın siyasi özerkliğini fiilen ortadan kaldırarak, Başkurt İhtilal Komitesi'ne karar alıcı Bolşevik yanlısı üyeler göndermiştir.[448] Togan ve çalışma arkadaşları için Bolşevizim artık amacından uzaklaşmış bir şekilde Rus emperyalizmine dönüşme sürecine girmişti. Aynı şekilde Rosa Luxemburg'un da belirttiği gibi sosyalizim; emperyalist geleneklere sahip olan, büyük milletlere hizmet etme potansiyeline sahip

---

444 Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, 198-199. Togan, Lenin ile görüştüğünde bir yazarın Türk halkları üzerine yaptığı bir çalışmayı kendisine göstermiştir. Türk kökenli olduğu düşünülen yazar üzerinden Togan, Lenin'e *"Yoksa bu yazarla bir akrabalık bağınız, Tatar ya da Çuvaş kökenliliğiniz olabilir mi?"* diye sorduğunda, Lenin, *"bu konular ile fazla ilgilenmediğini"* belirtmiştir. Togan'ın Lenin hk. düşünceleri için bkz, Togan, *Hatıralar,* 206-214, 242.

445 Togan, *Hatıralar,* 243.

446 Bennigsen ve Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları,* 114-115. Sultan Galiyev'in Komünizme rağmen ait olduğu millete dair milli düşünce ve gösterdiği faaliyetler hk. bkz., Rorlich, *Volga Tatarları*, 286.

447 İldus G. İlishev, "Sovyetler Birliği'nden Sonra Başkurdistan ve Rusya" içinde *Türkler Ansiklopedisi* , (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10: 112.

448 Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", II-A: 52. Lenin'in uygulamalarına bakıldığında, marxsizmi şeklen alıp ruhunu reddettiği ve marxsizmi politikalarına araç olarak kullandığı değerlendirilmiştir. Rusya'da Çarlık rejimine karşı gerçekleşen demokratik halk hareketlerinde, abisi Alexsandr'ın, Çar III. Alexandr'a suikast tertibi içinde olduğu gerekçesi ile idam edilmesi, Lenin'de derin izler bıraktığı düşünülmektedir. Bkz., Kırımer, *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri,* 90-98; Shub, *Her Yönüyle Lenin,* 8-12.

imkanlar yaratma kabiliyetiydi. İşte Rus Sosyalizminin doğal bir sonucu olarak komitedeki Bolşeviklerin dolaylı ve doğrudan baskıları sonucu, Başkurt İhtilal Komitesi'nden istifalar olmuş ve komite için büyük bir değer olan başkan Z. V. Togan yurdunu terk etmek zorunda kalarak, Türkmenistan'a doğru maceralı uzun bir yolculuğa çıkmıştır.[449]

Başkurt İhtilal komitesinin istifası ile bekledikleri fırsatı bulan Bolşevikler Temmuz 1920'de kendi stratejilerine uygun yeni sınırlar ile birlikte bu topraklarda yeni bir Bolşevik yönetimi de kurmuşlardır.[450]

Başkurt Muhtar Sosyalist Cumhuriyeti'nin oluşum süreci, 1917 yılından başlayarak, Kızıl Ordu'nun Türkistan isyanlarını bastırdığı yıl olan 1934'e kadar geçen süre içinde günümüzdeki sınırları tamamlanarak ancak son şeklini alabilmiştir. Kendine özgü bayrak ve arması olan Başkurt bayrağının ilk şekli 1917 yılında kabul görmüştür. Bayrakta mavi-beyaz-yeşil renkler ve Başkurtları oluşturan 7 uruğa atfen 7 dallı Kuray çalgısının yapıldığı sarı renkli bir bitki bulunmakta olup, cumhuriyetin armasında da milli kahraman Salavat Yulayoğlu'nun resmi ile milli müzik çalgısı olan Kuray bulunmaktadır.[451]

Bolşevik İhtilali'nden sonra Sovyet Rusya'ya bağlı olarak yaşamak zorunda kalan Başkurt Türkleri, 1990'lı yılların başında Sovyetlerin dağılması ile ortaya çıkan bağımsızlık sürecinde milli bağımsızlık taleplerini yinelemişlerdir. Bu meşru taleplere, Rusya daha önce de olduğu gibi pek sıcak bakmamış, ek protokoller yapılarak daha esnek bir federasyon yapısı tasarlanmıştır. Bazı yönetim haklarının doğrudan Başkurtlara tanınması sonucu Ekim 1991 ve Şubat 1992'de yapılan antlaşmalar ile son

---

449 Özbek, "Küçük Başkurdistan'dan Büyük Türkistan'a", 17-23. Türkmenistan coğrafyası hk. bkz., Taşağıl, *Gökbörü'nün İzinde,* 317-323.

450 Demir, "Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler", XX*:* 126-128. Sovyetler üzerine çalışmalar yapan Amerikalı ünlü araştırmacı Richard Pipes'a göre, Başkurtların ilk bağımsızlık bildirgelerini onaylamak durumunda kalan Sovyetler açısından bu mevzu, resmi anlamda büyük bir imtiyazdı. Fakat Lenin, daha önce Başkurdistan Cumhuriyeti ile yapılan anlaşmayı, kendince bir kağıt parçası olarak görmüş ve ilerde bu anlaşmayı da geçersiz saymıştır. Bkz., Atmaca, *Sovyetlere Muhalefet: Türk Siyasi Muhacirlerinin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1934),* 92, 98-108.

451 RF. Başkurdistan Cumhuriyeti'nin harita, arma ve günümüz bayrağı için bkz., Ek Resim-13; https://www.baib.gov.tr/files/downloads/PageFiles/e73a07da-18e2-ea11-a8d1 000c29511bae/Files/ek-7.pdf (Erişim Tarihi: 20.02.2022)

şekli kabul edilen Muhtar-Özerk Başkurdistan Cumhuriyeti Rusya Federasyonu dahilindeki yerini almıştır.[452]

4.1. 'Başkurt' Etimoloji ve Etnogenezine Genel Bir Bakış

Başkurt Türklerinin etnografyası, antropolojisi ve arkeolojisi üzerine XIX. Yüzyılda yapılan araştırmalar hakkında bilgi veren çalışmaların başında S. İ. Rudenko'nun 'Başkurtlar' ve R. G. Kuzeyev'in 'İtil Ural Türkleri' adlı çalışmaları gelmektedir. Bu iki önemli çalışma esasında yıllar süren araştırmaların sonucunda kaleme alınmıştı. Sergey İvanoviç Rudenko (1885-1969), donanımlı bir etnograf, arkeolog ve antropolog olarak Leningrad Üniversitesi'nde çalışmış ve aynı zamanda SSCB Bilimler Akademisi'nin Arkeoloji Enstitüsü'nde üst düzey bir yönetici konumundaki bilim insanı olmuştur. Özellikle Altay coğrafyasının eski kültürü üzerine 1947-1954 yılları arasında yaptığı araştırmalar kayda değer olup, sonrasında Pazırık Kurgan kazılarına ettiği öncülük, O'nu bu alanda daha da önemli bir yere koymaktadır. [453] Başkurt etnogenetik çalışmalara bakıldığında, Sovyet Bilimler Akademisi'nde onlarca yıl süren bir çalışmanın ardından ancak Başkurt şecere şubesi oluşturulabilmiştir. Bu şecere çalışmalarını bilimsel bir veri ve kaynak olarak ilk kullanan araştırmacılar arasında İ. K. Krillov ile P. İ. Rıçkov gözükmektedir. Rıçkov, Min kabilesinin şecere çalışması üzerinden, Orenburg tarihindeki Başkurt-Nogay mücadelesi ve Başkurtların Çarlık ile birleşmesini açıklamaya çalışmıştır. Yine 'Astrahan Topografasine Giriş' adlı çalışmasında, Başkurt Kıpçaklarının şeceresini de temel kaynak gibi görmüştür.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Başkurt şecerelerine olan ilgi daha da artmış, M. V. Lossievsky, V. Yumatov ve P. S. Nazarov gibi araştırmacılar kalan varyantları yayınlamışlardır.

---

[452] Foxall, *Kuzey Kafkasya'da Ruslar ve Rus Olmayanlar*, 23-32; Düzgün, "Başkurt Destanlarının Tipolojisi", 6-7. Karaçay bilginleri olan Kazi T. Laypanov ve İsmail M. Miziyev'in İdil-Ural coğrafyasında yaptıkları kurgan (mezar) ve arkeolojik araştırmalarda Türklerin ana yurdunun bu bölge olduğunu belirtirler. Bkz. Laypanov ve Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni,* 39-50; Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, (Ankara: Kripto Yayınları, 2018), 251.

[453] Rudenko'nun eseri ile ilgili dikkat çekilmesi gereken bir husus da, yayımlandığı tarihlerde (1950'ler) hatta önceki çarlık döneminde de Rus milliyetçiliği ve sonrasındaki komünist ideoloji ile Sovyet sisteminden övgü ile bahsedilmeden fikir-eser üretmek pek mümkün değildir. Dolayısıyla eser her ne kadar önemli bilgiler muhteva etmekte ise de, kitabın son bölümleri Sovyet sistemini öven, etrafına üstün medeniyet ve kültür dağıtan bir yaklaşım göstermektedir. Rudenko, *Başkurtlar,* vii-x.

Diğer şecere varyasyonları ve bulgularla ilgili materyalleri de R. G. İgnatyev ile aynı zamanda Başkurt tamgaları üzerine çalışmalar yapan D. Sokolov tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca Başkurt genel sosyal yaşamı üzerine değerli bilgiler ihtiva eden V. M. Florinskiy'nin "Başkiriyai Başkiri", Alektorov'a ait "Başkiri", P.Nazarov'a ait "K etnografi Başkir", ve D. P. Nikolskiy'e ait eserler de bu alanda önemli bir yer tutmaktadırlar.[454]

Başkurt milli aydınları olan Şehabettin Mercani, M. Remzi ve M. Umetbayev gibi araştırmacılar da bahse konu bu eserleri incelemiş ve kaynak olarak kullanmışlardır. Bu milli şairlerin daha sonra yaptıkları soy-şecere çalışmaları, Başkurt tarihi açısından önemli bir yer tutmakta ve çoğunlukla sözlü-yaşayan insanların bizzat anlatımı-rivayetlerine göre oluşturulan çalışmalardır.[455] Şecereler, özellikle milli aydın olan Umetbayev'in özel çalışma alanına girmekte olup, Başkurt Kalser-Tabın ve Kese-Tabın gibi aile boylarının şecerelerini "Yadgar" adlı eserinde yayınlamıştır. Yine M. Remzi'nin Başkurt-Burzen boy şeceresi, 1913-1914 yıllarında diğer araştırmacıların Şura Dergisi'ndeki 9 secere çalışması ve 1926-1927 yıllarında da Başkurt Oymağı Dergisi'ndeki S. Mirasov'un çalışması olan Yuramtı, Kıpçak, Kara-Tabın boy-kabilelerine ait 3 farklı şecere çalışmasının da yayımlandığı bilinmektedir.[456]

Başkurt etnogenezik çalışmalarına bakıldığında, genellikle soy anlatı-rivayet çalışmaları toplumda kabul görmüş mollalar tarafından yapılmış ve Hz. Peygamber'e dayandırılan bir soy kütüğü ortaya çıkmıştır. Bunun yanında tüm Türk kökenli halkların büyük ata olarak gördüğü Oğuzhan veya Cengizhan'a [457] atıf yapılarak şecereler başlatılmakta ve Müslüman-Türk-Moğol mitolojisindeki büyük kahramanlar arasında illiyet bağı oluşturularak, boyların asil-ilahi yönünü de öne çıkarmış olmaktaydılar. Boy-kabileler hakkındaki bazı bilgiler Kur'an-ı Kerim'de de geçtiğinden, oluşturulan

454 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 33-34; Rudenko, *Başkurtlar,* xii-xiii.

455 Şecere, (etnik-soy ağacı) Başkurtlar için önemli bir tarihi levha, boy-kabile ve ailelerin oluşumunu kapsayan geçmişten-geleceğe soy ve kültürel bilgi aktarımını kapsayan yüksek değerli bir ananedir. Bkz. Frank, *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia,* 17-18; Türksoy, *Başkurt Şecereleri,* 8.

456 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 31-36.

457 Cengiz Han'ın ordusunda bulunan yoğun Türk askerinin yanında, tebasının da yaklaşık % 90'ı Türk halkından oluşmaktaydı. Ordu dili ile resmi dil bu nedenle Türkçe olup, Moğollar da daha ziyade üst yönetimde küçük bir azınlık olarak bulunmaktaydı. Bkz., İshaki, *İdil-Ural Devleti,* 3-4; Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç,* 3.

şecerelere yapılan bu atıflar daha da dikkat çekmektedir.[458] Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı ve Türkler için başucu kitabı sayılabilecek olan "Dîvânu Lugâti't-Türk" te de (1072-1077) Türklerin yirmi boyunu sıralarken Başkurtların adını da zikretmiş ve yaşadıkları bölgeyi XI. yüzyılda kendi eli ile çizdiği haritasında göstermiştir.[459] Yine Moğol döneminden bahseden 'Tevariḫ-i Güzide Nusret-Name' adlı eserde Oğuz boyları, bulunduğu yurtlar ve Moğollar ile yapılan mücadeleleri hakkında bilgiler verilirken Başkurtlara da yer verildiği gözükmektedir. Eserde ayrıca dile getirilen bir rivayete göre, Batu Han Deşt-i Kıpçak seferinde kendi ordusundan iki kat büyüklükte olan Başkurt ordusunun varlığını öğrendiğinde, Tanrıya dua ederek yardım talep edip ayrıca yakınlarındaki Müslümanlara da kendi dinlerince Tanrıya dua etmelerini ve birlik olmalarını talep etmiştir.[460]

Genel Türk folklor çerçevesinde bulunan Başkurtlar kendi dili, kültürü, gelenekleri-görenekleri ile kendine has karakteri olan bir millettir. Cumhuriyetin resmi adı "Başkortostan" olup kiril harfleri ile de "Башкортостан" şeklinde geçmektedir. Türkçe-Başkurtça arasındaki harf-ses değişimleri sonucu bu ad 'Başkurdistan' diye okunmaktadır. Başkurt etimoloji ve etnogenezi hakkında bugüne dek birçok farklı araştırma yapılmıştır.[461] Bunlardan başlıcalarına bakıldığığında ilk araştırmacılardan biri olan Batlamyus'un yaptığı değerlendirmelerde Don havzası içerisinde geçen ve bir kavim ismi olarak zikredilen "Παγυριται" (Pauritai) kelimenin "Başkurt" anlamında olabileceği, buna ek olarak İdil-Ural bölgesinde yaşadığı anlaşılan Βορουσκοι (Vorouskoi), Ταβινοι (Rabivoi), Γηουινοι (Geinoi) adlı kavim adlarının da Başkurt uruğları olarak bilinen Geyne, Tabın, Boraç (Burcan-Barac+an) olma ihtimalinin göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilmiştir. Yine Batlamyus, aynı eserinde

458 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 35-36. Moğol-Türk genetik-kültürel benzerlikleri bilhassa Cengiz Han'ın menşei hakkındaki araştırmalara bakıldığında, Reşideddin'in 'Cami'üt Tevarih' eseri ve Klaproth'un yaptığı araştırmalar bu konuda önemli yer tutmaktadır. 1221 yılında Moğol İmparatoru Cengiz Han'ı ziyarete giden Çao-Hong isimli bir Çin elçisi, kağanın net olarak Şato Türklerinden biri olduğunu belirtmiştir. Zaten Şato Türkleri de Göktürk kökenlerinden gelen büyük bir boydu. Bkz., Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* 96-100. Türk-Tatar-Moğol köken, tarih ve bu hususları kapsayan ilmi eserler için ayrıca bkz., Z. V. Togan, *Türk ve Tatar Tarihi,* (Kazan: Elektrotipografi, 1912), 1-6, 275-278.

459 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 14; Tokatlı, "Başkurt Türkçesi Grameri", 13-14; Türksoy, *Başkurt Şecereleri*, 6.

460 Harun Kaya, "Tevariḫ-i Güzide Nusret-Name (Giriş-Metin-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Ünviversitesi, 2019), 27, 80-84, 101-115, 127, 240-241.

461 Başkurt etimolojisi hk. bkz., Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 430-431.

‘Σαυοβηνοι’ (Sauobenoi) şeklinde isimlendirilen kavmin Başkurtların Kıpçak kolunun bir şubesi şeklinde bulunan ‘Suvınların’ ismi ile birleştirilebildiğine değinmiştir.

Yukardaki verilerden yola çıkarak Başkurtların esas gövdesini oluşturan boyların varlığı II. yüzyılda yaşadığı kabul edilen Batlamyus dönemine kadar gittiği ve bu boyların da şu an bulunduğu ülke olan Başkurdistan’ın batı-güney yönlerinde dağınık şekillerde yaşadığını söylemek mümkün olacaktır.

Ayrıca Başkurtlar kendi anlatılarında hem Bulgar hem de kendilerinin ilk ataları olarak gördüğü “Kenceler”in Buhara tarafından geldiklerini belirtmektedirler.[462] Diğer bir Başkurt oluşum efsanesine göre malları kaybolan Biksentey adlı yaşlı bir Başkurt, onları bulmak için akrabaları ile 12 oğlunu yanına alarak, Ural Dağlarının öte yanındaki bu coğrafyaya yerleşmiştir. Kayıp mallarını bulan Biksentey, daha sonra çok varlıklı biri olmuş ve bunu gören yakın komşuları Kazaklar gelip, O’nun iki kızına talip olmuşlardır. Kazaklar red cevabı alınca bunun üzerine, Başkurt Biksentey’in iki oğlunu rehin alıp düzenlemiş oldukları şenliklerde bu iki kardeşi güçlü bir boğa ile güreştirmeye çıkartmışlardır.

Küçük kardeş boğanın boynuzlarını koparınca Kazak ileri gelenleri hemen bu kardeşleri serbest bırakmışlar, çünkü kendi halklarının bu yiğit kardeşler peşinden gidip onlara tabii olacağı kaygısına kapılmışlardır. Kardeşlerin Urallara dönmesi ile Biksentey yine 12 oğluna kavuşmuş ve çocuklarına binaen ‘Eyli’ kabilesi adında 12 köy oluşturulmuştur. Eylilerden önce altın, gümüş, demir madenleri ve bol göllere sahip bu alanlarda Başkurt uruklarından Tabın kabilesinin olduğu rivayet edilmiştir.[463]

---

462 Togan, *Başkurtların Tarihi*, 1-3. Bulgar-Başkurt soy münasebetleri hk. bkz., Frank, *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia,* 44. Claudius Ptolemaios (Batlamyus), dönemin meşhur astronom ve coğrafya bilgininin hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgiler yoktur. Geographike Hyphegesis (coğrafya rehberi) ismi ile bilinen dünyaca ünlü eserinin çevirisi Süleymaniye kütüphanesinde mevcut olup, XV. yy.da F. Sultan Mehmet’in isteği ile Grekçe’den Arapça’ya tercüme ettirilmiştir. Daha sonraki yıllarda Atatürk’ün de Batlamyus’un eserlerine ilgi duyduğu ve restore etmek için çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Bkz., https://turkcemalumatlar.com/2020/08/16/ batlamyus-ve-cografya/ (Erişim Tarihi: 8.10.2020); https://www.milliyet.com.tr/gundem/dunyanin-ilk-atlasi-kurtarildi-2619322. (Erişim Tarihi: 8.10.2020); Cengiz Aydın ve Gülseren Aydın, “Batlamyus”, içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 196-199.

463 Efsanede geçen Başkurt gencinin boğayı yenmesi, Türk halkları içinde büyük öneme haiz olan Dede Korkut hikayelerindeki “Dirse Han oğlu Boğaçhan”efsanesine benzerlik göstermesi açısından dikate değerdir. Bkz., Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi, “Başkurt Türkleri” haz., Şükrü Elçin vd., (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2001), I: 465-466.

Bir başka Arap seyyah olan Ebu Zaid el-Balhi de, M.S. X. yüzyılda Bulgar-Peçenek-Başkurt münasebetlerine değinmiş ve Başkurt-Peçenek halkının Türk kökenli olduğunu dile getirmiştir.[464] "Başkurt" ismine eski Arap, Yunan ve Çin gibi başlıca diğer kaynaklarda da sıkça rastlamak mümkün olup, Başkurt etimoloji ve etnogenezi ile ilgili değerlendirmeler yapılırken, aynı kaynaklarda Başkurt halk destan ve rivayetlerine de yer verilmiştir. Literatür tarama verilerine bakıldığında, Başkurt-Başkort (башкорт) ismininin kökenlerine dair yapılan çalışmalar yaklaşık 30 farklı başlık altında değerlendirilmiştir.

Bunlardan başlıcalarını göz önüne aldığımızda; Sınır ve kültürel yakınlıkları olan Kazaklar, Onlar için İstek-iştek (истэк-Иштек) tabirlerini kullanırken[465], Rusların literatüre koymaya başardığı "Başkir" adı ise, zamanla daha yaygın olarak kullanılmaya başlandı. "Başkort (башкорт)" adı; ser, baş, öncü kurt vb. anlamları ile de, ortak genel Türk dillerinde geçmektedir. Baş-kor-t şeklinde ayrılan kelime; Baş: birinci, kor: kabile ve -t ise çokluk eki olarak, "Başgort-Bozgurd" şeklinde yorumlanmıştır.[466] Bu durumda kurt unsurunun Başkurtlarda kurtarıcı, yardımcı rehber olduğu, ata kurt niteleme totemleri ve eski inançları hakkında da bilgiler vermektedir.[467] Benzer bir görüş de; Şaman inancının ağırlıklı olduğu Başkurtlara, İslamî yaşam tarzı ve kültürel unsurlarını öğretmek için gelen Müslüman elçiye bir kurtun yol göstermiş olması dolayısıyla, "Başı Kurt'', yani yol gösteren-rehber kurttan bu ismin esinlendiği ifade edilmiştir.[468] Başka bir efsaneye göre de, zorlu bir göç esnasında yollarını kaybeden bölge insanlarına bir kurtun yol göstermesi sonucu, onları çöllerden çıkarıp Ural dağlarına götürmesine atfen "Başkurt" adını almışlardır.[469]

'Başkurt' adı bağlı oldukları Cengizhan soylu Altın Orda Devleti'nden önce de kullanılıyor olsa da, Altın Orda'nın bir idari-kültürel uygulaması olan boyları ayırt etmede kullandıkları bir mühür-tamga işaretinin adı olması da muhtemeldir. Yine Türk

---

464 Rudenko, *Başkurtlar*, 24-25. Peçenekler hk. bkz., Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* 219-220.

465 XIX. Yüzyılın ünlü Başkurt ilim insanı Tacetdin Yalsıgol'a göre "İştek" isminin Başkurtlar ile anılmasının nedeni, bir zamanlar 'İştek Hacı' isimli bir hükümdara bağlı olarak yaşamlarından kaynaklandığını öne sürmüştür. Bkz., Ahmet Suleymanov, Gaynislam İbrahimov ve Metin Ergun, *Başkurt Destanları,* çev. Metin Ergun vd., (Ankara: TDK Yayınları, 2014), IV: 11-12.

466 Tokatlı, "Başkurt Türkçesi Grameri", 13-15.

467 "Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi", 417. Kurt kültü için bkz., Kalafat, "Başkurt Adının Türk Halk İnançlarındaki Yeri", 19-21.

468 Başkurt-Bozkurt efsaneleri hk. bkz., Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 293-294.

469 Kamalov, "Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar", 27; Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, 199-200.

boy ve kavimlerinde lider-yönetici, komutan-savaşçı özellikleri ile öne çıkan önemli kişilerin "Başkurt-Başkir" şeklinde kaynaklarda geçmesi, tüm Başkurt boylarını bir çatı altında toplayan kahramanın da ismi olabilme tezini düşündürmektedir. Buna benzer bir görüş de Arap tarihçisi olan Gerdizi'nin dile getirdiği, IX. yüzyılda Hazarlar içinde "Başgird" adında bir atlı-süvarinin Bulgarlara karşı yapılan savaşta göstermiş olduğu kahramanlık formudur. İlaveten Macar asıllı Türkolog Gyula Nemeth (1890-1976) ve Kakuk gibi bilim insanları, Başkurt sözcüğünün Macar/Madyar-Mişer kavimleri ile ilintili olduğunu, Ligeti'de 'Bajgir' adının 'Madyar' sözcüğünün Türkçe versiyonu olduğunu ileri sürmüştür.[470] Bu formlara ek olarak ünlü Başkurt-Türk Tarihçisi Togan'a göre; "Başkurt" adı, bir dönem Hunlara bağlı olan ve soyları Oğuz Türklerine dayanan "Beş Ogurlar" anlamına gelmektedir. Yine Togan, Başkurtların VII. yüzyılda T'ieh-le, Tölös zümrelerine dahil bir Türk kabilesi de görülebileceğini, bu zümrelerin de Türklerin Kıpçak-Qun boyları içinde olup Türk dilini konuştuğunu belirtmiştir. A. Nimet Kurat ise, Başkurtları VIII.-IX. asırlarda, Ural güneyi ile Batı Sibirya havzasında geniş bir alana yayılan ve burada Fin-Ugorlar ile temas içine giren Türk kökenli bir halk olarak ifade etmiştir.[471]

Başkurt, kelimesi "Vaşgirt" şekli ile batılı kaynaklarda ve İran destanlarında da geçmektedir. Türk edebiyat ve tarihi için taşıdığı değerler münasebeti ile önemli bir yere sahip olan Oğuz Destanı'nda da Başkurtlardan söz edilmektedir. Destanda Başkurtlar, Edil havzası civarı ve Bulgarlara komşu kırsal bir ülkede yaşayan, kuvvetli, gözüpek ve baş eğmeyen bir kavim şeklinde tanımlanmışlardır.[472]

Başta Türklerin Ergenekon'dan çıkış destanı olmak üzere, Başkurtlarda gözüken kurt motifli arketip-destan tipolojisine benzer versiyonlara birçok Türk soylu halkların edebiyatında da rastlamak mümkündür. R. G. Kuzeyev'in eserinde değindiği bir rivayet de şöyledir; Oğuz Han'ın manevi oğlu olan Kıpçak/Kıçak Han'a İtil (Volga) nehri vadisini fethetme görevi verilmiştir. Tüm Kıpçak kabileleri aynı zamanda Kıpçak Han'ın torunları sayılmış ve Han kendi yurdunda 300 yıl gibi uzun bir süre hükümdarlık

---

[470] Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 17-19; H. Yazıcı Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", *Tehlikedeki Diller Dergisi,* 4/5 (2014): 147. Hazarlar hakkında detaylı bilgiler için bkz., Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 40-44.

[471] Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", 148; Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi,* 16-20. Seyyah-tacir B. Hasan Er-Rumi, Kıpçak Han'ın komşu halklarını anlatırken Başkurt Türklerini de zikretmiştir. Bkz., El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-(Mesaliku'l Ebsar)*, 122-123.

[472] Togan, *Başkurtların Tarihi*, 1-5; Kurban, *Biz İdil'den Ural'dan*, 219-224.

yapmıştır. Diğer torunları olan Başkurt Kıpçakları da Kıpçak Han'ın oğlu olan Laç-biy/Laj Biy soyundan gelmişlerdir. Laj-biy'in oğlu Kulsarı-biy de Üç Karıy-Kıpçak kabilesinin babası sayılmaktadır. Geriye kalan diğer Kıpçak kabilelerinin atası ise Laç-biy'in diğer oğlu Alımlı/Almay-biy'dir. Bu bilgilerden yola çıkarak, Kara-Kıpçaklar ile diğer Kıpçak boyları [473] kökeni arasındaki farklılık ve Kıpçak Han'ın Oğuz-Han tarafından evlat edinilme versiyonu ile geleneksel Kıpçak-Oğuz folklorik hikayeleri Kara-Kıpçak dışındaki diğer Kıpçakların şecere ve anlatılarında gözükmemektedir.[474] Yukardaki bilgilere binaen Toksaba kabilesinin 'Kara-Kıpçak' uranı, Başkurt Kara-Kıpçaklarının Orta Çağ Kıpçak boyu olan Türk-Moğol kökenli Toksabalardan gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Farklı halklar içinde varlıkları gözüken Kıpçak boylarının pek çoğunda aynı tamgaların bulunması da bunun bir kanıtı olarak gösterilebilir.[475]

Başkurt halkının etnogenezi hakkında tartışılan bir başka husus ise, Tatar Türkleri ile olan akrabalık bağı tezidir. Bu tezi önemli bulan araştırmacılardan biri de Kuzeyev'dir. Kazan'da F. S. Faseyev'in ve Ufa'da T. Garipov'un İdil-Ural bölgesi dil yapıları ile yakınlığı üzerine yaptıkları çalışma sonuçları, akrabalık tezleri konusunda onları bir bakıma haklı çıkarmıştır.

1969 yılında Başkurt Cumhuriyeti başkenti Ufa'da, Sovyet Bilimler Akademisi tarih bölümünde konuyla ilgili çalışan bilim insanları, Başkurtların etnogenezi hakkında bilimsel bir toplantı düzenlemişlerdir. Sovyet dönemi katı komünist devlet sisteminin egemen olduğu bir dönemde, yapılan edebi-tarih araştırmalarının özgünlüğü-objektifliği göz önünde tutulması, yapılan toplantı sonuçlarının değerlendirilmesi açısından önemlidir. Bu toplantıda; Başkurdistan coğrafyasında öteden beri farklı etnogenetik unsurların bulunduğu, dışarıdan gelen halkların yanında yerlilerin de bulunduğu, zamanla yapılacak detaylı tarihi araştırma sınırlarının MS. II. bin yıla kadar yayılması

---

473 Batı ve Bizans kaynaklarında "Kuman", Rus kaynaklarında ise "Polovtsi" olarak geçmekte olan Kumanları, Ruslar XII. yy.da mağlup edince, onların yerlerini doğudan gelen Kıpçak Türkleri almıştır. Kıpçak-Alan ittifakı Moğollara karşı oluştuğunda, Moğollar, Kıpçaklara hediyeler göndererek aynı soydan geldiklerini, sorunlarının sadece Alanlar ile olduğunu söyleyince, Kıpçaklar inanmış ve geri çekilmişlerdir. Aslında bu klasik bir taktikti ve Moğollar Alanları yendikten sonra Kıpçakların peşinden gidip, onlara da ağır bir darbe vurmuştur. Karadeniz kıyılarına doğru inen Moğollar buradaki Kuman/Kıpçak-Rus ittifakını da yenmişlerdi. Bkz., Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi,* çev. Ergin Ayan, (İstanbul: Kronik Yayınları,2018), 75.

474 Düzgün, *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi,* 194.

475 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 185-186. Türkistan bağımsızlığı için başlatılan Basmacılık hareketinin umutsuzluk ve unutulma riskine karşı Togan, Ergenekondaki efsane gibi *"bitti denilen Türklerin yeniden mücadele sonucu dirilmesini"* örnek alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bkz., Togan, *Hatıralar,* 399.

gerektiği, ayrıca bu coğrafya üzerinde I. binyılın ikinci yarısında Fin-Ugor, Sarmat-Alan ve Türk boy-kabile etkileşimlerinin bulunduğu hususlarına vurgu yapılmıştır.[476]

Doğu-Batı kaynaklarında geçen farklı bir tez üzerine görüş bildiren bazı araştırmacılar da, Başkurt-Madyar (Macar) etnik kökenlerinin aynı olabileceği teorisini öne sürmüşlerdir.[477] Bu teoriyi XVII. yüzyıldan itibaren A. L. Schlezer, İ. Strahlenberg, S. Klaproth, İ. Fischer, P. Şafarik,V. V. Humboldt ve M. Castrens gibi araştırmacılar desteklemişlerdir. Semitolog (imgebilim) D. Chwolson ise desteklediği bahse konu teoriyi, bilimsel bir zemine oturtmak için Carpini ve Rubruk'un verileriyle yetinmemiş, X. yüzyıldaki İbn-Rusta'dan Şükrullah'a değin pek çok doğu kökenli araştırmacıların eserlerini de incelemiştir. Chwolson'a göre, Macar-Başkurt halklarının etnik kökenleri gibi, adı geçen sözcükler de aynı gözükmektedir.[478] Bu tez XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde birçok antropolog ve tarihçi için önemli iken, sonrasında Başkurt-Macar tarihi münasebetlerini[479] Madyar boylarının Bulgarlar ile birlikte Kafkasya'nın kuzeyinden gelmiş olabileceği tezi üzerindeki B. Mun Kachy'nın çalışması daha fazla dikkat çekmiştir. Macar bilim insanları olan D. Mesaroş ve L. Nemeth'in 'Büyük Macaristan' çalışmalarında ortaya çıkan "Etnik olarak Başkurtlar eski Macarların bir bölümünü oluşturmakta" tezi önemli olup, her iki çalışmada farklı metod ve materyal kullanılmasına rağmen sonuç verileri benzer olmuştur.[480] Yine X. yüzyıldaki bazı coğrafyacı ve XIII. yüzyılın ünlü seyyahları olan Plano Carpini ile William Rubruk, Moğollara elçi olarak gönderildiklerinde, Başkurt topraklarından geçerken gördüğü insanları, Carpini "Bascart", Rubruk da "Bascatur" olarak ifade etmiş ve net bir ayrım yapmadan Başkurtlar ile Macarları aynı halk olarak göstermişlerdir.[481]

---

476 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 26-28. Başkurtların etnolojisi hk. detaylı bilgi için bkz., Rudenko, *Başkurtlar*, 400-409.

477 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 433-439.

478 "Başhkir" adının farklı anlamları ve Macarlar ile olan ilintisi hk. bkz., Árpád Berta, "Bashkir and Hungarian-and the Darazs Wasp", içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar Dil, Kültür Üzerine İncelemeler,* haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 39-48.

479 Başkurtlar hakkında İbn-i Fadlan'ın verdiği genel bilgiler için bkz., Frank, *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia,* 8. Başkurt-Macar ve Anadolu'ya uzanan ortak coğrafi yer adları ile terimler hk. bkz. Laszlo Rasonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, çev. Yusuf Gedikli, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 333-350.

480 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 17-18; Rasonyi, *Tarihte Türklük,* 185-187.

481 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 294. Macar-Türk etnik yaklaşımları için bkz., Togan, *Umumi Türk Tarihine Girirş,* 216-219.

Raim Gumeroviç Kuzeyev'e göre, 1959'dan sonra Başkurdistan bölgesi ve çevresindeki komşuları hakkında neredeyse her yıl halkbilim ve diyalektoloji (lehçe bilimi) bilim heyetleri saha çalışması içerisinde bulunmuşlardır. Bu heyetlerin derlediği raporlarda öne çıkan bilgilerin en önemlileri Başkurt boy ve kabile isimleri hakkındaki araştırmaların zikredilmesidir. Bu saha çalışmalarında genellikle bilgisine başvurulan kişiler kolhoz çalışanları olmuştur. Söz konusu örnek kişiler, çocukluk yıllarında baba ve dedelerinden dinledikleri sözlü Başkurt tarihi, yaşam, kültür ve benzeri konular hakkında kayda değer bilgiler vermişlerdir. Benzer araştırmalarda saha çalışmalarının önemini bilen Kuzeyev, 1953-1965 yılları arasında buluntu-kalıntı ve sağlıklı veriler için yapılan gezi araştırmalarını bu hususta temel akademik çalışmalar olarak görmüştür. Aynı tarihlerde Sovyet Bilimler Akademisi'ne bağlı Başkurt şubesi bölgeye 16 seyahat düzenleyerek, Başkurtlarla ilgili bir çok önemli materyal elde etmiştir. Elde edilen veri ve buluntular ile yapılan bilimsel çalışma sonuçları, düzenli olarak Başkurdistan Arkeoloji ve Etnografyası serisinde sırasıyla 1962, 1964, 1968 ve 1971 yıllarında yayımlanmıştır. Bahse konu saha materyallerinin çoğunluğu XIX. yüzyıla ait olup, boy-kabile yapısı hakkındaki veriler ise XVII-XIX. yüzyıllara tekamül etmektedir.[482]

Başkurt etnogenetiğinden bahseden diğer önemli araştırmacılardan olan, Ebu'l Gazi Bahadır Han ve Şemseddin Dimaski'ye göre, bu halkı oluşturan ekseri çoğunluğun Orta Asya daki başlıca Türk boylarından biri olan ve kökeni Türkistan'dan ayrılıp önce kuzeye doğru, sonra da batıya yönelen Kıpçak Türkleri olmuşlardır.[483]

Z. V. Togan da Başkurtlar üzerine yaptığı genetik incelemelerde halkı oluşturan esas kütleleri 4 boy olarak göstermiş, bunlar;

1-Dağ Başkurtları (Tamyan-Üsergen-Bürcen),

2- Yalan/Ova-Bozkır Başkurtları (İrekti-Yeney-Geyne-Küdey-Yurmatı ve Tanıp urugları),

3- Çeşitli tarihlerde Başkurtlara katılan Kıpçak, Nogay, Kırgız, Merkit ve Kerayit gibi halklar,

---

[482] Zafer Sever, "Molla Münir Hadiyey'in Başkurt Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, 2015), 2-3; Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 26-31.

[483] Kıpçak-Kuman Türklerinin menşei hk. bkz., Togan, *Umumi Türk Tarihine Girirş,* 220-228.

4- Rus işgali sonucu bölgeye gelen Tatar, Mişer, Müslüman Çuvaşlar ve Bulgarlardır.

Bahse konu zümrelerin çoğu yarı göçebe durumunda olup, kabile teşkilatlanmasını korumuş ve geniş alanlara yayılarak büyük topraklara sahip olmuşlardır. Dağ ve Bozkır/Yalan Başkurt zümrelerinin de çok eski dönemlerden beri Urallarda yaşadığı bilinmektedir

Dördüncü zümre ise, Rusça *"Başkiry Pripuşçenniki"* yani 'içeriye alınan Başkurtlar' diye isimlendirilmiş, Çarlık istilasından kaçmak zorunda kalan bu zümre genelde çiftçilik yapmış, dar gelirli, tarihî destan ve gelenekler hakkında pek fazla ilgisi olmayan grup görünümünde olmuştur.[484]

Yapılan araştırma ve incelemelere bakıldığında; Başkurtların Türk kültür çerçevesi dahilinde kendine özgü bir yeri olup, etnik oluşumlarının yine Türk soylarına dayandığı değerlendirilmiştir.

4.2. İdil-Ural (Başkurt) Coğrafyasının Tarihi ve Sosyal Yapısı

Avar dönemi ile ilgili yapılan arkeolojik kazılar sonucu çıkarılan insan iskeletlerinde Germen, Slav, İran, Fin-Ugor gibi çeşitli tipler arasında, Türk tipi olan savaşçı beyaz ırk "braki-sefal"inde dikkat çekecek ölçüde olduğu, hatta bazı buluntuların Türk soyunu temsil eden "Andronovo" kültür benzerliğine oldukça yüksek bir oranda rastlandığı görülmüştür. Andronovo Kültür temelininn (MÖ.1700-1200) Proto-Türkler tarafından atıldığına dair önemli arkeolojik kanıtlar da mevcuttur.[485] Genel paleontolojik ve antropolojik veriler ışığında gözüken Andronovo kültürü, Başkurt Türklerinin de muhtemel kültürel kökenini oluşturduğu tahmin edilmektedir.[486] Başkurdistan'daki Ural Dağları arkasında bulunan Miasa nehri civarındaki Kısı-Kul barınağının araştırmalarda MÖ. II. yüzyıla ait olduğu ve Kazakistan'daki abideler ile de benzer özellikler taşıdığı görülmüştür. Yine Tissagetlerin bir dönem Başkurt coğrafyasında bulundukları, Blagoveşensk şehri

---

484 Kamalov, "Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar", 25-26. Başkurt Türklerinin ana kütlesini oluşturan boy-uruklarının şecereleri hk. bkz., Türksoy, *Başkurt Şecereleri*, 27.

485 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* 48-49; Ahmet Seyrek, *Medeniyete Yön Veren Türk Uygarlıklar*, (İstanbul: Olympia Yayınları, 2019), 5-8; Yıldırım, *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronovo Kültürü,* 116-130.

486 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 15-20; https://www.wikiwand.com/tr/Ba%C5%9Fkurtlar#/google_vignette. (Erişim Tarihi: 07.08.2021)

kuzeyindeki Kara-Abız eski şehir kalıntıları, Ufa yakınındaki Çertovo eski şehri, Sima nehri civarındaki Oxlebininskiy eski şehri ve Ağizel (Belaya) Nehri yakınındaki Gorodki köyü eski yerleşim kalıntıları İskit sanat tarzı ile kültürüne ait bir çok ortak özellik barındırmaktadır. 1941 yılında Ufa'da yapılan arkeolojik araştırmalarda bulunan, iki gümüş kap ve kapaklı diğer tunç çanak-çömlekler bizlere VI.-VIII. yüzyıllardan başlayan Ön Asya ve Ön Ural coğrafyası ile olan ikili ilişkileri de göstermiş olmaktadır.

Fars kültürünün belirgin özeliklerinden olan, pençelerinde ceylan bulunan kartal motifi, altın yaldızlı gümüş bir kasenin üzerine işlenmiş olarak Sterlitamak'ın Levaşovka köyündeki bir mezarlıkta bulunmuştur. Mezar içinde ayrıca ölen kişi ile birlikte gömülen eşyaları, işlemeli maden alaşımlı kap-kacaklar, kıyafetler, kemerler, kadınlara ait takı ve aksesuarlar gibi değerli şeyler de Alan kabilelerine ait özellikleri barındırmaktadır. Yine El Mesudi, Rubruk ve XVI. yüzyıla ait bir Rus kaynağında Başkurtlardan bahsedilirken, konar göçer oldukları, keçe çadırlarda kaldıklarını, arıcılık, balıkçılık, hayvancılık ile uğraşırlarken tarım ile çok fazla ilgilenmedikleri belirtilir. Doğu kısmının coğrafyası bahsedilen uğraşlar için elverişli olduğundan tarım öne çıkmamış, ancak MÖ. I. yüzyıla kadar giden arkeolojik araştırmalarda, bulgularda Başkurtların, hayvancılıkla birlikte çiftçilik ile de uğraştıkları görülmüştür.[487] İstahri ve İbn Havkal'a göre Başkurtların iki sınıf olduğunu, bir kısmı İtil Bulgarları doğusunda, diğer kısmı da Peçeneklerle birlikte Rumlara komşudurlar. Bu bilgilerden hareketle Başkurtların Türk kökenli halklardan sayıldığına da dikkat çekmek gerekmektedir.[488] Kaşgarlı Mahmud da "Dîvânu Lugâti't-Türk" adlı eserinde Türk boylarının yerleşim yerini tarif ederken: *Beçenekler, Rum'a en yakın olan boydur, ardından Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgırt, Basmıl, Yabaku, Tatar, Kırkız (Çin'e yakındır) bu boyların hepsi Rum hizasından doğu yönüne doğru sıralanırlar.."* demektedir.[489]

---

487 Başkurtların eski dönemlerdeki yaşam tarzı, giyim ve kültürleri hk. bkz., Rudenko, *Başkurtlar,* 15-24, 73-79, 415; *İstoria Bashkir,* VII: 16-17. (История башкирского народа, VII, Редакционная коллегия I тома: В.В. Овсянников, В.К. Федоров, Ф.Г. Хисамитдинова, (МОСКВа: Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, Издательство «Наука», 2009), 16-17.

488 Osman Karatay, "Macarlar", içinde, *Doğu Avrupa Türk Tarihi,* ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018), 431. Başkurt boy ve kabile adlarında bulunan Türkmen isimleri hk. bkz., Frank, *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia,* 109.

489 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk,* 10-11.

Mesudi 'Mürüc ez-Zeheb'deki eserinde Hazar ve Alan komşuluğunda olan Peçenek[490] ile Başkurt memleketlerine yakın 'Valandar' adlı Bulgarlarla ilgili bir yerden sözetmiştir. Yine Mesudi, başka bir eseri olan 'Tenbih'te 'Vlndriyye' denen göçebelerin Başkırt, Peçenek, Yecniler olduğu ve bu kavimlerin M.S. 320 yılından itibaren civardaki 5 sancağın çoğunu ele geçirdiklerinden bahseder. Başka bir yazılı kaynakta, Başkutların İtil Bulgarlarına tabii olduğu ve onların doğusunda yer aldıklarını, Bulgarların batısında ve güneydoğusunda da Oğuzların bulunduğunu yazmaktadır.[491]

Başkurtların bitişiğinde bulunan ve bir dönem Hazarlara bağlı olan Bulgarların, Müslümanlığı tercih etmesinin nedenlerinden biri de Museviliği benimseyen Hazar Kağanlığı'nın yönetimine olan hoşnutsuzluk olmuştur. Bununla birlikte bölge halkı, bağımsızlık mücadelesinde hem İslam dünyasının desteğini alacak, hem de Hazarlara ödediği vergilerden kurtulmuş olacaktı. İtil Bulgarları ve Abbasi Halifeliği arasındaki derin siyasi ve dini münasebetlerin temeli 920 yılında İlteber Almuş'un elçisini Halife Muktedir'e göndermesi ile atılmıştır. Almuş, Hazarlardan kurtulmak için Abbasi Halifesi'nden kale, camii inşaası için nakdi yardım, mimar ve İslam'ı layığıyla anlatacak donanımlı âlimler istemiştir. Halife'nin görevlendirdiği heyet 12 Mayıs 922 tarihinde Bağdat'tan yola çıkıp, İtil Bulgarları bölgesine varışı sonrasında Bulgarlar da İslamiyeti resmi din olarak kabul etmiş oldular.[492] Böylelikle Bulgarlar İslam aleminin en kuzeydeki temsilcisi olarak etrafındaki halklara İslamî yaşam tarzını gösterme ve bilahere onları İslam dinine davet etme onuruna da erişmiş oldular.[493] Bu gelişmelerin akabinde Bulgarlara tabi olan Çirmiş (Mari), Başkurt ve Burtaslar arasında da İslamiyet yayıldı. Mesudi ve El biruni de Abbasi-Bulgar devletleri arasındaki münasebetlerin daha sonra da artarak devam ettiğini belirtmişlerdir.[494]

---

490 Peçeneklerin Türk kökenliliği hk. bkz., Sümer, *Oğuzlar-Türkmenler,* 60-62; Türk Tarih Kurumu, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı,* çev. Faruk Sümer ve Ali Sevim (Ankara: TTK Yayınları, 1998),7.

491 Umut Üren, "Büyük Bulgar Devleti", içinde *Doğu Avrupa Türk Tarihi,* ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018), 259.

492 Türkistan coğrafyasındaki Türk boyları arasında (Oğuz, Karluk, Kazak, Bulgar vb.) İslamiyetin yayılışı genel anlamda X. Yüzyılın ilk çeyreğine denk gelmektedir. Bkz., Baykara, *Zeki Velidi Togan,* 147.

493 Zakiyev ve Gibadullaviç, "Huca Ehmet Yesewi Bolğar-Tatar Dönyasında", 421-426. Bulgar-Başkurt coğrafyasında İslamiyete geçiş sonrası bölgedeki halkların İslam ülkeleri ve Türkistan ile kültürel, siyasi-sosyal ilşkilerinin arttığı görülmektedir. Bkz., Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi,* 119-120.

494 Dinçer Koç, "İtil Bulgarları", içinde *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018), 305.

Başkurtların Müslümanlığı kabul süreçlerine değinen Avrupalı seyyah Rubruk, onların Moğol istilasından önce İtil Bulgarlarına tabi olup, Müslümanlığı benimsediklerini belirtir.[495] 1200'lü yıllarda bazı kaynaklarda Macaristan'daki Başkurtların Hanefi merkezli Müslümanlığı tercih ettiği de ifade edilmiştir.[496]

Abbasi Halifesi'nin, Bulgar memleketine İslamiyeti tanıtmak için görevlendirdiği heyet içindeki en önemli isim raportör olan Arap seyyah İbn Fadlandır. O'nun seyahatnamesine bakıldığında, zorlu bir seyahate başlayan heyet, yolları üzerinde karşılaştıkları Peçenek ve Başgırtlara da uğramıştır.[497] İbn Fadlan bu yolculukta karşılaştığı Başgırt (Başkurt) Türkleri hakkında malumat verirken, Konstantıniyye (Bizans) ile Bulgar arasında yaşayan büyük bir Türk Boyu olarak bahsetmiştir.[498] Yine Fadlan'ın tuttuğu notlara göre, Başkurtların bir bölümü, Peçenekleri takiple batıya doğru göç edip, orada Macarların içine karışmışlardır.[499]

Nitekim bazı Arap kaynaklarına göre de İç ve Dış Başkurdistan coğrafi bölgelerinin mevcut olup, Dış Başkurdistan'dan kasıt günümüz Macar toprakları olmaktadır. Bu topraklarda kullanılan Macarca dilinin yanında Başkurtça dilini kullanan halklar da yaşamıştır. Ortaçağ kazı ve buluntularına dayanarak ileri sürülen teorilere göre, Başkurt coğrafyasındaki farklı kavim ve halklarla temasın önemli nedenlerinden biri de bölgenin kavimler göçü yolları üzerinde bulunması ve başta Hun Türkleri olmak üzere birçok farklı kültürler ile temas edildiği değerlendirilmiştir.[500]

İdil-Ural coğrafyası ve çevresinde Rus kültür dairesi ile sosyal yapısından farklı olarak kendine özgü bir kültür ve tarihe sahip olan Tataristan, Başkurtistan, Çuvaşistan (Türk Kökenli Cumhuriyetler) ve Udmurtya, Mordovya, Mari El (Fin-Ugor Cumhuriyetler) gibi 6 özerk bölge bulunmaktadır. Moskova yönetimi bahse konu bu bölgeleri adlandırırken, Orta Asya-Türkistan politikasında olduğu gibi buraya Orta Volga demekte iken, bölgenin asli unsuru olan yerel halk da tarihi genetik kodlarının

---

495 Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255,* 38, 67; Dinçer Koç, "İtil Bulgarları", içinde, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay ve Serkan Acar, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018), 305.

496 Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* X-XII; Doğan, "İbn Fadlan Seyahatnamesi", 58-80.

497 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* 200-201.

498 Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 18-20.

499 Rusların Orta Asya'ya yayılması, Türk-Macar dil-kültür ve ortak tarihi tezlerinin detayları için bkz. Çolak, "Macar Türkolog Vambery'nin Türkistan Seyahatinde 'Büyük Oyun' un İzleri", 13-27.

500 Azat Kuldevlet, "Başkurtlar", http://www.kemankes.com/makaleler/?yazar=azatkul devlet), (Erişim Tarihi: 14.03.2021); Zekiev, "İdil-Ural Türklerinin Etnik Tarihi" 61-70. Türk Dünyasındaki ortak kültürel değerler için bkz., Davletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, 32-35.

dışa vurumu olacak ki bölgeyi 'İdil-Ural' şeklinde ifade etmektedir.[501] Ruslardan farklı kültür ve tarihe sahip bölge halkları, özellikle Başkurt Türkleri XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XX. yüzyılın sonlarına kadar bağımsızlık hareketleri içerisinde bulunmuşlardır. Çarlık yönetimine karşı 1905'ten sonra başlayan halk hareketleri Bolşevizmi getirmiş ve bu süreçlerde yine Başkurt Türklerinin milli özerklik-özgürlük taleplerinin ön plana çıktığı gözükmektedir.[502] Durumun ciddiyetini gören Ruslar, bu cumhuriyetlerin olası bağımsızlık çabalarını sonuçsuz bırakmak için, zorunlu göçler ile demografik yapıyı değiştirerek, dış dünya veya başka bağımsız bir ülke ile aralarında fiziki bir bağ bırakmamışlardır. Yapılan değerlendirmelerde, Rusların bu bölgede izlediği klasik asimilasyon ve sindirme politikaları ile asırlarca sürecek olan Başkurt isyanlarının fitilini de kendileri ateşlemiş olmaktaydılar.[503]

Başkurtlar, herhangi bir devlet ile fiziki sınırı olmadan bağımsızlığın kolay elde edilemeyeceğini anladıklarından, hemen güneyinde bulunan köken ve dil-kültür anlamıda yakın gördüğü Kazaklar ile ittifak içine girmişlerdir.

Çar ordusu bu duruma set çekerken, bölgedeki halklar ilerleyen zamanda mecburen özgürlük ve adalet vadeden Bolşevikler ile işbirliğine girdi. Bu birlikteliğe aslında her iki taraf da muhtaçtı. Bolşevik devrimi başarıya ulaşınca, devrime destek veren bölge halkına Komünist rejim verdiği bağımsızlık sözünü maalesef tutmamıştır. Stalin öncülüğündeki Bolşevikler daha da ileri giderek, Kazaklar ile İdil-Ural arasındaki fiziki sınır bağını kopartmak için 1925 yılında Kazaklardan Orenburg şehrini koparıp, Rus sınırlarına katmışlardır. Böylelikle Başkurtlar başta olmak üzere, diğer halklarında Kazak bölgeleri ile bağı kopmuş başta 30 km olan bu mesafe zamanla daha da artmış ve bölge halkı adeta etrafı dikenli Sovyet sınır telleri ile kuşatılmış olmaktaydı.

Sovyet Anayasası 1936'da bu muhtar cumhuriyetlerin statüsünü üye devletler statüsüne yükseltip, eğer isterlerse sözde bir bağımsızlık hakkı tanımıştı. Lakin bu ayrılma hakkını kullanabilmesi için söz konusu cumhuriyetin, üçüncü bir devlete ortak sınırı olması gerekiyordu. Bağımsızlık koşulları olan yüzölçüm, demografik yapı vb.

---

501 İdil-Volga Nehiri ve politik tanımlamaları hk. bkz., Kurban, *Biz İdil'den Ural'dan*, 12-19; McNeese, *Rivers in World History: The Volga River,* 2-8.

502 1905'li yıllarda Çarlık Rusya'sında başlayan siyasi kriz ve halk hareketleri hk. bkz., Steinwedel. *Threads of Empire : Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917*, 182-196.

503 Togan, *Başkurtların Tarihi*, 82-89; Rudenko, *Başkurtlar*, 30-39. Sovyetlerin dağılma yıllarında yaptıkları nüfus sayımının verilerine göre, Başkurdistan Cumhuriyeti'ndeki demografik yapı hk. bkz., Malik, "Revival of Nationalism in Bashkortostan", 224-228.

şartları taşımasına rağmen İdil-Ural bölgesi daha önce stratejik bir akılla Bolşevikler tarafından koparılan Orenburg koridoru yüzünden anayasadaki mevcut kriterleri karşılayamayarak, resmi bir bağımsızlık talebinde bulunamamıştır.[504] Başkurtların en eski tarihi coğrafyası göz önüne alındığında, geniş alanlar üzerinde dağınık halde yaşadıkları anlaşılmaktadır.[505] Günümüz topraklarında da benzer dağılımda bulunan halk, Bolşeviklerin, Başkurt Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni oluşturması sonucu, bazı sınırlar değişmiş, bir kısım yerli halk ve toprakları, tarihi Başkurt sınırlarının ötesinde bırakılmıştır. Dışarda kalan bu insanlardan bazısı Saratov, Çelyabinsk, Orenburg, Perm, Sverdlovskaya, Samara, Kurgan ve Tataristan gibi yakın bölgelerde yaşamaktadırlar. Rusya Federasyonu dışında kalanlar ise, günümüz Kazakistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Ukrayna gibi ülkelerde bulunmaktadırlar.

Bu dağılımlara rağmen Başkurt halkının yüksek oranı halen kendi cumhuriyeti içinde yaşarken, yakın cumhuriyetler olan Udmurtiya, Komi, Saha -Yakutistan ile Çita, ve Tümen bölgelerinde yaşayan diğer Başkurt grupları da mevcuttur.[506]

1990'ların başında Sovyetler Birliği dağılmaya yüz tutmuşken, birçok Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan etmiş lakin, taşıdığı stratejik değerler nedeni ile Başkurtlar dahil İdil-Ural cumhuriyetlerindeki ayrılma taleplerine Ruslar pek olumlu bakmamışlardır.[507] Bu zaman zarfında Rusya da iç karışıklıklar çıkmış, bağımsızlık isteği sadece Çeçenistan'da sıcak savaşa dönüşürken, Başkurdistan ve Tataristan başta olmak üzere diğer cumhuriyetler daha barışçıl yollar ile Moskova'ya karşı özgürlük taleplerinde ısrar etmişlerdir. Bu ısrarlara karşı Rusya Federasyonu'nun ilk Başkanı

---

504 Mokhmad Akhiyadov ve Burak Çalışkan, "Rusya'nın Yeni Kuzey Kafkasya'sı: İdil-Ural Bölgesi" (Erişim Tarihi: 28.02.2020); https://insamer.com/tr/rusyanin-yeni-kuzey-kafkasyasi-idil-ural-bolgesi_2714.html. Orenburg'un ait olduğu topraklardan koparılıp, Rus vilayeti yapılması ve soydaş Başkurt-Tatar-Kazak halkları arasına nifak sokma politikaları ile tutulmayan vaadler hk. bkz., Togan, *Hatıralar,* 244-249; Yorulmaz, *Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler,* 134-137.

505 Başkurtların sosyal yapısına bakıldığında, katı bir kast sistemi olmasa da, zümreler olarak başta Mirzalar, Beyler, Tarhanlar, Asaba, Tipter ve Tusnak şeklinde aralarında bir hiyerarşik yapı bulunmaktaydı. 1772'deki Rus mahkeme kayıtlarına göre Asaba zümresi 13.042 ev, Mişerler 1.510, Tipterler (Yasaklı) 5.655 ev idi. Mirzalar, sahip olduğu toprak ve halk üzerindeki nufuzlarını kaybetmemek için Rusların dayattığı din değiştirme politikası gereği bazıları Hristiyanlığı seçmişlerdi. Tarhanlar da yaptıkları hizmetler karşılığında vergiden muaf tutulup, çeşitli ayrıcalıklar tanınan zümrelerdi. Asabalar, kendisine ait toprağı bulunan sınıf iken, köylü olarak çalışan zümre de Tipter (Defter-Yasaklı) olarak adlandırılmıştı. Bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi*, 31-34.

506 Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", II-A: 50-51.

507 Sovyetlerin dağılma süreci ve esir milletlerin bağımsızlık talepleri hk. bkz., Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası,* 24-25, 128-131; Merry E. Wiesner-Hanks, *A Concise History Of The World (Kısa Dünya Tarihi),* çev. Serpil Çağlayan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 392-395.

Boris Yeltsin, 1990 yılında özerk cumhuriyetlere yönelik olarak "*alabildiğiniz kadar bağımsızlık alın"* ifadesi, aslında sadece merkezi yönetimin etkisini biraz daha azaltarak yine de kendilerine bağlı tutmanın başka bir yolu olmaktaydı.[508] Yine Yeltsin, Kiev'de yaptığı bir açıklamada; *"Rusya'nın eski baskıyı canlandıracak bir imparatorluk peşinde olmadığı, ki bu rolü uzun yıllar oynamış, lakin görülen, tarihin Ruslara başka halkları yönetme heves ve gayesinin mutluluk getirmediğini*" ifade etmiştir.

Konjonktüre bağlı olarak yapılan bu değerlendirmelere bakıldığında, ilerleyen dönemde (Aralık 1991) Rusya öncülüğünde oluşturulan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ile, yine Orta Asya'da etkin bir güç olarak ayakta durmak isteyen bir Rusya görülmektedir.[509] Zamanla kendini daha net gösteren Rus "yakın çevre" doktrinin öne çıkması üzerine, NATO ve Avrupa ile yakın ilişkiler kurmak isteyen Gürcistan ve Ukrayna'ya yapılan siyasi-askeri baskılar, Kırım'ın tekrar ilhakı ve hinterlandındaki ülkeler ile yapılan ikili anlaşmalar gibi hususlar, aslında var olan etkin-egemen politikaların devamı gibi kendini göstermektedir. İlaveten Rusya, başta NATO ve Batı bloğunun kendisini çevrelemesinden duyduğu güvenlik kaygı ve rahatsızlıklarını da açıkca dile getirmektedir.[510] Benzer şekilde Sovyet dağılmasının yarattığı bazı önemli siyasi krizler, tekrar genel Rus strateji ve jeopolitiği dahilinde çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda önemli meselelerin başında gelen Başkurtların özgürlük-bağımsızlık taleplerinde de aynı yaklaşımlar gösterilmiş ve yapılan Başkurt-Rus görüşmeleri sonucu 11 Ekim 1991 tarihinde daha esnek bir anlaşma ile yine de federasyona bağlı, modern bir Özerk Başkurdistan Cumhuriyeti ilan edilmiştir.[511]

SSCB'nin dağılmadan önce 1989 yılında yapılan son nüfus sayımına göre, Başkurtların toplam nüfusu 1.449.462 olup, ancak bu nüfusun % 60' civarı Başkurt Cumhuriyeti'nin içinde yaşamaktaydı. Kalan % 32'si komşu bölge-cumhuriyetler olan Tataristan, Samara, Orenburg, Çelyabinsk, Perm ve diğer % 8 civarı da Orta Asya

---

508 Mokhmad Akhiyadov ve Burak Çalışkan, "Rusya'nın Yeni Kuzey Kafkasya'sı: İdil-Ural Bölgesi" (Erişim Tarihi: 28.02.2020). https://insamer.com/tr/rusyanin-yeni-kuzey-kafkasyasi-idil-ural-bolgesi_2714.html; Foxall, *Kuzey Kafkasya'da Ruslar ve Rus Olmayanlar*, 31-33, 166.

509 BDT'nin oluşumu ve hedefleri hk. bkz., Demir, *Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler,* 191-206; Ülkü, *Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya*, 12-16, 51-52.

510 Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası,* 142-143, 153-155. Bulunduğu kıtada çevresine hükmeden Rusya'nın egemen devlet olarak kalabilmesi için Rus ordusunun her hâlükârda güçlü kalması, mikro Slav Rusya (Malorus) yerine, içinde barındırdığı diğer etnik unsurları da kendine entegre ederek, makro-büyük Rusya'nın (Velikorus) hedeflenmesi gerektiği, Rus analistler tarafından jeopolitik bir zorunluluk olarak değerlendirilmektedir. Bkz., Dugin, *Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım,* 363-364.

511 Düzgün, "Başkurt Destanlarının Tipolojisi", 7.

cumhuriyetlerinde bulunmaktaydılar. Bu nüfus dağılımına bakıldığında, aslında yapay sınırlarla çizilen bir cumhuriyet görünümü çıkmaktadır. Çünkü içerdeki nüfusun 1.548.291'ni Ruslar, 1.120.702'sini Tatarlar, Başkurtlar ise sadece 863.808'ini temsil etmekteydiler. [512] 2010 yılında yapılan nüfus sayımında ise, Başkurdistan Cumhuriyeti'nin toplam nüfusu 4.072.292 olup, bu sayı içerisinde Ruslar 1.432.906 (%36,1), Başkurtlar 1.172.287 (%29,5) ve Tatarlar da 1.009.295 (%25,4) nüfus yoğunluğunu oluşturmuşlardır.[513] Başkurt, Rus, Tatar dışında kalan nüfusun % 9 civarı ise diğer yakın cumhuriyetler olan Çuvaş, Mari, Ukrayna, Moldova ve Udmurt gibi bölgelerden gelen halklardır. Ülkenin 2015'teki genel nüfusu da yaklaşık 4.100.000 olmuş, Tatar-Çuvaş ve Başkurtlar ile birlikte cumhuriyet içindeki toplam nüfusun % 55'ini böylece Türk kökenli halklar oluşturmuştur. [514] Başkurdistan'ın yüzölçümü Tataristan'ın yaklaşık 2,5 kat büyüklüğünde olup 143.600 km²'dir.[515] Batı kısmında vadiler ve yaylalar mevcut olup tarım için verimli topraklara sahiptir.

Günümüz Başkurtistan Özerk Cumhuriyeti sınırları, Güney Urallardan batıya doğru başlayarak takribi 1430 km ile Başkurtların en uzun nehri olan Ağizel (Başkurtça: Ағиҙел) ve Kama nehirlerine kadar uzanmaktadır.[516] Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti idari olarak 54 rayon (idari birim), 21 şehir, 41 kasaba ve 944 kırsal yönetim birimine bölünmüştür. [517] Başlıca önemli şehirleri; başkent Ufa, Sterlitamak, Neftekamsk, Oktyabrski, Kumertau, Salavat, Sibay, Ağizel ve Mejgorye gibi şehirlerdir. II. Dünya Savaşında Naziler, Rus topraklarına girince ABD ve İngiltere Rusya'ya yardımda bulunmuş ve Rusya, savunma sanayisi ile ağır silahlarını Nazilerin kolayca ulaşamıyacakları yer olan Ural Dağları çevresine kaydırmışlardı.[518]

Aynı kapsamda Başkurt coğrafyası içindeki önemli bölgelerden biri olan Mejgorye şehri de, Rusya Federasyonu için stratejik öneme haiz olup, dışardan giriş-

---

512 Devlet, *İdil-Ural Ekspedisyonu Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar,* 3-4.

513 Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", 50-51.

514 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 302.

515 Şahin, "İmparatorluk ve Ulusal Azınlıklar Sorunu İçinde Tatar-Başkurt İlişkilerinin Değerlendirilmesi" 250-251; https://www.turksoy.org/tr/members/bashkortostan (Erişim Tarihi: 04.06.2020).

516 Düzgün, "Başkurt Destanlarının Tipolojisi'', 6-7.

517 Ali Yiğit "Başkurdistan", içinde *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10: 88-93; Öztekten, "Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça", 74.

518 Alkan, *Türkistan Tarihi ve Medeniyeti,* 418. Amerika 11 Aralık 1941 tarihinde resmi olarak II. Dünya Harbine girince savaşın gidişatı ve dengeler müttefikler lehine değişmiş, aynı zamanda İngiltere ile birlikte Sovyet Rusya'ya silah ve siyasi destek vermiştir. Bkz., Erdem, "Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri", 85-88.

çıkışlar, kalma süresi ve benzeri durumlar için özel izin alma gerekliliği olduğu belirtilmektedir. Ural Dağlarında bulunan bu önemli yerde Rus Stratejik Füze Kuvvetleri yönetiminin de olduğu söylenmekte olup, bir nevi kapalı şehir görünümüne bürünmüştür. Başkurt coğrafyasından bahseden tarihî kaynaklara bakıldığında, çeşitli Türk boy-devlet izlerinin görülüp, geçiş yaptığı yerler olduğu, dolayısı ile benzer, ortak Türk folklor çerçevesinde bulunan Başkurtlar da, en eski dönemlerden bu yana kendi topraklarında kendilerine has kültür ve yaşam tarzı ile yaşayıp, hayatlarını idame ettikleri görülmektedir.

4.3. Başkurt Halk Folklorü

Başkurt milli kültürü ve gündelik sosyal hayata bakıldığında, genel anlamda eski Türk kültür dairesi içinde gözükmekte olup, bozkır yaşam tarzından izler taşımaktadır. Dönemle ilgili kaynaklar ve seyahatnamelerde Başkurt Türklerinin gelenek-görenek, dil-kültür ve tarihi coğrafyaları hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir. Bu kaynaklardan birinde İbni Rüşd Başkurtlardan söz ederken, onların hayvanları için yeni mera ve otlak alanlar arayışında olduğunu, böylece sürekli göçeber bir yaşam tarzı sürdürdüklerinden çadırlarda barındıklarını ifade etmiştir. Rüşd'e göre Başkurtların yaşadığı yer Peçenekler ile Bolgar arasındaki bölge olup, eski dönemlerden itibaren bozkırlarda tarım-hayvancılık ve ormanlar içinde arıcılık-avcılık yapan bir halk olmuştur.[519]

Eski Türk kültürünün bir örneği olan boy-kabile oluşumlarının kendine has ayırt edici tamgalar (damgalar) Başkurt boylarında da bulunmakta olup, etnogenezleri hakkında bilgiler vermektedir. Örneğin büyük boylardan biri olan Burzyanlar'ın sembolleri-damgaları ┤↑ şeklinde olup, Kutsal saydıkları ağac; meşe ağacı, Uğurlu kuşları; çaylak kuşu ve savaş haykırışları da aktugan tamgaları iken, Tamyan boyunun ise; Kutsal olarak gördükleri ağaç; kavak ağacı, uğurlu gördükleri kuş; karga ve savaş haykırışları da Tutiya tamgaları olmuştur (ᴗ >).[520]

---

[519] Başkurt coğrafyası ve etnogenezi üzerine yapılan araştırmalar hk. bkz., Rudenko, *Başkurtlar,* 12-25. Bilhassa Asya Türklerinde gözüken kartal ile avlanma geleneği XX. Yüzyılda Başkurtlarda da gözükmektedir. Evcilleştirilen doğan-aladoğan yırtıcı kuşları ile yakaladıkları diğer kuşları genellikle Kazaklara satmış, ayrıca kartal, kuğu gibi diğer yırtıcı kuşları totemleri/gelenekleri gereği yemekten kaçınmışlardır. Bkz., Rudenko, *Başkurtlar,* 104-115, 164, 252.

[520] Başkurt tamgaları hk. bkz., Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 196-200; Abdülkadir İnan, "Altayda Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini, Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzahı", içinde *İkinci*

Sözlü olarak zengin bir halk edebiyatına sahip Başkurtların, eski dönemlerden beri var olan kültürel-tarihi unsurlar-destanlar "Sesen" adı verilen halk ozanları tarafından günümüze değin getirilmiş ve yazılı edebiyatta hak ettikleri yerlerini de almışlardır. Türk dünyasındaki varyantları ile benzerlik gösteren Başkurt destanları, ana tema olarak tarih-mitoloji ve genellikle aşk temalı toplumsal hayat içindeki konulara değinmiştir.[521]

Toplumsal hayata yansıyan Başkurt gelenekleri arasında, bazı hastalıkların tedavisi için "otacı" "emci kadın" adındaki halk hekimleri şamanist ritüeller ile şifa dağıtmayı bazı bölgelerde sürdürdükleri hala bilinmektedir. Örneğin dudakta çıkan uçuk yarasının aslında şeytan yalamasından kaynaklandığı ve bunun şifası için "emci Kadın"ın bir bezi yakıp dumanı hasta üzerinde dolaştırarak ateşe atması ve akabinde yara üzerine sürdüğü ekmek parçalarını bir köpeğe yedirmesi ile hastanın iyileşeceği düşünülür. Diğer bir örnekte Anadolu ve Türkistan Türklerinde olduğu gibi Başkurt Türklerinde de gözüken "kurşun dökme" ritüelidir.

İnanışa göre nazar ya da bir vesile ile hasta olan kişiyi kötü ruhlardan kurtarmak için hastanın başında bulunan bir kaba eritilen kurşun dökülür ve aldığı şekile göre hastalık tanımı yapılarak, tılsımlı sözler ile hasta sağlığına kavuşturulmaya çalışılır. Bazen hastalığın durumuna göre bu tedavide kullanılan kurşun nazar ve kötü ruhlardan korunmak için bir nuskaya konarak, hastanın elbise ya da gömlek cebine takılır. Aynı şekilde hayvanların hastalıktan korunması (ölet) için de orman ve kırlara bırakılan yağ-ekmeğin yanı sıra iki ağaç dalının birbirine sürtünmesi sonucu çıkan ateş ile "alazlama" denilen tütsülenmenin hayvanlara yapılması onları koruduğunu düşünülmektedir.[522]

Halk inanışları arasında genel Türk kültür ve inanç sistem dairesinde gözüken adak adama (Nezir-Nezer) Başkurtlarda da gözükmektedir. Adak, bir kişinin dilediği bir isteği gerçekleştiğinde, Allah'a karşı vermiş olduğu sözü yerine getirmek için adamış

Türk Tarihi Kongresi, (Ankara: TTK Yayınları, 2010), 146. Bala-Katay Başkurt uruğunda "H" harfi genel resmi bir damga olmuştur. Bkz., Rudenko, *Başkurtlar*, 335-338.

521 Özkan, *Türk Dilinin Yurtları,* 203. Başkurt Mitolojsi ve ele aldığı konular hk. bkz., Firdaus G. Hisamitdinova, "Başkurt Mitolojisinde Halk Hekimleri", *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi,* 27 (2020): 2-5.

522 Abdülkadir İnan, "Başkurt Türklerinde Şamanizm Kalıntıları", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi,* 191 (1965): 3760-3761. Geleneksel halk hekimliği tedavisinde büyücü-üfürükçülerin söylediği tılsımlı sözler hk. bkz., Liliya Salmanova, "Başkurt Halk Hekimliğine Bir Örnek: Tatran Başkurt Üfürükçülük Tedavisi", içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 233-237.

olduğu (kurban kesme vb.) herneyse onu yerine getirmesidir. Bu durum Alimcan İbrahimov'un eserlerinde kendini daha açık olarak göstermektedir. Aynı şekilde Türk kavimlerinde eskiden beri uygulamaları gözüken "yağmur duası"nda veya bir dileğin olması adına Allah için kurban kesiminin yapılması Başkurt Türklerinde de var olan bir uygulamadır. Manas Destanı'nda geçen ağaç kültü yine Başkurt Türklerinde de gözükmekte olup, kutlu-tılsımlı sayılan kayın ve ardıç ağaçlarının önemine binaen genellikle Nezir kurbanları bu ağaçların yanında kesilmektedir.[523] Bu değer ve olgulara bakıldığında, ortak Türk folklor dairesinde kendine benzer varyantlar ile yer bulan Başkurt kültürünün derinlik, süreklilik ve dinamikliği ön plana çıkmaktadır.

4.3.1. Başkurt Dili Üzerine Genel Bir Bakış

Toplumlarda meydana gelen çeşitli değişimler ilerleyen süreçlerde o toplumun diline de yansır. Doğal kabul edilen bu gelişmeler bazen de siyasi ve ideolojik müdahaleler ile zorunlu değişimleri ortaya koyar. Yaşanan hayatın aynası şeklinde tarif edilen dil, bir toplumun tarihi-kültürel unsurlarını barındıran ve kuşaklara aktaran en önemli öğelerden biridir.[524] Başkurt Türklerinin kullandığı Başkurtça dili, (Башҡорт теле) daha çok kendini konuşma alanında ön plana çıkartmakta ve yakın soydaş komşuları olan Tatar diline de büyük benzerlikler göstermekte olup, Ural bölgesinde kullanılan canlı bir dildir.[525]

Kazak ve Kazan Tatar Türkçelerinin bir geçiş köprüsü görünümündeki Başkurtça, morfolojik (şekil) olarak Tatar dili ile birçok açıdan benzerlik gösterirken, fonetik (ses) açısından bazı küçük farklılıklar göstermektedir. Başkurt Türkçesinde görülen ileri seviye ünsüz uyumu bu dili Kazak Türkçesine yakın kılmaktadır. N. H. Maksyutova'nın yaptığı araştırmaya göre, Kuzeybatı'da yaşayan Başkurt Türklerinin konuşma dilinde Tatarcanın etkisi açıkça görülse de, bazı fonetik (h,w,x,q gibi sesler), morfolojik (şekil bilgisi) ve leksik (sözlük) özelliklerin kendi başına Başkurtçaya ait olduğu görülmektedir. Bu manada birbirleriyle sınırdaş olan konuşma dillerinin

---

523 Çetin, *Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri*, 252-254; Roza Kurban, "Başkurt Türkleri" Vatan, 5 Mart 2014. (Erişim Tarihi: 09.07.2021) https://www.oncevatan.com.tr/baskurt-turkleri-makale,30902.html

524 Başkurtça dilinin milli birlik ve ortak kültür-tarih için önemini vurgulayan çalışmalar hk. bkz., Murat Özşahin, "Başkurt Halk Şairi Remi Garipov'un Şiirlerinde Başkurt Dili", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17/1 (2017): 187-192.

525 Öztekten, "Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça", 84-85. Başkurt ve Tatarların ortak olan köken tezleri hk. bkz., Molla Münir Hadiyev, *Başkurt Tarihi,* 36-39.

karşılıklı temas-etkileşim sonucunda, Başkurt ve Tatar Türkçelerinin özelliklerini barındıran karışık bir ağız grubu ortaya çıkmıştır.[526]

XX. yüzyıl başlarına kadar Başkurtça, tarihî Kıpçak Türkçesi ve onun devamı olan İdil-Ural Türkçesi yanında daha ziyade konuşma dili ve sözlü edebiyatta kendini göstermiştir.[527] Eskiden Tatar yazı dili Başkurt edebi-yazınsal alanda çoğunlukla kullanılırken, zamanla Başkurt ulusal hareketinin bağımsızlık için yaptığı çalışmalarda, arındırılmış ana dilin edebi alanda kullanılma fikri ön plana çıkmıştır. Bu milli edebi yazı diline ilk katkılar 1924'te çıkmaya başlayan "Başkortostan Gazetesi" yazıları ile örnek olmuş ve böylelikle Başkurt Türkçesi ile yazılan ilk kitap da, 1926 yılında başkent Ufa'da basılmıştır.[528]

Başkurt Türkleri İslamiyet'ten önce VII.-VIII. yüzyıllarda runik alfabesini ve aynı zamanda runik harflere benzer damgaları (tamgaları) kullanmışlardır. Daha sonra Uygur ve Arap alfabeleri ile yazılan Altın Orda hanlarının ferman ve diğer belgelerinden bu alfabeleri de kullandıkları anlaşılmaktadır. Kağıdın olmadığı dönemlerde, yazı için taş tabletler, oyulmak suretiyle kayalar, deri ve huş ağacı (akağaç) kabukları kullanılmıştır.[529] Kaşgarlı Mahmud, İdil-Ural ve Türkistan coğrafyası içindeki diğer Türk boy-kavim dillerini incelerken Başkurt dilinin Bulgar-Peçenek dil yapısına benzerlik gösterse de, daha ziyade Kıpçak ve Oğuz lehçesine yakınlık içinde olduğunu belirtmiştir.[530] Yine 1150'li yıllarda Moğol istilasından çekinen Fransa kralı, Moğolları daha iyi tanımak, onların siyasal, sosyal ve kültürel değerleri hakkında istihbarat

---

526 Kıpçak dil grubu içindeki Türk lehçelerinin (Tatarca-Başkurtça-Kazakça vb) benzerlikleri hk. bkz., Frank, *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia,* 7-8.

527 Öztekten, "Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça", 84-89. Başkurtça'nın ait olduğu dil grubu ve yakın lehçeleri hk. bkz., Zinnour Uraksin, "The Ethno-Linguistic Situation in The Republic of Bashkortostan", in *Russian-American Relations: İslamic and Turkic Dimensions in the Volga-Ural Basin,* ed. Hafeez Malik, (London: Macmillan Press, 2000), 287-288. Türk dillerinin ve Başkurtça'nın ana gövdeden yaklaşık ayrılış-dağılım zamanlarını gösteren filogeneteik ağaç şeması hk. bkz. Robert Lindsay, "Mutual Intelligibility Among the Turkic Languages", içinde *Tehlikedeki Türk Dilleri*, (Astana: Uluslararası Türk Akademi Yayınları, 2016), I: 379; Ek-resim 21.

528 Özkan, *Türk Dilinin Yurtları,* 201-203.

529 Hülya Gökçe, "Lehçe Teması ve Başkurt Dili Sahasındaki Örnekleri", *Tehlikedeki Diller Dergisi,* III (2014): 4-5, 47-63. Başkurt tamgaları hk. bkz., Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 49-58, 448-449.

530 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk,* 11-13; Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyetı Tarihi,* (İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2014), 202. Önde gelen Rus Araştırmacılardan biri olan P. I. Ruçkov, T. Müller, I.G. Georgi, ve M.F. Flurinski gibi bilim insanları da, Başkurt dili ve etniği hakkında Türk dil ve soylu halklar ile olan benzerliğine değinmişlerdir. Bkz., *İstoria Bashkir,* VII: 313-317. (История башкирского народа, Редакционная коллегия I тома: В.В. Овсянников, В.К. Федоров, Ф.Г. Хисамитдинова, (МОСКВа: Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, Издательство «Наука», 2009), VII: 313-317).

toplamak amacıyla seyyah Wilhelm Von Rubruk'u Moğolistan'a göndermiştir. Rubruk seyyahati esnasında karşılaştığı halk ve kültürleri ile ilgili edindiği notlarda, Başkurtça'nın Macar, Kuman-Kıpçak kavim dilleri ile benzer olduğunu ve Başkurtların yaşadığı bölgeyi de "Magna Hungaria" yani 'Büyük Macaristan' olarak ifade etmiştir.[531]

V. N. Tatişev, Başkurtlar için Tatarlar ile birlikte Hz. Muhammed'in dini yasalarını kabul ederek, Tatar dilini kullanmaya başladıklarını ve böylece genel olarak Tatar adı ile anıldıklarını ifade etmiştir. Ancak Tatarca ile benzerlik olsa da, özellikle fonetik olarak Başkurtçanın kendine özgü bazı farkları bulunmaktadır.[532] Başka bir araştırmacı Decsy'e göre de, eskiden Başkurt topraklarında yaşayan bir kısım Macarların dili proto Başkurtların da dili olmuş ve daha sonra buradaki Macarlar, gelen Türklerin içine karışmışlardır. Bu bağlamda Rasonyi ve Nemeth yaptıkları çalışmalarda, Başkurt-Macar fonetiğine uygun yer adları olduğunu, yine Nemeth 1930'da yayımladığı bir çalışmasına örnek olarak; Macar oymak adı olan "Cormati > Başkurtça da "Yurmatı-Surmatı, yine eski Macar "Yeneh" kavmi > Başkurtça "Yeney" şeklinde geçtiğini belirtmiştir.[533]

Başkurtça, dil açısından genel anlamda Tatarca'ya çok yakın benzerlikler göstermektedir. Çünkü Tatar-Başkurt Türkleri yaklaşık bin yıl öncesine uzanan kültürel, dini, siyasi, etnik, sosyal ve iktisadi birliktelikleri sonucu, doğal olarak üzerinde anlaştıkları ortak bir yazı-konuşma dilini oluşturmuştur.[534] 1500'lü yıllarda bu yazı dili bir nebze duraksamışsa da, Çağatay ve Osmanlı Türkçesinin etkileri ile XIX. yüzyıla değin etkinliğini sürdürmüştür. Kurulan Özerk Başkurt ve daha sonra Tatar Cumhuriyetlerinin konuşma dili olan bu dil edebi alanda da kullanılmaya başlanmıştır.

1850'lerden sonra İdil-Ural bölgesinde İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı yeni metod öğrenme "Usûl-i Cedît" akımı bilhassa eğitim alanında kendini göstermiş ve bu akım sayesinde çeşitli dergi ve gazeteler çıkarılmaya başlanmıştır. Gaspıralı'nın

---

531 Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, 38; "Başkurtça", https://acikders.ankara.edu.tr/mod/page/view.php?id=142489 (Erişim Tarihi 15.05.2020).

532 Başkurt-Tatar dil-kültür benzerlikleri için bkz., Iana Güngör, "Mezar Taşları ve Türkistan'daki Tatarların XIX. Yüzyıl Başındaki Sosyo-Kültürel Hayatıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler" *Tarihçi Dergisi*, 1/2 (2021): 79-92.

533 Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük,* (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2007), 186-187.

534 Lindsay, "Mutual Intelligibility Among the Turkic Languages", I: 350-351.

Türk dünyasında amaçladığı dilde-fikirde-işte birlik sloganı ile 1883'te çıkardığı Tercüman Gazetesi, özellikle dil birliğinin sağlanması açısından başat rol oynamıştır.[535]

İdil-Ural ve Türkistan'daki halklar, bu yazı dilini 1917 Bolşevik İhtilali'nin getirdiği gecici özgürlük ortamında bir dönem kendi basın-yayın faaliyetlerinde kullanmışlardır. İhtilal, kendi yerini sağlamlaştırıp otoriteyi tam eline geçirince, klasik Sovyet siyaseti gereği adım adım bu Türk dili parçalanmaya götürülmüştür.[536] Kısa süren demokratik süreçte, bilhassa 1917'den sonra Milli Başkurt edebiyatında da atılımlar görülmüş, halk kahramanları ve onların verdiği bağımsızlık mücadeleleri işlenen temel konular olmuştur. Bu dönemin ilmi-edebi dergileri olan Başkurt Oymağı, Haban, Sesen gibi yayınlar siyasi baskılara rağmen, 1935'lere kadar gelmeyi başarabilmiştir.[537]

Başkurt ve Tatar Türkçelerindeki büyük benzerlik; ortak coğrafya ve yüksek orandaki karşılıklı anlaşalabilme hususu lehçe temaslarını da ortaya koymuştur. Ayrıca bu sıkı temaslar leksik, fonetik, morfolojik açıdan bir çok benzerlikleri de barındırmıştır. Başkurtça ve Tatarca'nın leksikolojik olarak mukayeseleri ile istatistiksel bir yaklaşımla incelenmesi sonucu, bu diller arasında mevcut ortak sözcük oranının çok yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Garipov'un değerlendirmesine göre, bu benzerlik oranı %96 civarındadır. Faseyev de Başkurt ve Tatar dillerini %70-85 oranında aynı Türkçe kök sözcük muhteva eden Türk dilleri grubuna koymaktadır.[538]

Bu anlamda bazı filolog ve araştırmacılara göre, dil bilimi açısından Tatarca'nın bir ağzı ve önemli benzerlikleri olan Başkurtça üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. (Tatar dilbilimciler; L. Mahmutova, L. Zalyay, M. Zakirev, vb.).[539] Tatarca ve

---

535 Rasoni, *Tarihte Türklük*, 424-426.

536 Ahmet Tacemen, *Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değiştirilmeleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1994), 64, 73-76. Rusların Başkurt ve diğer Türk halklarının dilleri üzerindeki Ruslaştırma faaliyetleri için bkz., Kutlay Yağmur, "Başkurdistan'da Anadili Bilincinin Uyanması ve Ulusal Kimliğin Canlandırılması" içinde *Türkler Ansiklopedisi,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 20: 94-96.

537 Başkurdistan'da yaımlanan bir çok derginin içinde en önemli 3 tanesi; Başkurdistan Yazarlar Birliği'nin yayın organı olan kültür, sanat ve politikayı kapsayan "Agididl Dergisi", Başkurdistan Ukutisıhı (Başkurdistan Okutucusu) isimli pedogojik dergi ve mizah konulu "Henek" (Yaba) dergisidir. Bkz., Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri" içinde *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, ed. H. Celal Güzel ve Ali Birinci, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10: 373.

538 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 452. Başkurtça, Türk dil grubu içinde olup yazılı kaynaklar ışığında V.-VI. yüzyıllardan itibaren bilindiği kabul edilmektedir. Bkz., Rudenko, *Başkurtlar*, 420-425; Uraksin, "The Ethno-Linguistic Situation in The Republic of Bashkortostan", 287-288.

539 Gökçe, "Lehçe Teması ve Başkurt Dili Sahasındaki Örnekleri", 47-63.

Başkurtça arasında bu denli benzerlik ve anlam bütünlüğü varken, Çarlık ve Sovyetler iki sınırdaş-soydaş halkın öncelikle kültürel ve sonrasında siyasal alandaki olası birleşmelerinin önüne geçmek için her iki kesim arasında yaratılan yapay ve bölgesel milliyetçilikler ile bu dilin özellikle ayrıştırılmaya çalışıldığı yapılan değerlendirilmelerden biri olmuştur.[540]

Bahse konu bu siyasi proje uzun yıllar önce başlamış, Başkurtlar da dahil olmak üzere Türk boy ve halklarına ayrı ayrı Kiril tabanlı alfabeler getirilme fikri ilk olarak, Rus Ortodoks Kilise misyonerliğini yapan ilahiyatçı ve Türkolog olan N. İvanoviç İlminskiy'e (1822-1891) aitti.[541] İlminskiy, bu yolda koyu bir misyoner olmuş ve Türk Tatar halkının din, dil, kültür, sosyal yapı gibi değerlerini öğrenip, ona göre karşı tezler üretmek için önce Kazan Din Akademisi'nde 15 yıl öğrencilik, akabinde Kahire'de (Mısır) İslamiyet ve doğu dillerini incelemiş, sonrasında da Kazan Üniversitesi ile Kazan Akademisi'nde profesör ünvanı ile görev yapmıştır.[542] İlminskiy'e benzer fikirleri daha sonra Hristiyanlığı benimsemiş olan ve yine alfabe üzerine çalışmalar yapıp, Başkurt alfabesini Rus alfabesine uyarlamaya çalışan Mstislav da (M. S. Kulaev) bu projeyi hararetle savunmuştur.[543] Bu telkin ve zorlamalar ile Bolşevik devrimine kadar olan Başkurt alfabeleri Kiril tabanlı Rus alfabesi esas alınarak düzenlenmiştir. Bu kapsamda Başkurt dilbilimcilerden Bessonov 1907'de "Bukvar Dilya Başkir" adlı eserinde kırk bir harfli örnek alfabeyi sunmuş, akabinde V. İ. Katarinskiy de bu alfabeye bir kaç Başkurtça ses eklemiştir.

1924'e gelindiğinde ise Başkurt yazar Seyit Remiyev tarafından otuz üç harfli bir alfabe oluşturmuş lakin, bir çok eksiği ve kullanım zorluğu olduğundan yeni bir komisyon tarafından oluşturulan otuz altı harfli latin alfabesi Başkurt Aymağı Dergisi'nde yayımlamıştır. Mart 1926'da Bakü'de (Azerbaycan) toplanan I. Uluslararası Türkoloji Kongresi'nde [544] Rus-Kiril alfabesinin tam olarak Türkçe sesleri

---

[540] Öztekten, "Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça", 84-89.

[541] Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 298. Nikolay İ. İlminskiy (1822-1891) Müslüman ve diğer Türk kökenli halkların zorla Hiristiyanlaştırma siyasetine farklı bir yaklaşım ile her boy-halka ayrı ayrı Kiril alfabesi getirtilmesi ile daha rahat sonuca ulaşılacağını savunmuştur. Bkz., Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, haz. Erol Kılınç, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015), 228-229.

[542] Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, 57-58. Rus misyonerlik faaliyetleri için bkz., Kydyraliyev, "Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti", 30-39.

[543] Tacemen, "Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değiştirilmeleri", 27-29.

[544] 1926 yılında Bakü'de (Azerbaycan) toplanan Türkiyat Kongresi'ne Türkiye'den davet edilenler; M. Fuat Köprülü, H. Alli Turan ve İ. Hikmet Ertaylan olmuştur. Aynı dönemde İstanbul'da araştırmalar

karşılayamadığından, tüm Türk dünyasında kullanım kararı alınan otuz üç harfli ortak Latin alfabesi, 1927 yılında komisyonlar tarafından kabul edilmiştir. Bu alfabe temelinde Başkurtça Türkçesine de özel harfler eklenerek 7 Haziran 1928'de yeni Başkurt alfabesi resmi olarak kabul edilmiştir.[545] İslamiyet'in kabulü ile kullanıma giren Arap alfabesi yerini 1928'de Latin alfabesine, 1939'da ise Joseph Stalin[546] projesi olan, Sovyetlerin tamamında ortak alfabe dayatması ile tekrar Rus alfabesine (Kiril) geçme çalışmaları başlatılmıştır.[547]

J. Stalin'in asıl amacı homo Sovyetikus (Sovyetleştirme) tipinde etno-Rusların ön planda gözüktüğü bir siyasi yapı oluşturmaktı. Stalin'in alfabe değişikliği ile bizzat ilgilenmesi dilin birleştirme özelliğinden ileri gelmektedir. Çünkü dil; millet olmayı, bütüncül bakmayı, aynı külürde buluşmayı, aynı mitoloji ve imgelerde bulunmayı sağladığı için, Çarlık ve Sovyetler döneminde ortak Türk dilinin hep ayrıştırılmak istendiği görülmektedir.[548] Atatürk'ün düşlediği tüm Türk dünyasında ortak bir dil-kültür birliğinin oluşması açısından aynı dönemde Türkiye'de de Latin alfabesine geçilmesi üzerine, Sovyetlerin ileri gelen stratejistleri Anadolu Türkleri ile diğer Türk halkları arasında daha sonra ortak bir dil-kültür birliğinin oluşabileceği kaygısına kapılmışlardır.[549] Bunun yerine Rusça, üst ortak bir dil olarak bırakılmak sureti ile oluşturulan suni-mikro halkların alfabelerine ek harfler eklenmiş olup böylece din-dil-kültür-tarihi gibi ortak geçmişi olan komşu sınırdaş-soydaş halklar birbirini zamanla anlayamaz duruma düşmüşlerdir. Öyle ki bu süreçlerde Sovyetlerdeki etnik dillerin

---

için bulunan Prof. Vasilij V. Barthold ve profesör Menzel de heyetle birlikte gitmişlerdir. Kongrenin ana gündemi dil-tarih üzerine yapılmış, çözüm arayan sorunlardan biri de Latin-Kirirl-Arap alfabelerinden Türk halklarının kullanacağı alfabenin hangisi olması gerektiğidir. Kongre, Latin alfabesinin Türk dünyasında kullanılması gerektiği kararını vermişti. Bkz., Mustafa Oral, "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi", https://www.ergenekun.net/turkoloji-tarihinde-1926-baku-turkiyat-kongresi.html, (Erişim Tarihi: 30.01.2021); Tacemen, *Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değiştirilmeleri*, 51-53.

545 Demir, "Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Milli Gelişmeler", XX: 104-106.

546 J. Stalin (1879-1953) döneminde (1922-1953) oluşturulan gizli "Çeka" teşkilatı ve devamı olan "NKVD" nin sınır tanımayan işkence ve baskıları ülkeyi adeta korku imparatorluğuna çevirmiştir. Bkz., Hobsbawm, *On History (Tarih Üzerine),* 322.

547 Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, 202-203. Sovyet dayatması ile Kiril Alfabesine geçen Türk boylarına yine Sovyet dil-kültür asimilasyon politikaları gereği her millete ayrı bir alfabe düsturu ile toplamda 19 farklı kiril tabanlı alfabe oluşturulmuştur. Bkz., Hasan Kavruk vd., *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım,* (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2017), 52.

548 Stalin dönemi Türk halklarının dil-kültür ve inançları üzerine yapılan asimilasyon politikaları için bkz., Şahin, "Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri", 239-244.

549 Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", II-A: 53-54.

toplamı yüz doksan ikiyi bulmuş ve birçoğunun sözlük ile gramer kitapları kısa süre içinde eğitim sistemine dâhil edilmiştir.[550]

Bu doğrultuda meydana getirilen Kiril tabanlı alfabelerden Başkurt dilinin bugünkü alfabesi de kırk iki harften oluşturulmuştur. Otuz üç harf Rus alfabesi ile aynı olup, Başkurtça'nın özel sesleri için alfabeye dokuz harf daha eklenmiş, böylece alfabede dokuz ünlü, yirmi yedi ünsüz, dört diftong (ikiz ünlü) ve iki tane de ses değeri bulunmayan işaret mevcut olmuştur.[551]

Başkurt dili ayrıca Türk lehçeleri arasında bazı farklılıklar arz eden ve morfolojik açıdan kendine özgü gramer tasnifleri olan bir yazı dilidir.[552] Kaynaklarda V.-VI. asırlardan beri varlığından söz edilen Türkler ve dil gruplarına bakıldığında, Başkurt Türkçesi de Kıpçak dil grubu içinde olan çağdaş Türk yazı dillerinden biri olarak geçmektedir. Günümüz çağdaş Türk dünyası içinde de Kıpçak grubu en kalabalık grup olma özelliğini taşımaktadır.[553] Kıpçak grubundaki başlıca dil lehçelerine bakıldığında Tatarca, Başkurtça, Kazakça, Kırgızca, Karakalpakça, Karaçay-Balkarca, Kumukça, Nogayca, Karayimce ve Kırım Tatarcası gibi lehçeler bulunmaktadır.[554]

Diğer dillerde olduğu gibi Başkurt Türkçesine de farklı dillerden giren kelimeler mevcuttur. Coğrafi, dini, etnik ve kültürel gibi unsurların etkili olduğu bu geçişlerde başta Arapça, Farsça, Rusça ve Avrupa dillerinden geçen bazı sözcükler bulunmaktadır. Geçen bu kelimelerden bazıları çeşitli ses değişimlerine uğrayarak lehçelerde halen kullanılmaktadır.[555]

Başkurtçanın ait olduğu Türk dili lehçeleri üzerine çalışan araştırmacılar birbirine benzer sonuçlara varmışlardır.[556] 1881 yılında Başkurtça ağızları üzerine

---

550 Laisan Şahin, "İmparatorluk ve Ulusal Azınlıklar Sorunu İçinde Tatar-Başkurt İlişkilerinin Değerlendirilmesi" içinde *21. Yüzyılda İdil-Ural*, haz. Gönül Pultar, (Ankara: Tetragon Yayınları, 2008), 267-268. Başkurdistan Cumhuriyeti'ndeki dil sorunları hk. bkz., Uraksin, "The Ethno-Linguistic Situation in The Republic of Bashkortostan", 286-288.

551 Başkurt dil ve alfabe özellikleri hk. bkz., Demir, "Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Milli Gelişmeler", XX: 104-108.

552 Lars Johanson ve Éva Á. Csató, "Explorations of Turkic languages and Varieties", içinde *Tehlikedeki Türk Dilleri,* (Astana: Uluslararası Türk Akademi Yayınları, 2016), I: 191.

553 Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF. Yayınları, 1972), II: 70-72; Lindsay, "Mutual Intelligibility Among the Turkic Languages", 377; Kutlay Yağmur, "Başkurdistan'da Anadili Bilincinin Uyanması ve Ulusal Kimliğin Canlandırılması" içinde *Türkler Ansiklopedisi,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 20: 96.

554 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 293-294.

555 Tokatlı, "Başkurt Türkçesi Grameri", 262

556 Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 102-103.

Bessenov'un yaptığı çalışmalar ilk veriler olması bakımından mühimdir. Yine Türkoloji alanında önemli çalışmalar sunan W. Radloff, 1882 yılında Almanya'da yayımlanan "Kuzey Türk Dillerinin Fonetiği" (Phonetik Der Nördlichen Türksprachen) adlı eserinde ayrıntılı olarak Türk dili lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifini 4 gruba ayırmıştır. Radloff ve Bessenov Başkurtça diyalektini, Ova Başkurtçası ve Dağ Başkurtçası şeklinde iki ana ağız grubuna ayırarak Batı diyalekleri arasındaki tasnifte göstermişlerdir.[557]

Yine başka bir araştırmada Başkurtça başlıca iki diyalekte ayrılmış; Doğu-Kuvakan diyalekti (Miyas, Argayaş, Salyut, Ay, Kızıl) ve Güney-Yurmat diyalekti (Dem, Kara-İdil, Güney-Batı, Orta Ağız, İyik-Sakmar) olarak gösterilmiştir.[558]

A. Nikolaeviç Samoyloviç [559] de Türk lehçeleri sıralamasını yaparken Başkurtça'yı Kıpçak-Kuzeybatı grubunda, Macar Türkolog L. Ligeti, J. Benzing ve K. H. Menges de Türk lehçelerini fonetik ve gramer özelliklerine dayalı dilbilim tarihi açısından ilintili beş ana gruba ayırırken, yine Başkurtça'yı Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman dilleri) içerisinde göstermişlerdir.[560]

Başkurtça dili üzerinde yapılan başlıca çalışmalara bakıldığında, N. K. Dmitriev'in *Grammatika Bashkirskogo Yazıka (Başkurt Yazısının Grameri-1948)* ve *Başkurt Tilinin Grammatikahı* (1950), (Başkurt Dilinin Grameri,1950), G. F. Kiyekbayev'in Başkurt Tilinin Fonetikahı (Başkurt Dilinin Fonetiği-1957), K. Z. Ahmerova'nın Başkurtça-Rusça sözlüğü 'Başkirsko-russkiy slovar' (1958), Nicholas Poppe'nin 1964'te yayımlanan "Bashkir Manual" (Başkurt El Kitabı) ve 1966'daki Hezirgi Başkurt Tili (Çağdaş Başkurt Dili) adlı eserleri Başkurt dilini bilimsel olarak ele almış ve grameri hakkında detaylı bilgiler veren alanında kayda değer eserler olmuşlardır. Bu çalışmalara ilaveten yine dil-edebiyat üzerine E. F. İşberzin, VoprosI

---

557 Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", II-A: 54; Başkurtça dil grubu detayları için bkz., Ali Akar, *Türk Dili Tarihi*, (Ankara: Ötüken Yayınları, 2006), 42-43.

558 Talat Tekin ve Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri*, (İstanbul: Yıldız Dil-Edebiyat Yayınları, 2003), 103-104.

559 Rusya'da baş gösteren iktisadi sorun ve açlık dönemlerinde Petrograd'da bulunan Başkurt ordusuna gıda yardımı götüren Zeki Velidi Togan, burada gördüğü Samoyleviç'in ailesine, Barthold, Rosenberg ve Kraçkovskiy gibi ünlü alimlere yaptığı gıda yardımı bu alim ve ailelerinin ömür boyu hatıralarında kalmıştır. Bkz., Togan, *Hatıralar,* 237.

560 Ufuk Tavkul, "Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler", *Kırım Dergisi,* 12/45 (2003): 23-32; A. N. Samoyloviç hk. bkz., Naciye Yıldız, "Samoyloviç, Aleksandr Nikolaeviç" içinde *İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul, TÜDAV Yayınları, 2009), 36: 82-83; Selcen Koca Sarı, "Tehlikedeki Türk Dilleri: Genel Bir Bakış", içinde *Tehlikedeki Türk Dilleri*, ed. Eker Süer, Ülkü Çelik Şavk, (Astana: Uluslararası Türk Akademi Yayınları, 2016). I: 284.

leksikologii İ leksikografii Başkirskogo Yazıka (Leksikoloji Sorunu ve Başkurt Yazısının Leksigrafisi, 1983) ve Oçerki İstorii Başkirskogo literaturnogo Yazıka (Başkurt Edebiyatının Deneme Hikâyeleri, 1989), G. G. Seyitbattalov, Başkurt Tili (Başkurt Dili, 1994), A. A. Yuldaşev, Bashkirskiy Yazık (Başkurt Dili, 1997), F. G. Hisamitdinova, Başkirskiy Yazık (Başkurt Dili, 2000) ve M. V. Zeynullin, Hezirgi Başkurt Ezebi Tili, Morfologiya'sı (Çağdaş Başkurt Edebi Dilinin Şekil Bilgisi, 2002) yapılmış olan önemli çalışmalardır.[561] Ülkemizde de Başkurt Türkçesi üzerine Prof. Dr. Mustafa Öner, Prof. Dr. Habibe Yazıcı Ersoy, Prof. Dr. Suzan Tokatlı, Doç. Dr. Murat Özşahin ve Dr. Ömer Küçükmehmetoğlu'nun başlıca çalışmaları mevcuttur.[562] Genel anlamda siyasi-sosyal yapı olarak bakıldığında dört zümreden oluşan Başkurtlar kendine özgü ağızlar ile Başkurtça dilini kullanmaktadırlar. Boy-aile adlarında dikkat çeken temel unsurlardan biri de diğer Türk boylarındaki bulunan isimler ile olan benzerliklerdir.[563]

Bahsi geçen bu dört zümre arasındaki konuşmalarda küçük fonetik ve yazım nüansları bulunmaktadır. Dağ grubu "S" harfi yerine "H", Bozkır-Yalan grubu ise çoğunlukla "Th" sesini kullanmaktadır. Yine Türk lehçelerindeki "Z-Ç" sesleri yerine Başkurtlar, çoğunlukla "DH-S" seslerini kullanmaktadırlar.[564] Genel değerlendirme olarak; İlminsky'den bu yana İdil-Ural dahil, Türkistan coğrafyasındaki tüm halk alfabelerinde yapılan değişikliklerin ortak dilde kolayca anlaşmasının önüne geçildiği de bilinen bir gerçektir.[565] Tarihi-kültürel bağları benzer aynı etnogenetik halkların aynı alfabe ve dilde buluşmalarının doğal olması kadar ortak dilin bütünleştirici özelliğinden duyulan kaygılar olmasından ötürü her halk için ayrı ayrı alfabeler dayatılmaya çalışılmıştır. Başkurtça ve Tatarca'nın çok yakın olmasına rağmen bir kaç harf

---

561 Sonel Bosnalı vd., "Tehlikedeki Diller: Temel Kavramlar", içinde *Tehlikedeki Türk Dilleri,* (Astana: Uluslararası Türk Akademi Yayınları, 2016), I: 54. Kiyekbayev'e göre Başkurt Türkçesi'nin tarihi gelişimi; 1) XV-XVI. yy'dan başlamış olup, destanlarda kullanılan edebi dil, 2) XIX. Yüzyılın ikinci yarısından 1917 Bolşevik ihtilaline kadar olan süreçte Başkurt yazı dili oluşturma dönemi, 3) 1917'den sonra günümüze Başkurt ağızları temelinde edebi bir yazı dilinin oluşturulmaya çalışıldığı dönem. Bkz., Demir, "Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Milli Gelişmeler", XX: 103-108.

562 Ömer Küçükmehmetoğlu, *Başkurt Türkçesi Şekil Bilgisi*, (İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2018), 15-16.

563 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 294-295. Togan'a göre Türk kültür ve geleneklerini en iyi yaşatan boylardan biri Bürcen Başkurtlarıdır. Bkz., Metin Arıkan "Bir Halk Bilimci Olarak Zeki Velidi Togan" içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar,* ed. Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 101.

564 Togan, *Hatıralar,* 1-3; Tokatlı, "Başkurt Türkçesi Grameri", 1.

565 Rasonyi, *Tarihte Türklük*, 420-421.

değişikliğinin alfabelere konmasının bahse konu kaygılardan ileri gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu manada ülke içindeki Rus, Tatar ve Başkurt halklarının oluşturduğu demografik yapı ister istemez dil-kültür uygulama alanlarında bazen sıkıntılar yaratmaktadır. Örneğin Tatarca-Başkurtça arasında yaşanan çekişmeler ister istemez günlük kullanımda Rusça'yı üst iletişim dili olarak öne çıkartmaktadır. Cumhuriyet içindeki nüfus dengelerini de göze alan Başkurtlar, SSCB'nin dağılışına müteakip kendi dil-kültür öğelerini ön plana koyacak kararlar almışlardır. Bu uygulamalar sayesinde Ana dil kullanımı zaman geçtikçe edebi ve sosyal hayata da yansımış, bu dönemde millî dilde basılan gazetelerin, radyo ve televizyonların sayısında artışlar gözlemlenmiştir. 15 Şubat 1999'da Başkurdistan Cumhuriyeti Devlet Meclisi tarafından 'Başkurdistan Cumhuriyeti Halklarının Dilleri' hakkındaki kanun kabul edilerek, Rusça'nın yanında Başkurtça diline de resmi devlet statüsü tanınmış oldu.[566]

Daha önce Rusça'nın ağırlıklı olarak her alanda ve bir üst kültür dili olarak yaygın şekilde gözükmesi, Başkurtça'yı ikinci planda tutmuştur. Günümüzde de özellikle genç kuşakların çoğunlukla kendi aralarındaki iletişimde Rusça'yı yaygın olarak kullanmaları dikkat çeken hususlardan biri olmaktadır. Başkurtça kullanım alanının sadece ev-aile içinde sınırlı kalmayıp, milli eğitimde de ağırlık kazanmasına dair kararların alınmasının, gelecek dönemler için Başkurtça dilini kırılgan bir yapıya girmekten koruduğu da rahatlıkla söylenebilir.

4.3.2. Başkurt Dinî İnançları

Toplumdaki dini inanç yapısı o toplumu oluşturan kültürel unsurları ile değişimi üzerinde önemli etkiye sahiptir. Bu manada toplumsal dini bayram ve ritüeller söz konusu etkiyi açıkca gösteren örneklerden biri olmaktadırlar. Başkurt Türklerindeki benzer değişime bakıldığında ise, İslamiyet'in yayılım ve hız kazandığı zamanlar şeklinde görülen Hz. Ömer dönemindeki fetih hareketlerinin sonucu, Türkistan coğrafyasına ve buna dahil olan Başkurtlar ile temasa girilmesi, bölgenin İslam ile tanışma evresinin de başlangıcı olarak kabul edilebilir. Başkurt Türklerinin İslam dini ile tanışıp bu dini benimsemeleri X. asrın başlarından itibaren vuku bulduğu çeşitli kaynaklarda gözükse de, tamamen yayılma ve anlaşılması aslında Altın Orda Hükümdarı Özbek Han (1313-1340) döneminde kendini daha net göstermiştir.

[566] Kutlay Demir, "Başkurdistan'da Ana Dil Bilincinin Uyanması ve Ulusal Kimliğin Canlandırılması", içinde *Türkler Ansiklopedisi,* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 20: 95-96.

Diğer Türk boyları olan Oğuzlar ve Bulgarlar IX.-X. yüzyıllarda İslamiyet ile tanışırken, sınırdaş komşuları olan Başkurt Türkleri de ilgisiz kalmamış bu dini tanıma ve araştırma fırsatlarını bulmuşlardır.[567] İslam dininin kabülü ile diğer boylar gibi Başkurtlar da Arap alfabesini kabul görüp, sonrasında acem ve Türk yazı kültürüne dahil olmuşlardır. Bazı kaynaklarda geçen 'Türkmen bir İslam bilgininin Müslümanlığı Tuna bölgesinde Başkurtlara telkin ettiği' rivayeti, Z. V. Togan'a göre bu bilginin telkinlerde bulunduğu yerin Tuna değil, Ural bölgesinde olma ihtimali daha yüksek bulunmaktadır. Ufa'ya yakın Çişme beldesinde Kadı olduğu düşünülen Hüseyin Bey adındaki önemli bir zâta ait kabir bulunmaktadır. Kabrin Arapça yazılı mezar taşında "Turkestani" olarak belirtilen zâtın vefat tarihi de 'Muharrem 744' (Haziran 1343) şeklinde gözükmektedir. Yine Başkurtların İslamiyet ile olan ilişkisine diğer bir örnek olarak Tura hanları (Sibir-XV-XVI.yy) döneminde Başkurtlara atanan Müslüman bir Kadı'nın varlığı gösterilebilir.[568]

Moğol istilalarına karşı önlemler almaya çalışan başta papa ve batı dünyası dostana ilişkiler kurmak ve onları tanımak için bölgeye gönderilen ünlü seyyah Wilhelm Von Rubruk karşılaştığı Başkurtlar hakkında bilgi verirken, onların Moğol istilasından önce İtil Bulgarlarına tabi olup, İslamiyeti benimsediklerini ifade etmiştir.[569] Hatta bazı kaynaklarda Başkurt inançları hakkında daha detaylı bilgiler olduğu gözükmekte olup, örneğin 1200'lü yıllarda Macaristan'daki Başgırtların Hanefi mezhepli Müslümanlığı tercih ettiği de ifade edilmiştir.[570]

İbn Fadlan'dan (Fazlan) yaklaşık iki asır sonra İdil coğrafyasını gezen bir başka İslam coğrafyacısı olan Ebu Hamid El-Endelüsi de, 1130'lu yıllarda İran-Kafkasya üzerinden İdil ve Başkurt bölgelerini gezmiş ve burada Başkurt halkına dinî bigiler aktardığı da bilinmektedir.[571]

---

[567] Başkurtların İslamiyet ile tanışma süreci hk. bkz., Kitapçı, "Başkurt Türk Boyları Arasında İslamiyet", 57-63; Togan, *Başkurtların Tarihi,* 13-14,

[568] Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", 49-50; Togan, *Başkurtların Tarihi*, 13-14, 27.

[569] Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, 38, 67.

[570] Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, IX-XII; Doğan, "İbn Fadlan Seyahatnamesi", 58-80. Başkurtların İslam inancına örnek olarak; eski dönemlerde ikamet edilen barınak, ev, Türk-Moğol tipi çadır gibi yerlerin kapısı genelde Doğu tarafına yapılmış, Güney yönü Mekke'yi gösterdiği için, o yöne doğru sadece namaz kılıp, dua ettiklerinden kapının Güney'e açılmasını uygun görmemişler. Ayrıca Molla ve zenginlerin yaşadıkları evin iç duvarlarında da genellikle Mekke-Medine, İstanbul'daki Ayasofya camii, secadde, sarık ile kutsal kitaplar gibi İslam öğelerini hatırlatan taş baskı resim ve materyalleri yüksekçe bir yerde asılı olarak bulundurmuşlardır. Bkz., Rudenko, *Başkurtlar*, 264, 284, 415.

[571] Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslamiyet,* 18-21.

El-Kazvini'nin Ak İdil Başkurtları hakkında verdiği bilgilere göre, o dönem Hiristiyan Başkurtlar olduğu gibi Ebu Hanife mezhebinden olan Başkurtlar da bulunmaktaydı.

El-Mağribi ve El-Hamevi'nin rivayetlerinden yola çıkarak, Başkurtlar arasında İslamiyetin yayılışında yüksek olasılık komşuları olan bir Bulgar fakihinin (din bilgini) ve yine Bulgar Türklerinden oluşan 7 kişilik bir ekibin Başkurt ülkesinde İslamiyeti tebliğ etmesi sonucu yerli halkın Müslümanlığı saf bir kalp ile tercih ettiği belirtilmektedir. El Mesudi'ye göre Hazar ve Babül tarafından gelen Müslüman tacirler de bu bölgedeki İslam'ın tebliğine katkı sunmuşlardır. Kazan Hanlığı'nın işgali sonucu Başkurt ülkesine gelen Türk-Tatar Müslümanlar buradaki dini eğitim ve öğretimin öncüsü olmuşlardır. Tatar kökenli bu mülteciler özellikle dini konularda toplum içinde nüfuslu kişiler olup, Moskova'dan bağımsız bir İslam Devleti kurmayı da düşünmüşlerdir.[572]

Başkurtlar, İslamiyeti daha detaylı öğrenip kuşaklara aktarmak ve din görevlileri yetiştirmek için Mısır, Halep gibi Müslüman ülkelere öğrenci göndermişlerdir. Nitekim El- Hamevi Halep'te bulunan bu öğrencilerle görüşmüş, onların yüz ve saçlarının sarı olduğunu, Hanefi mezhebi üzerine eğitim aldıklarını ve Başkurtların nasıl Müslüman oldukları hakkında genel bilgiler edinmiştir.[573]

Rus Çarlığı'nın Kazan Hanlığı'nı işgali (1552) ve akabinde tüm İdl-Ural (Başkurt) topraklarını hegamonyası altına alması, bölge halkı arasında çok huzursuzluklara yol açmıştır. Çarlık, bu bölgede Müslüman-Türk kimliğinin parçalanması ve Hristiyan-Ortodoksluğu yeni din olarak benimsemeleri için birçok misyoner görevlendirmiştir. Bilhassa Tatar ve Başkurtlara ait büyük verimli, ekilebilir toprakları Ruslar gasbederek manastırlara yapacakları dini yayma çalışmalarında gelir amaçlı dağıtmışlardır. Müslümanlıktan Hıristiyanlığa geçiş, bir nevi bölgedeki halkları tek tip Rus kazanında kaynatıp eritmek ve Ruslaştırmanın en önemli merhalelerinden birini teşkil etme görünümünde idi.[574]

---

572 Rudenko, *Başkurtlar*, 373.

573 Başkurtların İslamiyet ile tanışma süreci hk. bkz., Kitapçı, "Başkurt Türk Boyları Arasında İslamiyet", 57-63.

574 1555'te Kazan Piskoposluğunun başına 'Guriy' isimli bir rahibin atanması ile İdil-Ural'da Türklerin adım adım Hristiyanlaştırma-Ruslaştırma faaliyetleri de başlamış olmaktaydı. Bkz., Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", 93-96.

Ortodoks misyonerler yoğun bir çalışma içine girseler de, Müslüman Türklere yönelik Hristiyanlaştırma çabalarında çok fazla bir başarı sağlayamadılar, lakin eski Şamanist inanç izlerinin belirgin olarak görüldüğü Çuvaş ve Fin-Ugor gibi halklar arasında Ortodoksluğu çeşitli politikalar sonucu bir şekilde benimsetebildikleri de olmuştur.[575] Misyonerlik faaliyetlerinin Hristiyanlaştırmayı baskı aracı olarak görmesi, erkekleri Rusya'nın uzak bölgelerine zorunlu askere götürmeleri, Başkurt kadın ve kızlarına taciz-tecavüzlerin artması ve bununla birlikte zaten dar gelirli olan halka ağır vergiler konulması Başkurtları kendi öz topraklarında hak aramaya ve Çarlık Rusya'sına karşı isyana sevketmiştir.[576] Uzun yıllar Başkurt-Rus mücadelelerine sahne olan Başkurdistan Cumhuriyeti'nin günümüz başkenti olan tarihî Ufa şehrinde 1789'dan itibaren Rusya Federasyonu içindeki Müslümanların resmi dini merkezi olan Müftülük ile yanıbaşında bulunan tarihi Ufa-A. Geylani Camii, Başkurdistan'a ayrı siyasi bir önem kazandırmaktadır.[577]

Eski dönemlerde başkent Ufa içinde Müslüman Türklere ait çok sayıda mescit ve camii mevcut iken, ne yazık ki Çarlık Rusyası ve ardılı olan Sovyetler döneminde neredeyse hepsi yok edilmiş, geriye sembolik olarak yalnız Ufa-A. Geylani Camii ayakta kalabilmiştir.[578] Hristiyanlaştırma-Ruslaştırma politikası gereği yıkılan camilerin yerine Başkurdistan'daki köylere yapılan kiliseler, isyanlar esnasında yerli halk tarafından yıkılmıştır.[579] Dini baskılar öyle ağırdı ki Sovyet egemenliğindeki Müslüman Türk halklarının Kelime-i Şehadet'i umuma açık yerlerde dile getirmesi, ya da Arapça

---

575 Ömer Duran, "XIX. Yüzyılda Kırım-Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri", *Belleten Dergisi,* 241/64 (2000): 921-948. I. Petro, 1713'te çıkardığı bir fermanla "Müslüman çiftlik sahiplerinin Hristiyan serfleri olursa, altı ay zarfında ya Hristiyanlığı kabul, veya çiftliklerinin müsadere edileceğini" bildirdi. Bunun üzerine yeniden birçok mirzanın Ortodoksluğa intisab ettiği anlaşılıyor. Bir kısmı da, Müslümanlığı muhafaza ile arazisini, yerini yurdunu bırakıp başka yerlere göç etmişlerdir. Bkz., Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", 115.

576 Fatih Özbay, "Geçmişten Günümüze Başkurdistan Cumhuriyeti", *Yeni Türkiye Dergisi,* 54 (2013): 2031-2045. Başkurt toprakları ve ait olduğu boyların resmi vesikaları hk. bkz., Türksoy, *Başkurt Şecereleri,* 27-33.

577 Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi,* 302.

578 https://www.timeturk.com/tr/2012/05/13/bir-turk-islam-ulkesi-baskurtistan.html. (Erişim Tarihi: 08.02.2021). 1929-1939 yılları arası Komünist yönetim emri ile Türkistan genelinde 25 bin civarı camii yıktırılmıştır. İdil-Ural coğrafyasında bulunan bu camiilerden 6 bini kapatılarak, ibadet dışında yeni bir fonksiyon kazandırılmış, o dönem Kazan'da 50 bin olan Müslüman nüfus için de yalnızca iki camii ayakta kalabilmiştir. Bkz., Şahin, "Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri", 242-243.

579 Yıkılan camilere karşılık olarak, Rusların yaptığı yeni kiliseleri Başkurt halkı isyanlar esnasında yıkmıştır. Bu direnişlere Zeki Velidi Togan'ın da destek verdiği bilinmektedir. Bkz., Halil İnalcık, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kuruluşu ve Zeki Velidi Togan (1890-1970)", içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar,* haz. Serkan Acar, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 57-58.

şekli ile yazılı bir not kağıdında bu kelimenin yazılması ve herhangi bir Müslüman'ın cebinden çıkması, sürgün cezası ile ölüm yolculuğunun başlangıcı olabilecek sürece davetiye çıkarması anlamına gelebiliyordu.[580]

Başkurdistan'da Çarlık'tan-Sovyetlere yüzyıllarca derin bir politika olarak dolaylı-dolaysız zorla Hristiyanlaştırma siyaseti [581] empoze edilmeye çalışılsa da, Başkurt Türkleri inaçlarını, tarihi gelenek ve göreneklerini bir şekilde korumayı başardıklarını ve asimilasyona uğramadan günümüze değin öz kültürleri ile geldikleri aşikardır.[582] Bilhassa Sovyetlerin dağılışı ile 1990'lı yılların başından itibaren bu milli uyanış yeniden canlanmış, milli kültür, temel öz değerler ve islam inancına olan ilgi gün geçtikçe olumlu bir ivme ile artış göstermektedir.[583] Başkurdistan'daki etnisite unsuru gözönüne alındığında % 40 gibi büyük çoğunluk Başkurt-Tatar Müslümanları olmakla birlikte, % 25 Ortdodoks Hiristiyan ve % 35 civarı da diğer dinlere mensup topluluklar bulunmaktadır.

Başkurdistan'da farklı dinlere mensup halklar arasında bir ayrımcılık olmayıp karşılıklı saygı-sevgi ve hoşgörü bu coğrafyada dini inançların rahatça yaşanmasına imkan sağlamıştır.[584]

İslamiyetten önceki Başkurt dini inançlarına bakıldığında, diğer Türk halkları gibi, Şaman inancı ve Gök-Tanrı inanç sistemi sosyal hayatın içinde etken bir olgu olmuştur.[585] Şamanizim, aslında tam olarak bir din olmayıp, dini inançlar sisteminini oluşturan genel inanışların adıdır. Başkurtlar İslamiyeti seçtikten sonra da bazı bölgelerde Şamanist inanç dairesindeki bazı geleneklerin de devam ettiği görülmüştür.

---

580 Komünist sistem içerdeki halklara ve dış dünyaya kendilerini iyi lanse etmek için bir kaç kayda değer göz boyatacak eser vb. şeyleri vitrinde tutmuşlardır. Togan, "Sovyetlerin Türkistan'da Tatbik Ettikleri Siyasetin Son Safhaları", 14-15.

581 Kamalov, "Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar", 30.

582 XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Başkurtların kendine özgü aile gelenekleri, toplumsal ritüelleri ve bireyin aile içindeki rolleri hk. bkz., Bikbulatov Nail Valeevich ve Fatykhova Fliza Faatovna, *"XIX-XX. Yüzyılların Başlarında Başkurtların Aile Hayatı"* (Moskova: Emek Yayınevi, 1991), 3-9. (Бикбулатов Наиль Валеевич-Фатыхова Флиза Фаатовна, *«Семейный быт башкир 19-20 веков»,* (Город Москва: Ордена Трудового, 1991), 3-9.)

583 Roza Kurban, "Türk Dünyasi Gençlerinin Dikkatini Çeken Başkurtlar", 07.11.2012. (Erişim Tarihi: 12.10.2020). https://www.turkocaklari.org.tr/yazar/roza-kurban/turk-dunyasi-genclerinin-dikkatini-ceken-baskurtlar-1758. Başkurt Türklerinin kendine özgü bozulmayan anane ve kültürü günümüze ulaşmasına rağmen, Rudenko'ya göre; XVIII-XX. yüzyıldan itibaren Rus ilerici kültürünün etkisi Başkurt kültürü üzerinde önemli rol oynamıştır. Bkz., Rudenko, *Başkurtlar*, 427-428.

584 https://insamer.com/tr/baskurdistan_761.htm (Erişim Tarihi 10.03.2021)

585 S. G. Klyaştorniy'e göre tek tanrı dini olan "Tengricilik" Türkistan, Moğol, Kafkas Hunları ve Tuna Bulgarları olmak üzere Avrasyadaki 4 ırk veya millette görülmüştür. Bkz., Uydu Yücel, "VI-XII Yüzyıllarda Türk-Slav (Rus) Kültür İlişkileri Üzerine Bir İnceleme", 496.

Altay, Tuva ve Başkurt gibi halklarda Şamanizim dahilinde gerçekleşen ritüellerde 'kamlamak/kamanlık yapmak' deyimleri günümüzde belli bölgelerde hala kullanılmaktadır.[586] Bazı hastalıkların tedavisinde geleneksel halk hekimliği rolünü üstlenen Şamanlar, kendine özgü bir tören sergileyerek kam/otacı kimlikleri ile bu rollerini gerçekleştirirler.[587] Nitekim Z. V. Togan'da başta itiraz etse de, yakalandığı sıtma hastalığından bir şaman/bahşı'ya giderek, ateş içinden üfletilen su damlacıklarının yüzüne gelmesi sonucu oğlunun kurtulamadığı bu hastalıktan böylelikle kendisi kurtulabilmişti.[588] Şamanizim de halk belli hayvanlara ve yerlere (dağ, ova, nehir vb.) kutsiyet atfedip, adeta bir totem-kültünü oluşturmuşlardır. Örnek olarak Ural Batır Destanı'nın da içine giren Ural Dağları Başkurtlar için hala kutsal-ulu yerler olarak geçmektedir.[589]

Şamanizm öncelik olarak Sibirya, Asya-proto Türklerinde gözüken bir dinsel olgu olup, sonrasında geniş Asya çoğrafyasına yayılmış ve toplumun dinsel yaşamı da Şamanizimle iç içe geçmiştir. Şaman, Gök-Tanrı[590] inanç olgusu içinde göğün en üst katında oturan Tanrı'nın emri altında daha aşağı katmanlarda olan birkaç oğlu-ulağı vardır. Bu sayı bazı kabilelerde farklı gözükse de genelde 7 oğul yada kızdan bahsedilir.

Katmanlarda duran bu ulakların (habercilerin) görevi insanlara göz kulak olup yardım etmektir.

Şaman da, bu ulaklar ve farklı ruhlar ile iletişime geçebilen biri olarak görülmektedir. Bahse konu duruma örnek olarak İbni Fadlan, meşhur seyahatinde Başkurt ülkesinden geçerken, onların sosyal hayatı ve dini inançları ile ilgili verdiği bilgiler arasında Şamanizm'e de yer vermiştir. Fadlan'a göre, İslamı bilen Başkurtlar

---

586 Gök-Tanrı ve Şamanizim inanç sistemleri, Türklerin en eski dönemlerden varlık gösterdiği coğrafya ve bu coğrafya üzerine yapılan arştırmalar hk. bkz., Seyrek, *Medeniyete Yön Veren Türk Uygarlıklar*, 46-57; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi,* (Ankara: TTK Yayınları, 1995), II: 145-154.

587 Şamanların yaptığı geleneksel halk hekimliği tedavileri hk. bkz., Rudenko, *Başkurtlar*, 387-398. Başkurtlardaki geleneksel tedavi yöntemleri için bkz., Hisamitdinova, "Başkurt Mitolojisinde Halk Hekimleri", 3-13.

588 Togan, *Hatıralar,* 342-343.

589 İnan, "Başkurt Türklerinde Şamanizm Kalıntıları", 3760-3761. Başkurtların mukkades olarak gördüğü mediceleri (ulu-yüce) gibi totemleri vardır. Bkz., Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi,* haz. Metin Ergun, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 60.

590 Türklerin kültür-inanç dairesindeki yapıya bakıldığında her zaman "Tanrı" kelimesine yücelik ve ululuk atfedildiği görülmektedir. Göktürk abidelerindeki "Öd Tengri (Tanrı) yaşar, kişioğlı hep ölümlü türetilmiş" (Zamanı tanrı yaşar, kişioğlu ise hep ölümlü türemiş) ifadesi Yaradana-Tanrıya atfedilen sonsuzluğu ifade etmektedir. Bkz., Osman Karatay, "Türk ve Tanrı: Dilin Söyledikleri" içinde *Salim Cöhce Armağanı 'Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür'*, ed. Alparslan Ceylan, (Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2017), 635-642.

olmakla birlikte, eski Türklerin Şamanist inançlarında olduğu gibi bazı Başkurtlar için de mevsim, doğa, insan, hayvan vb. öğelerin ayrı ayrı tanrılarının olduğu ve bunların üstünde de bir tek büyük ilahın bulunduğunu belirtmiştir.[591]

Başkurtlarda tali (ikinci) derecedeki bu tanrıların sayısı 12 olarak ifade edilmiştir.[592] Bütün Tanrıların üstünde bulunan büyük Tanrı, yani bir nevi Türk kökenli halklar için ulu ve erişilmesi kolay olmayan yerlerde duran Gök-Tengri inancının tanımı gibi olmuştur.[593] Ayrıca bazı Başkurt kabileleri turna kuşu gibi hayvanları da, totemleri olarak gördüklerini belirtmişlerdir.[594] Kuş totemi ile ilgili olarak ölen kişi ruhunun kuş olup uçması kapsamında Başkurtlarda mevsimsel (İlkbahar-Yaz) bir ritüel-bayram olarak gerçekleştirilen "Kekük Seyi (Guguk Çayı), Karga Lapası" etkinliğine genelde güzel elbiselerle giyinmiş çocuklar, kızlar katılıp, eski gelenekleri canlandırmaktadırlar. Gukuk kuşunun ötüşü kötü haber anlamında olup, aynı inanış ve algı Türk soylu halkların çoğunda baykuş yada karga ötüşünün uğursuzluk getireceği versiyonu şeklinde ortaya çıkmaktadır. Başkurt kabile isim ve damgalarına bakıldığında yırtıcı kuş motifi ön plana çıkmakta olup kartal, doğan, şahin, aladoğan, vb. isimlerin kullanıldığı görülmektedir.

Yine yırtıcı-asi hayvanlara olan totemlerinden ileri gelmiş olacak ki, çocukların nazar edilmemesi için beşiklerine kartal yada kurt tırnağı takmışlardır.[595]

Başkurt İslam inacına göre insan ölüp mezara[596] koyulduktan sonra, törene gelen kişiler mezarlıktan ayrılır ve hemen ölen kişinin Allah katına çıkan ruhu bedene

---

591 Rudenko, *Başkurtlar,* 374-375; Gülnur Huseyinova, "Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi" içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, haz. A. Melek Özyetkin vd., (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 198-199.

592 Rasonyi, *Tarihte Türklük,* 52-53.

593 Genel Türk kozmogonik anlayışında kainat 17 katlı görülmektedir. 9'u yukarda, 7'si aşağıda olup dünyamız da aşağıdan-yukarıya doğru 8'inci katta bulunmaktadır. Hun Türklerinde kutsal kabul edilen güneş ve ay düşüncesnin bir sonucu olarak hükümdarlara verilen gün-ay ünvanları da bu inanıştan gelmektedir. Bkz., Dursun Ali Akbulut, "Türk Kozmogonisi Hakkında Bir Deneme", içinde *Salim Cöhce Armağanı 'Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür'*, ed. Alparslan Ceylan, (Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2017), 169-176. Türk kozmogonisinde gök tasviri hk. ayrıca bkz., Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi,* (Ankara: MEB Yayınları, 1971), II: 116-129, 60-166.

594 Kitapçı, "Başkurt Türk Boyları Arasında İslamiyet", 57-63; Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi,* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004), 83, 94.

595 Huseyinova, "Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi" 198-199.

596 Başkurtlarda ölüm döşeğindeki hasta kişinin başında Kur'an okunur, son nefesini vermeden dudaklarına su serpilir ağzı kapatılır, sıcak su ile yıkanıp kefenlendikten sonra islami kaidelere göre defnedilirdi. Ölünün elbiseleri dağıtılır, 3, 7 ve 40'ıncı günlerinde adına yemek yapılırdı. Rudenko, *Başkurtlar,* 331-334. Cuci (Moğol) soyu (XIII-XVI.yy) döneminden beri Bulgar şehri, Çeşme ve Ufa yakınındaki Mordovya'nın Narovçat bölgelerinde bulunan Turahan ve Hüseyinbeg mezarları üzerine

geri dönerek, yeni mezar yaşamı olan ahiret süreci de başlamış olacaktır.[597] Başkurt Türklerindeki İslam inancı ile ilgili arkeolojik-mimari verilere bakıldığında, İrekli-Tadın boyundan İsen Han'ın (Atababa) halihazırda bulunan mezar taşındaki arapça yazılar 1500'lü yıllara ait gözükmektedir. Yine türbe yapımına örnek olarak da Turahan ve Hüseyin Beg türbeleri (XV. yy) gibi eski dönemlerden kalma önemli 4 yapı bulunmaktadır.[598]

İslami yaşam tarzı günlük sosyal hayata da yansımış, Tatar Müslümanlarda olduğu gibi, Başkurtlarda da İslami geleneklere göre hayvan kesimi yapılmakta ve domuz beslenmeyip eti de yenmemektedir. Domuz eti hasasiyeti Başkurtlarda 1745 yılında geçen bir çiftlik çalışanları ile yapılan sözleşmede bile gözükmektedir.[599] Görüleceği üzere Türkistan coğrafyasında olduğu gibi buna dahil Başkurt Türklerinde de Çarlık döneminden başlayıp Sovyetlerin yıkılışına kadar olan süreçlerdeki dini baskılara, hayatları pahasına mücadele etmişlerdir.[600] Belirli dönemlerdeki zorunlu Hristiyanlaştırma politikalarına rağmen bu kadim topraklarda bulunan yerli halklar yine de dini inançlarından kolay kolay vazgeçmemiş, bu inançları hep içlerinde yaşatarak sebatle beklemiş ve özgürlüklerine kavuştuklarında da dini vecibelerini açıkca yerine getirmekten çekinmemişlerdir.

4.3.2.1. Başkurtların Geleneksel Bayramları

Diğer Türk boy ve halklarında olduğu gibi, Başkurtların coğrafî konum-yerleşim yerleri ve içtimai durumlarına bakıldığında, tabiat ve buna bağlı olarak doğal hayatın sosyo-kültürel yaşamları üzerinde önemli bir yansıması bulunmaktadır. Tarım ve hayvancılık üzerine ağırlıklı olarak kurulmuş olan iktisadi sistemde gelenek-görenek, bayramlar da döngüsel tabiatın seyrine göre şekil almıştır. Tabiatın aktif, döngüsel ve

---

yapılan türbelere benzer İslam mimarisi tarzı yapılar mevcut olmuştur. Bkz., Davletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, 245-246.

597 Rudenko, *Başkurtlar*, 386-387.

598 Geleneksel Türk-İslam kültür-mimari dairesine uygun yapılmış olan Hüseyin Beg türbesi hk. bkz., Türksoy, *Başkurt Şecereleri*, 60.

599 Rudenko, *Başkurtlar*, 135-136, 163.

600 Togan, "Sovyetlerin Türkistan'da Tatbik Ettikleri Siyasetin Son Safhaları", 17-18. Sovyetler dönemi Türkistan halkına uygulanan dini baskı ve politikalar hk. bkz., Yegane Çağlayan ve Erhan Çağlayan, "Türkistan'da Sovyet Hükümeti'nin Din Politikası (1920'ler)" içinde *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Abdulvahap Kara vd. (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları (TDBB), 2017), 302-307.

dinamik süreçlerinin getirdiği değişimler ile neredeyse yılın her mevsiminde çoşku ile kutlanan bayram niteliğindeki etkinlikler bulunmaktadır.

Genel olarak; Nevruz, Ayıw Tuyı (Ayı Avı), Sabantuy/Habantuy[601], Yıyın (Halk meclisi), Sümbül (Hasat bayramı) ve Kekük Seyi (Guguk çayı), yıl içerisinde yapılan başlıca sosyal etkinliklerdir. Tabiatın içinde olan Başkurtlar yine tabiat kaynaklı değişimleri bayram olarak birlik-beraberlik, sevgi-saygı ve hoşgörü temelinde kutlamaktadırlar.

Doğanın canlanması ve Baharın müjdecisi olan Nevruz bayramı ilkbaharın başlangıcında kutlanırken, Mayıs ayındaki ilk ürün hasatının ardından Sabantuy/Habantuy bayramı da Başkurt Türkleri tarafından çoşku ile kutlanmaktadır. 'Sabantuy' kelimesine etimolojik olarak bakıldığında, eski dönemlerde tarla sürümünde kullanılan "Saban" bir çift öküz tarafından çekilen ilkel tarım aleti ve "Toy/Tuy" da; Türklerin eski dönemlerinden bu yana var olan toplanma, şenlik, eğlence, bayram ve düğün gibi birlik-beraberlik etkinliklerini ifade etmektedir.[602]

Eski dönemlerden bu yana Başkurtlarda da kutlanan Nevruz Bayramı'nın zaman tayini on iki hayvanlı Türk takvimine[603] göre yapıldığı ve Mart ayının da bahar başlangıcı olarak kabul gördüğü bilinmektedir. Aynı şekilde Kaşgarlı Mahmud'un "Dîvânu Lugâti't-Türk" eserinde 12 hayvanlı takvime değinilmekte olup, yılbaşı tarihi 21 Mart olarak kabul edilmiştir.

Başkurtlar, Nevruz şiirlerinde genellikle birbirlerine iyi dilekler ile yıl içindeki ürünlerinin verimli olmalarını temenni ederler. Türk halkları kültüründe Nevruz'un ortaya çıkışı Ergenekon Destanı'na da dayandırılmaktadır.[604] Türkiye'de her yıl 21 Mart'da kutlanan Nevruz Bayramı'nda Türklerin Ergenekon'dan çıkışı demir dövme

---

601 Sabantoy bayramı hk. ayrıca bkz., Arıkan "Bir Halk Bilimci Olarak Z. V. Togan" 95-97.

602 "Dünya Dinleri", 31.03.2014. https://www.dunyadinleri.com/tr-TR/mitoloji/baskurt-turkleri-mitolojileri/oku_baskurt-turklerinde-onemli-bayramlar. (Erişim Tarihi: 08.09.2020). Başkurt bayramlarında oynanan oyunlar, yapılan güreşler, bir nevi askeri eğitim sayılan at yarışları ve benzeri etkinlikler ile yapılan şenlikler hk. bkz., Rudenko, *Başkurtlar*, 339-347. Başkurt topraklarında tarımsal faaliyetlerde kullanılan ve Sabantuy bayramına adını veren "Saban" türleri ve tarihsel gelişim süreçleri hk. bkz., N.V. Bikbulatov, *Khozyaystvo i Kul'tura Başkir v XlX- Naçale XX v*., (Moskva, izdatel'stvo-Nauka, 1979). 48-53. (Н.В. Бикбулатов, хозяйство и культура башкир в XlX.- Начале XX. в., (Москва, издательство-наука, 1979), 48-53.).

603 Kaşgarlı Mahmud'a göre Yedisu bölgesinde olan İli Nehri etrafında avlanmaya gelen bir Türk hükümdarı av esnasında nehire gelen hayvanları sırası ile izleyip not etmesi, 12 Hayvanlı Türk Takvimi'nin temelini oluşturmuştur. Bkz., Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi,* 105.

604 Abdulhaluk M. Çay, "Ergenekon Destanı ve Nevruz Bayramı" , *Milli Folklor Dergisi*, 25 (1995), 2-7.

geleneği ile canlandırılır. Başkurt Türklerin de Ergenekon Destanı eski dönemlerde yaygın bir şekilde bilinirken, çeşitli siyasi-sosyal nedenlerden dolayı günümüzde istenen bilinçten biraz uzakta kalmıştır.

1900'lü yılların başında yaşayan Başkurt bilim insanlarından Garifulla Kiyikov'un yazdığı Başkurt tarihine ait elyazmasında Ergenekon Destanı'na benzer bir versiyon olarak, Başkurtların da Ergenekon ormanındaki dar bir yoldan gelip, büyük olasılık Ural dağları olabilecek yerler arasında yaşamaya başlayan bir halk olduğu rivayetine değinmiştir.

Başkurt Türklerinde söylenen Nevruz şiirlerindenden bir örnek;

Başkurt Türkçesi ile:	***Türkiye Türkçesi ile:***
Nevruz yıla baş olur,	*Navruz yılga baş bulır,*
Boyzay aşka baş bulır,	*Buğday aşa baş olur,*
Boyzay uŋha aş bulır,	*Buğday yetişirse aş olur,*
Uŋmaha taş aş bulır.	*Yetişmezse taş aş olur.*
Yıldın başı uŋ bulhın,	*Yılın başı iyi olsun,*
Rizıgı mul bulhın,	*Rızıkları bol olsun,*
İgendere şaşıp uŋhın,	*Buğdayları iyi yetişsin,*
Kazandar taşıp torhon	*Kazanlar taşıp dursun*
Bir könderzen hilen	*Ver sakin günleri*
İlder bulhın imen[605].	*İller olsun aman.*

Ayrıca Başkurt Sabantuy (Habantuy) bayramında komşu yerleşkelerden misafirler davet edilir ve onların en güzel şekilde ağırlanması için hummalı hazırlıklar ile en güzel yemekler yapılmaktadır. Başta 'kor başı' (rehber) olan kişi, halkın bayramını içtenlikle kutlayarak, güzel temennilerde bulunur. Kor başı, şenliklere gelecek olan kabile-boylar, yapılacak güreş, at yarışları ve diğer oyunlara katılacak olanlar hakkında bilgiler vererek bir nevi programın içeriğini duyurur. Bu yarışmalarda at ve yemek yapma yarışları en zevkli olan etkinlikler arasında olmuştur.

Gençler tarafından düzenli olarak her yıl yakılan geleneksel ateşin çevresinde sabaha kadar oyunlar oynayıp şarkılar söylenmektedir. Burada dikkat çeken husus, diğer

[605] Başkurt Türklerinde yapılan sosyal ve milli bayram gibi etkinlikler 12 Hayvanlı Türk Takvimi ile de ilintili olmuştur. K. Mahmud "Dîvânu Lugâti't-Türk" eserindeki Türklerin her bir yıla bir anlam-ongun yüklemesi ve bu durumda hikmet olduğunu sanarak, geleceğe dair öngörülerde bulunmaları 12 Hayvanlı Türk takviminin özünü oluşturmaktadır. Bkz., Salihov, "Başkurtlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması", 189-203. Başkurtların kullandığı 12 Hayvanlı Türk Takvimi ve takvimin oluşum hk. rivayetleri için bkz., Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi,* 45, 77, 83, 94.

Türk kökenli halklarda bahar sevinci olarak kutlanılan Nevruz bayramı ve Hıdırellez şenliklerindeki ritüeller benzer versiyonları ile Sabantuy'da da gözükmektedir. Örneğin Nevruz kutlamalarında kötü ruhlardan arınma için üzerinden atlanılan ateş kültünün Başkurtlarda kutlanılan Habantuy bayramında da gözükmesi gibi.[606] İdil-Ural halklarının tarihi en eski millî bayramlarından biri olan Sabantuy, günümüzde sadece bu coğrafyada değil, artık Rusya'da bulunan elli civarı bölgede ve dünya genelindeki 20 ülkede kutlanmaktadır.[607] Sovyetler döneminde değişen konjonktür ile 1921 yılından itibaren Sabantuy etkinlikleri resmi emek ve spor bayramı olarak da icra edilmiştir. Nevruz ise eskiden Başkurtlar arasında dini eğilimli bir gelenek olarak görüldüğünden Sovyetler döneminde yasaklanmıştır. Ancak Sovyetlerden sonra Başkurt Türkleri yasaklanan geleneklerini unutmamış, Kültür Bakanlığı'nın teşvik ve yardımları ile Nevruz Bayramı başkent Ufa'nın en gözde meydanlarından biri olan millî kahraman Salavat Yulayev heykeli yanındaki açık meydan gibi büyük alanlarda yeniden kutlanmaya başlanmıştır.[608] Başkurtların kutladığı Kurban, Ramazan ve diğer Bayramlar ile etkinliklerin Türkistan ve Türkiye coğrafyasında yapılan kutlamalara çok yakın benzerlikler içerdiği, genel Türk ortak kültür dairesinde belirgin bir şekilde görülmektedir.

4.3.3. Başkurt Türklerinin Kültürel Değerleri

Kültür, bir toplumu-milleti diğerlerinden ayırt etmede en göreceli kavram olup geçmişten gelen örf, adetler, ahlaki değerler, inançlar, davranışlar, sosyal normlar ve benzeri soyut-somut kavramları içermektedir.

Toplumun gündelik yaşam biçimlerine yansıyan olgular olarak kız isteme şekli, düğün-bayram şenlikleri ve kutlamaları, cenaze törenleri ve askere uğurlama gibi temel unsurları barındırmaktadır. Toplumdaki maddi-manevi kültürel değişimler birbirlerini etkilese de, manevi kültür hızındaki değişim maddi kültürdekinden biraz daha yavaş seyir göstermektedir.

---

606 Türk boy-kavim-halklarındaki bayram kutlamalarında yakılan geleneksel ateş hk. bkz., Ahmet Tacemen, "Bulgar Türklerinin ve Diğer Türklerin Yılbaşı Kutlamalarında Ateş", *Milli Folklor Dergisi,* 25 (1995), 8-10.

607 Geleneksel Sabantuy bayramı ve diğer kutlamalar için ayrıca bkz., Eskişehir Kazan Tatarları Kültür ve Yardımlaşma Derneği, *"Kuruhöyük 1895"*, (Eskişehir: Kazan Tatarları Dernek Yayını, 2010), 25-37.

608 Salihov, "Başkurtlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması", 189-203; Galiullina, Yeşlek Gazetesi, 25.03.2003.

4.3.3.1. Destanlar

Kültür oluşum süreçlerinde inanç şekilleri önemli bir yer tutmakta olup, Türk destanlarında gözüken İslam dini öğelerinin başta fazla etkisi gözükmemiş, İslamiyet sonrası da eski dönem inanç-efsane izleri tamamaen silinmemiş ama destanlardaki bazı efsane ve gelenekler yerini İslamî menkıbelere bırakmıştır.

Bu kapsamda Köroğlu Destanı ile varyantları Balkanlardan başlayıp Orta Asya coğrafyasındaki neredeyse bütün Türk kökenli halklarda anlatılagelmiş ve bilinen bir kahramanlık destanıdır. Destanın merkezi-ana karekteri ve kahramanı konumundaki Köroğlu'nun halkı adına giriştiği faaliyetler, Başkurt Türklerindeki Ural Batır ve Akbozat destanlarına açık benzerlikler göstermektedir. Üç destanda ele alınan konular, temel felsefe genellikle zıt kutupların mücadelesi olarak, iyi ile Kötü arasında geçen ve 'iyi' olgusunun hep galip geldiği savaşlar olarak gözükür.[609] Diğer benzerliklere bakıldığında, destanlarda bulunan coğrafya hakkında bilgiler verilmekte, bu yerlerde kutsal görülen bir nehir-göl, ağaç vb. değerler de bölge halkları açısından büyük önem ile kutsiyet taşımaktadır. Eski Türk kültür inanç dairesinde yüksek dağlara sahip olmayan medeniyetler uzun yaşayamazdı. Ulu dağlara ayrı bir önem verilmiş, bu nedenlerle destan kahramanlarının bulunduğu coğrafya genellikle yüksek dağlar olup, çünkü buralar özgürlüğe ve de cennete gitmek için Tanrı'ya en yakın yer olarak düşünülmüştür.[610]

Ural Dağı, Ergenekon Dağı ve Köroğlu'nun bulunduğu yerler Türk mitolojisinde geçen 9 kat gökyüzüne ulaşabilen Gök-Tanrı dağının bir kat daha üstünde Tanrı varlığının bulunduğu inancına atıflar yapmaktadır. Çünkü Türk efsane ve mitolojilerinde bu dağın zirvesinde bulunmak; Gök Tanrı'ya yakın olmak, dolayısı ile de Tanrı'nın olduğu yerde iyilik-güzellik, bolluk-bereket ve ölünce buradan cennete daha rahatça gidilebileceği düşüncesi vardır. Destanlardaki başka bir benzerlik de kahramanların sahip olduğu efsane atlar, onlara verilen değer, gösterilen saygı olup Köroğlu'nun kır atı, Edigey Destanı'ndaki Toktamış Han'ın Ak boz atı ile Edigey'in

---

609 Başkurt Destanlarının olay örgüsü ve karekterleri hk. bkz., Gülnar Yuldıbayeva, "Ural Batır Destanında Sıfatlar", içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* haz. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 218-224.

610 Eski Türk kültür ve mitolojisinde dağ, nehir vb. mekanlara atfedilen önem hk. bkz., Ögel, *Türk Mitolojisi,* II: 284-299, 302-316.

atı[611], Bilge Kağan'ın Ak Şalcı atı, Ural ve Hevben'in Akbuzat atları gibi aynı olağanüstü özellikleri taşımaktadırlar. Kanatlı atlar olarak genel Türk mitiolojisinde geçen 'Tulpar' isimli bu atların şekli ve özelikleri çeşitli ahıt, Türkü, menkıbe ve destanlarda geçmektedir. Tulpar atın kanatlarını hiç kimse göremez çünkü O, kanatlarını sadece gece ve uzun mesafeleri aşarken açar. Olur da biri tarafından kanatları görülürse, Tulpar'ın kaybolacağına inanılır.

Ural Batır Destanı'nda, Humay evlenince kendi atı olan Akbuzat'ı kocası Ural'a hediye verir. Bu destanda, Tulparlardan olan Akbuzat ve Sarat atları aynı zamanda Başkurtların totemi-ongunu olup gökyüzünde yaşadıkları düşünülmekte, ayrıca atın nazar ve kötü ruhları kovacağına inanılarak, arı kovanlarına, tarlalara, evlere ve benzeri yerlere at kafatasını asmışlardır. Efsanevi olan bu atlar savaşlarda düşmana korku salıp üzerindeki savaşçı kahramanını tehlikelerden korur, ölünce de sahibi ile birlikte törenle defnedilmekte, çünkü öteki alem denilen ahirette de kahramanını taşıyacağı düşünülür.[612]

Bu manada Başkurtlarda at yetiştiriciliğine ayrı bir önem verilmiştir, çünkü savaşta, tarım işlerinde (harman dövümü, toprak sürümü, yük taşıma vb) hem de gündelik hayatta (et, süt-kımız vb) atın tüm fonksiyonlarından yararlanılmıştır. Hatta diğer hayvanlar pek fazla damgalanmazken (tamga), Başkurt atları özellikle damgalanmıştır. Bunlara ilaveten Başkurt atları için kullanılan eyer ve dizginler[613] Hun Türkleri ve Asya kültüründe kullanılanlar ile aynı özellikleri göstermesi ve bütün aile

---

611 Edigey destanı ile diğer Başkurt Destanlarının olay örgüleri hk. geniş bilgi için bkz., Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği,* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), 161, 326-335. Türk soylu halklarda gözüken dağ, nehir, ağaç, su vb. kültler-inanışlar için bkz., Abdülkadir İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü", içinde *Reşit Rahmeti Arat İçin,* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966), 272-277. Ural Dağları sadece Başkurtlar için değil tüm Türk Dünyası için kutsal mekanlar olarak geçmektedir. Bolşevik döneminde Şair Mağcan Cumabayev'in Urallar hk. şiirine bkz., Togan, *Hatıralar,* 209.

612 Başkurt Destanlarındaki efsane at tipolojisi için bkz., Düzgün, *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi,* 575-599. Proto Türk askeri eğer savaşta hayatını kaybettiyse atı da dul kalmış sayılır, bu nedenle atının kuyruğu kesilip veya bağlanarak savaşçının mezarına gömülürdü. Bkz., Kürşat Koçak, "Bozkır Kültüründe Alp Karekterinin Ortaya Çıkışında Türk Geleneklerinin Etkisi", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 1 (2012), 133.

613 Başkurtların kullandığı At eyer ve üzengi çeşitleri, fonksiyonları hk. ayrıca bkz., Н. В. Бикбулатов, хозяйство и культура башкир в XlX.- Начале XX. в., (Москва, издательство -наука, 1979), 134-142. Kaşgarlı Mahmud'un dediği gibi "*At Türk'ün kanadıdır*" sözü Türklerin savaş ve sosyal hayatları içeriğine bakıldığında her zaman doğruluğunu kanıtlamıştır. Başkurt ve Türkistan mücadelesini yürüten Zeki Velidi Togan'da Özbek topraklarında Ruslara yakalanmamak için çok sevdiği atı ile birlikte ölümüne Zerafşan Nehri'ne (altın saçan) kendini atıp kurtulması, yine Taşkent'e giderken atının uçurumdan aşağıya atlamasına rağmen, kalkıp koşması bu sözlerin haklılığını bir kez daha kanıtlamıştır. Bkz., Togan, *Hatıralar,* 337, 373.

bireyelerinin ata binmeyi öğrenmeleri etnik kültürel aktarım açısından önemli bir hususu göstermiş olmaktadır. Sanatsal faaliyet olarak bilinen tamburlu işleme M.Ö. I. yüzyıla kadar gitmekte ve Altay Dağı civarındaki kurganlar ile Moğolistan'daki Hun dönemine ait kurganlarda bulunan kumaş üzerindeki işlemeler, Başkurt kadın eyerlerinde, döşek kumaşlarında ve yastık kılıflarında bulunan şekiller ile benzerlik göstermektedirler.[614] Yine destanlarda gözüken ortak kahraman tipleri; Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri, sadece onlara vakfettiği liderlik, savaşçı ruhu, bilgelik ve benzeri özellikleri ile halkı adaletle yöneten kutlu kişiler olarak gösterilmiştir.[615] Bu kahramanlara coğunlukla ak saçlı-ak sakallı yaşlı bir bilgenin tavsiyelerde bulunma motifi de hep işlenen bir ayrıntıdır.[616]

Genel olarak bakıldığında, Başkurt destanları ve diğer Türk soylu halklardaki destanlar arasında gözüken benzerliklerin, İşlenen motiflerin kültürel kökenleri aynı mitojik dünyadan çıkmaka olduğu görülmektedir.

4.3.3.1.1. Başkurt Halk Destan Tipolojisine Genel Bir Bakış

Destanlar bir milletin, kavmin yaşamında yer alan tarihi, siyasi, sosyal, dini olgu ve olayları kendi kuralları içinde estetik-sanat kaygısı ile dile getiren edebi türlerdir. Bu manada Başkurtların tarihi derinliklere inen zengin bir halk edebiyatı vardır. Başkurt halk destanları üzerindeki ilk çalışmalar I. Lepehin tarafından XVIII. yüzyılın sonlarına doğru yayınlanmış ve aynı zamanda destan anlatıcıları olan "Yırsı" ve "Sesenler" ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Yine Rus kökenli Timofey S. Belyayev'in 1812 yılında "Kuzıykürpes ile Mayanhılıv" adlı efsanenin Başkurt versiyonunu kendi yorumları ile Rusça olarak Kazan'da yayınlaması bu destanların araştırılması başlangıcı açısından dikkat çekmektedir.

---

614 Başkurtlar 5 adet at ile bir günde 1630 kg (100 pud) civarı buğday harmanlamışlardır. Bkz., Rudenko, *Başkurtlar,* 139-148, 302-305, 354. Başkurt Türklerinin gleneksel el işlemeleri ve nakış çeşitleri hk. bkz., Zila M. Davletşina, "Kuzey-Batı Başkurtlarında Havlu Süsü olarak Tambur ve Değişik Şekilleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* 3 (2010): 38-51.

615 Orhun yazıtlarında geçen Türk Kağan/kahraman tipolojisi ve taşımaları gereken nitelikler hk. bkz., Namık Kemal Zeybek, *Bilge Kağan'dan Kutlu Söylev,* (Ankara: Atayurt Yayınları, 2021), 13-19.

616 Metin Ergun, "Ural Batır, Akbuzat ve Köroğlu Destanları Arasındaki Benzerlikler", *Milli Folklor Dergisi,* 49 (2001): 13-15. Destanlarda geçen mitolojik Tulpar Atlarının özellikleri ve kutsiyet atfedilen mekanlar hk. bkz., M. Muhtar Sagitov, "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", *Belleten Dergisi,* 30-31/1982 (1983): 125-132. Türk soylu halklara ait kültürün Ruslar üzerindeki yansımaları için ayrıca bkz., Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması,* 11-13.

XX. yüzyıla girerken Başkurt folkloru ile detaylı ilgilenen A. G. Bessonov ile başlayan süreç sonrasında Başkurt araştırmacıları olan H. Yarmuhamedov, A. N. Kireyev, M. Sagitov ve Ğ. Hüseyinova gibi ilim insanları kendi millî folklorları ile ilgilenmeye başlayarak bilgi-belge-derlemeler için saha araştırmalarına cıkmışlardır.[617] Bu araştırmacılardan aynı zamanda sesen ve yazar da olan Möhemmetşa Buranğolov (Mehemmetşah Burangulov) Ural Batır Destanı'nı derleyen önemli Başkurtlardan biri olmuştur. O'nun çalışmaları sonucu gün ışığına çıkan halk şarkıları, efsaneler, destanlar, giyim-kuşam, ananeler ve yaşam tarzına ait bilgiler Başkurt folklor araştırmalarının temelini teşkil etmiştir. Başkurt Otonom Cumhuriyeti kurulduktan sonra 1922'de Başkurt Kültür Derneği kurulmuş, derlenen edebi ürünler "Başkurt Aymağı, Sesen ve Yangı Yul gibi dergilerde yayımlanmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın sonları olan 1944'te SSCB Komünist Partisi'nin aldığı bir karar ile hanların dönemini anlatan "İzevkey ile Morazım Destanı" sakıncalı görülerek yasaklanmıştır.

Stalin dönemindeki ulusal söylem ve araştırmalara fırsat verilmez iken, O'nun ölümünden sonra 1954'de Başkurt folkloruna ait materyaller "Başkurt Halık İcadı" ismi ile ciltler halinde yayınlanmaya başlanmıştır. 1995 yılına gelindiğinde ise daha detaylı olarak yeniden derlenerek, yayımlanacak olan Başkurt folklorünün 36 cilt olmasına karar verilmiştir.[618]

Başkurt destanları 'yırav, kuray[619], akınlar veya sesen' adı verilen profesyonel anlatıcılar tarafından dombıra, kopuz ve kuray gibi çalgılar eşliğinde icra edilirler. 'Sesen' adıyla bilinen eski halk ozanlarına benzeyen aşıklar-şairler Başkurt sözlü edebiyatının zenginliklerini bugüne kadar taşımada önemli rol üstlenmişlerdir.[620]

---

617 Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği,* 32, 61.

618 Metin Ergun ve Gaynislam İbrahimov, *Başkurt Halk Destanı Ural Batır*, (Ankara: Türksoy Yayınları, 1996), 2-9. 1945'ten sonra batıdaki tarih yazımı objektiflikten uzaklaşarak yavaş yavaş I-II. Dünya savaşlarını ve dönemin yol açtığı değişiklikleri öne çıkarmaya başladı. Aynı şekilde Sovyet Rusya da gerçek olaylar üzerinden metodolojik bir tarih yazımı yapamamış, devlet ideolojisini yine resmi tarih yazımı üzerinden yayma tutumuna devam etmiştir. Bkz., Ernst Breisach, *Tarih Yazımı,* çev. Hülya Kocaoluk, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 470, 504-509.

619 Başkurt Türklerinin milli çalgısı 'Kuray', yapımı, özellikleri ve folklor içindeki önemi hk. bkz., TÜRKSOY, "Başkurt Halkının Yazgısı Kuray", *TÜRKSOY Dergisi*, 55 (2018): 45-51.

620 Mustafa Arslan, *Başkurt Türklerinin Tarihi Destanı İdigey ile Moradım,* (Ankara: Ötüken Yayınları, 2017), 15-18; Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği,* 32, 61.

Bu Sesenlerden (Ozanlardan) ilk bilinen isimler olan Habrav ve Yirense (Cirenşe); Sıpra, Yıprav-Supura adları ile Kazak, Nogay, Kırım ve Karakalpak Türkleri arasında iyi bilinen ortak bir ozan görünümündedirler.[621] Sesenler, bilge olarak sözüne riayet edilen, tavsiyeleri dikate alınan diğer Türk destan tipindeki anlatıcılar gibi toplumda değer gören kişiler olmuşlardır.

Başkurt Türklerinin tarihi ve kültürel unsurlarını yansıtmakta önemli bir yere sahip olan destanlar, kapsadıkları konular açısından iki ayrı başlık altında değerlendirilebilir. Bunlardan ilki tarih ve mitolojik öğelerin ön planda olduğu kozmosun-evrenin, canlıların yaradılışı, doğaüstü vakalar, yabancı işgallere karşı isyanlar ile halk kahramanlarının faaaliyetlerini işlemektedir.

Birinci başlıktaki bu destanlara başlıca örnek olarak; Ural Batır, Alpamış, Küsek Bey, Karas menen Akşa, İzevkey menen Morazım ve Akbuzat gibi destanlar gösterilebilir.[622] İkinci başlığa girebilecek destanlar ise daha çok sosyal-toplumsal hayatın içindeki konuları ihtiva eden coğunlukla aşk temalı destanlardır. Başlıcaları Zöhre menen Aldar, Zayatülek menen Hıvhılıv, Kara Yurğa ve Boz Yiğit gibi destanlar sayılabilir.[623] Bununla birlikte her iki başlıktaki konuları da kapsayan edebi metinler de bulunabilmektedir. Daha çok sosyal hayatın konu olduğu tarım, avcılık ve hayvancılıkla ilgili destanları Başkurtlar "İrtek" olarak adlandırmışlardır.[624] Başkurt destanlarında genel olarak İnsanoğlunun bilinen en eski inanç şekilleri olan Totemizm, Animizm (canlandırma) ve Şamanist unsurlar öne çıkmakta olup bu türden inanç sistemlerini barındırması ile öteki dinler içinde de varlıklarını koruyabilmişlerdir. Türk destan konularında geçen Şaman inancındaki ışık-iyilik kaynağı gökyüzü ile kötülüklerin dünyası olan yeraltı arasındaki mücadelelere de sık sık rastlanılmaktadır.

Destanlardaki su motifinin yaygın olarak geçme nedeni, İdil-Ural coğrafyasında bulunan Yayık, İdil, Hakmar gibi büyük akarsular ve onları besleyen bir çok irili-ufaklı nehir ile göllerin yer almasından kaynaklanmıştır. Bu nedenle Başkurt destanlarında su motifi ve su altı dünyası çokca geçmekte olup özellikle, Akbuzat, Akhak Kola,

---

621 İsmail Türkoğlu, "Başkırt Edebiyatı" içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41: 506-508.

622 Başkurt destanlarının detaylı tahlilleri için bkz., Gülnar Atnur, "Ural Batır Destanı Üzerine Bir Araştırma", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996), 3.

623 Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, 203.

624 Düzgün, *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi,* 197.

Zayatülek Menen Hıvhılıv gibi destanlarda mekan olarak kendini çokca göstermektedir.[625] Mitolojik ağırlıklı olan Başkurt destanlarında zaman kavramı çok gerilerde olduğundan girişte bu duruma vurgu yapmak için "boron boron zamanda" yani 'öncelerin öncesinde' cümlesi kullanılır. İlerleyen bölümlerde destan kahramanı, olağanüstü-mitolojik evrenden somut olan hayatın gerçekliğine ve oradan da yine mistik dünyaya belli bir düzen içinde geçiş yapar.

Bu türden mitolojik Başkurt destanlarında öncelikle "en iyi yılkı hayvanı" motifi öne çıkmaktadır. Zayatülek ile Hıvhılıv, Akbozat, Miney Batır ile Şülgen Padişah isimli destanlarda bu motif işlenmiştir. İzevkey Menen Morazım, Kuzıykürpes ve Mayanhılıv gibi bazı destanlarda kahramanın soy kütüğü-seceresi de kısaca anlatılır. Bazı Başkurt destan kahramanlarında var olan diğer bir özellik de, kahramanın sıradan bir doğum hikayesi olmayıp, olağanüstülükleri ihtiva etmesi ile ortaya çıkmasıdır. Işıktan, ağaçtan doğma ve melekler-iyeler tarafından müjdelenme gibi gerçekleşen doğumlar kaharamanın ileride gereçekleştireceği başarıların da habercisi olmaktadır. Yine Başkurt-Türk edebiyat ve kültüründe önemli bir yeri olan "Cengizname"de (Sıngızname) Başkurt-Moğol münasebetleri ve Cengizhan'ın yaşamı-dönemi anlatılırken, Oğuz Türklerinden bir şekilde Başkurt Türklerine geçen 'Korkut Ata ve Oğuzname[626]' destanları da Ural sahasında kendine benzer yeni versiyonlar oluşturmuştur.[627]

Başkurt destan isimleri, kapsadıkları konular, mitolojik öğeler, tarihi şahsiyetler, millî kahramanlar, düşmana karşı savaşma, topraklarını savunma, kız kaçırmaya karşı durma 'kadın namusu-il (yurt) namusu' anlayışı, boylar-kavimler arasındaki ilişkiler, nesilden nesile törelerin aktarılması, kutsiyet atfedilen gelenekler ve benzeri yaşanan

---

625 Seher Karadağ, "Başkurtlar ve Başkurt Destanları", *Journal Of Social and Humanities Sciencers Research,* 27 (2018): 3195-3200. Başkurt ve diğer Türk soylu halklarda yaygın olan bir mitoloji de; yerkürenin, su üzerindeki büyük bir balığın sırtında bulunan 6 öküzün boynuzunda bulunma düşüncesidir. Bkz., Fatih Balcı, *Türk Kültür Tarihinde Boğa-Öküz*, (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 220.

626 Oğuzname; Türk tarihi, devlet yönetim sistemi, cihan mefkûresi, sosyo-kültürel hayatı, estetik anlayışı, mitolojik öğeleri, inanç dünyası ile edebi-felsefî düşünceleri yansıtan çok değerli bir kaynak olma özeliğini taşımakatadır. Bkz., Fuzuli Bayat, "Oğuzname" içinde *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), Ek-2: 371-372; https://islamansiklopedisi.org.tr/ oguzname (Erişim Tarihi: 23.10.2021).

627 Süveyda Yaman, "Başkurt Destanları Hakkında", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi,* 40 (2015): 223-227; Mehmet Emin Bars, "Başkurt Destanlarında Kahramanların Olağanüstü Doğumu", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2018): 495-501.

olağanüstülükler açısından bakıldığında diğer Türk halk ve boyları ile yakın benzerlikler göstermektedir.[628]

Bu durum da, Anadolu Türklüğü ve diğer Türk halkları arasında öteden beri gelen ortak soy, dil, tarih-edebiyat ve kültür birliğinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.[629] Başkurt efsaneleri için genel bir sınıflandırma yapılacak olursa; Taşlarla ilgili Efsaneler (Yağmur/Yay, Taş kesilme vb), Dağlar, Göller, Ağaçlar, Nehirler ve Evliyalar ile ilgili olan Efsaneler karşımıza çıkmaktadır.[630]

"Başqort Xalıq İjadı" II. cildinde geçen Başkurt Türklerinde bulunan başlıca efsane ve mitolojiler olarak; Öküz Boynuzundaki Yer (Ügez Mögözöndäge Yer), İki Ördeğin Ada Yaptıkları (İke Ürzäkteñ Utraw Yahağanı), Ay ile Ural Dağlarının Ortaya Çıktığı (Ay Menaän Ural Tawzarınıñ Barlıqqa Kilgaäne), Saman Yolu (Qoş Yulı), Aydaki İki Canavar (Ayzağı İke Yanwar), Büyükayı Yıldızı-7 Kız (Yetegän Yondoz-Yete Qız), Ayı Sülalesi (Ayıw Toqomo), Başkurt Nereden Çıkmış (Başqort Qayzan Kilep Sıqqan), Başkurtlar Nereden Gelmişler (Başqorttar Qayzan Kilgän), Kurtlar Boyu (Bürelär Toqomo), Alp Boyu (Alıp Toqomo), Gäynä Soyu (Gäynä Irıwı), Ayna ile Gäynä (Ayna Menän Gäynä), Yurmatı Kabilesi (Yurmatı Qäbilähe), İt Emmiş (Etimgän) Buşman-Kıpçak Batur (Boşman-Qıpsaq Batır), Karas ile Karasakal (Qaras Menän Qarahaqal), Sura Batır, Kara At (Qarat), Kanife Yolu (Qänifä Yulı), Mambet (Mämbät), Guguk (Käkük), Yedi Kabile (Yete Irıw), Ay ile Zühre (Ay Menän Zöhrä), Kardelen-Nevruz Çiçeği (Umırzaya), Künhılıw (Könhılıw), Tarhan Kızı ile Yusuf Kitabı (Tarxan Qızı Menän 'Yosof Kitabı'), Yavru Karga (Balaqarğa), Çınlayan Turna (Sıñraw Torna), Doru At Yamacı (Turat Sağılı), Bendebike ile Yerense Ozan

---

628 Ergun ve İbrahimov, *Başkurt Halk Destanı Ural Batır*, 1-3.

629 Arıkan, "Bir Halk Bilimci Olarak Zeki Velidi Togan", 93. Orta Asya-Türkistan Türklüğü ile Anadolu Türklüğü arasındaki ortak folklor, dil-edebiyat, sanat vb değerler hk. bkz., Nusret Çam, "Anadolu Türk Sanatı ile Türkistan Sanatları Arasındaki Benzerlikler Üzerine Bir Deneme" içinde *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu,* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993), 69-78.

630 Başkurt Türklerinde kuraklık dönemlerinde yağmurun yağdırılmasına vesile olan "Yay / Yağmur" taşı Eski Türk efsanelerindeki "Yad-Yada" taşı ile benzer özellikler göstermektedir. Başkurtlar yağmur duasına çıkarken yüksekliğinden dolayı Tanrı'ya daha yakın olunacağı düşüncesi ile çoğunlukla Urazı Tawı (Urazı Taşı), Köngak, Azan Taşı ve Masam Tawı gibi dağ-tepe zirvelerine çıkarlar. bkz., Alptekin, "Başkurt Türklerinin Efsanelerine Dair", 25-29. "Yada Taşı" hk. ayrıca bkz., Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi,* 55-60.

(Bändäbikä Menän Yeränsä Säsän), Müsek Dağı (Müsektaw), Yılkıçıkan Gölü (Yılqısıqqan Kül) ve Amir Kahım (Qahım Türä) gibi edebi metinler bulunmaktadır.[631]

4.3.3.1.1.1. Ural Batır Destanı

Başkurt Türklerindeki halk kahramanı tipolojisini yansıtan en önemli destanlardan biri de Ural Batır Destanı'dır. 1910'da Orenburg iline bağlı İtkul kazasının İdris köyünde yaşayan sesen Ğabit ve Belekey, yine İtkül köyünden başka bir ozan olan Hamit ile folklor araştırmacısı Muhammetşa Burağolov'un çabaları ile derlenmiştir.

Bu derleme Başkurdistan İlimler Akademisi'nde F.3. op. 12/233 numara ile kayıtlı bulunmaktadır. İlk olarak yayınlanması ise Ehnef Harisov ve Bayezit Bikbay tarafından 1968 yılında "Ağizil" adlı derginin sekizinci sayısında ve daha sonra 1972 yılında 'Başkort Halık İcadı' I. cildinde yayımlanmıştır.[632]

Yaklaşık 1400 mısradan oluşan destanın özelliklerine bakıldığında, Başkurt mitolojisini, yaşadıkları coğrafyanın oluşumunu, dünya görüşünü, inançlarını ve düşlerini dile getiren şiirsel-epik bir tarihi miras görünümündedir. Destanda üç kuşak hikayesi bulunmaktadır. Yenbirzi ata (Can veren) -Yenbike ananın (Can ana) erkek çocukları Şülgen ile Ural'ın ve Ural'ın oğulları olan İzil, Nöğöş, Yayık ve Hakmar'ın hayat hikayeleridir. Yaşanılan olaylar Ural Dağı, Nöğöş, Ağizil, Hakmar, Yayık Nehirleri ile Şülgen gölü çevresinde cereyan etmektedir. Yenbirzi ata ile Yenbike ananın hayatlarını sürdürdükleri yer 4 tarafı denizlerle çevrili, kimselerin olmadığı, bu yere ne zaman geldiklerini, ata memleketlerinin nerede olduğunu bilmeyen ve avlanarak hayatlarını idame ettikleri bir ada görünümündedir.[633]

---

631 Efsane ve Mitolojiler hk. daha detaylı bilgiler için bkz., "Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi", I: 406-478; Özeren*, Türk Dünyasından Efsaneler*, I: 7.

632 Ural-Batır Destanı'nın özellikleri ve Başkurt Türkleri için arz ettiği önem hk. bkz., *İstoria Bashkir* VII: 335-339. (История башкирского народа, VII, Редакционная коллегия I тома: В.В. Овсянников, В.К. Федоров, Ф.Г. Хисамитдинова, (МОСКВа: Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, Издательство «Наука», 2009). Örnek olarak Kara Tabın Başkurt Uruğuna ait epik bir şecere ve barındırdığı bilgiler hk. bkz., Türksoy, *Başkurt Şecereleri*, 34-47.

633 Ergun ve İbrahimov, *Başkurt Halk Destanı Ural Batır*, 9-14. Destandaki ana-ata karekterlerinin yalnız bir yerde yaşamaları, etraflarında kimselerin olmayışı İslam ve diğer dinî inanışlarda gözüken Hz. Adem ile Hz. Havva ve cennet motiflerine benzerlikler taşıması, yine konular arasında geçen olayların Sümer Gılgameş Destanı'nı hatırlatması, Tufan ve Yaratılış mitolojilerine atıflarda bulunması ortak Türk destan kültürel değerleri açısından önem taşımaktadır. Bkz.,Yasemin Küçükcoşkun ve Cafer Gariper, "Ural Batır Destanı'nın Metinlerarasılık Düzleminde Yeniden Yazımı: Atilla Dirim'in Ural Batır Romanı", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* 16 (2016), 146-160.

Onların, kötü şahsiyetli olan Şülgen ve iyi kalbli bahadır olan Ural adında iki oğlu vardır. Şülgen işlediği bir suç yüzünden babası tarafından cezalandırılınca, Ural karşı çıkarak ölüm hususunda aralarında tartışmaya başlarlar.[634]

Baba Yenbirzi, ölümün her canlı için var olduğunu dolayısı ile canlı olan insanoğlunu da kapsadığını belirtir. Lakin ölümü yok edecek hayat suyunun katil padişahın memleketinde olduğunu söyler. Bunun üzerine Ural-Şülgen kardeşler bu suyu bulmak için katil padişahın yurduna gitmek için yola koyulurlar. Onlara yol gösteren yaşlı bir adam katil padişah yurduna giden bir zor bir de kolay olan yolu gösterir. Ural, zor yolu seçerek karşısına çıkan ejderhayı, canavarı yener ve katil padişahın yurduna varıp onu öldürerek, halkı özgürlüğüne kavuşturur. Ural, öldürdüğü padişahın kızı ile evlenerek Yayık adında bir erkek çocuğu olur. Kolay yolu seçen Şülgen ise devler-yılanlar padişahı Ezreke'nin hilesine kanıp hapse düşer. Ural, hayat suyunun peşinden gökler ve kuşlar padişahı olan Samrav'ın kızı Humay'ın yurduna gider ve O'nunla yaptığı anlaşma sonucu gök menşeli olan akbozat atı ve polat kılıcı kendisine hediye edilir.[635] Akbozat, olağanüstü bir at olup gökyüzünden inildiği düşünülür, birçok kimse sahip olmak istemiş ama hiç kimse 70 batman (yaklaşık 550 kg) ağırlığındaki taşı gökyüzüne fırlatıp dönüşünde 3 parmağı üzerinde tutamadığı için başaramamış, sadece Ural Batır, taşı kötülüklerin padişahı Ezreke'nin yurduna atabilmiş ve efsane at Akbozat Ural'ın olmuştur. Şülgen-Ural kardeşler Samrav padişahın yurdunda buluşunca, Şülgen kardeşini kıskanır, öldürmek ister ama başarılı olamaz.

Ural, bilinmezler arasında uzun süre kaybolur, ilerleyen yıllarda Şülgen'in oğlu Hakmar ile Ural'ın çocukları olan Yayık, Nöğöş ve İzil, Ural Batır'ın devlerle karşı verdiği savaşta yardımına giderler, bu esnada Şülgen tekrar ortaya çıkan kardeşi Ural'dan af diler ve affedildiği yer göl olur. Ural düşmanlarını yenip hayat suyunu içecekken, bir ihtiyar ona dünya nizamı gereği tüm canlıların ölümlü olduğunu söyler ve Ural, suyu içmeyerek dağlara doğru serper, serpilen bu su ile her taraf yeşerip canlanır.

---

634 *İstoria Bashkir,* VII: 336-345. (История башкирского народа, VII, Редакционная коллегия I тома: В.В. Овсянников, В.К. Федоров, Ф.Г. Хисамитдинова, (МОСКВа: Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, Издательство «Наука», 2009).

635 Destanda geçen Akbozat atının gökten yeryüzüne inmesi, Ural Batır'ın eşi Huma ile kavuşması, esasında iki evrenin birleşmesini ifade ettiği söylenir. Bkz., Yaman "Başkurt Destanları Hakkında", 223-227.

Kötü ruhlu kardeş olan Şülgen, ölümün yok olmadığını öğrenince bütün kötü hayvanları, sürüngenleri gölüne toplar, insanlara su vermeyerek eziyet çektirir. Ural halkı adına dayanamaz ve bu gölü yutar, göldeki tüm hayvanlar ise Ural'ın ciğerini parçalayarak onu öldürürler. Ural'ın karısı Huma, üzüntüsünden yas tutar ve kocasına ağıtlar yakar. Ural halkına ve oğullarına ölmeden önce nasihatler verir, daha sonra öldüğü bu yere insanlar ziyarete ve yerleşmeye gelmişlerdir.[636] Bu yerleşim yerindeki su insanlara yetmeyince Yayık, İzil, Nöğöş ve Hakmar devlerin bedenlerinden oluşan dağları, kılıçları ile kesip ilerde onların isimleri ile anılacak olan bu mitolojik 4 ırmak oluşmuştur. Kahraman Ural Batır'ın savaştığı canavarlar, devler, ejderhalar ve cin gibi düşmanları yenmesi ile halkı O'nu kutsanmış biri olarak görmüştür. Ural Dağı da, O'nun bedeninden oluşmuş, kemikleri altın-gümüşe, kanı ise kurumayan yer yağı olarak bilinen petrole dönüşmüştür. Başkurt halkının bu dağı kutsaması ve önemsemesi bir şekilde şamanist inançların da derin izlerini göstermiştir.[637]

Destandaki kahraman ve insanlar mitolojik öğeler olarak doğadaki farklı yer, hayvan gibi ruhlara bürünebilmektedirler. İdil-Yayık ve Akbuzat Destanı da Ural Batır'ın devamı sayılabilecek bir niteliktedir. Akbuzat'ın kahramanı Hevben, Ural'ın bitiremediği işler için savaşır kötü Şülgen'i yener, kanatları kırılan Huma kuşu ve 7 bahadırı kurtararak bu yedi kahramanı yedi uruğa lider yapar. Özetle genel Türk, Başkurt ve Altay mitolojisinde geçen Ural Batır Destanı'ndaki benzer olaylar, yerler ile kahraman tipleri diğer Türk halk ve boylarında gözüken güçlü edebi anlatıların (Oğuzname-Dede Korkut vb.)[638] birer versiyonu gibi gözükmektedir.[639]

---

636 Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği,* 163-168. Başkurtların destan ve efsanelerinde geçen atların özellikleri için bkz., Rudenko, *Başkurtlar*, 365.

637 Mitolojide Huma kuşu motifinde bulunan Ural'ın karısı Huma, (Homa) kocası için yaktığı ağıta bkz., Atnur, "Ural Batır Destanı Üzerine Bir Araştırma", 4-7, 28-31, 80-82.

638 Kitabın asıl ismi "Kitab-ı Dede Korkut Ala Lisan-i Taife-i Oğuzan" dır. (Oğuzların Dili ile Dede Korkut Kitabı). Hikayeler anonim olup Türklerin ana yurdu olan Türkistan-Orta Asya coğrafyasında geçip şekillenmeye başlamışlardır. Bkz. Kürşat Koçak, "Dede Korkut Destanının Türk Kültür Tarihi Bakımından Değeri ve Önemi" içinde *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları*, ed. Yılmaz Yeşil, (Ankara: Türksoy Yayınları, 2011), 353-356.

639 Ergun ve İbrahimov, *Başkurt Halk Destanı Ural Batır*, 9-14. Araştırmacı Gaysa Höseyenov'a göre Başkurt Türkleri "Oğuzname ve Korkut Ata" destanlarından çok eski dönemlerden itibaren haberdarlardı ki, buna benzer versiyonları bu topraklarda oluşmuştur. Bkz., Suleymanov, İbrahimov ve Ergun, *Başkurt Destanları,* IV: 45.

Ural Batır'dan alıntılar: (Türkiye Türkçesi ile) (Başkurt Türkçesi ile)

"Yenbirze Ata ile Yenbike Ananın Olduğu	*"Yänbirze Qart Menän Yänbikä Qarsıq Bulğanı,*
Büyük Oğulları Şülgen'in Baba Sözünü Tuutmadığı,	*Ölkän Uldarı Şülgänden Ata Hüzen Totmağanı,*
Ana Sözünü Dinlemediği,	*Äsä Hüze Yoqmağanı,*
Samrav kızı Huma'nın Akkuş Olup	*Samraw Qızı Homayzın Aqqoş Bulıp*
Tutulduğu ve kurtulduğu…"	*Totolğanı, Yänä Qotolganı.."*
"Öncelerin öncesinde,	*Baron-boron borondan*
Kişioğlunun olmadığı	*Kişi-mezar kilmegen*
Gelip ayak basmamışken	*Kilip ayak basmağan*
Etrafı kuru o yerin,	*Ul tirele kora yir*
Varlığını hiç kimse bilmezken,	*Barlığın his kim bilmeğen*
Dört tarafını deniz sarmış	*Dürt yağın dingiz uratkan*
Olan bir yer varmış,	*Bulğan, ti, bir urın,*
Eskiden orada olan	*Unda bulgan, ti, boran,*
Yenbirzi adlı atayla (yaşlı adam)	*Yenbirzi tigen kart minen,*
(....)	
Elde insan çoğalmış,	*İldä keşe kübäygän,*
İdil boyu daralmış.	*İzel buyı tarayğan,*
Dört bahadır oğul toplanıp,	*Dürt batır ul yıyılıp,*
Birlikte oturup düşünmüş;	*Bergä ultırıp uylağan,*
Yayık, Nögöş, Hakmarlar,	*Yayıq, Nögöş, Haqmarzar,*
Yeni ırmak aramış.	*Ya¨nı yılga ëzlägän,*
İdil gibi bunlar da	*İzel hımaq, bılarza*
(....)	
Dört bahadırın ismi,	*Dürt batırzın iseme*
Dört ırmağa ad olmuş	*Dürt yılğağa at bulğan,*
Unutulmaz isimler olup	*Onotolmas zat bulıp,*
Nesilden nesile kalmışlar[640]*."*	*Bıwın-bıwın qalğandar"*
Ural:	*Ural:*
-Baba, ölümü arasan.	*-Atay, ülemde ezlähän*
Onu bulmak mümkün mü:?	*Unı tabıp bulamı?*
Denk getirp tutunca	*Tap kilterep totqan hun*
Başına yetişmek (kesmek) olur mu?	*Başına yetep bulamı?*

[640] Yasemin Küçükcoşkun ve Cafer Gariper, "Ural Batır Destanı'nın Metinlerarasılık Düzleminde Yeniden Yazımı: Atilla Dirim'in Ural Batır Romanı", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* 16 (2016), 146-160; Ergun ve İbrahimov, *Başkurt Halk Destanı Ural Batır*, 16-18, 346-351.

Yänbirze (ata):	*Yenbirze (Ural'ın babası):*
-Ölüm denen kötü şey,	*Ülem tiqän yawız ul,*
Hiç görünmez,	*Küzgä his tä kürenmäy,*
Gelişi hiç bilinmez.(ölüm)	*Kilgäne his belenmäy...*

(...)

Destanın ana karekteri ve kahramanı Ural Batır'ın babasına ölüm hakkında sorduğu sorular ve ölümsüzlük suyunu bulmak için kardeşi Şülgen ile çıktığı maceralı yolun hikayesi bu bölümde başlamaktadır.[641] Ural Batır destanı Türkiye'de de ilgi görmüş ve Türkçe çevirisi yapılmıştır. 1999 yılından itibaren Ural Batır Destanı'nın anlatımını yapan sesen (ozan) yarışması Türk soylu halklar arasında yapılmakta olup, bu kapsamda 2003'te TÜRKSOY ve Başkurdistan Kültür Bakanlığının destekleri ile kardeş Türk halklarını buluşturan ilk yarışma icra edilmiştir.[642]

4.3.3.1.1.2. Yulay ile Salavat Batır Destanı

Başkurt Türklerinin bağımsızlık mücadelelerinin sembol kahraman ismi, millî şair ve cesur yürekli bir istiklal savaşçısıdır. Bilhassa 1773-1774 yıllarında Yemelyan Pugaçov'un başlattığı isyana Başkurt halkının lideri olarak katılmış ve Pugaçov'un en önemli subaylarından biri olmuştur. Rus Çarlığı isyanı bastırınca babası ile birlikte yakalanmış, büyük işkenceler ve uzun bir esaret hayatından sonra vefat etmiştir. Destanda Salavat'ın dedesi yani Yulay'ın babası Şegeli Şakman, Çar idarecilerine yardımcı olmuş, bunun karşılığında çar madalyasını alıp kendi halkının beklentilerini görmezden gelen biri görünümündedir. Salavat ise dedesinin aksine bölgesinde kurulan fabrika sahiplerinin buraları sömürmesi üzerine, onlara savaş açmış ve Pugaçev'e katılarak Ruslara karşı kahramanca savaşmıştır. Bu şekli ile Salavat tipik destanlardaki uruk-aile geleneğini tersine çevirmiştir. Salavat, küçük yaştan itibaren yırtıcı kuş ve kurtların kendi aralarındaki dövüşlerini izler, 15 yaşına geldiğinde ise güreşlere, yarışlara katılır ve sadece kurt avına çıkardı. Babası Yulay gibi ilim almaya gayret sarfetmiş, ülkesinin bağımsızlığı için büyük mücadeleler vermesine rağmen, düzensiz ordu birlikleri ve askerlerin sadece bölgesel özgürlüğü düşünüp, büyük coğrafyadaki bağımsızlık mücadelesini özümseyememeleri ve karşı tarafın silah üstünlüğü gibi

641 Ergun ve İbrahimov, *Başkurt Halk Destanı Ural Batır*, 36-44.
642 Suleymanov, İbrahimov ve Ergun, *Başkurt Destanları,* IV: 14.

etkenler O'nu Ruslara karşı başarısız kılmıştır. Karşı karşıya kaldığı aynı durum Karasakal Batır'ın yalnız kalması üzerinden verilen bir serzeniş örneği olarak da destana yansıtılmıştır.

İl kaplamış düşmana,

Yalnız kahraman savaş yapmaz,

yalnız tolpar (kanatlı at) toynağı,

Düşmanına dağdağa olmaz,

(...)

Karasakal Kahraman da, gerilemeyip de ne yapsın?...

Salavat'ın babası Yulay ile Çarlık işgaline karşı savaşan Bayık sesen, Salavat Batırın da akıl hocası, bilgesi ve yol göstericisi olmuştur. 1812 yılında Fransız Napolyon Bonapart'un saldırısına karşı vatan savaşına katılan Başkurt yiğitlerini motive etmek için bu sesenin sözleri oldukça etkili olmuş ve Başkurt Türklerinin Paris önlerine kadar gidip gösterdikleri kahramanlık dilden dile dolaşmıştır.[643]

Yulay menen Salavat / Yulay ile Salavat Destanı'ndan alıntılar:

(Başkurt Türkçesi ile:)	(Türkiye Türkçesi ile:)
Salavat atahı-Yulay,	*Salavat'ın babası (atası) Yulay,*
Yulay atahı Aznaldıñ	*Yulay'ın babası Aznal'ın*
Atahınıñ atahı	*Babasının babası*
Olatay tip yörögen	*Dede diye atadığı,*
Şeğelé Şakman bulğan	*Şegele Şakman olmuş,*
Ul bik danlı ir bulgan,	*O pek şanlı er olmuş,*
İvan batşağa barıp,	*İvan Çar'ın zamanında*
Kazandı la alışkan	*Kazan'ın da fethinde,*
İvan batşağa barıp,	*İvan Çar'a koldaş olup,*
(..)	
Böte Ural buyında	*Bütün Ural boyunda,*
Baykış yıyğan kéşé ul.	*Baykuş yığmış kişidir O.*
(...)	

643 Suleymanov, İbrahimov ve Ergun, *Başkurt Destanları,* IV: 49-52. Ünlü Başkurt Sesenleri hk. bkz., Kurban, *Biz İdil'den Ural'dan*, 239-241.

Ul ülges te balahı,	*O, ölünce de evladı,*
Elékké Yuldı avılına	*Eski Yuldı köyünde*
Şeğelé tip at kuşıp,	*Şegele diye ad verip,*
...	
Şeğelénéñ huñında,	*Şegele'nin sonunda*
Aznalı tip atağan,	*Aznalı diye anılan,*
Tağı danlı ir tıvğan,	*Daha bir şanlı er doğmuş,*
...	
Yulay tigen ul bulgan,	*Yulay adlı oğlu olmuş,*
İñ ataklı ir bulgan,	*En ünlü er olmuş,*
...	
Salavat ukıvza bulğan,	*Salavat okulda olmuş,*
Törkise le ukığan,	*Eski Türkçe de okumuş,*
Urıssa la ukığan,	*Rusça da okumuş,*
...	
Biş yöz hıbay kilhe le,	*Beş yüz atlı gelse de*
Kul kavşırıp tormağan,	*Kol bağlayıp durmamış,*
Kılıstarı hınğansı,	*Kılıçları kırılıncaya kadar,*
...	
Ös yöz kéşéné kırğan,	*Üç yüz kişiyi kıymış,*
Şunan huñ ğına batır	*Ancak ondan sonra Batır*
Salavat kulğa alınğan,	*Salavat esarete düşmüş,*
...	
Halık ménen Salavat	*Halk ile Salavat*
Bılay tiyép buşlaşkan	*Böyle sözle vedalaşmış;*
-Yér kükreğen kar kaplap	*Yer göğsünü kar kaplayıp,*
Ülenén kavzan yahaha,	*Çimenini kırpıntı yaparsa,*
Koyaşlı yazzınyamğırı,	*Güneşli ilkbahar yağmuru*
Tağı seske attırır.	*Yine çiçek açtırır.*
İl'den Salavat kithe le,	*İl'den Salavat gitse de*
Doşman koyğan bıl kandar,	*Düşmanın döktüğü bu kanlar,*
İl'dé yavzan haklarzay,	*İl'i düşmandan koruyacak*
Doşmandan kan alırzay	*Düşmandan intikam alacak*
Tağı Batır arttırır!..	*Kahramanlarını daha artırır.*[644]

[644] Suleymanov, İbrahimov ve Ergun, *Başkurt Destanları,* IV: 197-232.

4.3.3.1.1.3. Zayatülek ile Hıvhılıv Destanı

Destanın edebi olarak ilk derlenmesi 1843 yılında Vladimir İvanovich Dal (1801-1872) tarafından yapılmıştır. Zayatülek ile Hıvhılıv Destanı'nın Başkurt Türkleri arasında on beş civarı varyantı bulunmaktadır. Macit Gafuri 1910'da bir el yazmasını derleyerek 'Zayatülek ile Susılu' şeklinde Tatarca olarak yanınlamıştır. Ele alınan bu varyant Muhtar Sagitov tarafından 1964'te Alşay rayonunda yaşayan B. Veliyullin isimli yaşlı birinden alınıp tekrar düzenlenmiştir. Destanın diğer versiyonları genel çerçevede aynı olmakla birlikte bazılarında motif, olay vb. küçük farklılıklar yer bulmaktadır. Zayatülek ile Hıvhılıv Destanı'ndaki söylemler, mesajlar benzer şekilde kısmen Kuzıykürpes ile Mayanhılıv Destanı'nda da geçmektedir.[645] Destan kahramanı Zayatülek, 7 kardeş içinde en küçüğü, en yetenekli ve liderlik vasıflaraına sahip olandır. Kahraman Zayatülek'i diğer kardeşlerden ayıran bir özelliği de babası Semer Han'ın ikinci eşi olan kadının asaletli ve çok güzel biri olarak Zayatülek'in annesi olmasıdır. Semer Han, Zayatülek ile 6 üvey kardeşi arasında avcılık, at yarışı gibi etkinlikler düzenleyerek esasında kendisinden sonra han olabilecek kahramanı bulmak istemiştir. Üvey kardeşlerin her türlü hilesine rağmen Zayatülek'e verilen en kötü at, Gök Tulpar'a (Kanatlı At), uğursuz sayılan kötü kuş baykuş da akşahine dönüşmüş ve böylelikle kazandığı başarılar babası Semer Han tarafından takdir edilip ödüllendirilmişti. Üvey kardeşler bu durumu hazmedemez ve O'nu öldürmeye karar verince, Zayatülek atını alıp yurdundan çıkar ve gittiği yerde yeraltındaki su padişahının kızı Hıvhılıv'ı asılı gölde bulup evlenir.[646]

Zayatülek'in gösterdiği yiğitlik, erdemlik gibi değerlere karşı beklediği saygının duyulmaması, O'nu toplumsal duyarlılktan uzaklaştırıp bireysel bir yaşam tarzına itmiştir. Bireyseleşme sürecinde iç dünyasında yaşadığı çatışmalar, bir zaman sonra yurduna duyduğu özlem, hanın ölümü sonrası oluşan kaos ve benzeri nedenler Ona tekrar toplumsal sorumluluğunu hatırlatan gelişmeler olmuştur. Babası Semer Han ölünce üvey kardeşlerinin çıkardığı taht kavgaları, oluşan düzensizlik ve anlaşmazlıkları yok etmesi için Semer Hanın askerlerinden gelen davet üzerine dönüp uruğuna lider olur. Zayatülek Batır, kendi uruğunu içine düştüğü bu kaostan kurtarıp refaha çıkarmak

---

645 Destan içeriği hk. bkz., Düzgün, *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi,* 385-398.

646 Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği,* 185-188. Zayatülek efsanesi hk. ayrıca bkz., Togan, *Hatıralar,* 195.

için sevdiği Hıvhılıv'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Zayatülek'in düzeni sağlaması beklendiği kadar kısa sürmemiş, uzun bir zaman almış ve böylece sevdiği Hıvhılıv'ı da ihmal etmiştir. Çok zaman sonra Hıvhılıv'a verdiği 40 gün içinde geri dönme sözünü hatırlayıp yola koyulmuş ve 41'inci günde varabilmiş lakin, vardığında Hıvhılıv ölmüştür. Zayatülek çok üzülmüş, Balkan Dağı'nın zirvesine sevdiği Hıvhılıv'ı defneder, ardından kendi süngüsü ile intihar ederek Hıvhılıv'ın mezarına düşer. Zayatülek'i aramaya çıkan halkı, onları bu dağın tepesinde aynı kabir içinde bulunca çok üzülmüşlerdir. Zayatülek'in halkı onlara duyduğu sevgi-saygının göstergesi olarak büyük bir mezar inşaa edip bulunulan yeri de kutsal mekan olarak belirlemiştir. Görüleceği üzere Zayatülek ile Hıvhılıv Destanı'n da da kahraman, tipik diğer Türk halkları destanlarında gözüken uruğu, halkı, ülkesi ve milletinin ortak değerleri-çıkarları için bireysel-özel hayatını ikinci planda tutmuştur.[647]

Genel Türk tarihi ve Başkurt destan tipolojisinde görülen ortak özelliklere bakıldığında; klasik Türk destan geleneği bütüncül bir metot çerçevesinde işlenmiştir.[648] Destanların olay örgüsü ve akışı incelendiğinde genellikle ana karekter-baş kahramanın oloğanüstü doğumu önceden müjdelenir, sahip olacağı nitelikler, küçük yaşlardan itibaren kazanılan avcılık ve savaşçılık ruhu gelecek için önemlidir. Kahramanın, halkı için sembol olan doğadaki kutsal hayvanlar (kurt, kartal, boğa vb.) ile olan teması, tanrı tarafından verilen kutsiyet olgusu, soylu ve yetenekli olması, halkı birleştirici role sahip olması, kötülere karşı savaşması, zor zamanlarda halkına bilgelik-rehberlik etmesi, ölse bile amaçlanan hedeflerin tamamlanması için çocuklarından birinin bu görevi layıkı ile devralması, evlilik için seçilen kadının vakur, maharetli ve asil bir soya sahip olması gibi özellikler halk tarafından ön planda tutulan büyük değerler olmuştur.

4.3.3.2. Atasözleri ve Deyimler

Atasözleri genel manada hayat tecrübelerine, yaşamdan alınan derslere dayanarak, toplum içinde insanların erdemli, düzenli, tedbirli, örnek bir birey olması için dikkate almasında yarar görülen kısa ve derin anlamlı anonim sözlerdir. Bu

---

647 Düzgün, *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi,* 385-392, 517; Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği,* 422.

648 Düzgün, *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi,* 97-112. Türk destanlarında görülen genel Alp tipi ve karekteri hk. bkz., Mehmed Kaplan, "Türk Destanında Alp Tipi" içinde *Zeki Velidi Togan'a Armağan (Symbolae İn Honorem Z. V. Togan),* (Ankara: TTK Yayınları, 2010), 204-213; Zeybek, *Bilge Kağan'dan Kutlu Söylev,* 13-21.

kapsamda Başkurt, Tatar, Kazak, Kırgız, Nogay Türkçeleri ve Anadolu Türkçesindeki atasözlerinin ortak benzerlikleri bulunmaktadır. Atasözlerine yansımış olan görüşler, maddi-manevi değerler, tavsiyeler, iyi-kötü yönündeki karakterler ile faaliyetler genellikle benzerlikler taşır.[649]

Başkurt dilinde atasözleri Arapça kökenli "meḳel" kelimesi ile adlandırılmanın yanında, bu kelime ile aynı anlamı veren; 'babayẕar hüẕĕ' (atalar sözü), tapḳır hüẕẕer (espriler), boronġolar hüẕĕ (eskiler sözü), eytĕmder (deyimler) gibi terimlerde kullanılmıştır.[650]

Atasözlerinde söyleniş şekli ve bazı şive farklılıkları gözükse de, genel çerçevede Türk boylarında aynı anlama atıf yapmaktadırlar. Örneğin Türkiye Türkçesi ile söylenen 'karga karga gözünü oymaz, kızım sana söylüyorum gelinim sen anla' vb., atadeyişleri Başkurt Türkleri ve diğer Türk kökenli halklarda da kullanılmaktadır.

Hoşgörü ve anlayışla ilgili olarak "Kul hatasız olmaz" atasözü, DLT'de "Ot tütünsüz bolmas, yiğit yazuksuz bolmas" iken, Başkurtlar da aynı anlama gelen formatı "Ut tötönhöz bulmay, yigit yazıkhız bulmay" şeklinde geçmektedir. Kusur aramayı bırakmak ve uzlaşı anlamında kullanılan "Kusursuz dost isteyen dostsuz kalır, Ayıbsız yar isteyen yarsız kalır" atasözü Başkurtlarda "Gayiphiz dus ezleme, tek kalırhın/Gayiphiz dus bulmay", herkese hoşgörülü-merhametli olma anlamındaki "Aman diyene kılıç çekilmez-el kalkmaz" atasözü Başkurtlarda "Eyilgen baştı kılış kismey" şeklinde geçmektedir. Benzer diğer atasözleri; At kişneşĕp tanışır, eẕem hüyleşĕp tanışır. (At kişneşerek, insan konuşarak tanışır), Zer kadirin zerger bilir, hüz kezenir sesen bilir. (Altının kıymetini sarraf bilir), İr maktanır, koral işler. (Alet işler, el övünür), Yep nĕske yerĕnen öẕölör. (İp inceldiği yerden üzülür), Sabır itken, moraẕına yĕtken. (Sabreden kişi muradına ermiş), Yılandıñ tışı yomşaḳ, ĕsĕ zeher.

(Yılanın derisi yumuşak, içi zehir), Kĕşĕ kürkĕ, aḳıl. (İnsanın güzelliği akıldır) vb. şeklinde kullanılmaktadırlar.

---

649 Ortak olan atasözleri yanında Başkurtlar, bilmeceler için diğer Türk boylarına yakın olan "yomak, tabışmak" terimlerini kullanırlar. Bkz., Durbilmez, *Türk Dünyası Kültürü,* v-vi, 126.

650 Nazira Sarsek, "Kuzeybatı Gurubu Türk Lehçelerindeki (Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) Tabiat Konulu Atasözleri ve Türkiye Türkçesi Atasözleri ile Karşılaştırılması", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018), 4-5.

Dinanu Lügati't Türk'te geçen atasözlerinden birçoğu Anadolu ve Başkurt Türkleri dahil diğer Türk soylu halklar arasında da benzer anlamlarda geçmektedir.[651] Bu anlamlı ve öğretici sözler genellikle metinlerde manzum (düzenli-şiirsel), çok az bir kısmı da mensur yani düzyazı, gelişigüzel olarak yer almışlardır. Bu durum Türk yazılı-sözlü halk edebiyatının kendine özgü zengin, sanatsal ve edebi bir yanının da olduğunun göstergesi olmaktadır.

4.3.3.3. Kurt Mitolojisi

Kurt (Böri), Türk-Moğol kavimleri için savaşçı ruhu, özgürlüğü, doğayı temsil etmekte olup, halkın başına kötü bir iş geldiğinde, ya da güç durumda kaldığında, genellikle Gökbörü-Bozkurt olarak ortaya çıkar ve yol gösterici olur. Kurdun eşine sadık kalması, karnı tok olduğunda gereksiz yere saldırmaması, öteki kurtların avlanma bölgesine girmemesi, yanında kuzusu olan koyuna saldırmaktan kaçınması, esarete karşı çıkması, özgürlüğüne düşkün olması ve asil-vakur duruşu gibi hususlardan ötürü Türk kavimlerinin bir nevi kültü ve ongunu olmuştur.[652]

Aynı şekilde Kurdu kutsal bir ongun olarak görme Başkurtlarda oldukça yaygın olup, eskiden bayraklarında kurt resmi olduğu rivayetleri de mevcuttur. Kurda atfedilen kutsiyet gereği ödü, tırnağı, tüyü bazı hastalıklardan ve nazardan korunma durumlarında diğer Türk halklarında gözüktüğü gibi, Başkurtların günlük hayatında da kullanılmıştır.[653]

Yine destan ve menkıbelerde Başkurt Türklerine İslamı tanıtmak amacı ile gelen görevli elçinin önüne düşen bir kurdun yol göstermesi sonucu etimolojik olarak "Başkurt" adının da ''Başı Kurt'', rehber, önder kurtdan geldiği belirtilmektedir. Buna benzer bir efsaneye göre de, bir göç esnasında yollarını kaybeden Başkurtları Ural

---

651 Başkurt ve diğer Türk halklarının kullandığı atasözleri hk. bkz., Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü,* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004), 45-59, 62-84; Sarsek, "Kuzeybatı Gurubu Türk Lehçelerindeki (Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) Tabiat Konulu Atasözleri ve Türkiye Türkçesi Atasözleri ile Karşılaştırılması", 12-19.

652 Kalafat, "Başkurt Adının Türk Halk İnançlarındaki Yeri", 19-21; Seyrek, *Medeniyete Yön Veren Türk Uygarlıklar,* 113-114. Kurt mitolojisi hk. bkz., Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler,* (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 71-75; Ögel, *Türk Mitolojisi,* II: 111-122. Türk soylu halklardaki genel kurt adlandırmaları hk. bkz., Ali Toraman, "Etnokültürel Semboller Işığında Gagauzlarda Kurt Kültü (E. Nikolayevna Kvilinkova kitap değerlendirmesi)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 21 (2015): 93-100.

653 M. Muhtar Sagitov, "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", *Belleten Dergisi,* 30-31 (1983): 125-132. Başkurt ve diğer Türk soylu halklardaki Kurt kültü için bkz., Yaşar Kalafat, "Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnancı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* I/20 (2006), 273-280.

dağlarına götürmek için yol gösteren kurda ithafen kendilerine ‘’Başkurt’’ adını verdikleri değerlendirilmektedir.[654] Ayrıca Rus işgallerine karşı çıkan halk isyanlarında Başkurtların kurt başlı bayrak kullandıkları da belirtilmiştir. “Kurt ağzı bağlama” denen kült, Türk dünyasında ortak bir ritüel görünümündedir. Hayvanlara zarar verilmemesi için kurt ağzının bağlanılması geleneği, genellikle belli dualar eşliğinde bir bıçak ağzının kapatılaması ile gerçekleştirilir.

Çin kaynaklarında ve Firdevsi’nin Şehname adlı eserine göre Göktürklerin-Turanilerin (Türk halklarının) bayrağında Kurt başlı amblem olması,[655] Süryani kökenli Mikail’e göre Oğuz Kağan ile Anadolu coğrafyasına gelen Türklere bir kurdun yol göstermesi, Ergenekon’dan çıkan Türklere yine bir kurdun rehberlik etmesi, genel Türk efsanelerinde gözüken küçük bir cocuğun düşmanlardan saklanması, emzirilmesi veya dişi kurt Aşina’dan türeme gibi mitler oldukça yaygın ortak mitolojilerdir.[656] Gagauz (Gagavuz) Türklerinin günümüzde halen bayraklarında bulunan kurt amblemi, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk dönemlerinde paranın üzerine basılan kurt resmi, Atatürk’e ait bir kurt heykelciğinin varlığı ve benzeri kurt kültleri, Türk halklarının ortak kültürel değerlerini yansıtması açısından önemlidir. Aynı şekilde Anadolu’daki bazı konar-göçer aşiretler (Kars, Bolu, Niğde, Maraş); Bozkurt, Kurtkoca ve Kurtçalar gibi isimler almışlardır.[657] Söz konusu örnekler İdil-Ural coğrafyası dahilindeki Başkurt Türkleri ile Anadolu Türklerinin beslendiği kaynak kültürün benzer olduğunun açık bir göstergesidir. Kurt ya da diğer adı ile Kordun, Türkler arasındaki adlandırılması genellikle Börü, Büri, Bori, Kaşkır, Gurt, Canavar vb. şekillerde geçmektedir.

4.3.3.4. Kut Kültü (Kutlu Olma)

Kut mitolojisi Başkurtlarda olduğu gibi diğer Türk halkları arasında da benzer kabuller görmektedir. Genel iyi bir dilek olarak günlük yaşamda “Kutlu olsun” şeklinde geçmekte olup, bir nevi mutluluk ve güzel temennidir.[658] Türk destanlarındaki yönetici

---

654 Kamalov, “Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar”, 27.

655 Ögel, *Türk Mitolojisi,* II: 160.

656 Kalafat, “Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnancı”, 273-280. Tatar-Başkurt Türklerinde seçilen kağan için yapılan tören ve içtiği kısrak sütü yine Türk halklarında yapılan geleneksel törenlere benzerlik göstermektedir. Bkz., Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427),* 116-117.

657 Kalafat, “Başkurt Adının Türk Halk İnançlarındaki Yeri”, 19-21. Atatürk’ün Türkistan coğrafyası ve kültür birliği üzerine olan düşünce ve faaliyetleri hk. bkz., Andican “Atatürk Türkiye’si ile Türkistan ve Buhara Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1919-1924)”, 47-54; Ramazan Demir ve Özcan Civan, *İdil-Ural Türkleri,* (Ankara: Palme Yayınları, 2021), 34-35.

658 Genel Türk mitolojik öğeleri hk. bkz., Seyrek, *Medeniyete Yön Veren Türk Uygarlıklar*, 104-112.

Kağan-Hakan ya da Bey'in Tanrı tarafından kutlu olarak yaratıldığı düşünülür. Başkurtlardaki versiyonuna bir örnek olarak, hamile kadın aş ererse doğacak çocuğu için onun bir şekilde temin edilmesi gerekir, yoksa çocuk kutsuz doğar ve uğursuzluk getirir inancı bulunmaktadır.

Yiyecek, hamile kadına verilirken "*bu çocuğun payı"* diye söylenir ki, çocuk kutlu doğsun. İnanışlara göre kut sadece insanda değil, sahip olunan mallar, eşyalar, hayvanlar gibi somut-soyut değerler için de geçerlidir. Zayatülek ile Hıvhılıv Destanı'nda geçen 'göl kutu' bu duruma verilebilecek başka bir örnektir. Yine satılan bir hayvanın kutu gitmesin diye sahibi önce kolundan ya da döl bölgesinden tüy alır ki, kutu kalıcı olsun, satın alan kişi de kutlu gelsin diye karşı tarafa hediyeler verir. Bu gelenekler hala geçerli olup, bazen satın alınan bir hayvan uzun süre geçmesine rağmen yavrulamadıysa, ya da verim alınamadıysa, satan kişinin hayvandan bir parça yün, tüy vb. birşeyler koparark kutunun alındığı düşünülür.

Ev yapılırken de 'kutlu' yer seçilmeli ve temeline kut getirecek şeyler bırakılmalıdır. Bir insan hastalandığında kutu gitmiş olarak görülür ve kurşun dökülerek geri getirirlir, eğer kutu geri gelmezse o insanın öleceği düşünülür. Kut geri getirme töreni sırasında bazı sihirli-tılsımlı sözcükler söylenir ve bazı yerlerde kut yemeği olarak çarşamba günleri erişte yapılarak hastaya yedirilir. Ayrıca Kut kaçırma, hala gelin alma törenlerinde genellikle gelin-damat tarafları arasında gözükmekte olup, bir yarış-oyun geleneği olarak günümüze kadar ulaştırılmıştır.[659]

4.3.3.5. Evlilik Gelenekleri

Eski Başkurt kültüründe, evlilik ve düğün törenleri yine genel Türk kültüründeki gelenekler ile benzerlikler göstermektedir. Evlilik yaşı genelde 15'li yaşlar olmuş, aileler çoğunlukla görücü usulü ile gelin seçmiş, nadiren de olsa kız kaçırma sonucu iki çiftin yine de fikri sorularak evlilik akdi yapmışlardır. Ömür boyu sürecek mutlu ve uzun bir evlilik için gelin, damat ve aileleri yükümlülük altına koyan bazı akitler de mevcuttur. Kız babasının yetiştirdiği kızı için "Kalım-Kalıng" adı altında aldığı başlık parası, annesinin "süt hakkı" olarak aldığı hediyeler, ayrıca kalım'a dahil edilen at,

[659] Başkurtlarda gelin almaya gidildiğinde kut kaçırma adında bir gelenek uygulanır. Gelin tarafınının bir eşyası dünürler tarafından kaçırılır, bunu kız tarafının yakalaması gerekmektedir. Yakalayınca her iki tarafa da hediyeler verilir. Kut anlayışı genel anlamda tüm Türk dünyasında benzer versiyonlar ile de kendini göstermektedir. Bkz., Firdeus Hisamitdinova, "Başkurt Mitolojisinde Kut*",* içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, haz. A. Melek Özyetkin vd., (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 192-197.

küçükbaş-büyükbaş hayvanlar ve çeşitli giysiler ile benzeri gelirler, kızın babası tarafından çeyizi için harcanmış, bu nedenle çeyiz yükü başlık yükünden daha ağır olmuştur. Kız istemede olumlu yanıt alındıktan sonra eve çağrılan molla, dinî vecibeler gereği, her iki tarafın onayını alarak dinî nikahı kıyar ve kütük defterine her iki çiftin evlilik kaydını yapar.

Diğer Türk geleneklerinde olduğu gibi gelin ve güveyin arkadaşları tarafından gerçekleştirilen ritüeller, birbirlerine verilen hediyeler, takılar, gelinin yüzünü açması için damatın verdiği yüz görümlüğü hediyesi, gelinin saygı gereği kaynana-kayınbabasına belli bir sosyal mesafede olması ve benzeri uygulamalar, Başkurt Türklerinde de bizzat uygulanmıştır.[660]

Genellikle Başkurtlarda sağlık-biyolojik nedenleri ile dış evlilikler (egzogami) tercih edilmiş olup, akraba evliliklerinin önüne geçmek için, çiftler arasında en az 4 kuşak yakınlık olmamasına özen gösterilmiştir. Bununla birlikte uruklar arasındaki güç mücadelesi, bazen boylar arası evilikleri de kısıtlamıştır. Eski uruk kültüründeki düzene göre ölen erkeğin dul kalan eşine sahip çıkıp korumak için vefat eden erkeğin küçük kardeşi yada yeğeni ile evlendirilmiştir. Bu durumda dul kalan gelinin, akrabalardan yeniden evlendirilecek olan kişiyi isteyip istemediği hususundaki fikri de sorulmuştur. Eğer dul kalan gelin hiç bir şekilde evlenmek istemeyip, kalan çocuklarını aile içinde yetiştirmek isterse bu talebi de saygı ile karşılanmıştır.

Ölen kocanın yakınlarından biri ile evlendirme biçimine bakıldığında aynı zamanda ekonomik sebepler de göz önüne alınmış, böylelikle evlilik akdindeki başlık parası, paylaşıma konu mallar ve benzeri durumların da önüne geçilmiş olmaktaydı. Boşanmalarda İslam akideleri uygulanmış, 3 defa talak beyan edilerek bu hususun gerçekleşmesi sonucu nüfus kütüğüne yeni medeni durum kaydedilmiştir. Boşanmada çocuklar hep baba tarafında kalmış, ancak baba razı olursa bir tanesi annede kalabilmekteydi.[661] Yine Salavat Batır Destanı'nda geçen, Salavat ölünce karısı Emine

---

[660] Başkurtlardaki geleneksel evlilik ritüelleri, Başkurt aile yapısı, kız-erkek bireylerin ailedeki fonksiyonları ve miras dağıtımı hk. ayrıca bkz., Бикбулатов Наиль Валеевич-Фатыхова Флиза Фаатовна, «*Семейный быт башкир XIX-XX. веков»,* (Город Москва: Ордена Трудового, 1991), 3-15. (Bikbulatov Nail Valeevich ve Fatykhova Fliza Faatovna, *XIX-XX Yüzyılların Başlarında Başkurtlarının Aile Hayatı,* (Moskova: Emek Yayınevi, 1991).

[661] Başkurt Türklerindeki evlilik geleneklerinde, evlenecek kızın rızası olmadan iktisadi ve sosyal sorunların doğurduğu sonuçlar nedeni ile babası tarafından yaşlı ya da istemediği bir zengin erkekle

ilken'in Salavat'ın ağabeyi ya da amcası oğlu olabileceği düşünülen kişi ile evlenmesi dikkat çeken bir unsurdur. Aynı durum Türk geleneklerinde gözüken, ölen kardeşin geride kalan eşi ve çocuklarının sahipsiz kalmaması için aile içinden diğer kardeşin, onayını almak koşulu ile dul yengesi ile evlenmesi aynı kültür izlerini taşımaktadır.[662]

Başkurt Türklerinde kuş motifi olarak kız isteme törenlerinde de görülmekte ve edebi halk eserlerinde genç kız ile kuş arasında bir bağ kurulmuştur. Kız istemeye gelen erkek tarafı *"Bende deri bağlı aladoğan var, sende ipek bağlı papağan var, onu istemeye geldim"* şeklinde bir söz söyler. Yemekte kuş eti bölünürken, kızlara kanat kısmı verilir ki, bir an önce evlenip yuva kursun. Gelinlik giyen kızın kuğuya benzetilmesi, çabuk yürümesine kuş gibi uçuyor denmesi, aile kuramayan, çocuk sahibi olamayan ve ailesi ile görüşmeyen kızın da guguk kuşuna, yani uğursuzluk-vefasızlık benzetmesine maruz kalması, kız-kuş motifine birer örnektir. Eskiden beri var olan bu totem biçimi Ural Batır Destanı'nda da gözükür. Batır'ın eşi Homay, önce normal bir kuş şeklindedir, Batır ölünce kuğu şeklini alıp yuva kurmuş ve insanlar bundan böyle kuğu kuşunu kutsal olarak görmüşlerdir.[663]

Ayrıca halk hikayelerinden biri olan "Başkurt Kızı Gülbike" de, eski dönemlerde ataerkil bir aile yapısı içinde büyüyen kızların evlenme sırasında fikri sorulmadığı, geleneksel başlık parası (kalın) karşılığı kızın evlenmek zorunda kalması gibi hüzünlü durumlar da sözkonusu olmaktadır. Gülbike'nin medresede görevli olan bir Tatar gence aşık olması, babasının buna şiddetle karşı çıkarak, O'nu kuma olarak geçimsiz, alkolik birine 4'üncü eş olarak vermesi sonucu, Gülbike'nin yüreğinden dudaklarına dökülen acı dolu Türkü ve ezgileri dört bir yana nam salmıştır.[664] Eski dönemlerde türkülere konu olmuş bazı istenmeyen evlilikler yapılmış olsa da, zamanla evlenecek kız ve

---

evlendirilen gelin tarafından yakılmış ağıt-Türküleri diğer Türk boylarında da görmek mümkündür. Başkurt eğlence ve Türküleri için Bkz., Rudenko, *Başkurtlar,* 309, 319-328, 365-372.

662 Suleymanov, İbrahimov ve Ergun, *Başkurt Destanları,* IV: 215.

663 Huseyinova, "Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi", 199-203. Rus gezgini olan A. Nikitin XV. Yüzyılda Hindistan coğrafyasına yaptığı seyahatten alınan notlara göre "Guguk Kuşu" motifinin Türk dünyasının ortak motifi olarak Hindistan'daki Türk Sultanlığı'nda bile görülmesi, Türk kültürünün bütüncüllüğü ve devamlılığı açısından önemli bir kayıttır. Bkz., Afanasiy Nikitin, *Üç Deniz Ötesine Seyahat,* çev. Serkan Acar, (Ankara: TTK. Yayınları, 2019), XVI. Başkurt-Tatar memleketlerindeki Guguk Kuşu efsaneleri hk. bkz., Sara Gürbüz Özeren*, Türk Dünyasından Efsaneler*, ed. Emrah Erbil, (İstanbul: Damla Yayınları, 2010), I: 67-71.

664 Başkurtlar, uzun hava türküleri olan Aşkazar, Başkalar ve Sakmar'ı kuray çalgısı eşliğinde söylerler. Türküler etkili ve ezgili olup güçlü bir ses tonunda söylenir. Kuray eşliğinde söylenen en ünlü Türkü, av esnasında ölen kocasına bir kadının yaktığı ağıt olan "Aşkazar"dır. Bkz., Çetin, *Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri*, 257-261.

erkeğin baskı altında kalmadan karar vermesi, tek eşle evlilik ve çekirdek aile yapısı daha çok tercih edilmeye başlanmıştır. Genel olarak Başkurt Türklerindeki kız isteme, düğün ve evlilik törenleri Türk soylu halklar ile büyük benzerlikler göstermektedir.

4.3.3.6. Gelintaş Efsaneleri

Türk-İslam kültür dairesinde evlilik müesesine hep kutsal bir gözle bakılmakta olup, gelin-kaynana çekişmesi de neredeyse bu kültürün ortak değerlerinden biri gibi görülmüştür. Başkurt kaynaklarında Gelintaş efsaneleri, çoğunlukla beddua (kargış) ve herhangi bir nedenden dolayı gelinin vefat etmesi sonucu oluşmuş anonim anlatılardır. Beddua sonucu taşa dönen gelin efsanesine (Torataş) Başkurdistan'daki Balakatay kasabasının Krasnıy köyünde derlenen bir anlatım örnek gösterilebilir. Efsaneye göre eşinin ailesine saygı göstermeyen varlıklı bir gelinin su almaya gidip, uzun süre dönmemesi, O'nu beklemekten yorulan kaynanasının beddua etmesi ile gelin taşa dönmüştür. Aynı nitelikte Çilebe bölgesindeki efsane de buna benzemekte olup kaynananın bedduası, Allah'ın geline verdiği bir ceza olarak görülmüştür. Bu bölgedeki başka bir efsane ise gelin ve kaynananın yemek yedikden sonra oradan geçen fakir bir insana yemek vermemeleri nedeni ile ikisininde taşa dönüşmüş olduğu formdur. Evlenecek kızlar ya da dilekte bulunan kadınlar, Gelintaş'ın yanına gidip su dökerek ya da kendilerine ait birşeyler bırakarak dilekte bulunurlar.[665]

Dileklerin kabul görmesi için kişinin kendine ait bir eşya ya da bir bez parçasını ağaca bağlaması gibi totem-inançlar, Türk soylu halklarda da gözüken geleneksel bir uygulamadır.

[665] Fenüze Nadrşina, "Gelintaşlar Hakkındaki Başkurt Efsaneleri" içinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, haz. A. Melek Özyetkin vd., (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008), 205-208; Ali Berat Alptekin, "Başkurt Türklerinin Efsanelerine Dair", *Erciyes Dergisi*, 300 (2002): 25-29; Ögel, *Türk Mitolojisi,* II: 166-167.

SONUÇ

Türkistan'da XVI. yüzyıldan itibaren başlayan Rus yayılma ve baskısı neredeyse XX. yüzyılın sonlarına kadar bu topraklarda yaşayan insanların özgürlükleri üzerinde gözüken gerçek bir durumdur. Türkistan coğrafyasında güçlü, merkezî bir devlet ve askerî yapının olmayışı, Ruslara doğal üstünlük ve hızlı bir yayılma süreci sağlamıştır. Başta Türk soylu halklar olmak üzere diğer etnik unsurlar da mevcut rejimin bu baskı ve asimilasyon faaliyetlerine karşı cephe alıp mesafe koymaya başlamışlardır. İdil-Ural boylarında bahse konu siyasi-sosyal baskılara karşı zamanla tepki veren halklardan biri de Başkurtlar olmuştur. Başkurtların bu topraklarda Neolitik dönemin sonlarından itibaren varlık gösterdiği, elde edilen arkeolojik verilerden anlaşılmıştır. XI. yüzyılın sonlarına doğru İslam dini ile tanışan Başkurtlar, en kuzeydeki Türkler olarak bu dinin temsilciliğini de yapmışlardır. Aynı zamanda bu tarihten itibaren Türk-İslam medeniyeti de Başkurt coğrafyasında vücud bulmaya başlamıştır. Başkurtlar bir dönem Moğol ve Altın Orda'ya bağlı kalmış, ancak XVI. Yüzyılda, önce Altın Orda Devleti, sonrasında Kazan Hanlığı'nın ortadan kaldırılması ile Başkurt coğrafyası daha kolay bir hedef haline gelmiş ve nitekim 1557'den itibaren de Çarlığın etki alanına girmiştir. Başlangıçta başka bir alternatif göremeyen bazı Başkurt yöneticilerinin de kabul ettiği Çarlık egemenliği, zamanla siyasi-sosyal baskılara dönüşmüştür. Bu baskılar daha sonra Çarlık rejimine karşı Başkurtları birçok isyana sevk etmiştir.

İsyanlar sonucu Çarlık yönetimi zaman zaman geri adım atmaya başlamış ve Başkurtların öteden beri gelen özerklik hususunu tekrar gözetmek durumunda kalmıştır. İlerleyen süreçte 1905'teki Japon savaşı ve sonrasında I. Dünya Savaşı'nın Rus İmparatorluğu için kötü bir gidişat göstermesi, halkta biriken öfkeyi demokratik hareketlere dökerek, Ekim 1917'de Bolşevik ihtilaline neden olmuştur. Bolşevist hareket, diğer etnik unsurlar gibi Türk soylu halklar için de yıllardır beklenen yeni bir demokratik rejim ve özgürlüklerin umudu olarak gözükmüştür.

Bu çerçevede İdil-Ural boylarında Rus baskısına maruz kalan ilk halklardan biri olan ve uzun yıllar özgürlük mücadelesi içinde büyük bedeller veren Başkurtlar, bu dönem de aktif siyasi-askeri faaliyetler içine girmişlerdir. Başkurtların öne çıkan ismi olan Z. V. Togan, bu süreçte özgürlük mücadelesini hayatı pahasına omuzlayan lider olmuştur. Özgürlük mücadelesinin ideoloğu olan Togan'ın siyasi hayatına bakıldığında, erken yaşlarda öğrendiği yabancı diller ve dahil olduğu fikri akımlar, sonraki çalışmalarında O'na büyük fırsatlar sunmuştur. İçinde bulunduğu siyasi-askeri faaliyetler neticesinde hem tarih yapan ve hem de tarihi yazan Togan'a göre zaman derinliğinde ve mekan genişliğinde Türklerin yaşadığı her yer ve her dönem, genel Türk tarihinin çalışma alanına girebilecek düzeyde olmuştur. Nitekim bu kapsamda yaptığı çalışma ve faaliyetlere bakılınca, Kazak, Tatar ve Anadolu'daki Türk yetkililer ile içine girdiği etkileşim hem Başkurt hem de Türkistan'ın özgürlüğü için kayda değer çalışmalar olmuştur. Aynı zamanda Togan, Başkurtların sınırdaş olduğu Kazaklar üzerinden federatif bir yapıdaki Türkistan'a dahil olmaları konusunda Alaş-Orda liderleri ile de birçok görüşme yapmıştır. Bolşevik Devrimi'nin sancılı yıllarında yapılan toplantı ve kongrelerde Başkurtlar topraklı mülkiyet konusunda ısrar edince, başta Tatarlar ile etkisi uzun yıllar süren fikir ayrılıklarına düşmüşlerdir.1917 yılında Türkistan ve İdil-Ural özgürlüğü üzerine yapılan birçok görüşmeden sonra ortak bir karar çıkmayınca, Başkurt heyetinin Orenburg'ta aldığı bir karar üzerine, 29 Kasım 1917'de ilk Özerk Başkurt Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

Başkurtların özerklik ilanı üzerinden çok geçmeden Bolşevikler, bu topraklara müdahalede bulunmuşlardır. Böylelikle özerk yapılarının korunması şartı ile 23 Mart 1919'da yapılan anlaşma sonucu Başkurt Özerk Cumhuriyeti Bolşevik egemenliğine dahil olmuştur. Akabinde Bolşevikler, İdil-Ural boylarında yine kendilerine bağlı olarak 27 Mayıs 1920'de Tatar Özerk Cumhuriyeti'ni de oluşturmuşlardır. İlerleyen süreçte Lenin, Stalin ile tekrar diplomatik görüşmeler yapan Togan, Özerk Başkurt Milli Cumhuriyet yapısına Bolşeviklerin sıcak bakmadıklarını ve kendisini oyaladıklarını görünce, 1920'de Türkistan'a çekilip bir elinde kalem, bir elinde silahı ile başında Enver Paşa'nın bulunduğu Milli Bağımsızlık Hareketi'ne (Basmacılık) katılmıştır. Bu kez bulunduğu coğrafyada değişen siyasi-askeri şartları değerlendiren Togan, yakın çevresinin de desteklediği ve Ruslar ile eşit haklara sahip bir yapı olan "Türkistan Konfederasyonu"nu hayata geçirmeye çalışmıştır. Bahse konu dönemde Sovyetler

devrim öncesi verdikleri özgürlük vaadlerini unutarak, aniden merkeziyetçi katı bir yönetime gitmişlerdi. Bolşevizmin ideoloğu Lenin 1924'te ölünce, Milletler Komiseri (Narkomnats) olan Stalin'e gün doğmuş ve Sovyetler Birliği iktidarını tamamen ele geçirmiştir. Bir süre sonra Stalin muhaliflerini yok ederek, Türkistan içinde de çok katı politikalar uygulamaya koymuştur. Sovyetlerin özellikle İdil-Ural'da uyguladıkları asimilasyon politikaları çok ağır olsa da Başkurt Türkleri her hâlükârda öz kimliklerini yitirmemiş, kendilerine has olan dil-tarih, kültür ve benzeri folklorik değerlerini günümüze kadar taşımayı başarmışlardır. Aynı zamanda Başkurdistan'a ayrı bir siyasi önem katan ve Türk-İslam öğelerine benzerlik gösteren Rusya'daki tüm Müslümanların dinî yönetim merkezi ile yanı başındaki tarihi Ufa-Abdülkadir Geylani Camisi göze çarpan ilk yapılar olmuşlardır.

Özgeçmişin köklü izlerine bakarak istikbale daha doğru bir yön verilebileceğini bilen Başkurtlar, milli tarih ve edebiyat alanlarında farkındalık yaratacak çalışmalara ağırlık vermişlerdir. Bu kapsamda günlük hayatta Başkurtça kullanımının özendirilmesi, gelecekte olası kırılgan bir dil grubuna girmemesi için alınan ek önlemler ve millî eserlere tekrar canlılık kazandırılarak genç kuşaklara benimsettirilmesi, Başkurt yöneticilerinin öncü olduğu en olumlu faaliyetler içinde görülmektedir. Bununla birlikte Başkurt modern edebiyat ve sanatındaki müspet ilerlemelere bakıldığında teknik, metodolojik, sosyolojik vb. açılardan Sovyet etkisini görmek de mümkün olmuştur.

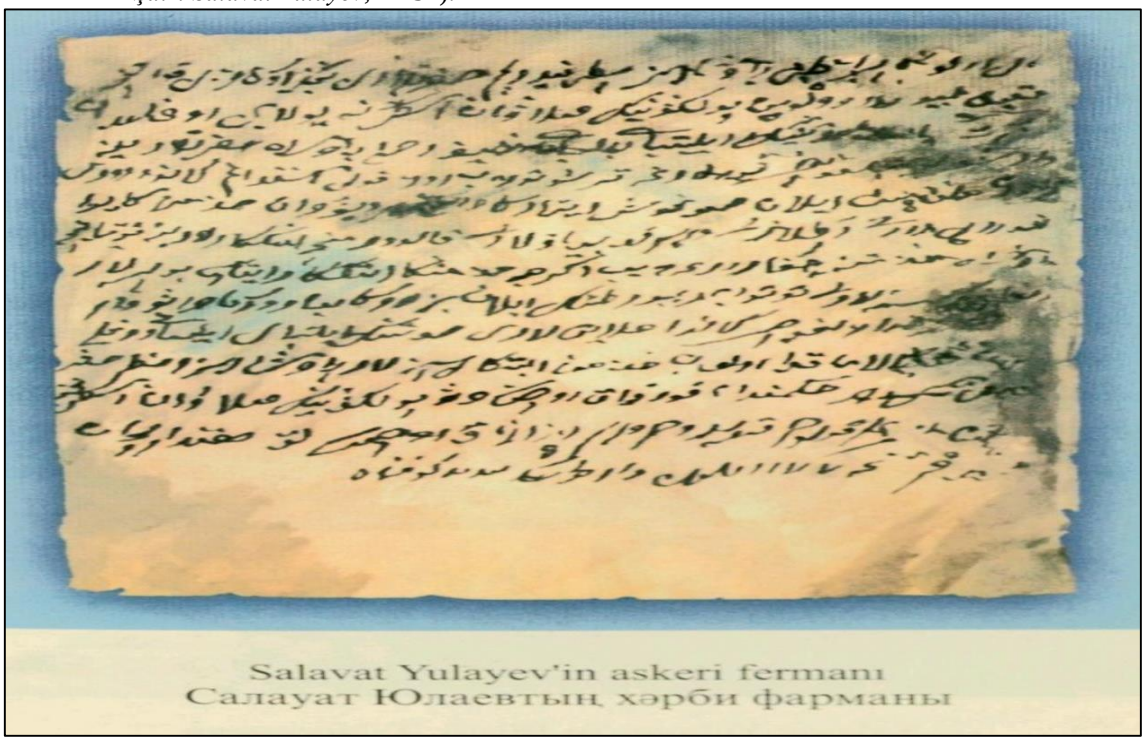
Sonuç olarak, Başkurtların tarihi, sosyo-kültürel değerlerini araştırıp-incelemek (XIX-XX.yy.) ve bu başlıkların ortak Türk folkloründeki yerini belirleyerek literatüre yeni veriler eklemek temel gayemiz olmuştur. Bu kapsamda yaptığımız araştırma ve kaynaklar ışığında gördüğümüz İdil-Ural boylarındaki Başkurtların gündelik-sosyal hayatta kullandıkları; geleneksel giyim-kuşam ve basit araç-gereçlere bakıldığında Anadolu etnografyası ile aynı benzerlikte olduğu görülmektedir. Başkurt coğrafyasında kendine özgü olan alt başlıklardaki soyut-somut kültürel öğelerin, (destan, mitoloji, efsane, tarihi vakalar, mimari yapılar vb.) yine de genel Türk folklorunun içinde kendine yer bulduğu ve bu kültürel örtüşmelerin de Türkistan ile Anadolu'dakine benzer şekillerde buralara yansıdığı dikkat çeken temel unsurlar olmuştur.

EKLER

Resim 1: Başkurt Türklerinin milli kahramanı Salavat Yulayev (1754-1800). (Bkz., Türksoy*, Başkurt Halkının Milli Kahramanı ve Şairi Salavat Yulayev*, 77-91; https://www.altayli.net/baskurt-turkleri.html (Erişim Tarihi: 11/10/2021).

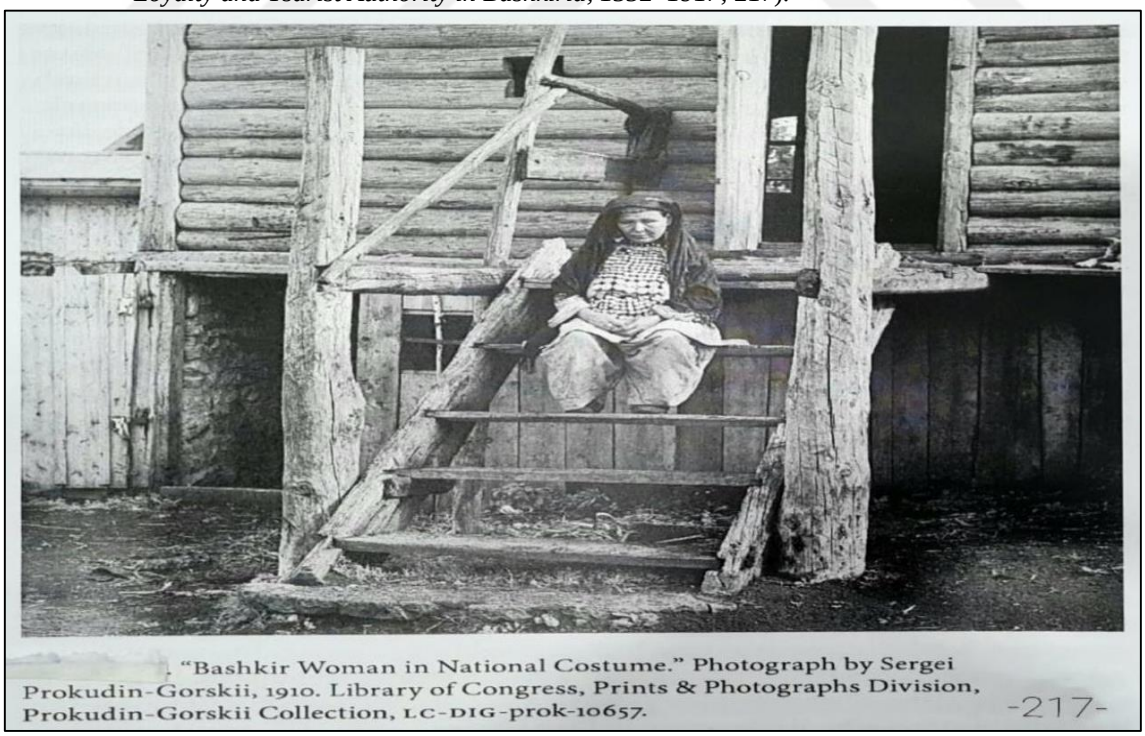
Resim 2: Salavat Yulayev'in Askeri Fermanı. (Bkz., Türksoy*, Başkurt Halkının Milli Kahramanı ve Şairi Salavat Yulayev*, 77-91).

Resim 3: 1930'lu yıllarda geleneksel kıyafetleri ile bir Başkurt Ailesi. (Bkz., http://vk.com/bashkeime (Erişim Tarihi: 20.11.2021).

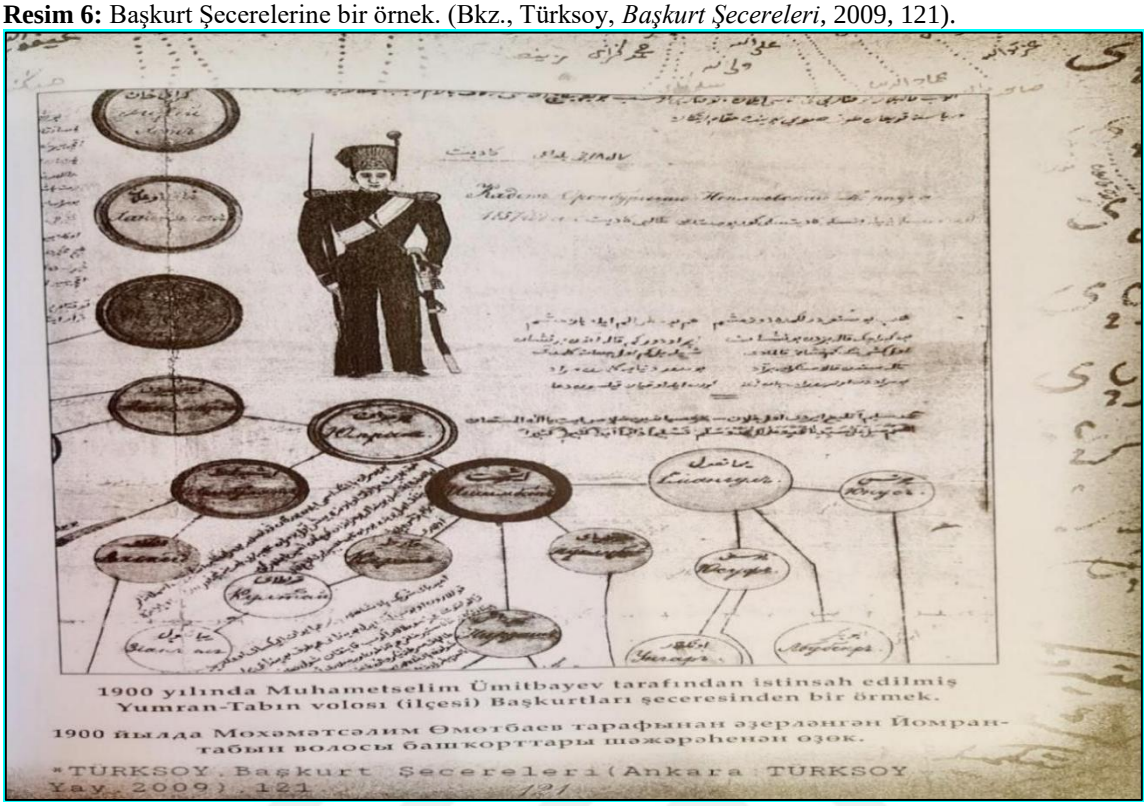
Resim 4: 1910'lu yıllarda yerel kıyafeti ile bir Başkurt kadını, (Bkz. Steinwedel, *Threads of Empire: Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917*, 217).

Resim 5: İdil-Ural boylarında gündelik hayatta kullanılan geleneksel giyim-kuşam ve teçhizatlara bakıldığında Anadolu etnografyası ile aynı benzerlikte olduğu görülmektedir. Dolayısı ile bu benzerlikler ve kültürel örtüşmeler ortak Türk soylarının (etnogenetiğin) buluştuğu paydanın da başka bir ifadesi olmaktadır. Bkz., Ramazan Demir ve Özcan Civan, *İdil-Ural Türkleri,* (Ankara: Palme Yayınları, 2021), 379-381.

Resim 6: Başkurt Şecerelerine bir örnek. (Bkz., Türksoy, *Başkurt Şecereleri*, 2009, 121).

1900 yılında Muhametselim Ümitbayev tarafından istinsah edilmiş Yumran-Tabın volosı (ilçesi) Başkurtları şeceresinden bir örnek.

1900 йылда Мөхәмәтсәлим Өмөтбаев тарафынан аҙерлəнгəн Йомран-табын волосы башкорттары шəжəрəһенəн өҙөк.

*TÜRKSOY. Başkurt Şecereleri (Ankara: TÜRKSOY Yay. 2009), 121.

Resim 7: Rus ordusunda iken ön cephede kahramanca savaşıp, Paris'e giren Başkurt-Tatar askerlerinin namaz esnasındaki bir görseli. (Çizen: İldar Kadıroviç Akcigitov, 1812). (Erişim Tarihi: 05.01.2020). https://twitter.com/turk_ turkistan/status/1346380605773197314/photo/1.

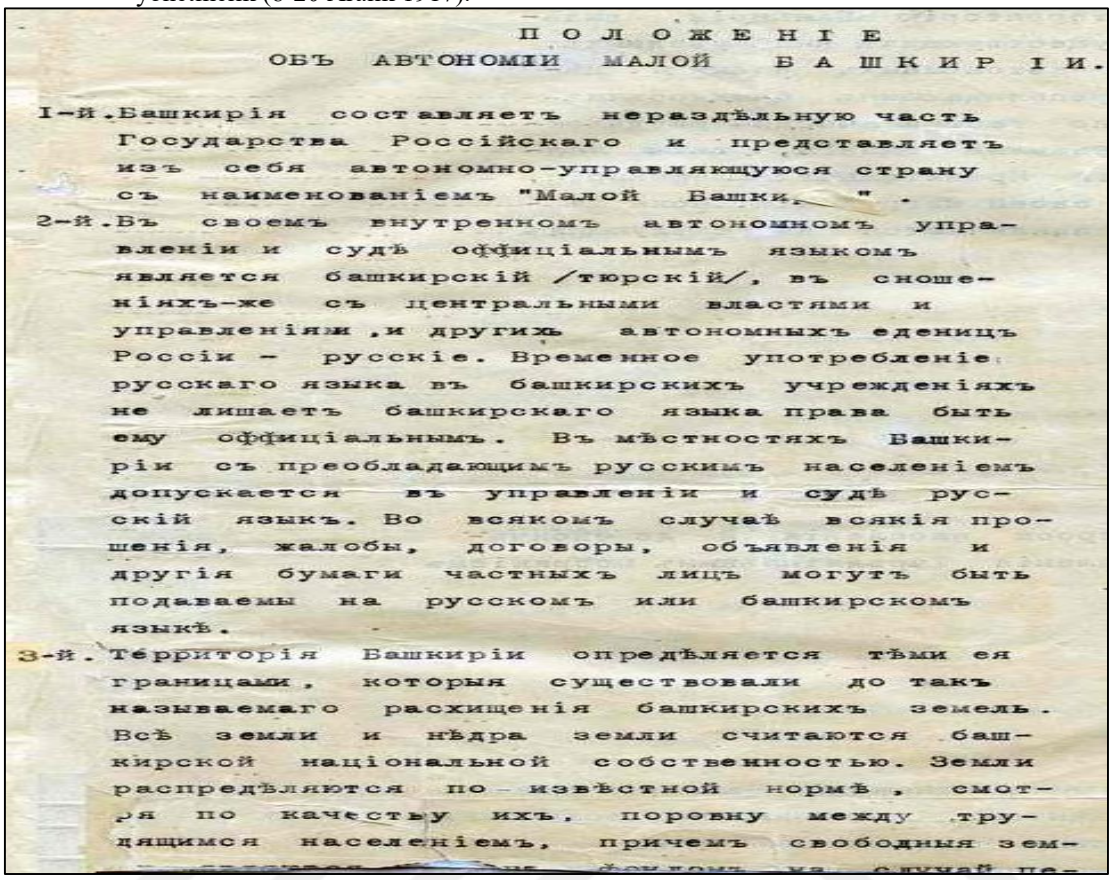
Resim 8: Kızılordu'ya Bağlı Başkurt Askerleri, 1919-1920. (Bkz., Dündar, *Süyümbike'nin Gözyaşları: İdil-Ural Türklerinin Doğu Asya'ya Göçü,* (Ankara: YTB. Yayınları, 2022), 32; https://www.ilawjournals.com/red-bashkirs-why-white-allies-began-to-fight-in-the-red-army/; https://www. wikiwand.com/tr/Sovyetler_Birliği%27nde_Başkurtlar. (Erişim Tarihi: 10.12.2020)

Resim 9: Bolşeviklerin onayı ile kurulan Muhtar Başkurdistan Hükümet üyeleri. (1- Dahiliye ve Savunma Vekili Zeki Velidi Togan). (Bkz., https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Члены_Башкирского_Правительства.png; (Erişim Tarihi: 12.11.2020).

Resim 10: Başkurtların III. Kurultayı'nda kabul edilen Küçük Başkırdistan'ın özerkliği hakkındaki yönetmelik (8-20 Aralık 1917).

ПОЛОЖЕНІЕ
ОБЪ АВТОНОМІИ МАЛОЙ БАШКИРІИ.

1-й. Башкирія составляетъ нераздѣльную часть Государства Россійскаго и представляетъ изъ себя автономно-управляющуюся страну съ наименованіемъ "Малой Башкиріи".

2-й. Въ своемъ внутреннемъ автономномъ управленіи и судѣ оффиціальнымъ языкомъ является башкирскій /тюркій/, въ сношеніяхъ-же съ центральными властями и управленіями ,и другихъ автономныхъ еденицъ Россіи - русскіе. Временное употребленіе русскаго языка въ башкирскихъ учрежденіяхъ не лишаетъ башкирскаго языка права быть ему оффиціальнымъ. Въ мѣстностяхъ Башкиріи съ преобладающимъ русскимъ населеніемъ допускается въ управленіи и судѣ русскій языкъ. Во всякомъ случаѣ всякія прошенія, жалобы, договоры, объявленія и другія бумаги частныхъ лицъ могутъ быть подаваемы на русскомъ или башкирскомъ языкѣ.

3-й. Территорія Башкиріи опредѣляется тѣми ея границами, которыя существовали до такъ называемаго расхищенія башкирскихъ земель. Всѣ земли и нѣдра земли считаются башкирской національной собственностью. Земли распредѣляются по извѣстной нормѣ, смотря по качеству ихъ, поровну между трудящимся населеніемъ, причемъ свободныя зем-

Resim 11: Sovyet Hükümeti'nin Başkurdistan varlığını "Özerk Başkırdistan" olarak tanıdığı kararname. (23 Mart 1919) www.gasrb-ru.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

СОГЛАШЕНИЕ

Российского Рабоче-Крестьянского Правительства с Башкирским Правительством о Советской Автономии Башкирии,

опубликованное в Известиях Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов от 23 марта 1919 года за № 63/615.

Resim 12: Başkurdistan gazetesi. 01.03.1918. Yaşasın Başkurdistan!..Yaşasın Halk Gücü Temelindeki Rus Birleşik Devletleri!..Да здравствует Башкортостан! Да здравствует Русские Соединенные штаты на основах народной власти! 01.03.1918 г. Йәшәһен Башҡортостан! йәшәһен халыҡ власы нигеҙендәге Рус Кушма Штаттары! 01.03.1918 й. (Bkz., https://www.facebook.com/photo?fbid =780279728740351&set=a.345742942194034; https://www.facebook.com/ahat. salihov)

БАШКУРДИСТАНЪ

Да здраствуетъ Башкурдистанъ! Да здравствуютъ Русскіе Соедененные Штаты На основахъ Народной власти!

№ 1 1918 года (Пятница) Марта 1 (Февраля 16) Цѣна 30 к.

Совѣтская власть и Башкурдистанъ

Одинъ изъ козырей, которыми бьютъ большевиковъ буржуазіи является ссылка на то, что большевики противники федерализма, что они противъ самоопредѣленія народовъ. Такія рѣчи на человѣка темнаго и незнающаго пожалуй и произведутъ впечатлѣніе, но они не основательны. Весь большевизмъ стоитъ за то, чтобы власть была въ рукахъ самого народа, такъ какъ же они могутъ быть противъ него? Россіи больше чѣмъ какое либо другое государство, состоитъ изъ народностей и въ большей или меньшей мѣрѣ различныхъ по языку религіи національности. До революціи государственнымъ языкомъ былъ языкъ русскій но всѣ всегда были обязаны говорить на немъ сколь преподаваніе въ школахъ, и т. д. Господствующая религія была тоже русская иноземцамъ давалась насильственно. Теперь же, когда народъ получилъ свободу, онъ можетъ выбирать какую религію онъ хочетъ исповѣдывать, какой языкъ онъ хочетъ считать своимъ. Выборъ въ новый совѣтъ Башкурдистана примутъ участіе трудящіеся инородцы Башкурдистана: Русскіе, татары, малороссы, тептяри, мордва и т. д. Въ противномъ случаѣ интересы трудящихся Башкурдистана не были бы представлены полностью. Только такое самоопредѣленіе Башкурдистана, какое не предполагаетъ безсмысленной экспансаціи когда только трудящіеся будутъ имѣть власть въ своихъ рукахъ правительствующіе совѣтскіе. Нѣтъ сомнѣній, что съ понятіе такого самоопредѣленія, на ряду съ свободой социальной слѣдитъ и свобода политическая какое значеніе имѣетъ такое самоопредѣленіе для народностей Башкурдистана судите сами.

Ареетъ Башкирскаго Областного Совѣта.

Временный Революціонный Совѣтъ Башкурдистана стоитъ на платформѣ признанія Совѣтской власти. Но вмѣстѣ съ тѣмъ онъ никакъ не хочетъ насиловать волю народа, а намѣренъ въ самомъ скорѣйшемъ времени созвать съѣздъ всѣхъ народностей Башкурдистана, которому и должно принадлежать верховная власть съ с.рыхъ. Созывъ этого съѣзда безъ сомнѣнія, дѣло не легкое. Послѣдовавшая этого съѣзда Временный Революціонный Совѣтъ рѣшилъ избрать изъ выборныхъ земствъ башкирскія волости, упразднить кантональныя и волостныя управы, а взамѣнъ ихъ предложить населенію избрать представителей отъ рабочихъ, солдатъ и крестьянъ, т. е. отъ трудящихся. Временный Совѣтъ Башкурдистана обратился къ Военно-Революціонный Комитетъ съ просьбой возвратить конфискованныя во время ареста старыхъ членовъ 217000, которыя принадлежатъ Башкурдистану.

тельствомъ будетъ дано безотлагательно

Предсѣдатель Совѣта Народныхъ Комиссаровъ Ленинъ.

Народный Комиссаръ иностранныхъ дѣлъ Троцкій.

Условія мира.

ПЕТРОГРАДЪ, 25 февраля. Всѣмъ союзникамъ: губернскимъ, уѣзднымъ, всѣмъ губерн., уѣзднымъ и волостнымъ земельнымъ комитетамъ.

Німцами предложены слѣдующія условія мира: Аннексія Лифляндіи, Эстляндіи и Курляндіи, 2) Демобилизація арміи, гвардіи и краснаго флота, 3) вывозъ войскъ изъ Финляндіи, 4) прекращеніе войны съ Радой, 5) отказъ отъ правъ агитаціи противъ монархическаго строя въ Германіи, 6) безпосадный союзъ рукъ изъ Россіи и пр.

Вчера, 24 февраля, въ 4 часа 30 мин. утра Центральный Исполнительный Комитетъ Совѣтовъ Рабочихъ и Солдатскихъ Депутатовъ получилъ отъ Германскаго правительства ультиматумъ, въ которомъ предлагаетъ немедленно возобновить военныя дѣйствія противъ Россіи, если Россія не подпишетъ въ теченіе 48 часовъ предложенныхъ Германіей условій мира.

Согласіе на миръ.

25(12. февраля. Оренбургскій Военно-Революціонный Комитетъ и Исполнительный Комитетъ Совѣта Рабочихъ Депутатовъ послано было согласіе на Петроградъ Совѣту Народныхъ Комиссаровъ на подписаніе мирнаго договора на условіяхъ предложенныхъ Германіей.

Послѣднія извѣстія

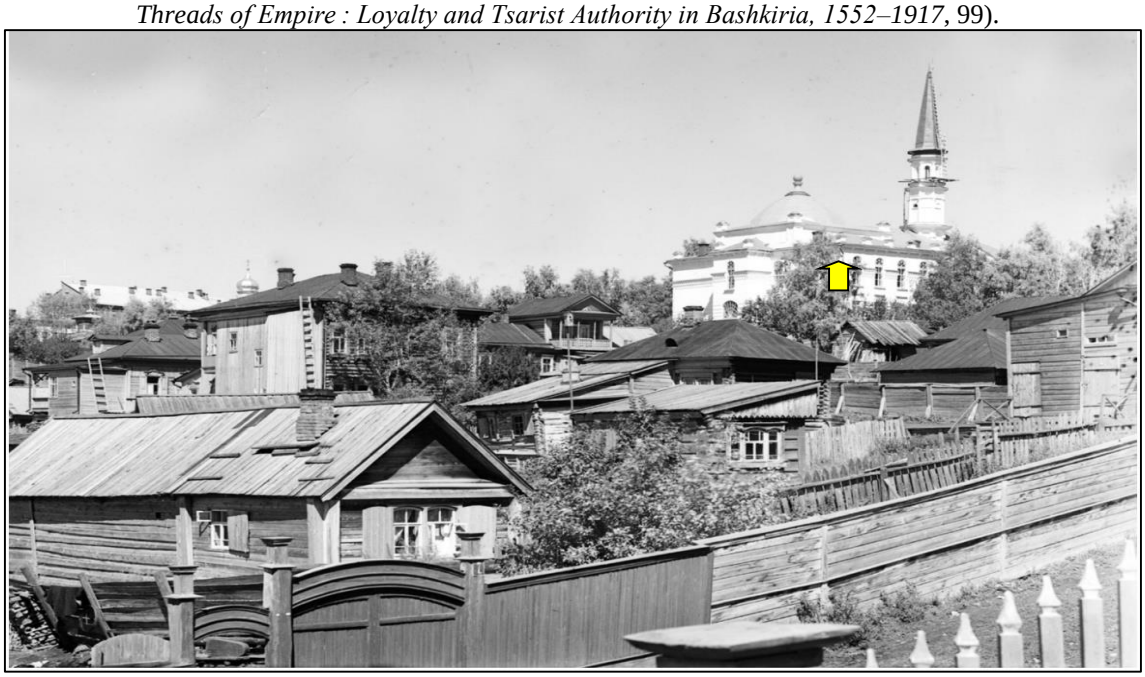
По свѣдѣніямъ полученнымъ Главнаго Крымскаго Минскъ занятъ

точка зрѣнія защищается центр. комит. большевиковъ съ Ленинымъ въ главѣ, вторая центр. комит. лѣвыхъ с. р.

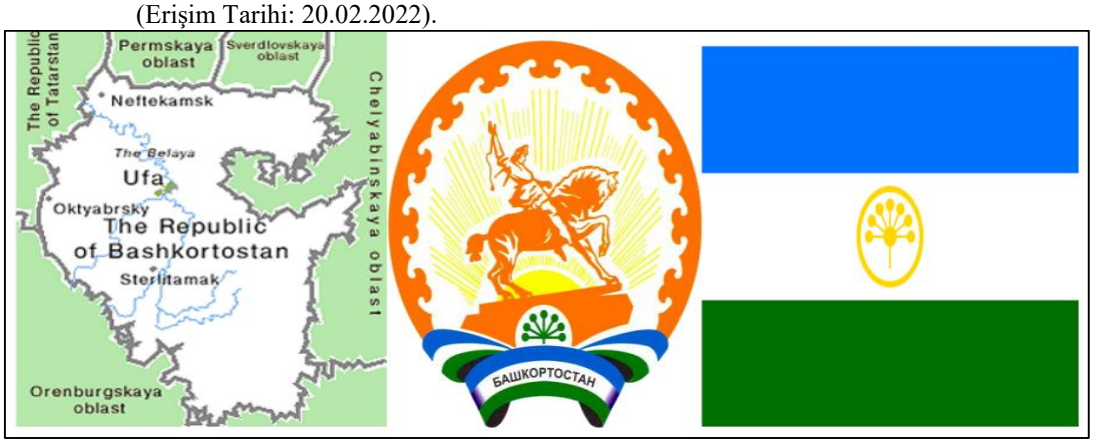
Спѣшно телеграфируйте какъ вы относитесь къ подписанію условій, предложенныхъ германскимъ правительствомъ.

Секретарь Совѣта Народныхъ Комиссаровъ Горбуновъ.

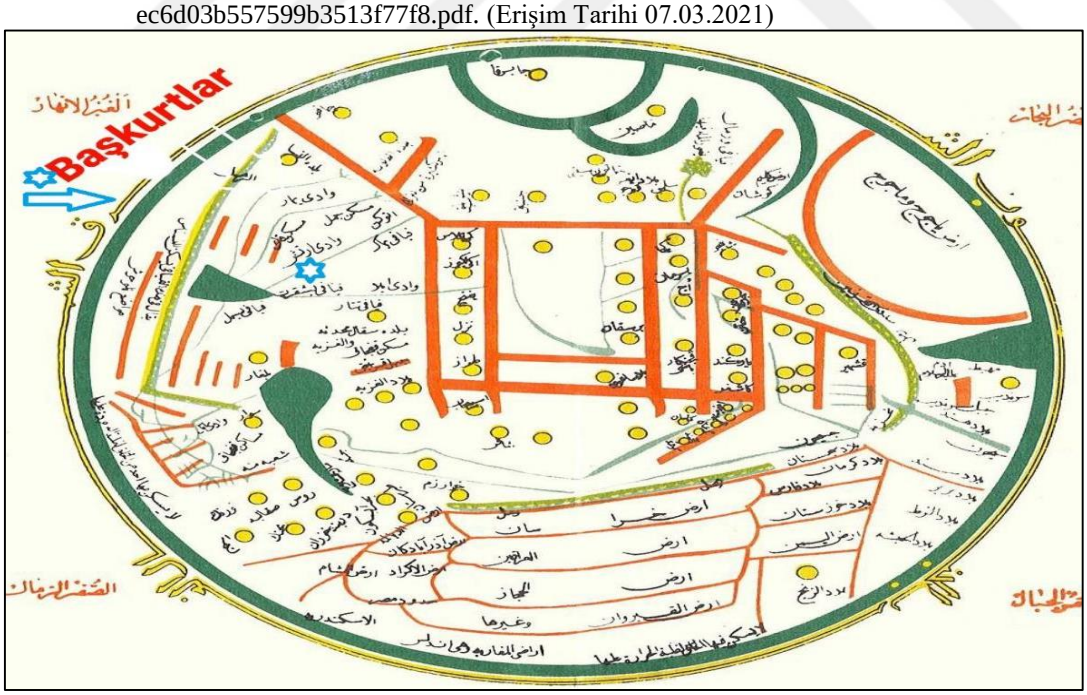
Resim 13: Ufa Merkez Camii ve Müftü Evi. (Orenburg Müftüsü Gabdessaliam Gabdrakhimov'un resmi teşebbüsleri ile 1827'de başlanan yapı, 1830'da tamamlanabilmiştir. Bkz., Steinwedel, *Threads of Empire : Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917*, 99).

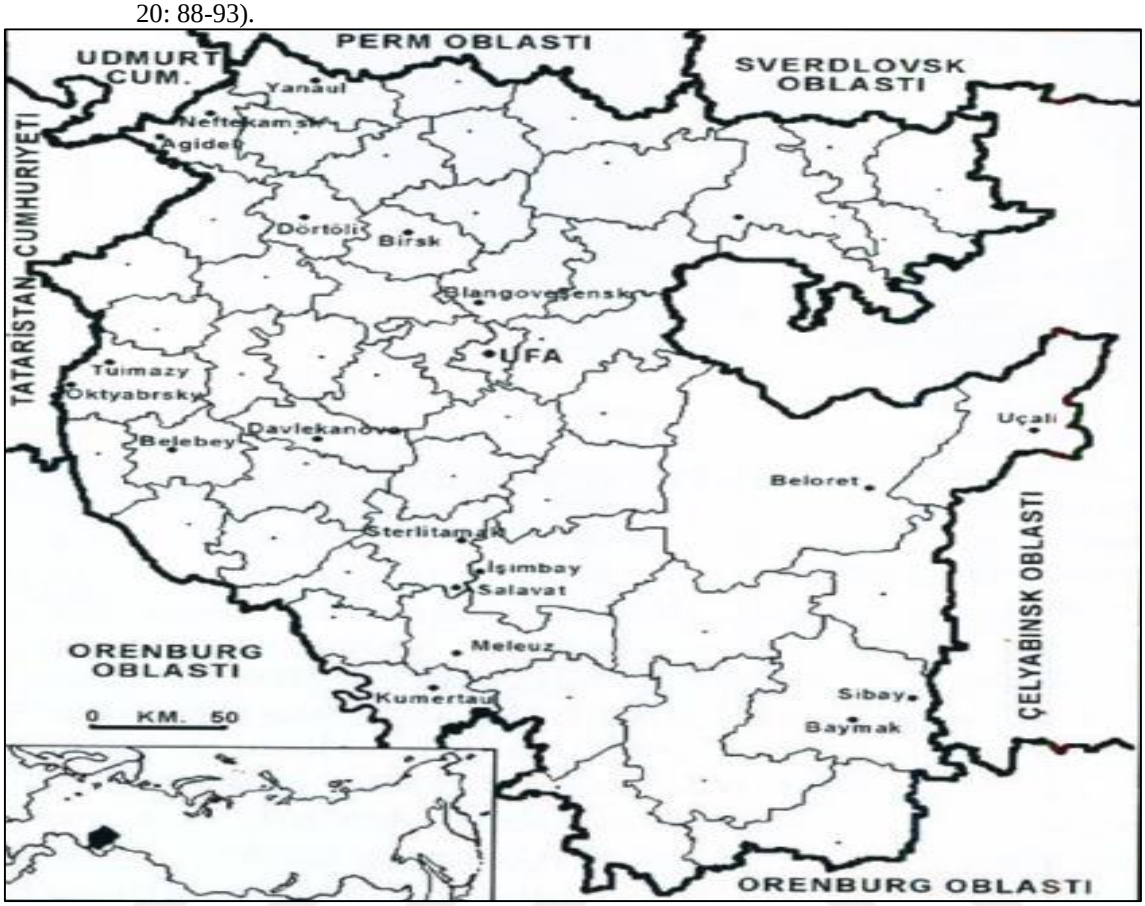
Resim 14: Başkurdistan Cumhuriyeti'nin harita, arma ve günümüz bayrağı. (Bkz., https://www.baib.gov.tr/files/downloads/PageFiles/e73a07da-18e2-ea11-a8d1-000c29511bae/Files/ek-7.pdf (Erişim Tarihi: 20.02.2022).

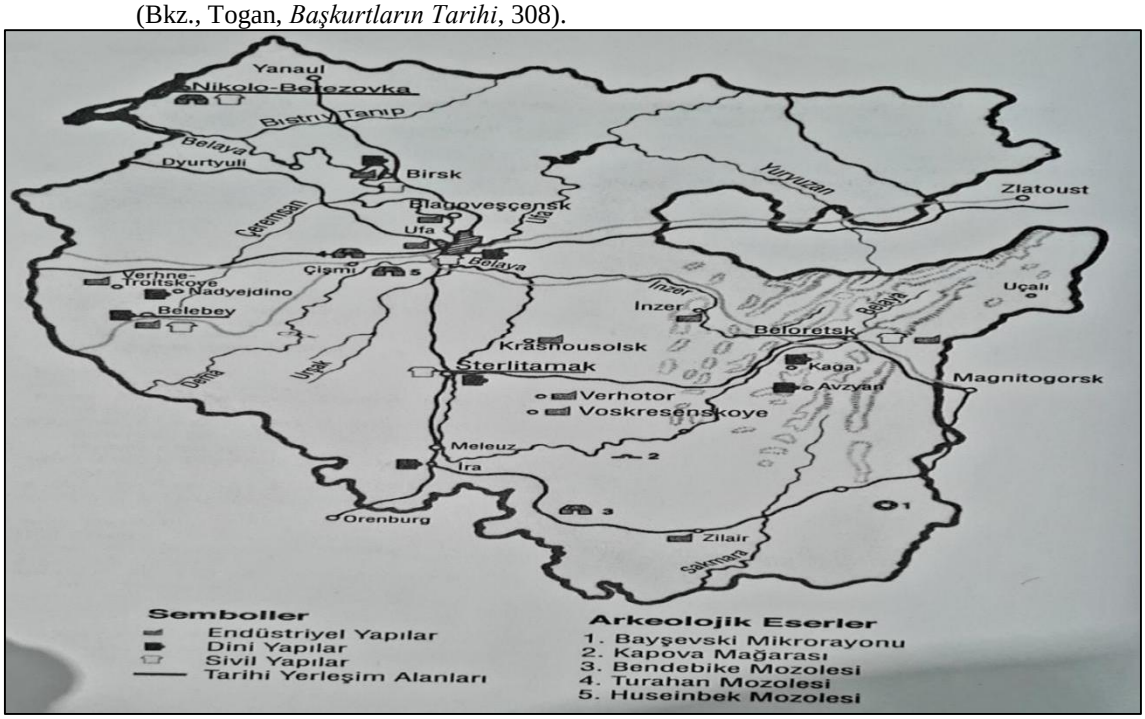
Resim 15: Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda kaleme aldığı Divanu Lugati't Türk eserinde Türk boylarının yaşadığı coğrafya, dil-kültür ve tarihleri hakkında bilgiler içeren ünlü haritası. Haritada İdil-Ural bölgesi içinde Başkurt coğrafyası da gösterilmiştir. Silindirik-daire şeklinde çizilen haritanın etrafına Doğu-Batı, Kuzey-Güney yönleri belirtilerek bazı deniz ve ırmaklar da gösterilmiştir. Bu anlamda bilinen ilk Türk dil bilgini olarak gösterilebilecek K. Mahmud, Türklerin yaşadığı toprakları adım adım gezerek derlediği kelime, bilgi ve şiir örnekleri ile dönem ve sonrasına ana kaynak olacak Türk diline ilişkin mühim bilgiler vermiştir. XI. yüzyıldaki söz varlığının çeşitliliğini gözler önüne sererken, aynı zamanda o dönemdeki insan ve toplum yaşamı ile maddi ve manevi kültürle ilgili dikkat çekici kayıtlar da ortaya koymuştur. Bkz., Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugati't Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, (Ankara: TDK Yayınları, 2018), 11-13. https://aydep.ahievran.edu.tr/files/soru/2020-10-2368fb54b38ec6d03b557599b3513f77f8.pdf. (Erişim Tarihi 07.03.2021)

Resim 16: Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti'nin İdari Bölümler Haritası, (Bkz., Yiğit "Başkurdistan", 20: 88-93).

Resim 17: Başkurdistan Cumhuriyeti'nde bulunan başlıca arkeolojik eser ve mimari yapılar haritası. (Bkz., Togan, *Başkurtların Tarihi*, 308).

Resim 18: Rusya'nın 1914 yılındaki sınırları içinde gözüken Başkurdistan Cumhuriyeti. (Bkz., Steinwedel, *Threads of Empire : Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917*, 204).

Resim 19: Çin ve Rus yayılmasına daha tam olarak maruz kalmayan XVIII-XIX. yy'daki Türkistan haritası.

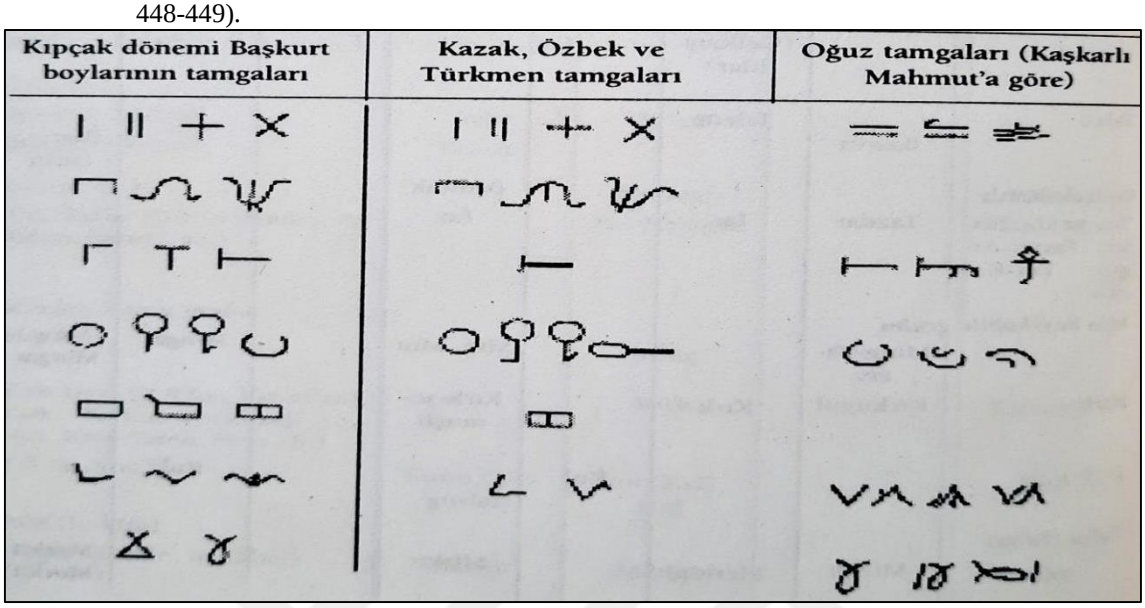

*Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, (Ankara: TTK Yayınları, 2017), 203.

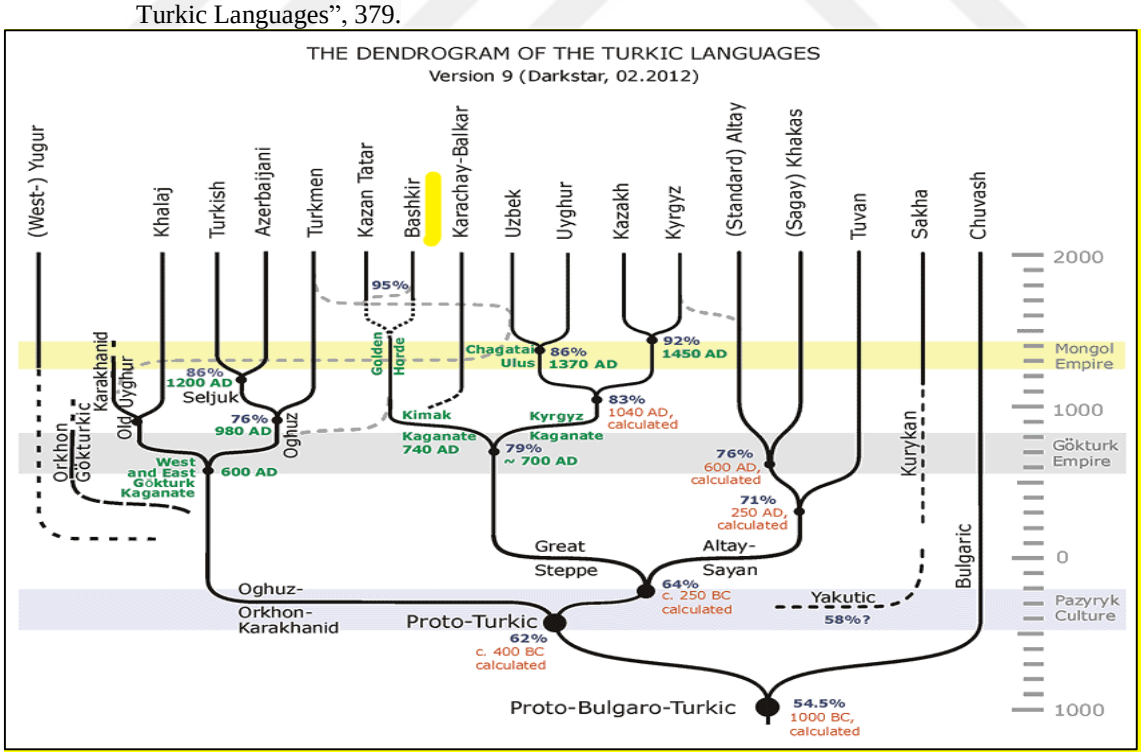
Resim 20: Türkistan coğrafyası ve çevresindeki ülkeler. (Bkz., https://ulkemiz.word press.com/turk-dunyasi/ (Erişim Tarihi: 11.10.2021).)

Resim 21: Tabloda Kıpçak dönemi Başkurt tamgaları ile diğer Türk halk-boy tamgalarının neredeyse aynı oldukları gözükmektedir. Bu benzerlik hususunda Orhun Yazıtları üzerine D. N. Sokolov'un yaptığı araştırmalarda da Başkurt Tamgaları ile Orhun yazı şekilleri arasındaki bağa vurgu yapılmıştır. Böylelikle Başkurtlar ve Türk halklarının aynı soylara giden yakın ilşkisi de ortaya çıkmış olmaktadır. Tablolar için bkz., (Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri,* 49-58, 448-449).

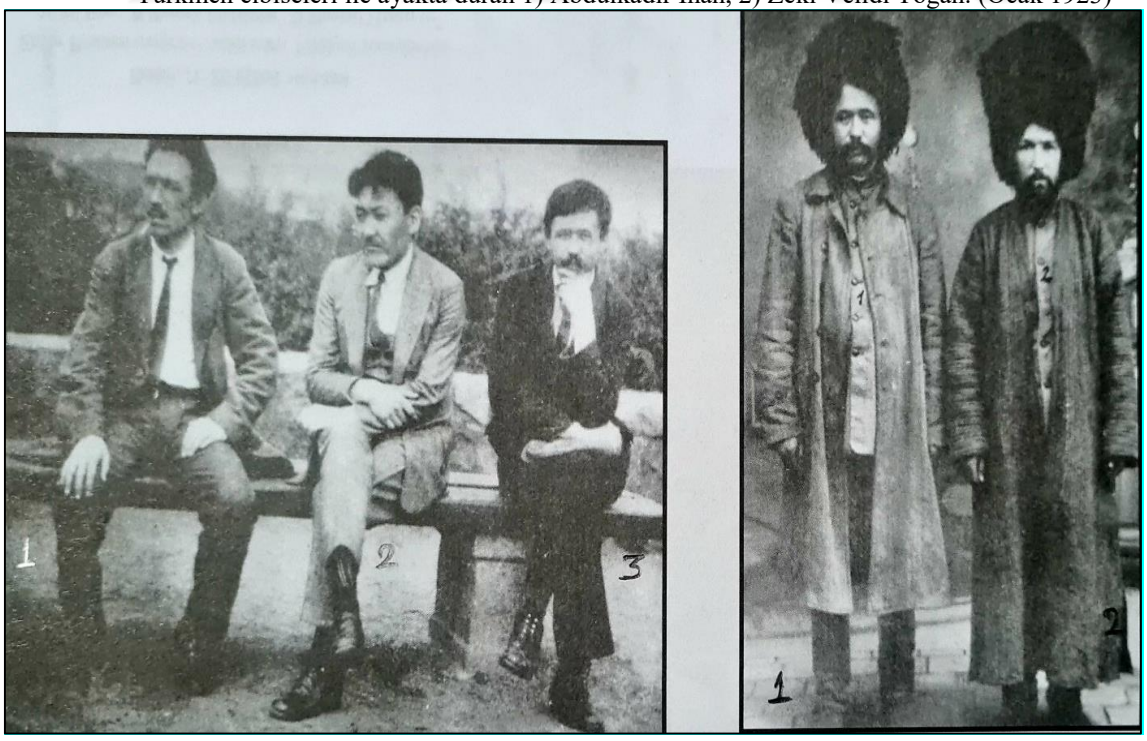
Resim 22: Türk dillerinin ve Başkurtça'nın ana gövdeden yaklaşık ayrılış-dağılım zamanlarını gösteren filogeneteik ağaç şeması. *(A dendrogram of the Turkic languages showing approximate dates of splits from larger groups or families).* Bkz. Lindsay, "Mutual Intelligibility Among the Turkic Languages", 379.

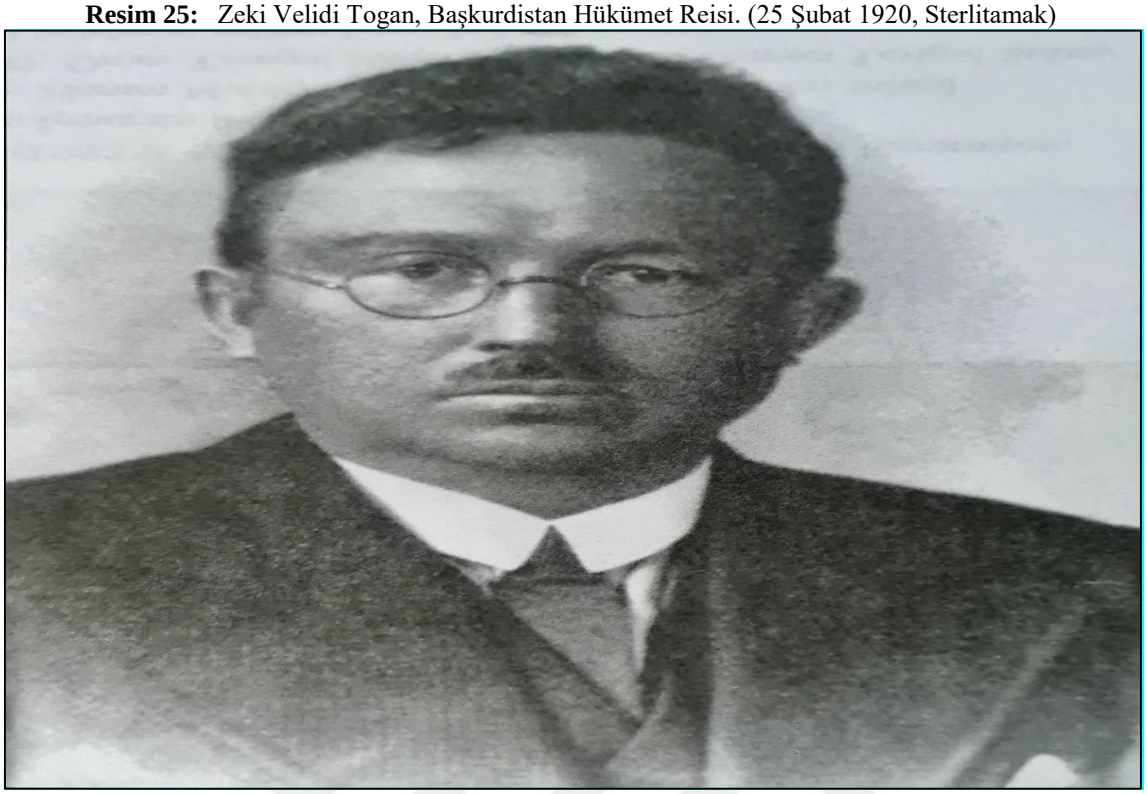
Resim 23: Zeki Velidi Togan'ın babası Ahmetşah, kardeşi Abdurrauf ve annesi Ümmülhayat hanım (1924)

Resim 24: 1) Zeki Velidi Togan, 2) Azimbek Berimcan, 3) Abdülkadir İnan. (1924, Berlin). Başkurdistan ve Türkistan özgürlüğü için siyasi, askeri mücadele vermiş iki yakın arkadaş, Türkmen elbiseleri ile ayakta duran 1) Abdülkadir İnan, 2) Zeki Velidi Togan. (Ocak 1923)

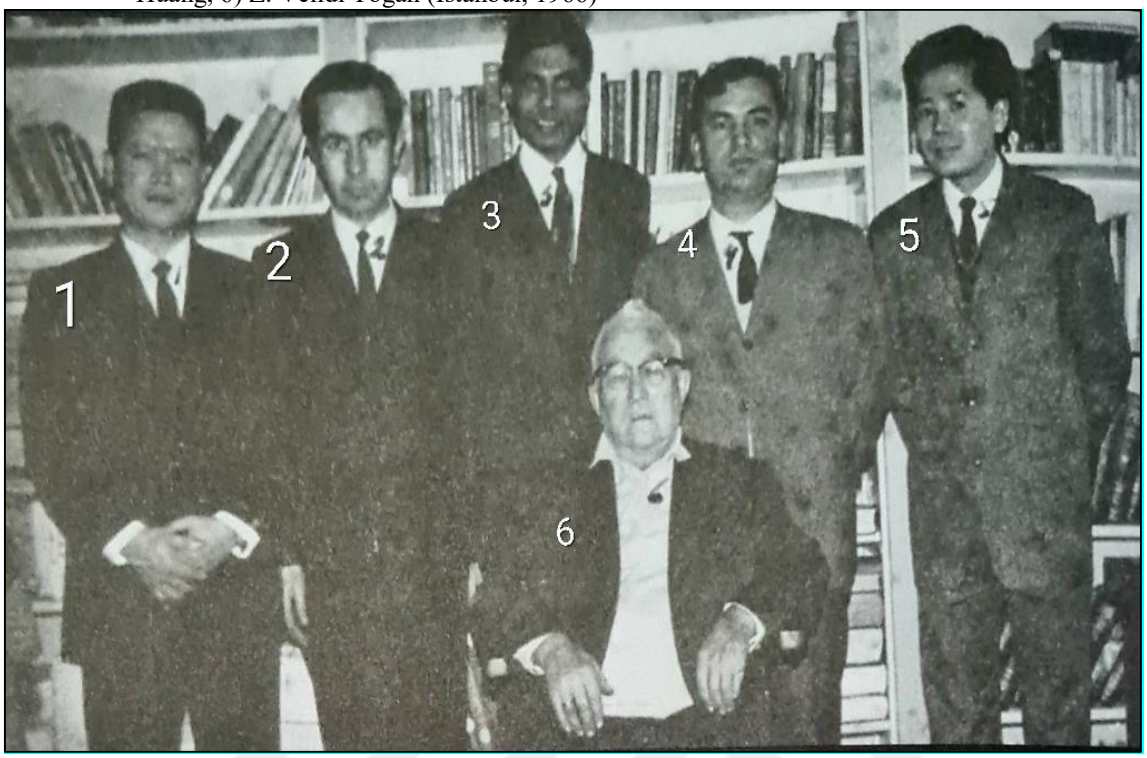
Resim 25: Zeki Velidi Togan, Başkurdistan Hükümet Reisi. (25 Şubat 1920, Sterlitamak)

Resim 26: 1) Mustafa Çokayoğlu, 2) Osman Kocaoğlu, 3) Z.V.Togan, 4) Abdülkadir İnan, 5) Mustafa Şahkuli. (İstanbul, 1926)

Resim 27: Z. Veli Togan'ın doktora öğrencileri; 1) Mançulardan Tang-CHİ, 2) Aydınlı Tuncer Baykara, 3) Pakistanlı Esrareddin Ahmed, 4) Düzceli Enver Konukçu, 5) Formozalı (Çin) Chi-huei Huang, 6) Z. Velidi Togan (İstanbul, 1966)

Resim 28: Togan Ailesi. 1) Nazmiye Togan, 2) Sübidey Togan, 3) İsenbike Togan, 4) Zeki Velidi Togan. (İstanbul 1969) (Bkz., Togan, *Hatıralar,* 544-556).

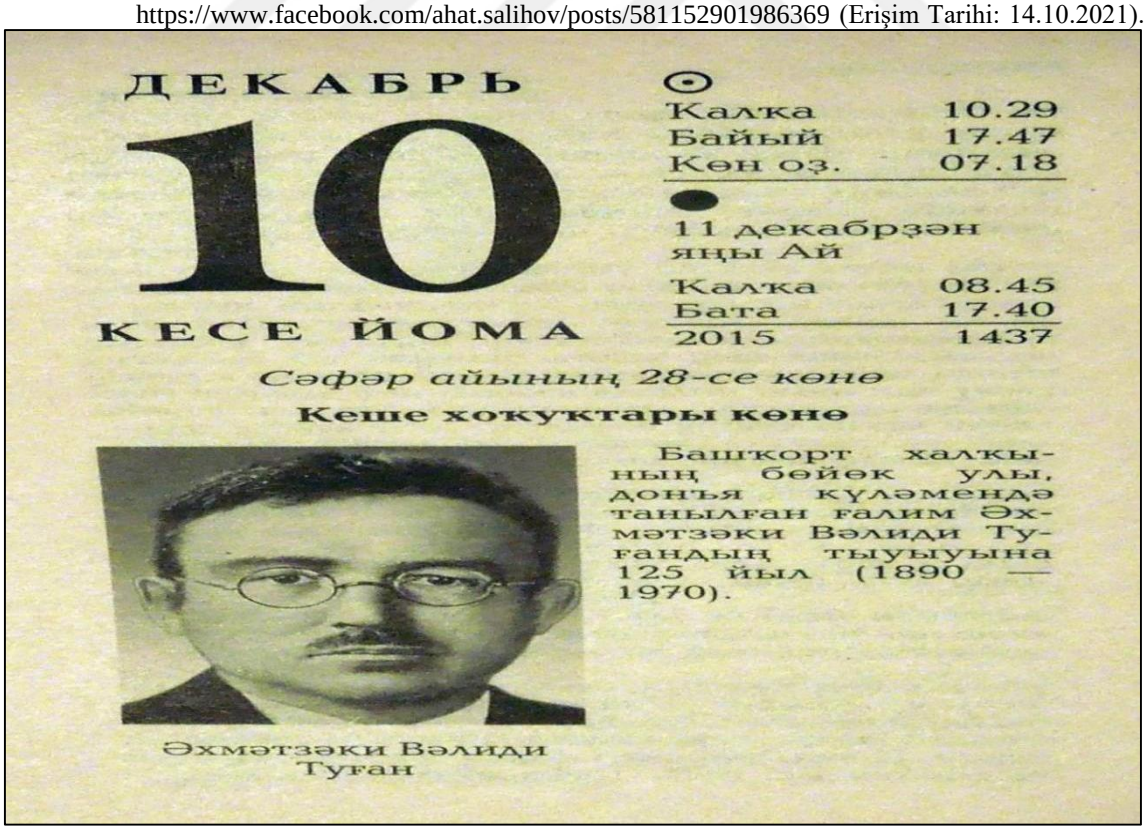
Resim 29: Zeki Velidi Togan'ın Anıtkabir Ziyareti. (Ankara, 1955)

Resim 30: 1) V.V. Barthold, 2) Abdülkadir İnan, 3) Akdes Nimet Kurat, 4) Z. Velidi Togan.

Resim 31: Başkurtça basılan bir takvimde namaz saatlerini ve efsanevi liderleri Zeki Velidi Togan'ın doğum gününe ithafen (10 Aralık 1890) hayatı hakkında özet bilgiler sunan bir yaprak. (Bkz., https://www.facebook.com/ahat.salihov/posts/581152901986369 (Erişim Tarihi: 14.10.2021).

ДЕКАБРЬ

10

КЕСЕ ЙОМА

⊙

Ҡалҡа 10.29
Байый 17.47
Көн оҙ. 07.18

●

11 декабрҙән яңы Ай

Ҡалҡа 08.45
Бата 17.40
2015 1437

Сәфәр айының 28-се көнө

Кеше хоҡуҡтары көнө

Башҡорт халҡының бөйөк улы, донъя күләмендә танылған ғалим Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың тыуыуына 125 йыл (1890 — 1970).

Әхмәтзәки Вәлиди Туған

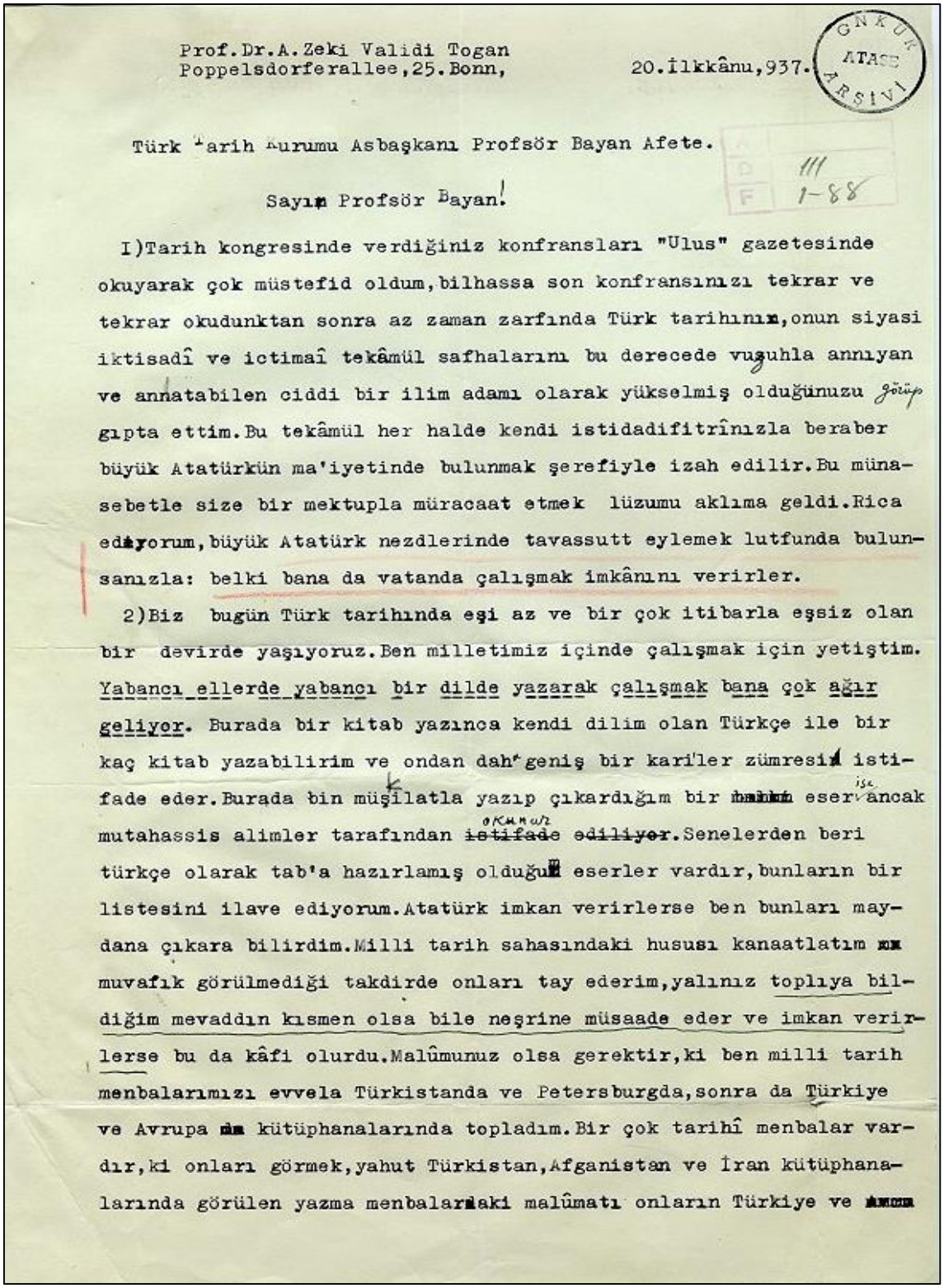
Resim 32: Z. Velidi Togan, Tahran ve Hindistan'da yapılan akademik çalışmalar içinde iken. (Togan ile ilgili tüm görseller için bkz., Acar, *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, 456-476; Togan, *Hatıralar,* 547-556).

Fuat Sezgin ile Hindistan'ın Bihar Şehrinde, 1965

Tahran'da Bir Kongrede, Solundaki Halil İnalcık, 12 Mart 1965

Resim 33: Zeki Velidi Togan'ın tarih alanındaki akademik çalışmalarını artık Türkiye'de yapmak istediği, TTK yayın listesi hakkında bilgi edinme isteği, kendi yayın listesini de Afet İnan'a göndererek, O'ndan Türkiye'de çalışabilmesi için durumun uygun bir dille saygı duyduğu Atatürk'e iletilmesi hakkında Bonn'dan (Almanya) yazdığı 20.12.1937 tarihli mektubu. (Bkz. MSB-TSK. ATASE Arşivi: 4753-39-100).

Prof.Dr.A.Zeki Validi Togan
Poppelsdorferallee,25.Bonn,

20.İlkkânu,937.

ATASE ARŞİVİ

A
D 111
F 1-88

Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Profsör Bayan Afete.

Sayın Profsör Bayan!

I)Tarih kongresinde verdiğiniz konfransları "Ulus" gazetesinde okuyarak çok müstefid oldum,bilhassa son konfransınızı tekrar ve tekrar okudunktan sonra az zaman zarfında Türk tarihının,onun siyasi iktisadî ve ictimaî tekâmül safhalarını bu derecede vuzuhla anlıyan ve annatabilen ciddi bir ilim adamı olarak yükselmiş olduğunuzu görüp gıpta ettim.Bu tekâmül her halde kendi istidadifitrînızla beraber büyük Atatürkün ma'iyetinde bulunmak şerefiyle izah edilir.Bu münasebetle size bir mektupla müracaat etmek lüzumu aklıma geldi.Rica ediyorum,büyük Atatürk nezdlerinde tavassutt eylemek lutfunda bulunsanızla: belki bana da vatanda çalışmak imkânını verirler.

2)Biz bugün Türk tarihında eşi az ve bir çok itibarla eşsiz olan bir devirde yaşıyoruz.Ben milletimiz içinde çalışmak için yetiştim. Yabancı ellerde yabancı bir dilde yazarak çalışmak bana çok ağır geliyor. Burada bir kitab yazınca kendi dilim olan Türkçe ile bir kaç kitab yazabilirim ve ondan dah geniş bir kariler zümresi istifade eder.Burada bin müşkilatla yazıp çıkardığım bir eser ancak mutahassis alimler tarafından okunuyor. Senelerden beri türkçe olarak tab'a hazırlamış olduğum eserler vardır,bunların bir listesini ilave ediyorum.Atatürk imkan verirlerse ben bunları meydana çıkara bilirdim.Milli tarih sahasındaki hususi kanaatlatım muvafık görülmediği takdirde onları tay ederim,yalınız toplıya bildiğim mevaddın kısmen olsa bile neşrine müsaade eder ve imkan verirlerse bu da kâfi olurdu.Malûmunuz olsa gerektir,ki ben milli tarih menbalarımızı evvela Türkistanda ve Petersburgda,sonra da Türkiye ve Avrupa kütüphanalarında topladım.Bir çok tarihî menbalar vardır,ki onları görmek,yahut Türkistan,Afganistan ve İran kütüphanalarında görülen yazma menbalardaki malûmatı onların Türkiye ve

Avrupa kütüphanalarındaki yazma nushalariyle karşılaştırmak şimdilik bana nasıp olmuştur. Bu itibarla [redacted] mesaimi, bilhassa toplıyabildiğim mevaddı ve onların mukayesesini büyük Atatürkün takdir buyuracaklarına umuyorum.

3) Ben Atatürkü daha Rusyada iken "Yeni Mecmua"nın Çanakkala nushasını mükerreren okuyarak biraz öğrenmiştim. [redacted]. Sonra kendileri ben Orenburgda Başkurdüstan hukümeti reisi iken Trabsondan bir telgraf çektiler. Biz dedik: "Türkiyenin [redacted] başkumandanı bize samimî uhuvvet hislerini izhar ederek telgraf çekmesi gibi bir mertlik tarihta görülmemiştir, biz bu adamı bir gedip görmeli ve elini öpmeliyiz". Sonra 1922 senesinde Pamir dag larında ve Hindukuşte onun Anadoluda muvaffakiyetini dileyerek "Yaşa yaşa Mustafa Kemal Paşa" şarkılarını söyledik. Elyevm Türkistnda kalan akrânımla temas için bir münasebet bulabilirsem onlara dediklerim budur "Ana yurttaki Türkler için de yegâne rehber Atatürktür, ona, onun Türkiyesine kalben marbutiyet, ona karşı sevgi bize karanlık günlermizde yıldız olmalıdır". Ne de siyasette ve ne de kültur meselelerinde Atatürkten ayrı bir fikrim ve düşüncem yoktur. Kendilerine ilelebed ve bilakayduşart muti' ve munkadım. Onun zamanında yaşarken ondan ilham alarak çalışmak yegâne gâyemdir. Avrupada mesaim takdir edildiği [redacted] gibi hayatım da maddeten te'min edilmiştir; fakat milletimin babasının, büyük Atatürkün itimadını bulmadıkça bunlar gözüme görünmez. Beni bu muracaata sevkeden ancak Atatürkü görerek ve ondan ilham alarak milletim efradı içinde çalışmak aşkıdır. Şu mealde bir mektubu Bay Şükrü Kayaya da yazdım.

1-89 4) Türk Tarihı Kurumunun mesailerinde iştirak eylemek isterdim. Mümkünse onun neşriyatını bana göndermek lutfunda bulunmanızı çok çok rica ederim. Ben kendi neşriyatımı Atatürkün hususî kütüphanalarına gönderiyorum; istenildiği takdirde Türk Tarih Kurumu kütüphanasına da gönderirim.

Bilvesile derin saygı ve selamlarımı arzederim

A. Zeki Validi Togan

ATATÜRK ARŞİVİ

P.S. Vekâletimçe yaptığı tatillarını Afyon dağlarında geçirdiğim o tun satırları [redacted] ebedi bağlar arasında vakti Ohrigazel mevkiinde yazarken bir daha selamlıyorum AZ.V.T.

TÜRK ATATÜRK ARŞİVİ

Zeki Validi Toganın daha neşrolunmamış eserleri:

I)"İstanbul kütüphanalarındaki yazmalardan",üç cilt:
a)Biruninin eserleri
b)İstanbul ve bilmumu Türkiye kütüphanalarında şark türkçesince ve kıpçak şivesindeki eserler
c)Reşideddinin eserleri
(Benim daha 1926 de temam olan bu eserim hakkında Köprülü Fuad "Hayat" mecmuasının 1926 N.3 nushasında malûmat vermişti).

2)"Türkistanın tarihî ve jografyası".dört cilt:
a)Türkmenistan ve Amudarya havzası
b)Zerafşan ve Sırderya havzaları
c)Talas-Çu ve İle havzaları ve Kazakıstan.
d)Tarim havzası,şarki Tiyenşan ve Jungariya

3)"Türklerin tarihta intişar sahalarının tarihî jografiyası", üç cilt:
a)Şimaligarbi Çin ve Mogolustan
b)Ural ve Edil sahaları ve şimlî Kafkasiya ve Kırım
c)Azerbaycan ve Küçük Asiya.

4)"Köktürk ve Sasanî İran münasebatı ve onun yedinci asrımiladî nisfıevvelinde garbî Asya vakayi'inda ehemmiyeti"

5)"Urtasiyanın 5.-8.asırlardaki siyasî ve ictima'î hayatı".

6)"8.-12 asırlarda Ortasyada siyasi ve kultur hayatı".Burada bilhassa Karahanilların tarihı mufassal yazılmıştır.

7)"12-13.asırlarda büyük Mogol ve Türk İmparatorlugunda siyasi ve istima'i hayat".(Çingiz den Kobila Kaana kadar olan devir)

8)"13-14. asırlarda Türkistan".Çagatay ulusu ve Temürün hayatı.Bu eser 1913 senesinden beri ograşarak yazdığım en büyük eserimdir Gibb Memorial Series serisinde englizce olarak neşri kararlaştırılmıştır.

9)"Türklerde demircilik ve çelik imalı tarihı".

10)"İslamiyetten evvelki Türk medeniyeti".

11)"İbn-al-Faqih'in [illegible] Meşhet kütüphanesında bulunan eserinde Türklere ait verilen malûmatın tetkiki".

12)"İdrisinin Ortasya jografyasına ait verdiği malumatın arabi metni,türkce tercümesi ve tetkiki.

1-90

13)"Mahmud Kaşgarinin eserindeki Jografî malûmatın tahlili".

14)"Mogollarda haritacılık meselesine ait notlar".

15)"Hafzi Tanışın Özbek Abdulla han tarihına ait eserinin tercüme ve tahlili".

16)"Hayder Mirza Doglatın Kaşgar ve umumen Ortaasya tarihına ait eserinin tercüme ve tahlili".

ANKARA ATASE ARŞİVİ

I7)"Türkistan ve İranın Mogol devrindeki maliye usulleri ve metroloji sistemleri".

I8)"Eski Horezmin sikke ve ölcü sistemleri".

I9)"Vasifînın I6.ıncı asırda Türkistan icrima'î ve medeni hayatına ait yazdıgı büyük eseri Badâi' el-vakâi' nam kitabının türkçe hulasatan tercümesi ve tahlili"

20)"Garbi Köktürklerde feodal sistemi hakkında tetkikat".

2I)"Eski Türklerin takvim usulları".

22)"Seyfi Çelebinin I6.ıncı asırda Ortasyada yaptığı siyahat-hatıralarının tahlili".

23)"Ötemiş Hacının I550 de yazdığı Altınorda tarihini(Tarihi Dost Sultan)ın çagatayca metnini ve onun tahlili"

24)"Oguz ve Nogay dastanlarının metin,farisi ve nogaycalarının tercüme ve izahı".

25)"Çinli Hüen-Çang'ın garbi Köktürklere ait verdigi malumatın tercüme ve tahlili".

26)"Şarki ve garbî Türkistana ait bu güne kadar neşr olunan ilmî neşriyatın muntazam biblyografisi ve eserlerin kısa karakteristiki"(büyükce bir eserdir).

Bu listeye benim almanca ve İnglizce neşrolunmak üzre hazırlanan eserlerim dahil değildir, Onlardan büyükceleri "İbn-Fadlans Reiseberichte"(İbn-Fadlan siyahatnamesi) ki Leydin de Bibliotheca Geographorum Arabicorum serisinin dokuzuncu cildi olarak neşrediliyor, ve birde "Biruni's Picture of the World"(Biruninin Jografyası),ki Hindüstan asariatika idaresi mecmuası(Archaeological Survey of İndia)nin 53 üncü cildi olarak basılmaktadır.

A
J 111
F 1-91

Evrak Tarih ve Sayısı: 11.06.2021-71128

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Sayı : E-54050108-302.08.01-71128 14.06.2021
Konu : Bilimsel ve Eğitim Amaçlı(Taner GÜR)

REKTÖRLÜK MAKAMINA

Tarih Anabilim Dalı doktora programı öğrencilerinden 4030640007 nolu Taner GÜR, Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA'nın yürüttüğü "Bolşevik Hareketinden Sovyet Hakimiyetine Başkurt Türkleri" başlıklı proje kapsamında 12 Haziran-31 Temmuz 2021 tarihleri arasında alan araştırması yapmak üzere Rusya (Kazan/Tataristan, Ufa/Başkurdistan ve ilgili diğer şehirlere) ve yurt dışı dönüşünün akabinde 01-30 Ağustos 2021 tarihleri arasında Eskişehir-Ankara-İstanbul illerine gideceğinden, anılan tarihler için yolluk-yevmiye, konaklama masraflarının, Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) birimi tarafından desteklenen SDK-2020-10086 nolu projeden karşılanmasını talep etmektedir.

Bilgilerinizi arz ederim.

Prof.Dr. Kenan GÜLLÜ
Enstitü Müdürü

OLUR

Prof.Dr. Mustafa ÇALIŞ
Rektör

Ek:
1- Yönetim Kurulu Kararı
2- Tarih ABD Başkanlığı'nın Yazısı

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.
Belge Doğrulama Kodu :BSPNRKJRTL Pin Kodu :04213 Belge Takip Adresi : http://ebys.erciyes.edu.tr/enVision-Sorgula/validate_doc.aspx?eD=BSPNRKJRTL&eS=71128
Telefon:+90 352 437 52 74-46500 Faks:+90 352 437 07 82
e-Posta:sosbil@erciyes.edu.tr Web:http://sbe.erciyes.edu.tr
Kep Adresi:erciyesuni@hs01.kep.tr
Bilgi için: Hacer Savaş
Unvanı: Şef

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÖNETİM KURULU KARAR TUTANAĞI

Enstitü Yönetim Kurulu, Enstitü Müdürü Prof. Dr. Kenan GÜLLÜ başkanlığında 24.05.2021 Pazartesi günü saat 10.00'da toplanmış ve gündemdeki konuları görüşerek aşağıdaki kararları almıştır.

2021/837-Tarih Anabilim Dalı Başkanlığı'nın 20.05.2021 tarih ve 61487 sayılı yazısı görüşüldü. Tarih Anabilim Dalı doktora programı öğrencilerinden 4030640007 nolu Taner GÜR, Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA'nın yürüttüğü "Bolşevik Hareketinden Sovyet Hakimiyetine Başkurt Türkleri" başlıklı proje kapsamında 12 Haziran-31 Temmuz 2021 tarihleri arasında alan araştırması yapmak üzere Rusya (Kazan/Tataristan, Ufa/Başkurdistan ve ilgili diğer şehirlere) ve yurt dışı dönüşünün akabinde 01-30 Ağustos 2021 tarihleri arasında Eskişehir-Ankara-İstanbul illerine gideceğinden, anılan tarihler için yolluk-yevmiye, konaklama masraflarının, Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) birimi tarafından desteklenen SDK-2020-10086 nolu projeden karşılanmasına ve durumun BAP Birimine bildirilmesine oy birliği ile karar verilmiştir.

Gülşah KARABAŞOĞLU
Enstitü Sekreteri

KAYNAKÇA

Acar, Serkan. "Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi". içinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar,* editör Serkan Acar, 195-196. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Adil, Hikmet Bey. *Asya'da Beş Türk,* Çeviren Yusuf Gedikli, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.

Ahmetbeyoğlu, Ali. "Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan'ın Önemi". *Türk Yurdu Dergisi,* 287 (2011): 230-287.

Aka, İsmail. *Türk Dünyası Tarihi.* Ankara: Altınordu Yayınları, 2019.

Akar, Ali. *Türk Dili Tarihi.* Ankara: Ötüken Yayınları, 2006.

Akbulut, Dursun Ali. "Türk Kozmogonisi Hakkında Bir Deneme". içinde *Salim Cöhce Armağanı 'Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür'*, editör Alparslan Ceylan, 169-176. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2017.

Akçura, Yusuf. *Sürgünden İstanbul'a Darülhilafet Mektupları.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.

Akçura, Yusuf. *Türkçülüğün Tarihi.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.

Akçura, Yusuf. *Türkçülüğün Tarihi.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.

Akhiyadov, Mokhmad ve Burak Çalışkan. "Rusya'nın Yeni Kuzey Kafkasya'sı: İdil-Ural Bölgesi". Erişim Tarihi 28.02.2020, https://insamer.com/tr/rusyanin-yeni-kuzey-kafkasyasi-idil-ural-bolgesi_2714.html

Akış, Ali. "Avrasya ve İdil-Ural Davası". İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* editör. A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Akış, Ali. "İdil-Ural Milli Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Ayaz İshaki". İçinde *100. Doğum Yılı Dolayısıyla*, editör Tahir Çağatay vd., 1-4. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979.

Akpınar, Yavuz. "Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.* 12/1 (2001): 385-408.

Aksoy, Şerif. *İttihat ve Terakki: Enver Paşa.* İstanbul: Nokta Kitabevi Yayınları, 2020.

Alkan, Cihan. *Türkistan Tarihi ve Medeniyeti.* İstanbul: Kamer Yayınları, 2017.

Alptekin, Ali Berat. "Başkurt Türklerinin Efsanelerine Dair". *Erciyes Dergisi.* 300 (2002): 25-29.

Andican, Ahad. *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi.* İstanbul: Emre Yayınları, 2003.

Andican, Ahat. "Atatürk Türkiye'si ile Türkistan ve Buhara Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1919-1924)". İçinde *Buhara Cumhuriyeti 101 Yaşında,* editör Jo'liboy Eltazarov ve Timur Kocaoğlu, 38-41, 69-71. İstanbul: Kutlu Yayınları, 2021.

Andican, Ahat. "Yaş Türkistan Dergisi ve Türkistan Milli Hareketi". İçinde *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler.* İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2006.

Andican, Ahat. *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi.* İstanbul: Öküken Yayınları, 2003.

Andican, Ahat. *Değişim Sürecinde Türk Dünyası.* İstanbul: Emre Yayınları, 1996.

Aralov, Semyon İvanoviç. *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923).* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Arıkan, Metin. "Bir Halk Bilimci Olarak Zeki Velidi Togan". İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, editör Serkan Acar, 101-103. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Arslan, Mustafa. *Başkurt Türklerinin Tarihi Destanı İdigey ile Moradım.* Ankara: Ötüken Yayınları, 2017.

Atmaca, Edige Burak. *Sovyetlere Muhalefet: Türk Siyasi Muhacirlerinin Bolşevik ve Türk Devrimlerine Bakışı (1923-1934).* Ankara: Karakum Yayınları, 2020.

Atnur, Gülnar. "Ural Batır Destanı Üzerine Bir Araştırma". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996.

Atsız, Nihal. "Türk Milletine Çağrı: Türk Ülküsü". *Orkun Dergisi.* I (1962): 90-99.

Atsız, Nihal. *Türk Tarihinde Meseleler.* Ankara: Ötüken Yayınları, 2014.

Ayda, Adile. "Babam Sadri Maksudi". *İstanbul Hukuk Mecmuası.* 75 (2017): 11-14.

Aydın, Cengiz ve Gülseren Aydın. "Batlamyus". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5: 196-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Azat Kuldevlet. "Başkurtlar". Erişim Tarihi: 14 Mart 2021, http://www.kemankes. com/makaleler/? yazar=azatkul devlet,

Bahadır Han, Ebülgazi. *Şecere-i Terakime-Türklerin Soy Kütüğü.* İstanbul: Tercüman Yayınları, 1984.

Balcı, Fatih. *Türk Kültür Tarihinde Boğa-Öküz.* İstanbul: Hiperyayın, 2019.

Balcı, Sezai. "Zeki Velidi Togan'ın Cumhuriyet Arşivinde Bulunan İki Mektubu". İçinde *Doğumunun 100. Yılında Alparslan Türkeş'e Armağan*, Editörler Saadettin Yağmur Gömeç ve Tuba Tombuloğlu, 299-316. Ankara: Berikan Yayınları, 2018.

Balcıoğlu, Mustafa. "Hoca Abdürreşid İbrahim Efendi (1857-1944)". İçinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* editör Abdulkadir Yuvalı vd., 113-118. Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996.

Baltanova, Goulnar. "Rızaeddin Fahreddin". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 20: 70-71. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Bars, Mehmet Emin. "Başkurt Destanlarında Kahramanların Olağanüstü Doğumu". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* 4 (2018): 495-501.

Barthold, Vasilij Viladimiroviç. *Orta Asya Türk Tarihi.* İstanbul: Divan Kitap Yayınları, 2011.

Barylski, Robert V. "National Self-Determination, Russian State Unity and The Chechen Conflict". İn *Russian-American Relations: İslamic and Turkic Dimensions in the Volga-Ural Basin,* editor Hafeez Malik, 82-83. London: Macmillan Press, 2000.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. 202-34-16, 29.12.1948.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. No: 30.18.1.1/14.35.4; 30.11.1/14.26.7; 30.11.1/30.2.5; 490.01/611.120.2; 490.01/ 611.120.1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. 17-68, 26-01-1895.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. 2447-16, 29-01-1918.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. 70 - 55, 01-04-1923.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. A. MKT. MHM, 431/82.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. HR. SYS, 4-14.

Başkurtistan, Erişim Tarihi: 8 Şubat 2021. https://www.timeturk.com/tr/2012/05/13/ bir-turk-islam-ulkesi-baskurtistan.html.

Batlamyus, Erişim Tarihi: 8 Ekim 2020. https://turkcemalumatlar.com/2020/08/16/batlamyus-ve-cografya/

Batur, Ahsen. *1200 Yıllık Sürgün.* İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

Batur, D. Ahsen. "Zeki Velidi Togan ve Vasiliy Vladimirovic Barthold". İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, editör Serkan Acar, 81-83. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Bayat, Fuzuli. "Oğuzname". İçinde *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Ek-2: 371-372. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Baykara, Tuncer. *Zeki Velidi Togan.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Bayraktar, Rasim. "Türkistanlı Aydınlarımızın Siyasi ve Yayın Mücadelesi: Mustafa Çokayoğlu ve Etrafındakiler". *Atatük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 39 (2013): 307-336.

Bayur, Hikmet. *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri.* Ankara: TTK Yayınları, 1989.

Bennigsen, Alexandre ve Chantal Quelquejay. *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları.* Çeviren Nezih Uzel, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1981.

Berber, Oktay. "Türkistan Tarihi Araştırmaları Açısından Mühim Bir Gezgin: Henri Moser ve Eserleri". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.* 5/1 (2020), 161-176.

Berta, Árpád. "Bashkir and Hungarian-and the Darazs Wasp". İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar Dil, Kültür Üzerine İncelemeler,* editörler A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, 39-48. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Beyeş, Ekrem. *Başkort Halkının Tarihi Hem Azatlık Köreşe.* Ufa: Kitats Noshriote, 1993.

Bikbulatov, N.V. *Khozyaystvo i Kul'tura Başkir v XlX- Naçale XX v.* Moskva: izdatel'stvo-Nauka, 1979.

Birsel, Haktan. *Eski Dünya'nın Karanlık Yüzü Orta Asya Jeopolitiği.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006

Blank, Stephen. "The Struggle for Soviet Bashkiria 1917-1923". *Nationalities Papers.* 11/1 (1983): 1-26.

Bolay, Süleyman Hayri. "Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatı". İçinde *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi,* editör H. Celal Güzel ve Ali Birinci, 9: 390-392. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Bookchin, Murray. *1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri.* Çeviren A. İhsan Başgül, Ankara: Dipnot Yayınları, 2013.

Bosnalı, Sonel vd. "Tehlikedeki Diller: Temel Kavramlar". İçinde *Tehlikedeki Türk Dilleri,* I: 53-56. Astana: Uluslararası Türk Akademi Yayınları, 2016.

Bozdağ, İsmet. *Atatürk'ün Avrasya Devleti.* İstanbul: Tekin Yayınları, 1999.

Breisach, Ernst. *Tarih Yazımı.* Çeviren Hülya Kocaoluk, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.

Brzezinski, Zbigniew. *Büyük Satranç Tahtası.* Çeviren Yelda Türedi, İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 2016

Cankara, Pınar Özden. "Rus Jeopolitiğinin Türkiye Coğrafyası ile Kesişim Alanları". İçinde *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler,* editör Yeliz Okay, 199-217. İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2012.

Carpini, Plano. *Moğolistan Seyahatnamesi.* Çeviren Ergin Ayan, İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.

Carr, Edward Hallett. *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi (1917-1923).* Çeviren: Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları, 1989.

Castagne, Joseph. *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi.* Çeviren M. Reşat Uzmen, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

Ceyhan, Cemil Ozan. "Rusya ve Osmanlı Modernleşmelerine Karşılaştırmalı Bir Bakış". İçinde *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, editör Yeliz Okay, 77-86. İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2012.

Chaqueri, Cosroe (Çakeri, Hüsrev). *Bakü Kongresi.* Çeviren Yuluğ Tekin Kurat, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1984.

Coşar, Ömer Sami. *Troçki İstanbul'da.* İstanbul: Türkiye İş Bakası Yayınları, 2021.

Coşkunarslan, Hakan. "İdil-Ural Ülkesinde Rus Kolonizasyonu ve Tatar-Başkurt Ayaklanmaları". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2002.

Czegledy, Karoly. *Turan Kavimlerinin Göçü.* Çeviren Günay Karaağaç, İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları, 1999.

Çağatay, Saadet. *Türk Lehçeleri Örnekleri II.* Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1972.

Çağlayan, Yegane ve Erhan Çağlayan. "Türkista'da Sovyet Hükümetinin Din Politikası (1920'ler)". İçinde *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, editör Abdulvahap Kara vd., 302-307. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları (TDBB), 2017.

Çam, Nusret. "Anadolu Türk Sanatı ile Türkistan Sanatları Arasındaki Benzerlikler Üzerine Bir Deneme". İçinde *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu,* 69-78. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993.

Çandarlıoğlu, Gülçin. "Hocam Zeki Velidi Togan ve Hatıralar". İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar,* editör Serkan Acar, 419-422. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Çandarlıoğlu, Gülçin. *Bozkurt'un Ejderha ile Dansı.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2018.

Çandarlıoğlu, Gülçin. *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2003.

Çapraz, Hayri. "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 24 (2011): 51-78.

Çay, Abdulhaluk M. "Ergenekon Destanı ve Nevruz Bayramı". *Milli Folklor Dergisi.* 25 (1995), 2-7.

Çelebi, Ercan. "Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Milli Mücadelesi". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2000.

Çelik, Bilgin. *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.

Çetin, Çulpan Zaripova ve Hayati Yılmaz. *Ayaz İshaki Hikâyeler.* Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları, 2009.

Çetin, Çulpan Zaripova. *Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri.* Ankara: Bengü Yayınları, 2016.

Çetin, Halil. "1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti". *Bilig.* 15 (2000), 1-13.

Çobanoğlu, Özkul. *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.

Çobanoğlu, Özkul. *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.

Çokayoğlu, Mustafa. "Sadullah Kasım Mahkemesi". İçinde *Yaş Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler,* Çeviren Ahat Andican, 57-58. İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2006.

Çolak, Melek. "Macar Türkolog Vambery'nin Türkistan Seyahatinde 'Büyük Oyun' un İzleri". *SUTAD (Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi).* 45 (2019): 13-27.

Davletşin, Gamirzan. *Türk Tatar Kültür Tarihi.* Çeviren Albina Tuzlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Davletşina, Zila M. "Kuzey-Batı Başkurtlarında Havlu Süsü olarak Tambur ve Değişik Şekilleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 3 (2010): 38-51.

Dawletschin-Linder, Camilla. "Alman Politikası, Turancılık ve Türk Dış Politikası: İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya'daki Türk Asıllı Sovyet Savaş Esirleri". İçinde *21. Yüzyılda İdil-Ural,* editör Gönül Pultar, 376-377. Ankara: Tetragon Yayınları, 2008.

Deliömeroğlu, Yakup. "Başkurt İsyanları". İçinde *Türkler Ansiklopedisi,* 18: 427-428. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Demir, Abdullah. *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998.

Demir, Bekir. "Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Milli Gelişmeler". İçinde *Türkler Ansiklopedisi,* 20: 73-81. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Demir, Kutlay. "Başkurdistan'da Ana Dil Bilincinin Uyanması ve Ulusal Kimliğin Canlandırılması". İçinde *Türkler Ansiklopedisi,* 20: 95-96. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Demir, Ramazan ve Özcan Civan. *İdil-Ural Türkleri.* Ankara: Palme Yayınları, 2021.

Demirci, Hikmet. "Sovyet Dönemi Dil Politikaları". İçinde *Türk Kültür ve Medeniyet Değerleri Yolunda,* editörler Öztürk Emiroğlu ve Alev Önder, 157-159. İstanbul: Kutlu Yayınları, 2021.

Demirci, Sibel. *Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri (1945-1960).* İstanbul: Post Yayınları, 2020.

Demiroğlu, Hasan. *Ülfet Gazetesi.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012.

Devlet, Nadir. "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri". İçinde *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi,* editörler H. Celal Güzel ve Ali Birinci, 10: 368-374. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Devlet, Nadir. "Türkiye'ye Katkıda Bulunan Tatar-Başkurtlar". İçinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* Editörler Abdulkadir Yuvalı vd., 161-173. Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996.

Devlet, Nadir. *İdil-Ural Ekspedisyonu Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar.* Ankara: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1997.

Devlet, Nadir. *Millet ile Sovyet Arasında.* İstanbul: Başlık Yayınları, 2011.

Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917).* Ankara: TTK. Yayınları, 2020.

Devletşin, Tamurbek. *Sovyet Tataristanı.* Çeviren Mehmet Emircan, Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Dilek, İbrahim. "Türk Dünyası Edebiyatında Repressiya". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.* 48 (2019): 27-36, 66-75.

Divanı Lugati't Türk. "Kaşgarlı Mahmut". Erişim Tarihi 20 Aralık 2020, https://www.tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud/

Doğan, Lütfi. "İbn Fadlan Seyahatnamesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 1/2 (1954): 58-80.

Doğan, Orhan. "Çarlık Rusya'nın Uyguladığı İstila ve Asimile Siyasetine Karşı Başkırtların Çıkarttığı İsyanlar (XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVIII. Yüzyıl)". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* 26 (2011): 117-134.

Donnelly, Alton S. *The Russian Conquest Of Bashkiria 1552-1740.* London: Yale University Press, 1968.

Donuk, Abdülkadir. "Türkistan Tarihi ve Baymirza Hayit". İçinde *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri.* editörler Abdulvahap Kara vd., 17-20. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları (TDBB), 2017.

Dugin, Aleksandr. *Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım.* Çeviren Vügar İmanov, İstanbul: Küre Yayınları, 2005.

Durak, Neslihan. "Moğollar Döneminde Erzincan ve Çevresi". İçinde *Salim Cöhce Armağanı 'Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür',* editör Alparslan Ceylan, 575-582. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2017.

Duran, Ömer. "XIX. Yüzyılda Kırım-Kafkasya ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri". *Belleten Dergisi.* 241/64 (2000): 921-948

Durbilmez, Bayram. *Türk Dünyası Kültürü.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.

Dündar, Merthan. "İngiliz Belgelerinde Sadri Maksudi Arsal ve Rusya Müslümanları'nın Özgürlük Çabalarının Görmezden Gelinişi". İçinde *21. Yüzyılda İdil-Ural,* Editör Gönül Pultar, 353-367. Ankara: Tetragon Yayınları, 2008.

Dündar, Merthan. “Japon Resmi Belgelerine Göre Ayaz İshaki ve Japonya’daki faaliyetleri”. *Türk Yurdu Dergisi.* 287 (2011): 100-105.

Dündar, Merthan. “Japonya’da Bir Başkurt Önder: Molla Muhammed Gabdulhay Kurbangaliyef”. İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* Editörler A. Melek Özyetkin vd., 133-144. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Dünya Dinleri, 31.03.2014. Erişim Tarihi 8 Eylül 2020, https://www.dunyadinleri. com/tr-TR/mitoloji/baskurt-turkleri-mitoloji leri/oku_baskurt-turklerinde-onemli-bayramlar.

Düzgün, Ülkü Kara. “Başkurt Destanlarının Tipolojisi”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2007.

Düzgün, Ülkü Kara. *Türk Destan Kahramanı ve Başkurt Destanlarının Tipolojisi.* Konya: Kömen Yayınları, 2014.

Ekinci, Necdet. *Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler.* İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997.

El-Ömeri, Şihabeddin Bin Fazlullah. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-(Mesaliku’l Ebsar)*, Çeviren Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.

Eltazarov, Juliboy. “Orta Asya Cumhuriyetlerindeki Ruslar ve Rusya Federasyonundaki Türk Toplulukları (Dil Etnisite ve Göç Olguları)”. İçinde *Tehlikedeki Türk Dilleri,* editörler Eker Süer ve Ülkü Çelik Şavk, III-IV: 733-743. Astana: Ahmet Yesevi Üniversitesi ve Uluslararası Türk Akademi Yayınları, 2016.

Eraslan, Kemal. “Ahmet Yesevi”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, II: 159-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Erdem, Şerafettin Can. “Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri”. İçinde *Stalin ve Türk Dünyası,* Editörler Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin, 85-88. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.

Erdoğan, Aysel. “Rusya’nın Türkistan’ı İşgalinde İgnatiyev Heyeti’nin Hazırlamış Olduğu Raporun Önemi”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences.* 19/2 (2020): 403-419.

Erdoğan, Aysel. “XIX. Yüzyılda İngiltere’nin Türkistan (Orta Asya) Politikası (İngiliz Kaynaklarına Göre)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017.

Erdoğan, Hanife. “Kozaklar: Milli Kimlik ve Sosyo-Kültürel Yaşam”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi.* 13/32 (2020): 1426-1440.

Ergun, Metin ve Gaynislam İbrahimov. *Başkurt Halk Destanı Ural Batır.* Ankara: Türksoy Yayınları, 1996.

Ergun, Metin. “Ural Batır, Akbuzat ve Köroğlu Destanları Arasındaki Benzerlikler”. *Milli Folklor Dergisi.* 49 (2001): 13-15.

Ergün, Oğuzhan ve Vefa Kurban. *Jeopolitik Şekillendirme ve Türk-Rus İlişkileri.* İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020.

Ersoy, H. Yazıcı. “Başkurt Türkleri ve Dilleri”. *Tehlikedeki Diller Dergisi.* 4/5 (2014): 147.

Ersoy, Habibe Yazıcı. “Başkurt Türkleri ve Dilleri”. İçinde *Tehlikedeki Türk Dilleri,* editörler Eker Süer ve Ülkü Çelik Şavk, II-A: 50-52. Astana: Uluslararası Türk Akademi Yayınları, 2016.

Esin, Emel. *Türkistan Seyahatnamesi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Eskişehir Kazan Tatarları Kültür ve Yardımlaşma Derneği. *Kuruhöyük 1895.* Eskişehir: Kazan Tatarları Dernek Yayını, 2010.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1985.

Fahreddin, Rızaeddin. *Altın Ordu ve Kazan Hanları.* Çeviren İlyas Kamalov, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003.

Feher, Geza. "Türk Kültürünün Avrupa'ya Etkisi". İçinde *İkinci Türk Tarih Kongresi,* 290-320. Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Fıtrat, Abdurrauf. *Buhara'da Cedidçilik Eğitim Reformu.* Hazırlayan Seyfettin Erşahin, 2-9. Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Foxall, Andrew. *Ethnic Relations in Post-Soviet Russia (Sovyet Sonrası Rusya'da Etnik ilişkiler: Kuzey Kafkasya'da Ruslar ve Rus Olmayanlar).* Çeviren Serkan Özdemir, Ankara: Koyusiyah Yayınları, 2018.

Frank, Allen J. *Islamic Historiography and Bulghar Identity Among The Tatars and Bashkirs Of Russia.* Netherlands: BRILL Publications,1998.

Gabain, A. Von. "Hun-Türk Münasebetleri". İçinde *İkinci Türk Tarih Kongresi,* 895-909. Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Gayseyevich, Akmanov Irek. *Bashkirskiye vosstaniya.* Ufa: Bashkirskoye izdatel'stvo, 1993.

Golden, Peter B. *Dünya Tarihinde Orta Asya.* Çeviren Y. Kemal Taştan, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.

Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş,* Çeviren Osman Karatay, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

Gökçe, Hülya. "Lehçe Teması ve Başkurt Dili Sahasındaki Örnekleri". *Tehlikedeki Diller Dergisi.* III (2014): 47-63.

Gökdağ, Bilgehan Atsız. "İdil-Ural Bölgesi (Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar)". 11.08.2020, Erişim Tarihi: 4 Eylül 2021, https://www.tudev.org.tr/idil-ural-bolgesi-tatarlar-baskurtlar-cuvaslar/.

Göksu, Erkan. *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı.* İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.

Gömeç, Saadettin Yağmur. "Avrasya ve Avrasya'da Türk Varlığı". *Töre Dergisi.* 2/13 (2013): 14-18.

Gömeç, Saadettin. *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.

Gönlübol, Mehmet, Cem Sarar ve Haluk Ülman. *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995).* Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996.

Grenard, Fernand. *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü.* Çeviren Orhan Yüksel, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.

Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu,* Çeviren M. Reşat Uzmen, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980.

Grousset, Rene. *Cengiz Han.* Çeviren İzzet Tanju, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2001.

Gubaeviç, Salikhov Ahat. *Başkirsko-Krımsko-Tatarskie Kul'turnıe i Literaturnıe Svyazi.* Konets XIX- Naçalo XXI Veka, 2015.

Gülensoy, Tuncer. "Büyük Türk Tarihçisi Zeki Velidi Togan'ın Umumi Türk Tarihine Giriş Adlı Eserinin Türk Dili ve Edebiyatina Katkısı Açısından Değerlendirilmesi". *Türk Dili Dergisi.* 829 (2021): 190-196.

Güngör, Harun. "Geleneksel Türk Dini". İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi,* 41: 531-533. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Güngör, Iana. "Mezar Taşları ve Türkistan'daki Tatarların XIX. Yüzyıl Başındaki Sosyo-Kültürel Hayatıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler". *Tarihçi Dergisi.* 1/2 (2021): 79-92.

Hadiyev, Molla Münir. *Başkurt Tarihi.* Hazırlayan Zafer Sever, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2022.

Hasanlı, Cemil. "Mehmet Emin Resulzade ve Türkiye Cumhuriyeti". İçinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* Hazırlayan Abdulkadir Yuvalı vd., 295-299. Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996.

Hayit, Baymirza, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri.* Ankara: Kardeş Matbası Yayınları, 1971.

Hayit, Baymirza. "Türkistan Nedir?". *Türkistan Dergisi.* I (1988), 3-11.

Hayit, Baymirza. *Basmacılar.* Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Hayit, Baymirza. *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi.* İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2006.

Hayit, Baymirza. *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi.* Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Henze, Paul B. *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç 19.YY'da Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çeviren Akın Kösetorunu, Ankara: ODTÜ Yayınları, 1985.

Hisamitdinova, Firdaus G. "Başkurt Mitolojisinde Halk Hekimleri". *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi,* 27 (2020): 2-5.

Hisamitdinova, Firdeus. "Başkurt Mitolojisinde Kut". İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, Editörler A. Melek Özyetkin vd. 192-197. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Hobsbawm, Eric John Ernest. *On History (Tarih Üzerine).* İstanbul: Agora Yayınları, 2009.

Hongzhen, He Xingliang Guo. *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi.* Çeviren: Eser Ulun, İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2015.

https://insamer.com/tr/baskurdistan_761.htm, Erişim Tarihi 10 Mart 2021.

https://insamer.com/tr/rusyanin-yeni-kuzey-kafkasyasi-idil-ural-bolgesi_2714.html, Erişim Tarihi: 9 Kasım 2021.

https://www.milliyet.com.tr/gundem/dunyanin-ilk-atlasi-kurtarildi-2619322, Erişim Tarihi: 8 Ekim 2020.

https://www.timeturk.com/tr/2012/05/13/bir-turk-islam-ulkesi-baskurtistan.html, Erişim Tarihi 20 Kasım 2020.

https://www.wikiwand.com/tr/Ba%C5%9Fkurtlar#/google_ vignette, Erişim Tarihi: 7 Ağustos 2021.

Hudyakov, Mihail. *Kazan Hanlığı Tarihi.* Çeviren Ayaz İshaki, Ankara: TTK Yayınları, 2018.

Huseyinova, Gülnur. “Başkurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi”. İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, Editörler A. Melek Özyetkin vd. 198-199. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

İbni Haldun. *Mukaddime.* Çeviren Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 1988.

İdil, Aydın. *Enver Paşa'nın Son Savaşı.* İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.

İlishev, İldus G. “Russian Federalism: Political, Legal, and Ethnolingual Aspects-A View from the Republic of Bashkortostan”. *Nationalities Papers.* 26/4 (1998): 723-759.

İlishev, İldus G. “Sovyetler Birliği‘nden Sonra Başkurdistan ve Rusya”. İçinde *Türkler Ansiklopedisi,* 10: 112. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

İlyasi, Tahir. *İstanbul Hatıratı 1922.* Hazırlayan Arzu Kılınç, 11-22. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2019.

İmanov, Vügar. *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918).* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2006.

İnalcık, Halil. “Kazan Hanlığı Nasıl Düştü? 16. Yüzyılda Doğu Avrupa’da Egemenlik Mücadelesi”. İçinde *21. Yüzyılda İdil-Ural,* editör Gönül Pultar, Ankara: Tetragon Yayınları, 2008.

İnalcık, Halil. “Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kuruluşu ve Zeki Velidi Togan (1890-1970)”. İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, Hazırlayan Serkan Acar, 57-58. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

İnan, Abdülkadir. “Altayda Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetini, Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzahı”. İçinde *İkinci Türk Tarihi Kongresi,* 141-146. Ankara: TTK Yayınları, 2010.

İnan, Abdülkadir. “Başkurt Türklerinde Şamanizm Kalıntıları”. *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi.* 191 (1965): 3760-3761.

İnan, Abdülkadir. “Türk Boylarında Dağ, Ağaç ve Pınar Kültü”. İçinde *Reşit Rahmeti Arat İçin.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966.

İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

İshaki, Ayaz. *İdil-Ural Devleti.* Çeviren Bayram Kodaman, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

İstoria Bashkir, editors V.V. Ovsyannikov, V.K. Fyedorov, F.G. Hisamitdinova. Moscow: İnstitut İstori, Yazika İliteraturi UNTS RAN, İzdatelstvo-Nauka, VII: 2009.

Jansky, Von Harbert. “Ahmet Zeki Velidi Togan”. İçinde *Zeki Velidi Togan'a Armağan (Symbolae İn Honorem Z. V. Togan),* xvii-xxix. Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997.

Kahraman, Alim. “İstanbul’da Beyaz Ruslar”. İçinde *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler,* editörler Yeliz Okay, 9-21. İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2012.

Kalafat, Yaşar. “Başkurt Adının Türk Halk İnançlarındaki Yeri”. *Erciyes Dergisi.* 27/321 (2004): 19-21.

Kalafat, Yaşar. “Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnancı”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* I/20 (2006), 273-280.

Kamalieva, Alsou. “M. Ayaz İshaki İdilli”. 28.10.2021. Erişim Tarihi 8 Şubat 2021. http://teis.yesevi.edu. tr/madde-detay/ayaz-ishaki-idilli

Kamalov, İlyas. “Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar”. İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, Editörler A. Melek Özyetkin vd., İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Kamalov, İlyas. *Rusya’nın Orta Asya Politikaları.* Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2011.

Kanlıdere, Ahmet. “Zeki Velidi Togan’ın Fikri İnkişafı”. İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, Hazırlayan Serkan Acar, 43-44. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Kanlıdere, Ahmet. *İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri Dinî Islahçılık ve Ceditçilik.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021.

Kapıcı, Özhan. “Osmanlı-Rus İlişkilerinde N.P. İgnatyev Dönemi ve Rusya’nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2013.

Kaplan, Mehmed. “Türk Destanında Alp Tipi”. İçinde *Zeki Velidi Togan'a Armağan (Symbolae İn Honorem Z. V. Togan),* 204-213. Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Kara, Abdulvahap. “Stalin Döneminde Kazakistan’da Kollektifleştirme ve Açlık”. İçinde *Stalin ve Türk Dünyası,* haz. Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin, 183-192. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.

Karadağ, Seher. “Başkurtlar ve Başkurt Destanları”. *Journal Of Social and Humanities Sciencers Research,* 27 (2018): 3195-3200.

Karagöz, Erkan. *İdil-Ural (Tatar ve Başkurt) Sihirli Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2021.

Karamzin, Nikolay Mikhailovich. *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo.* St. Petersburg: İzdatelstvo Zolotoy Vek. 2003.

Karatay, Osman ve Serkan Acar. *Doğu Avrupa Türk Tarihi.* İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.

Karatay, Osman. “Macarlar”. İçinde *Doğu Avrupa Türk Tarihi,* editörler Osman Karatay ve Serkan Acar. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.

Karatay, Osman. “Türk ve Tanrı: Dilin Söyledikleri”. İçinde *Salim Cöhce Armağanı ‘Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür*, editör Alparslan Ceylan, 635-642. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2017.

Karatay, Osman. *Türklerin Kökeni.* Ankara: Kripto Yayınları, 2018.

Karımov, Hatice. “Orta Asya’da Rusya ve İngiltere”. *TDAV Dergisi*. 244 (2020): 237-240.

Kavruk, Hasan vd. *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım.* Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2017.

Kaya, Harun. “Tevariḫ-i Güzide Nusret-Name (Giriş- Metin- Notlar- Dizin-Tıpkıbasım)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.

Kazanskaya İstoriya. Podgotovka Teksta, G. N. Moiseevoy, Moskova-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1954.

Kemaloğlu, İlyas. “Başkurt Tarihi”. İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, editör Serkan Acar, 233-240. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.

Kemaloğlu, İlyas. "İlk Müslüman Türk Devletleri". İçinde *İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyatı,* VIII: 249-252. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.

Keskin, Mustafa. "Sadri Maksudi Arsal'ın Türk Soyu ve Orta Asya Türk Devletleri Hakkında Düşünceleri". İçinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* editörler Abdulkadir Yuvalı vd., 363-371. Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996.

Kılıç, Arzu. "Stalin Dönemi İnsan Kayıpları". İçinde *Stalin ve Türk Dünyası,* Editörler Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin, 215-220. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.

Kırımer, Cafer Seyidahmet. *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Kırımlı, Hakan. "Kırım'da ve İdil-Ural Bölgesinde Açlık ve Türkiye'den Giden Yardım (1921-1922)". *Belleten Dergisi.* 75/274 (2011): 922-927.

Kırımlı, Hakan. *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916).* Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Kitapçı, Zekeriya. "Başkurt Türk Boyları Arasında İslamiyet". *Tarih Dergisi.* 157 (2000): 57-63.

Kitapçı, Zekeriya. *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri: Harezm Dil Ekolü.* Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2012.

Klyaştornıy, Sergey Grigoryeviç. *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları.* Çeviren Serkan Acar vd., İstanbul: Tek-Esin Vakfı Yayınları, 2018.

Kocaoğlu, Timur. "Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu Hoca ve İstiklal Savaşı Sırasında Türkiye'ye Altın Yardımı Meselesi". İçinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* editörler Abdulkadir Yuvalı vd., 421-424. Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996.

Koç, Dinçer. "İtil Bulgarları". İçinde *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, editörler Osman Karatay ve Serkan Acar, 298-305. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.

Koç, Yunus. "Sadri Maksudi Arsal (1880-1957)". *Türk Yurdu Dergisi,* 281 (2011):121-125.

Koçak, Kürşat. "Bozkır Kültüründe Alp Karakterinin Ortaya Çıkışında Türk Geleneklerinin Etkisi". *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* 1 (2012), 125-135.

Koçak, Kürşat. "Dede Korkut Destanının Türk Kültür Tarihi Bakımından Değeri ve Önemi". Içinde *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları,* editör Yılmaz Yeşil, 353-356. Ankara: Türksoy Yayınları, 2011.

Köprülü, Mehmet Fuad. *Türk Edebiyetı Tarihi.* İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, 2014.

Köprülü, Mehmet Fuad. *Türk Tarih-i Dinisi.* hazırlayan Metin Ergun, 58-61. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

Köseoğlu, Tülay. "Hariçte Türkistan Milli Mücadelesinin Sesi: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED).* 65 (2019): 431-443.

Kösoğlu, Nevzat. *Şehid Enver Paşa.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

Kurat, Akdes Nimet. “Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.* 3/4 (1965): 91-126.

Kurat, Akdes Nimet. *Başlangıçtan 1917’e Kadar Rusya Tarihi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve İdil Boyu.* Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Kurban, İklil. *Şarki Türkistan Cumhuriyeti.* Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1992.

Kurban, Roza. “Başkurt Türkleri”. Vatan, 5 Mart 2014. Erişim Tarihi 9 Temmuz 2021. https://www.once vatan.com.tr/baskurt-turkleri-makale,30902.html.

Kurban, Roza. “Türk Dünyasi Gençlerinin Dikkatini Çeken Başkurtlar”. 07.11.2012. Erişim Tarihi 12 Ekim 2020. https://www.turkocaklari.org.tr/yazar/roza-kurban/turk-dunyasi-genclerinin-dikkatini-ceken-baskurtlar-1758.

Kurban, Roza. *Biz İdil’den Ural’dan.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.

Kurban, Vefa. *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Tarihi.* İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020.

Kurbanov, Şamil. “Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 65, (1990): 275-293.

Kuzeyev, Raim Gumeroviç. *İtil-Ural Türkleri.* Çeviren Arif Acaloğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

Küçükcoşkun, Yasemin ve Cafer Gariper. “Ural Batır Destanı’nın Metinlerarasılık Düzleminde Yeniden Yazımı: Atilla Dirim’in Ural Batır Romanı”. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi.* 16 (2016), 146-160.

Küçükmehmetoğlu, Ömer. *Başkurt Türkçesi Şekil Bilgisi.* İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2018.

Kydyraliyev, Darhan. “Türkistan’da Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001.

Lars, Johanson ve Éva Á. Csató. “Explorations of Turkic languages and Varieties”. İçinde *Tehlikedeki Türk Dilleri,* Astana: Uluslararası Türk Akademi Yayınları, 2016.

Laypanov, Kazi T. ve İsmail M. Miziyev. *Türk Halklarının Kökeni.* Çeviren Hatice Bağcı, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.

Lazzerini, Edward James. “İsmail Bey Gasprinskiy Modernizm Söylemi ve Ruslar”. İçinde *İsmail Bey Gaspıralı İçin,* editör Hakan Kırımlı, 85-87. Ankara: Kırım Türkleri ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 2004.

Levi, Scott. “Geographical Terminology in Medieval Central Asia: Ma Wara’Al-Nahr, Turkestan and Turan”. In *The TURKS*, editors H. Celal Güzel, C. Cem Oğuz and O. Karatay, I: 63-67. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye’nin Doğuşu.* Çeviren Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1984.

Lindsay, Robert. “Mutual Intelligibility Among the Turkic Languages”. İçinde *Tehlikedeki Türk Dilleri*, Astana: Uluslararası Türk Akademi Yayınları, I: 2016.

Maksütov, Baktıbek. *Türkistan’da Büyük İsyan 1916.* Çeviren Kaliya Kuleliyeva ve Muhittin Gümüş, Ankara: Bengü Yayınları, 2018.

Malik, Hafeez. "Revival of Nationalism in Bashkortostan". In *Russian-American Relations: İslamic and Turkic Dimensions in the Volga-Ural Basin*, editor Hafeez Malik, 238-249. London: Macmillan Press, 2000.

Mc Carthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün.* Çeviren Fatma Sarıkaya, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

McNeese, Tim. *Rivers in World History: The Volga River*. Philedelphia: Chelsea House Publishers, 2005.

Meyer, James H. *Across Empires 'Marketing Muslim İdentity İn The Russian-Ottoman Borderlands (1856-1914).* New York: Oxford University Press, 2014.

Meyer, James H. *İmparatorluklar Arası Türkler 1856-1914.* Çeviren Renan Akman, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Mezgitli, Murathan. "Necip Asım Yazıksız'ın 'Türklerin Tarihi Umumisi' Adlı Eserin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015.

Milli Savunma Bakanlığı – Türk Silahlı Kuvvetleri ATESE Arşivi. 4753-39-100 / 20.12.1937.

Moravcsik, Gy. "Türklüğün Tetkiki Bakımından Bizantolojinin Ehemiyeti". İçinde *İkinci Türk Tarih Kongresi,* 85-86, 483-489. Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Muhammedi, Renad. *Sırat Köprüsü Sultan Galiyev.* Çeviren Mustafa Öner, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1993.

Nadrşina, Fenüze. "Gelintaş'lar Hakkındaki Başkurt Efsaneleri". İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, Editörler A. Melek Özyetkin vd., 205-208. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Naskali, Emine Gürsoy. *Stalin ve Türk Dünyası.* İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.

Nikitin, Afanasiy. *Üç Deniz Ötesine Seyahat.* Çeviren: Serkan Acar, Ankara: TTK. Yayınları, 2019.

Novoselyskiy, A.A. *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi.* Çeviren: Kemal Ortaylı, Ankara: TTK. Yayınları, 2011.

Novozhilov, Alexey and Jan M. Surer. "The Choice of Nationality Policy in Bashkiria (1917–1925)". *Russian History*, 44/1 (2017): 47-67.

Nuriyeva, Minehanım Teklelei. "Rusya'da Bir Türk Şehri Sarıtav-Saratov". *Türk Dünyası Tarih, Kültür Dergisi.* 383 (2018): 36-37.

Ocaklı, Arzu. "İdil-Ural Bölgesinden Göçler, Nedenler ve Sonuçları (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı)". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.

Oğuz, Yunus. *Eski Türkler Üzerine Araştırmalar ve Gumilev'in Eleştirisi.* İstanbul: İleri Yayınları, 2012.

Okay, Cüneyd. "Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk ve Yazışmalarında Rusya". İçinde *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, editör Yeliz Okay, 71-76. İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2012.

Oral, Mustafa. "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi". Erişim Tarihi: 30 Ocak 2021, https://www.ergenekun.net/turkoloji-tarihinde-1926-baku-turkiyat-kongresi.html

Oral, Mustafa. “Zeki Velidi Togan’ın Darülfünun’dan İstifasının Nedenleri”. İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, editör Serkan Acar, 318-319. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Ödemiş, Nilgün. “19. Yüzyılda Büyük Güçlerin (İngiltere, Rusya, Çin) Orta Asya Politikaları”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2002.

Ögel, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi.* Ankara: TTK Yayınları, 1962.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi.* Ankara: MEB Yayınları, II: 1971.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi.* Ankara: TTK Yayınları, I: 1995.

Öke, Mim Kemal. *Türk Dünyası.* İstanbul: İrfan Yayınları, 2016.

Önalır, Kemal. *Türkçülük Tarihi.* Ankara: Kitap Otağı Yayınları, 2018.

Öngüner, Emir. “Zeki Velidi Togan Türkiye'yi Neden Terketti?”. *I. Türk Tarih Kongresi’nde Yaşanan Tartışmalar Üzerine Kısa Bir Tetkik*, 17.06.2018. Erişim Tarihi: 20.11.2020, https://www.academia.edu/37003463/Zeki_Velidi_Togan_T%C3%BCrkiyeyi_Neden_Terketti.

Özbay, Fatih. “Geçmişten Günümüze Başkurdistan Cumhuriyeti”. *Yeni Türkiye Dergisi.* 54 (2013): 2031-2045.

Özbek, Nadir. “Zeki Velidi Togan ve Milliyetler Sorunu Küçük Başkurdistan’dan Büyük Türkistan’a”. İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, editör Serkan Acar, Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Özbek, Nadir. “Zeki Velidi Togan ve Türk Tarih Tezi”. *Toplumsal Tarih Dergisi.* 8/45, (1997), 20-27.

Özcan, Ömer. “Mustafa Çokayoğlu Hakkında Bir Eser: Türkistan Ateşi”. *Türk Yurdu Dergisi*, 191 (2003): 49-56.

Özercan, Ömer. “Zeki Velidi Togan’ın İktisadi görüşleri ve İpek Yolu’nun İhyası”. İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, editör Serkan Acar, 117-120. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Özeren, Sara Gürbüz. *Türk Dünyasından Efsaneler*, editör Emrah Erbil, I: 67-71. İstanbul: Damla Yayınları, 2010.

Özkan, Nevzat. *Türk Dilinin Yurtları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.

Özkan, Öztürk. "İdil-Ural Âlimlerinden Rızaeddin Bin Fahreddin’in (1859–1936) İbn Arabi Değerlendirmesi". *Tekirdağ İlahiyat Dergisi.* 6 (2020), 658-669.

Özlü, Zeynep ve M. Murat Çay. “20. Yüzyıl Başlarında Rusların Sömürge Politikasına Bir Örnek: Başkurdistan Meselesi”. İçinde *Farabi Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları II,* editör Y. Emre Tansu, 51-53. Gaziantep: İKSAD Yayınları, 2020.

Özsüer, Esra. *Türkokratia.* İstanbul: Kronik Yayınları, 2009.

Özşahin, Murat. “Başkurt Halk Şairi Remi Garipov’un Şiirlerinde Başkurt Dili”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.* 17/1 (2017): 187-192.

Öztekten, Özkan. “Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça”. İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* Editörler A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, 69-70. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Pearson, Frederic S. and J. Martin Rochester. *İnternational Relations (The Global Condition in the Late Twentieth Century).* New York: McGraw-Hill Publishing Company, 1988.

Ponting, Clive. *Kırım Savaşı.* Çeviren Hakan Abacı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.

Pultar, Gönül. "Sadri Maksudi Arsal'ın Türkiye'deki Hizmetleri". İçinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* Editörler Abdulkadir Yuvalı vd., 500-507. Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996.

Pumpelly, Raphael. *Explorations in Turkestan.* Washington: Carnegie Institution Published, 1905.

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *Pugaçev İsyanının Tarihi.* Çeviren Rana Çakıröz, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1949.

Rahmatullina, Zühre. "Genç Sovyet Rusya'sında Başkurtlar: XX. Yüzyılın 20-30'lu Yıllarında Sosyo-Demografik Gelişme Seyri". İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* editörler A. Melek Özyetkin vd., 183-185. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Rasoni, Laszlo. *Tarihte Türklük.* İstanbul: Örgün Yayınevi, 2007.

Rasonyi, Laszlo. *Doğu Avrupada Türklük.* Çeviren Yusuf Gedikli, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.

Rasulov, Abdulla. *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki ilişkiler (1917-1924).* Çeviren Ali Ünal, Ankara: TTK Yayınları, 2017.

Research Centre For İslamic History Art and Culture (IRCICA). *İnternational Fourth Symposium on İslamic Civilisation İn the Volga-Ural Region,* (21-22 October 2010, Ufa), editor Halit Eren, 76-77. İstanbul: Karist Yayınevi, 2011.

Research Centre For İslamic History, Art And Culture (IRCICA). *Tatar History And Civilisation.* İstanbul: Mas Printing and Binding, 2010.

Resulzade, Mehmet Emin. *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları.* İstanbul: TÜDAV Yayınları, 2018.

Rorlich, Azade Ayşe. "Kimlik ve Kollektif Bellek: Tatar Melikesi Süyümbike'nin Değişen İmgesi". İçinde *21. Yüzyılda İdil-Ural,* editör Gönül Pultar, 160-177. Ankara: Tetragon Yayınları, 2008.

Rorlich, Azade Ayşe. *Volga Tatarları.* Çeviren M. Süreyya Er, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Ross, Danielle. *Tatar İmparatorluğu.* Çeviren K. Mustafa Orağlı. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

Roux, Jean Paul. *Eski Türk Mitolojisi.* Çeviren: M. Yaşar Sağlam, Ankara: Bilgesu Yayınları, 2011.

Roux, Jean Paul. *Histoire Des Turcs (Türklerin Tarihi).* Çeviren: A. Kazancıgil ve L. A. Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.

Rubruk, Wilhelm Von. *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255.* Çeviren: Ergin Ayan, İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2001.

Rudenko, Sergey İvanoviç. *Başkurtlar.* Çeviren: Roza-İklil Kurban, Konya: Kömen Yayınları, 2001.

Rywkin, Michael. "The Autonomy of Bashkirs". *Central Asian Survey.* 12/1 (1993): 47-57.

Sagitov, M. Muhtar. "Başkurt Folklorunda Hyvanlara Tapınma". *Belleten Dergisi.* 30-31/1982 (1983): 125-132.

Salihov, Ahat. “Başkurtlar’da Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması”. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (Bilig).* 88 (2019): 189-203. https://orcid.org/0000-0002-7994-4711.

Salihov, Ahat. “Bir İade-i İtibar: Vefatından Sonra Zeki Velidi Togan”. İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, editör Serkan Acar, 376-377. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Salmanova, Liliya. “Başkurt Halk Hekimliğine Bir Örnek: Tatran Başkurt Üfürükçülük Tedavisi”. İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* Editörler A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, 233-237. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Saray, Mehmet. “Başkırt”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 5: 130-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Saray, Mehmet. *Rusya’nın Türk İllerinde Yayılması.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1975.

Saray, Mehmet. *The Turkmens İn The Age of Imperialism: A Study Of The Turkmen People and Their İncorporation İnto the Russian Empire.* Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1989.

Saray, Mehmet. *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi.* Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Sarı, Selcen Koca. “Tehlikedeki Türk Dilleri: Genel Bir Bakış”. İçinde *Tehlikedeki Türk Dilleri*, editörler Eker Süer ve Ülkü Çelik Şavk, I: 281-284. Astana: Uluslararası Türk Akademi Yayınları, 2016.

Sarsek, Nazira. “Kuzeybatı Gurubu Türk Lehçelerindeki (Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) Tabiat Konulu Atasözleri ve Türkiye Türkçesi Atasözleri ile Karşılaştırılması”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.

Schiltberger, Johannes. *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427).* Çeviren Turgut Akpınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Seignobos, Charles. *Rusya’nın Doğuşundan Çar II. Nikola’ya Rus Hükümeti.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.

Selçuk, Hava. “Osmanlı Devletinin Muhaceret ve İskân Siyaseti (XVII-XX. YY)”. İçinde *Salim Cöhce Armağanı ‘Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür’*, editör Alparslan Ceylan, 261-281. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2017.

Sertçelik, Seyit. “Rus İmparatorluğunun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusyası’nın Türklere Yönelik Politikaları”. İçinde *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi,* editörler H. Celal Güzel ve Ali Birinci, 9: 629-630, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Sever, Zafer. “Molla Münir Hadiyey’in Başkurt Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, 2015.

Seyrek, Ahmet. *Medeniyete Yön Veren Türk Uygarlıklar.* İstanbul: Olympia Yayınları, 2019.

Shub, David. *Her Yönüyle Lenin.* Çeviren Vedat Günyol, İstanbul: Çan Yayınları, 1977.

Soltanbekov, Bulat. “Kayıplar, Sultangaliyev’in İnfazı”. İçinde *Stalin ve Türk Dünyası,* editörler Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin, 121-126. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.

Söylemez, Orhan. “Türk Dünyası Roman ve Hikâyelerinde Stalin”. İçinde *Stalin ve Türk Dünyası,* editörler Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin, 320-329, 335-338. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.

Steinwedel, Charles. *Threads of Empire : Loyalty and Tsarist Authority in Bashkiria, 1552–1917*. USA: Indiana University Press, 2016.

Suleymanov, Ahmet, Gaynislam İbrahimov ve Metin Ergun. *Başkurt Destanları.* Çevirenler Metin Ergun vd., Ankara: TDK Yayınları, 2014.

Sümer, Faruk. *Oğuzlar-Türkmenler.* İstanbul: TÜDAV Yayınları, 2016.

Şahin, Erdal. "Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri". İçinde *Stalin ve Türk Dünyası,* editörler Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin, 235-237. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.

Şahin, Laisan. "Tatar-Başkurt İlişkileri: Sorunlar Gerçek mi, Yapay mı?". İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* Editörler A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, 50-66. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Şahin, Liaisan. "Batı, Rus ve Türk Tarihçiliğinde Stalin ve Stalinizm". İçinde *Stalin ve Türk Dünyası,* editörler Emine Gürsoy Naskali ve Liaisan Şahin, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.

Şahin, Liaisan. "İmparatorluk ve Ulusal Azınlıklar Sorunu İçinde Tatar-Başkurt İlişkilerinin Değerlendirilmesi". İçinde *21. Yüzyılda İdil-Ural,* Editör Gönül Pultar, 267-268. Ankara: Tetragon Yayınları, 2008,

Şenel, Mustafa. "Armin Vambery (1832-1913)". İçinde *Türk Diline Gönül Verenler,* 21-24. editör Ahmet Buran, Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Şeşen, Ramazan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi.* İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018.

Şeşen, Ramazan. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri.* Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2001.

Şigabdinov, Rinat Naçmetdinoviç. "Rusya ve Türkistan arasında Z. V. Togan: Bir Alimin Siyasi Faaliyetleri". İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, editör Serkan Acar, 247-258. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Belgelerle Osmanlı-Türkistan ilişkileri (XVI-XX.yy).* editörler Cevat Ekici ve Kemal Gurulkan, 51-53. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2004.

Tacemen, Ahmet. "Bulgar Türklerinin ve Diğer Türklerin Yılbaşı Kutlamalarında Ateş". *Milli Folklor Dergisi.* 25 (1995), 8-10.

Tacemen, Ahmet. "Rus Egemenliğindeki Türklerin Alfabelerinin Değiştirilmeleri". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1994.

Tamam, Kemal, *Zeki Velidi Togan'ın Viyana'dan Atatürk'e Yazdığı Mektup*, Erişim Tarihi 24 Eylül 2020. https://www.academia.edu/ 26473544/Zeki_Velidi_ Togan%C4%B1n_Viyanadan_Atat%C3%BCrke_ Yazd%C4%B1%C4%9F%C4 %B1_Mektup

Taşağıl, Ahmet. "İslamiyet'ten Önce Türklerin İdil-Ural Bölgesine Göçleri ve Ting-Ling Ogur Bağlantısı Üzerine". İçinde *İdil-Ural Tarihi Sempozyumu,* (10-12 Ekim 2011), Editör İlyas Kemaloğlu, I: 25-39, Ankara: TTK. Yayınları, 2015.

Taşağıl, Ahmet. "Türkistan". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 41: 556-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Taşağıl, Ahmet. *Gökbörü'nün İzinde Kadim Türklern Topraklarında.* İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.

Tatcı, Mustafa. *Dîvân-ı Hikmet Hoca Ahmed Yesevî.* Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, 2017.

Tavkul, Ufuk. "Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler". *Kırım Dergisi.* 12/45 (2003): 23-32.

TC. Genelkurmay Başkanlığı. *Osmanlı-Rus Kırım Harbi-Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856).* Ankara: ATASE Yayınları, 1986.

Tekin, Talat ve Mehmet Ölmez. *Türk Dilleri.* İstanbul: Yıldız Dil-Edebiyat Yayınları, 2003.

Tellal, Erel. "Mirsaid Sultan Galiyev". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi.* 56/1,(2001): 111-119.

Temir, Ahmet. "Kazan Hanlığı (1437-1552)". İçinde *Türk Dünyası El Kitabı,* I: 409-414. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992.

Temir, Ahmet. *Vatanım Türkiye.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

Tikhomirov, Andrey. *Ethnogenesis Of The Turkich Peoples.* San Francisco: Ridero Publications, 2020.

Togan, İsenbike. "Umumi Türk Tarihine Giriş: Zeki Velidi Togan'ın Türklerin Tarihini Bir Sistem İçinde Kurgulayışı". İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, editör Serkan Acar, 165-166. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

Togan, Sübidey. "I. Dünya Savaşı Sonrasında Rusya'da Siyasi Gelişmeler, Başkurdistan Muhtariyeti ve Z. Velidi Togan". İçinde *Zeki Velidi Togan-İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasi Faaliyetleri-Hatıralar*, editör Serkan Acar, 354-355. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.

Togan, Zeki Velidi. "Sovyetlerin Türkistan'da Tatbik Ettikleri Siyasetin Son Safhaları". *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Tarih ve Kültürünü Tetkik Enstitüsü Dergisi.* I (1955): 5-21.

Togan, Zeki Velidi. "Türkistan İsmi, Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında". İçinde *Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler,* Çeviren Ahat Andican, 25-37. İstanbul: Atail Vakfı Yayınları, 2005.

Togan, Zeki Velidi. *Asya Tarihi.* Hazırlayan İsenbike Togan, 109-111. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021.

Togan, Zeki Velidi. *Başkurtların Tarihi.* Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2003.

Togan, Zeki Velidi. *Hatıralar.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Togan, Zeki Velidi. *Türk ve Tatar Tarihi.* Kazan: Elektrotipografi, 1912.

Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.

Tokatlı, Suzan. "Başkurt Türkçesi Grameri". Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, 1994.

Topal, Kadriye. "19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2014.

Topsakal, İlyas. "Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi.* 3/2 (2016): 33-53.

Topsakal, İlyas. *İdil Bulgarları ve İslamiyet.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.

Toraman, Ali. "Etnokültürel Semboller Işığında Gagauzlarda Kurt Kültü (E. Nikolayevna Kvilinkova kitap değerlendirmesi)". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 21 (2015): 93-100.

Toraman, Ali. "Grigoriy İvanoviç Çoros Gurkin". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/ 3 (2018): 90-97.

Turan, Osman. *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004.

Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi.* Ankara: Ötüken Yayınları, 2003.

Turan, Refik. "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Lise Tarih Öğretiminde İlkçağ Uygarlıklarının Yeri Üzerine Bir İnceleme". *Turkish History Education Journal (TUHED)*, 2 (2020): 383-406.

Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi I. "Başkurt Türkleri". Hazırlayanlar Şükrü Elçin vd., Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2001.

Türk Tarih Kongresi (2-11 Temmuz 1932). Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Türk Tarih Kurumu. *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı.* Çevirenler Faruk Sümer ve Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 1998.

Türk Yurdu. "Zeki Velidi Togan (1890-1970)". *Türk Yurdu Dergisi,* 281 (2011): 126-130.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. *Başkurt Edebiyatı.* Hazırlayanlar Ahmet Süleymanov, Gaynislam İbrahimov ve Metin Ergun, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004.

Türkoğlu, İsmail. "Başkırt Edebiyatı". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 41: 506-508. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Türkoğlu, İsmail. "Müslüman Kongreleri". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 32: 96-98. Ankara: TDV Yayınları, 2006.

TÜRKSOY. "Başkurt Halkının Yazgısı Kuray". *TÜRKSOY Dergisi.* 55 (2018): 45-51.

TÜRKSOY. "Doğumunun 90. Yılında Cengiz Aytmatov". *TÜRKSOY Dergisi".* 55 (2018): 14-21.

TÜRKSOY. *Başkurt Halkının Milli Kahramanı ve Şairi Salavat Yulayev.* Hazırlayanlar Ravil Bikbayev vd., Ankara-Ufa: TÜRKSOY Yayınları, 2004.

TÜRKSOY. *Başkurt Şecereleri.* Hazırlayanlar Ahat Salihov ve Minlegali Nadergulov, Ankara: TÜRKSOY Yayınları, 2009.

Türkyılmaz, Selçuk. *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış.* İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.

Uluçay, Çağatay ve B. Dickson, Martin. "Puplished Writings of Prof. Zeki Velidi Togan". İçinde *Symbolae in Honorem Zeki Velidi Togan,* xxxiii-xlv. Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Ulusal Arşivler. Kew-İngiltere: S/ARU-E / T251-T272, 04 Mayıs 1948 - 02 Haziran 1948. Erişim Tarihi 18 Nisan 2021. https://discovery.nationalarchives.gov.uk.

Uraksin, Zinnour. "The Ethno-Linguistic Situation in The Republic of Bashkortostan", in *Russian-American Relations: İslamic and Turkic Dimensions in the Volga-Ural Basin,* editor Hafeez Malik, 287-288. London: Macmillan Press, 2000.

Uslubaş, Tolga. *Geçmişten Günümüze Dünya.* İstanbul: Venedik Yayınları, 2016.

Uydu Yücel, Mualla. “VI-XII Yüzyıllarda Türk-Slav (Rus) Kültür İlişkileri Üzerine Bir İnceleme”. İçinde *Salim Cöhce Armağanı ‘Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür’*, editör Alparslan Ceylan, 479-498. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları, 2017.

Ülkü, İrfan. *Moskova’yla İslam Arasında Orta Asya.* İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2002.

Üren, Umut. “Büyük Bulgar Devleti”. İçinde *Doğu Avrupa Türk Tarihi,* editörler Osman Karatay ve Serkan Acar, 253-259. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.

Üren, Umut. “Suvarlar”. İçinde *Doğu Avrupa Türk Tarihi,* editörler Osman Karatay ve Serkan Acar, 200-208. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018.

Valeevich, Bikbulatov Nail ve Fatykhova Fliza Faatovna. *XIX-XX. Yüzyılların Başlarında Başkurtlarının Aile Hayatı.* Moskova: Emek Yayınevi, 1991.

Verdi, İbnü’ül. *Selçuklular.* Çeviren Mustafa Alican, İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.

Vertinski, Aleksandr. *İstanbul Anıları-İstanbuldan Geçen Ruslar*. Çeviren: Orhan Uravelli, Ankara: Ümit Yayınları, 2005.

Vitevskiy, V.N. *Trudy Nauçnogo Obsçestva İzuçeniya Başkiriyi, (Başkurt Araştırmaları Bilimsel Topluluk Bildirileri),* Ufa: 1922.

Wiesner-Hanks, Merry E. *A Concise History Of The World (Kısa Dünya Tarihi).* Çeviren: Serpil Çağlayan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020.

Yağmur, Kutlay. “Başkurdistan’da Anadili Bilincinin Uyanması ve Ulusal Kimliğin Canlandırılması”. İçinde *Türkler Ansiklopedisi,* 20: 96-98. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Yakubovskiy, Aleksandr. *Timur ve Timuriler Devrinde Semerkand.* Çeviren: Sabur Resol, Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Yaman, Süveyda. “Başkurt Destanları Hakkında”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*. 40 (2015): 223-227.

Yaş Türkistan. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Onuncu Yıl Dönümü*”.* İçinde *Yaş Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler,* 390-391. İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2006.

Yaş Türkistan. *Türkistan’da Türkçülük ve Halkçılık*, Hazırlayan Afşin Oktay, II: 18-27. İstanbul: İstanbul Kağıt Basım İşleri Anonim Şirketi, 1954.

Yaş Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler. İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 2006.

Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi.* Ankara: TDV Yayınları, 2015.

Yazıcıoğlu, Önder. *Türklerin Kültür Tarihi.* İstanbul: Kalipso Yayınları, 2014.

Yeni Türkistan’dan Seçilmiş Makaleler. Çeviren Ahat Andican, İstanbul: Atail Vakfı Yayınları, 2005.

Yıldırım, Dursun. "Zeki Velidî Togan ve Türkistan Millî Hareketi”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.* 8 (1999): 277-291.

Yıldırım, Elvin. *Türk Bozkır Kültürünün Doğuşu Andronovo Kültürü.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

Yıldız, Naciye. “Samoyloviç, Aleksandr Nikolaeviç” içinde *İslam Ansiklopedisi,* 36: 82-83. İstanbul, TÜDAV Yayınları, 2009.

Yiğit, Ali. “Başkurdistan”. İçinde *Türkler Ansiklopedisi*, 10: 88-93. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002,

Yoldaşbayev, Emir. "Başkurt Halkının Kendi Devletini Kurmak İçin Zeki Velidi Togan Başkanlığında Mücadelesi ve Rusya Halklarının Bugünkü Milli Problemleri". İçinde *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmet Eden Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu,* Editörler Abdulkadir Yuvalı vd., 601-604. Kayseri: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1996.

Yorulmaz, Osman. "Kazak-Başkurt Münasebetleri (XVII-XVIII. Yüzyıl)". İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* Editörler A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, 122-130. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Yorulmaz, Osman. *Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler.* Ankara: TTK Yayınları, 2013.

Yuldıbayeva, Gülnar. "Ural Batır Destanında Sıfatlar". İçinde *Tarihten Bugüne Başkurtlar,* Editörler A. Melek Özyetkin, A. Merthan Dündar ve İlyas Kamalov, 218-224. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Yusupov, Rinat M. "Başkurtların Antropolojisinde Pontik Tipinin, 'Başkurt' ve 'İştek' Etnonimlerinin Doğuşu". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi.* 4 (2010): 9-23.

Yuvalı, Abdulkadir ve Erhan Yoska. *Türk Dünyasının Ortak Kültürel Değerleri.* Konya: Kömen Yayınları, 2019.

Yüceer, Nasır. *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı.* Ankara: TC Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1996.

Zakiyev, Mir Fatih ve Ebrar Kerimulin Gibadullaviç. "Huca Ehmet Yesewi Bolğar-Tatar Dönyasında". İçinde *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu,* 421-422. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993.

Zekiev, Mirfatih. "İdil-Ural Türklerinin Etnik Tarihi". İçinde *21. Yüzyılda İdil-Ural,* Editör Gönül Pultar, 59-64. Ankara: Tetragon Yayınları, 2008.

Zeybek, Namık Kemal. *Bilge Kağan'dan Kutlu Söylev.* Ankara: Atayurt Yayınları, 2021.

Zıcı, Kont. "Macar Kavminin Menşeine Dair". İçinde *İkinci Türk Tarih Kongresi,* 569-577. Ankara: TTK Yayınları, 2010.

Zürcher, Erich Jan. *Turkey A Modern History.* London-New York: I. B. Tauris Co. Ltd. Publishers, 1998.

Ахат, Салихов Губаевич. *башкирско-крымско-татарские культурные и литературные связи.* конец xix - начало xxi века, 2015.

башкирского народа, История. VII, Редакционная коллегия I тома: В.В. Овсянников, В.К. Федоров, Ф.Г. Хисамитдинова. МОСКВа: Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН, Издательство, 2009.

Бейеш, Әкрәм. *Башҡорт халҡының тарихы һәм азатлыҡ көрәше.* Өфө: Китап, 1993.

Бикбулатов, Н.В. *хозяйство и культура башкир в XIX- Начале XX в.* Москва: издательство -наука, 1979.

Ирек Гайсеевич, Акманов. *Башкирские восстания.* Уфа: Башкирское издательство, 1993.

Фаатовна, Бикбулатов Наиль Валеевич-Фатыхова Флиза. «*Семейный быт башкир XIX-XX. веков».* Город Москва: Ордена Трудового, 1991.